Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal
ISSN 2349-638x
Impact Factor 8.02
Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

"Emerging Trends in Social Sciences , Language, Commerce and Management"

Special Issue No.139

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

Chief Editor

Dr. Pramod P. Tandale

Editor

Mr. Pradip B. Patil

Assistant Professor,

Karmaveer Hire Arts, Science, Commerce & Education College, Gargoti

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.139

Oct. 2024

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	**Dr. Asmita. M. Pradhan**	**Viksit Bharat 2047 - Challenges and Opportunities**	1
2.	**Mr. Shrikant Banda Desai**	**Current Mental Health Issues and Social Work Interventions**	4
3.	**Smt. Rupali Ganpatrao Bharmal**	**Factors And Activities For Teacher Personality**	7
4.	**Dr. Arvind M. Chougale**	**Increasing Interpersonal Collaboration in Social Work**	16
5.	**Mr. Chandrakant K. Chavan**	**Element of Crime and Mystery in Martin Amis's Novel 'Other People: A Mystery Story'**	22
6.	**Anita Powar**	**Retelling of Shurpnakha's Myth: *Lanka's Princess* by Kavita Kane**	25
7.	**Dr. Meenal Kishor Kshirsagar** **Prof. Dr. Kishor S Nikam**	**Political Economy: An Approach towards International Trade Strategies**	28
8.	**Dr. Sagar R. Powar** **Mrs. Trupti Milind Patil**	**Scenario of Pradhan Mantri Mudra Yojana in India**	33
9.	**Dr. Sanmati Vijay Dhanawade**	***Kari*: First Graphic novel by an Indian woman writer**	37
10.	**Digambar Laxmanrao Sangvikar**	**Emerging Trends in Commerce And Management in India**	40
11.	**Dr. Santosh Tatyaso Birnale**	**Growth of Tourism and Its Impact on the Indian Economy**	46
12.	**Dr. Vishwasrao Sadu Mane**	**Artificial Intelligence in Library and Information Science**	50
13.	**Dr. Mane Vishwasrao Sadu**	**Role of Infrastructure Development Strategies for Modern Libraries**	56
14.	**Dr.Shabana Gaibi Halangali**	**Uniform Civil Code Challenges and its Implementation**	62
15.	**Prof.Komal Mahesh Kale**	**Indian Economy: Problem and Challenges**	70
16.	**Mr. Sairaj Divakar Patil.**	**The Artificial Intelligence Revolution : Transforming of Technology and Society**	76

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
17.	Mr. Shivaji Govind Sawant Dr.R.K.Shelake	Recent Trends in Language and Literature	79
18.	Prof. Satyajit Ramchandra Raje	Agricultural Extension System in Viksit Bharat: Challenges and Opportunities	82
19.	Miss. Gautami Baswant Patil Prof. Dr. Suchita Suragihalli Shivtej S. Damame	Critical Analysis of Application of Artificial Intelligence in Commerce Management	88
20.	Mrs. Jyoti Mohan Jadhav	Monica Ali Empowered Her Women in Her '*Brick Lane*'	93
21.	Mrs. Bindya S. Rajratna	Role of Infrastructure in Development	97
22.	Mr. Rajendra Uttamrao Doke Dr. Leena S. Modi Dr. Archana J. Mali	Role of Health Infrastructure in Development of India	100
23.	Mr. Abhijit S. Misal	Artificial Intelligence in Branding	106
24.	Rajendra Balkrishna Kamble	The Emergence of Blended Learning in Language Teaching: A Comprehensive Analysis	110
25.	Mr. Gangadhar S. Mali, Dr. Gurudatta S. Mhangore,	Nadia Hashimi's 'The Pearl That Broke Its Shell'. Bildungsroman: A novel of Formation.	115
26.	Ramchandra Yashwant Medhekar	Cinematic Technique Emphasized with Visual Context of Action in the novels of Graham Greene (With special reference to "The Power and the Glory")	117
27.	Jyoti Surajkumar Satavekar	Importance of English Language in Higher Education Under The Indian NEP 2020 : Role, Recommendation, Implementation.	122
28.	Mrs. Madhuri Abaso Bhale	Gender Inequality Among Female Teachers in Zilla Parishad Schools of Kolhapur District	126
29.	Mr. S. D. Rajratna	The Role of Media in Kishwar Desai's The Sea of Innocence	129
30.	Dr. Ashok Madhavrao Waghmare	Role of Physical Fitness in Mental Welbeing	133
31.	डा.संजय बजरंग देसाई	आधुनिक हिंदी कविताओं में चित्रित मानवीय मूल्य	135
32.	प्रो. (डॉ.) भास्कर उमराव भवर	सोशल मीडिया का व्यवसायिक शिक्षा और समाज पर प्रभाव	140
33.	डॉ. के.आर. पाटील	भूमंडलीकरण के परिप्रेक्ष में संदीप अवस्थी की कहानियों में वास्तविकता का चित्रण	143

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
34.	प्रा. डॉ. अशोक बाळू पाटील	इक्कीसवीं सदी के हिंदी कथा साहित्य में चित्रित नारी की पीड़ा	145
35.	कुमारी शकुंतला दशरथ कुंभार	ज्योत्स्ना मिलन की कहानियों में चित्रित नारी का अंर्तद्वंद्व	149
36.	कु. भाग्यश्री दादासाहेब चिखलीकर	नासिरा शर्मा के कथा साहित्य पर भूमंडलीकरण का प्रभाव 'संस्कृति' के विशेष संदर्भ में	152
37.	डॉ. आर.एन. तहसिलदार	हिंदी नाट्य साहित्य और न्यायव्यवस्था	155
38.	नदिम इकबाल मुल्ला	सोशल मीडिया का व्यवसायिक शिक्षा और समाज पर प्रभाव	157
39.	प्रा.सुहानी सागर पाटील	इक्कसवी सदी के काव्य में चित्रित स्त्री विमर्श	161
40.	विद्या आनंदराव जाधव	हिन्दी साहित्य और भूमंडलीकरण	165
41.	श्री. संतोष साताप्पा कांबळे	महाविद्यालयीन छात्रों में कहानी लेखन का महत्व के प्रति दृष्टिकोण - अध्ययन	168
42.	डॉ. जयसिंग मारुती कांबले	हरिशंकर परसाई के निबंधों में शैक्षिक व्यंग्य	171
43.	डॉ.शशिकांत शामराव चव्हाण	गांधीवादातील साप्रांदायिकता	175
44.	प्रा.प्रदिप बळवंत पाटील	शिक्षणातील एक नवीन विचारप्रवाह -डिजिटल साक्षरता आणि शिक्षण	179
45.	डॉ. शहाजीराव धोंडीराम वारके	एक देश एक निवडणूक	182
46.	श्रीम. एस. एस. पाटील प्रो. डॉ. पी. एस. देसाई	शिक्षकाला वर्तमानपत्रांचा अध्ययन-अध्यापनामध्ये होणारा उपयोग, त्यासाठी आवश्यक उपक्रम आणि मूल्यमापन	186
47.	प्रा. विक्रमसिंह बाबासो राऊत प्रा.एस. एन. पाटील	शेणगाव गावातील वीटभट्टी उद्योगाचा आर्थिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून अभ्यास	191
48.	प्रा.डॉ.नितीन तुकाराम जाधव	महाराष्ट्रातील मुख्य आदिवासी जमातींचा तुलनात्मक अभ्यास	196
49.	प्रा.डॉ. सुप्रिया अमर शिंदे	सामाजिक कार्यामध्ये परस्पर सहकार्य - एक अनिवार्यता	199

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
50.	रमेश बापू कोरे डॉ. शैलजा एस. मंडले	PRASHAST ची सर्वसमावेशक शिक्षणातील भूमिका (शिक्षक शिक्षणातील संशोधनात नवीन विचार प्रवाह)	204
51.	डॉ.अरुण दामोदर नलवडे	एक राष्ट्र एक निवडणूक	209
52.	डॉ. कन्नाडे एम. के.	कुटुंबसंस्थेतील लोकशाही	212
53.	रंजना शिवाजी ओलेकर डॉ.युवराज यशवंत पवार	प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील मराठी विषयामधून सद्य:स्थितीत विकसित केल्या जाणाऱ्या सृजनशील कौशल्यांचा शोध-एक अभ्यास	217
54.	प्रा. डॉ. देविदास विक्रम हारगिले	पर्यटनाची वाढ आणि त्याचा अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम	227
55.	डॉ.रेणुका राजशेखर मेंगाणे	भारतीय लोकशाही एक अभ्यास	232
56.	प्रा विजय जयसिंग माने	सर्वसमावेशक दृष्टीकोन मजबूत करण्यामध्ये सामाज कार्य शिक्षणाचे योगदान	235
57.	प्रा. गौतमी कांबळे प्रा. एस एन पाटील	भुदरगड तालुक्यातील मध उत्पादन- एक पर्यावरणपूरक व्यवसाय	238
58.	प्रा. डॉ. दत्तात्रय कुंडलिक पाटील	मतिमंदत्वास कारणीभूत भौतिक वातावरणातील कारणे	244
59.	श्री राहुल आनंदराव चित्रकार	रचनावादी शिक्षण पद्धती वर्गात अध्यापनामध्ये राबविण्यासाठी शिक्षकांना येणाऱ्या समस्या, आव्हाने व त्यावरील उपाय योजना	250
60.	प्रा.डॉ.विक्रमराव नारायणराव पाटील	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने व वाटचाल	255
61.	संध्यादेवी रघुनाथ बाड डॉ. लता शिवाजी पाटील	माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या निरोगी आरोग्यासाठी उत्तम भावनिक व्यवस्थापन क्षमता वृद्धीची गरज व महत्त्व	259
62.	प्रा.महावीर सुरेश पाटील	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि प्राकृत भाषा	264
63.	सचिन विलास चौगले	उच्च शिक्षणातील शारीरिक शिक्षणाचे महत्त्व	269
64.	प्रा. शिवाजी वसंत देसाई	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मधील स्थानिक भाषाविषयक तरतुदी आणि संधी	271
65.	प्रा. शत्रुघ्न शिवाजी पाटील	भारतातील पर्यटन व्यवसायाचा अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम	274

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
66.	संजना संजय भालकर प्रोफ.डॉ.प्रतिभा सदाशिव देसाई	माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांचे इंग्रजी विषयातील भाषिक कौशल्य व राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०	279
67.	प्रा. तानाजी बाबासाहेब मोहिते	भारतीय इतिहास लेखन परंपरा-मार्क्सवादी इतिहास लेखन	285
68.	श्रीकांत अनिल संकपाळ	मानवी विकासासाठी इतिहास लेखनामध्ये नवतंत्रज्ञान व विचारप्रवाह	287
69.	प्रा.सतीश यशवंत चौगुले	नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 आणि भाषाविषयक तरतुदी: संधी, आव्हाने आणि नकारात्मक बाजू	290
70.	प्रा. मतिवडे अनिता वसंत प्रा. काटकर मृदुला विठ्ठल	भाषिक कौशल्ये आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 : एक चिकित्सक अभ्यास	294
71.	प्रा. विनोद मच्छिंद्रनाथ बर्डे	शिक्षक शिक्षणातील संशोधनात नवीन विचार प्रवाह: एक समीक्षात्मक अभ्यास	299
72.	प्रा. आकाश विलास जाधव	२१ व्या शतकातील भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने	303
73.	श्री. शैलेंद्र बजरंग गुंड	आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI) तंत्रज्ञान आणि ग्रंथालय व्यवस्थापन	308
74.	सौ एस. जे. घाटगे	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 नुसार उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्ता संवर्धनासाठी मिश्र अध्ययन	311
75.	प्रविणसिंह बहादूरसिंह शिलेदार	वर्तमानावर भाष्य करणारी आणि भविष्याचा वेध घेणारी विज्ञान कादंबरी	316
76.	सौ. रतिपौर्णिमा सागर खतकर	अर्थव्यवस्था आणि समाज	322
77.	गुट्टे किशोर अनंतराव	१९६८, १९८६ आणि २०२० या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील भाषेविषयक तरतुदीच्या बदलांचा तुलनात्मक व चिकित्सक अभ्यास	327

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Viksit Bharat 2047 - Challenges and Opportunities

Dr. Asmita. M. Pradhan
Head & Associate Professor
Dept. of Economics
K. H. College, Gargoti
E-mail - chandrabhaga79@gmail.com

Abstract

How can India leverage it's potertial and implement effective strategies to become a developed a nation by 2047 and in his 2022 Independence speech the prime minister outlined an ambitious vision for transforming the nation into a developed country by 2047- Viksit Bharat. It aims to reshape India into a technologically advanced, economically strong and socially inclusive nation.

This paper deals into the various aspects of viksit bharat examing the critical strategies and policies required to achieve this transformation. It highlights significance of Viksit Bharat in infrastructure development, socio- economic programs and discusses the challenges and opportunities of viksit Bharat.

Keywords *- Viksit Bharat, vision of Viksit Bharat, Theme of Viksit Bharat Challenges and Opportunities.*

I) Introduction

In the interim budget 2024, Finance Minister Nirmala Sitaraman stated Prime Minister Narendra Modi's vision for Viksit Bharat by 2047. She mentioned that the government is working towards development that is all round and all inclusive. The Government has focused on 4 major groups Namely Garib (Poor) mahilayen (Women) Yuva (Youth) and Annadata (Farmer). Nirmala Sitaraman envisaged sustained efforts on the priorities for generating opportunities set out the interim budget to achieve Viksit Bharat 2047.

1) Productivity and resilence in Agriculture.
2) Employment and Skilling.
3) Inclusive Human Resources Development and Social Justice.
4) Manufacturing and Services.
5) Urban Development.
6) Energy Security.
7) Infrastructure.
8) Innovation, Research and Development.
9) Next Generation Reforms.

II) What is Viksit Bharat –

The term 'Viksit Bharat' means developed India Viksit Bharat 2047 represent the soverements vision to transfer the country into developed entity by its 100 independences in 2047.

III) Objective of Study -

The major objectives of the present research study are as follows :

1) To study the concept of Viksit Bharat 2047.
2) To study the vision, purpose of Viksit Bharat 2047.
3) To study challenges and opportunities of Viksit Bharat.
4) To draw the Conclusion.

IV) Research Methodology -

Every research is necessary a specific methodology so far the present research has used specific methodology. For the collection of data the researcher has used the secondary sources. The study is discriptive. Secondary data required for the study are collected from books, Journals and other government websites periodicals etc.

V) Vision of Viksit Bharat 2047 -

That was the prosperous Bharat in harmony with modern infrastructure and nature giving opportunities for all citizens of all regions to reach their potentials. This, the provision of 1.5 lakh crore as a long term interest free loan is proposed to the state government to support their resource allocation for infrastructural development on 11 December 2023 the PM launched 'Viksit Bharat 2047 ' voice of youth via video conferencing. At the launch he highlighted the role of educational institutions in an individual Personality development, Potential Capability and talent by youth. The PM suggested running special campaigns in every University and college in India to connect more youth with this compaign. The government will form a high-powered committee to consider the challenges arising from quick population growth and demographic changes. This committee will make recommendations to address these challenges comprehensively relating to the goal of Viksit Bharat. The vision of Viksit Bharat focus on property of women, farmers and youth.

VI) Theme of Viksit Bharat -

Viksit Bharat is the 78th independence theme, which aims to reflect on India's progress and invision its future growth by 2047. The campaign aims to address various socio-economic challenges through the holistic approach.

1) Empowered Indians Health, Education, Nari Shakti, Sports, Culture, Caring Society.
2) Sustainable Economy (Industry, Energy, Agriculture, Infrastructure, Services, Green economy, Cities.)

VII) Challenges to Viksit Bharat 2047

1) Overcoming the colonial legacy that undermines India's geopolitical position and national character.
2) Addressing the connectivity challenge by strengthening regional and trans regional institutions in South Asia and beyond for example .BRICS.
3) High technology based infrastructure especially for transformation and skilled manpower are crucial for enhancing manufacturing competition venses in the Globalization economy.
4) Rail transport is overburned while road transport suffers from a variety of problems.
5) In India total industrial production of consumer goods contributes 38% in newly industrialized countries like Singapore, South Korea and Malaysia this percentage is 52 29 and 28 respectively.

VII) Opportunities-

1) This vision will make India a developed country by the year 2047 when India will celebrate its 100th year of independence.
2) India will achieve a $30 trillion economy piped water to every citizen and provide a pacca house, this vision increase the number of affordable medicines empower women, farmers with drones and implement green and sustainable growth policies to nation development.
3) Viksit Bharat 2047 also goals to strengthen India's geopolitical position, overcome the colonical legacy and improve its diplomatic relations with other countries.
4) It will promote digital economy.
5) It will rely on virtuous cycle starting from private investment with public capital investment helping to crowd-in- private investment.
6) Vision will foster inclusive and sustainable and equitable development, Youth Power and Financial Sector.
7) Vision will achieve the target of net zero by 2070 Moreover it reduce the carbon intensity by less than 45%.
8) It especially inspired to youth who years for a better future for themselves and their nation.

Conclusion -

India is well on the path to becoming the second largest economy in the world by 2047. Honorable Commerce and Industrial Minister has also predicted that by 2047 India will be a global power house with the size of economy around $ 35 trillion. Countries demographic divind, prospering middle class, expanding digital economy and sustainableing focused economy are going to act as pillars of strength in successfully attaining our vision 2047.

References-

1) Dr. Harale. G. D. .Dr. Pawar. G. C (2024)- challenges and opportunities (1st ed. Vol – I) (Print) Rayat Shikshan Sansthas Abasaheb Marathe Arts & New Commerce Science College, Rajapur https.www.researchgate.net publication 378610404 Viksit Bharat 2047 Challenge & Opportunities.
2) Padder Altaf Hussain (2023) Viksit Bharat @2047 Research gate poster- December 2023 – Page No – 2,3

Current Mental Health Issues and Social Work Interventions

Mr. Shrikant Banda Desai
Assistant Professor,
Department of Social Work,
Karmaveer Hire College, Gargoti

Abstract

Mental health is one of the most neglected field in our country. The National Mental Health Survey (2016) revealed that nearly 150 million people require support for their mental health. Alarmingly, 70% to 90% of these individuals do not receive timely and effective care. The World Health Organization (WHO) highlights that self-harm rates among adolescent is highest globally. Emotional stress and related issues are significant contributors to many physical health problems. Experts in mental healthcare, including psychiatrists, psychologists, and counselors, emphasize that early intervention is crucial in preventing the development of more severe mental health conditions. This paper is confined to anxiety disorders, depression, substance abuse disorder and post-traumatic stress disorders. As far as methodology is concern, the secondary data is utilized for this paper. The present paper will also focus on dealing with these mental issues in an effective manner.

Keywords: *mental disorders, anxiety, depression, social work, therapies, crises intervention etc.*

1. Introduction

Mental health encompasses our emotional, psychological, and social well-being. It deals with how we think, feel, and respond to the challenges of our life. It plays a very crucial role in our ability to manage stress, build relationships, and make decisions. Whereas, mental disorders can significantly impact mood and behavior, affecting daily functioning and interactions with others. However, these conditions are prevalent, and many individuals will experience a mental disorder in their lifetime; fortunately, effective treatments are available, and many people can fully recover.

Mental health issues are becoming more common in today's society, impacting people from all walks of life. The World Health Organization (WHO) defines mental health as a state where people can handle daily stress, work well, and engage with their communities. However, problems like economic hardship, loneliness, and the COVID-19 pandemic have made mental health challenges worse. This highlights the need for effective support from social workers.

2. Objectives of the paper

1. To outline and analyze the most prevalent mental health disorders affecting individuals today.
2. To examine the critical role of social workers in providing mental health support.

3. Methodology

For this present paper the researcher has utilized the books, journals, research articles, data from internet websites etc.

4. Current Mental Health Issues

4.1. Anxiety Disorders

The most commonly seen mental disorders worldwide is anxiety disorder. A person with anxiety disorders might feel scared or worried about certain things or situations. Generally, they experience some form of physical symptoms like sweating, heart racing, body shivering, muscles tension etc. Feeling anxious is normal but if the patient experiences these symptoms recurrently in every situation, may lead to anxiety disorder. Anxiety affects daily life of the victims. Most common subtypes of anxiety disorders are panic disorders, phobic disorders, generalized anxiety disorders, social anxiety etc.

4.2. Depression

Depression is another type of mental disorder which is seen commonly in India. A person with depression may develop symptoms like feeling sadness, hopeless, or lose of interest in daily activities they once enjoyed. They often experience physical symptoms like fatigue, changes in appetite, and difficulty in sleeping. This condition can significantly impact daily life and relationships of the victims. Common types of depression include major depressive disorder, bipolar depressive disorder, affective disorder.

4.3. Substance Use Disorders

Substance use disorder (SUD) is a condition where a person can't control their use of drugs or alcohol, even though it causes problems. Those with SUD often think about these substances a lot, which makes it hard for them to go about their daily lives. They keep using them, even when they know it's bad for them. Using these substances repeatedly can change how the brain works, and the effects can last even after the person stops feeling high. Over time, they may need more of the substance to feel the same effects, and stopping can cause withdrawal symptoms and strong cravings that lead to anxiety.

4.4. Trauma and PTSD

Trauma is how someone feels emotionally and mentally after a very distressing event, like abuse, accidents, or natural disasters. Post-Traumatic Stress Disorder (PTSD) can happen after someone experiences or sees these kinds of events. People with PTSD may have flashbacks, nightmares, and feel very anxious or unable to stop thinking about the trauma. This condition can affect daily life and relationships. It can make it hard to feel good or function normally. Luckily, there are effective treatments available. Therapy and medication can help people manage their symptoms. With support, individuals can heal and move forward from their experiences.

5. Social Work Interventions

5.1. Individual and Group Therapy

Social workers in mental health settings can use both individual and group therapy, which includes approaches such as cognitive-behavioral therapy (CBT), rational emotive behavior therapy (REBT), person-centered therapy, group work, and mindfulness practices. These methods help clients develop coping strategies, improve emotional regulation, and lead healthy lives. With their expertise in social casework, group work, and counseling, social workers play a crucial role in addressing mental health problems.

5.2. Crisis Intervention

Crises are the situation where the quick attention is needed to deal with. Social workers in crisis intervention help clients who are in distress using both individual and group methods. They use techniques like active listening, calming strategies, and problem-solving to support people. These approaches help individuals manage their emotions, find quick coping strategies, and feel more in control. Social workers are essential in addressing urgent mental health issues and connecting clients to ongoing care.

5.3. Community Outreach and Education

There is need of awareness in mental health field. The people in the community do not care about these issues and thought that it is least important. Social workers are important in helping communities understand mental health. They work to raise awareness about mental health issues, reduce stigma, and share information about available resources. Through workshops, support groups, and information sessions, social workers teach people about coping strategies and staying mentally healthy. Their work helps individuals and families feel more comfortable seeking help, creating a supportive environment for mental health in the community.

5.4. Advocacy and Policy Change

Social workers play a vital role in advocacy and policy change for mental health issues. They work to ensure that the voices of individuals facing mental health challenges are heard by policymakers. By conducting research, participating in community meetings, and collaborating with organizations, social workers push for laws and policies that improve mental health services and protect clients' rights. Their efforts help create a more supportive and equitable system, making it easier for people to access the care they need and promoting overall mental well-being in society.

6. Limitation:

This study focuses on several common mental health issues, including anxiety, depression, substance use disorders, trauma, and post-traumatic stress disorder. Due to word limitations in the research paper, other mental health issues are not covered. Also some of the treatment approaches have not been covered here. The aim is to provide a thorough examination of these specific conditions. This targeted approach allows for a deeper understanding of their impacts and treatment options. Future research could explore additional mental health concerns.

7. Conclusion

In conclusion, this paper shows the urgent need to tackle common mental health issues like anxiety, depression, substance use disorders, and trauma-related conditions such as PTSD. There is a significant lack of timely and effective mental health care, which highlights how important early intervention is and how vital social workers are in providing support. Social workers help through individual and group therapy, crisis intervention, community outreach, and pushing for policy changes. These efforts not only address immediate challenges but also help improve mental well-being over time. As more people become aware and stigma decreases, it's important to keep advocating for accessible mental health resources and to look into more research on other mental health issues. By prioritizing mental health, we can create healthier communities and improve the quality of life for those facing these challenges.

References

1. MENTAL HEALTH AND WELLBEING: A Perspective
2. Psychiatric Mental Health Nursing, 8th edition, Mary C Townsend
3. American Psychological Association. (2020). Stress in America: A national mental health crisis.
4. https://medlineplus.gov/mentalhealth.html
5. https://www.psychiatry.org/patients-families/addiction-substance-use-disorders/what-is-a-substance-use-disorder
6. https://my.clevelandclinic.org/health/diseases/9536-anxiety-disorders
7. World Health Organization. (2021). Mental health: strengthening our response.
8. Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA). (2022). Key substance use and mental health indicators in the United States.

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Factors And Activities for Teacher Personality

Smt. Rupali Ganpatrao Bharmal
Research Student,
Department of Education,
Shivaji University, Kolhapur
Mail Id: rupalichougule1982@gmail.com

Abstract

Today's education is significantly impacted by the substantial expansion in information, communication, and technology. Knowledge is now being generated rapidly, with improvements in both speed and quality. It transforms the entire civilization into a society focused on learning.

The NEP 2020 emphasizes the whole development of a child, which is contingent upon the holistic growth of a teacher.

In order to fully adhere to the NEP 2020, it is imperative to implement a significant change in the teacher training program. This transformation can only be achieved by incorporating the constructivist approach to mould the character and abilities to aspire teachers effectively. This teacher's personality will influence the development of our students' personalities.

This study provides insight into the D. El. Ed. Program's focus on teacher personality. The curriculum is specifically tailored for educators at the primary level.

Key words : *NEP 2020, Teacher Personality, D. El. Ed. Program*

Introduction

A nation's advancement and economic success rely on its populace's caliber. The educative attainment of a nation's people is the main factor of their quality. Education is undeniably the crucial factor for a nation's growth and welfare.

Education is a deliberate and ongoing effort. The Latin root word for education is "educere," which means to extract or bring forth from the inside. The wisdom that we extract from within is inherent in one's intellect. Education serves as a means to provide a platform for expressing knowledge.

This era is characterized by the acquisition of knowledge. Every individual is actively seeking information in several domains. What sets humans apart from all other animals? They possess a remarkable gift of intelligence. Humans possess the ability to engage in cognitive processes and make informed judgments regarding the relevance and applicability of different forms of knowledge. Education has a crucial role in facilitating this cognitive process.

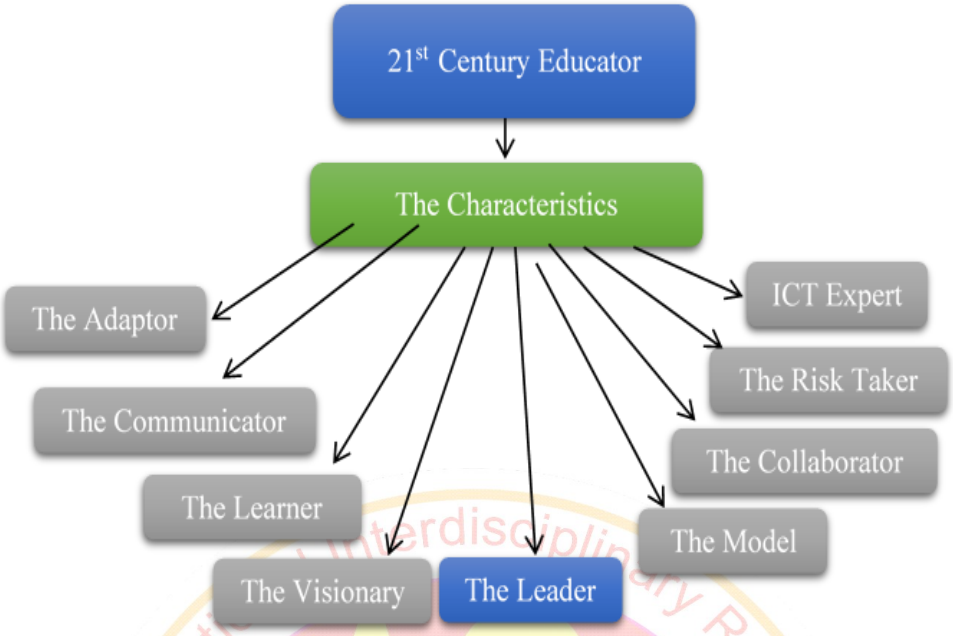
Today's education is significantly impacted by the substantial expansion in information, communication, and technology. Knowledge is now being generated rapidly, with improvements in both speed and quality. It transforms the entire civilization into a society focused on learning.

The International Commission on Education, sometimes known as the Delores Commission, introduced the first principle of education, which is "learning to know."

Teacher's Role

A teacher facilitates education by helping students acquire knowledge. The role of a teacher adapts according to the requirements of the student and, naturally, society.

The conventional perception of the teacher's function is that of knowledge's bestower. Teachers provide students with subject-specific knowledge by means of classes that expand upon students' prior knowledge and lead them to a deeper understanding of the subject at hand. However, in recent times, this situation has undergone a complete transformation.

The characteristics of a teacher

About the Research

Statement of Problem

Factors and Activities for Teacher Personality.

Need and Significance of the Study

NEP, 2020 and Teacher Education

This is essential for cultivating a cohort of educators who will have a profound impact on the future generation. Teacher training necessitates a multidisciplinary approach and a comprehensive understanding, the cultivation of attitudes and principles, and the refinement of skills under the guidance of exceptional mentors. Teachers should possess a strong foundation in Indian character, culture, history, languages, and customs, alongside a comprehensive understanding of the most recent advancements in education and pedagogy.

NEP, 2020 and teachers

Educators profoundly influence the trajectory of our children's lives and, thus, the destiny of our nation. Due to their esteemed position, teachers in India were regarded as the most revered individuals in society. Only individuals of exceptional aptitude and extensive knowledge were chosen to become instructors. Society provided teachers, also known as gurus, with the necessary resources to effectively transmit their expertise, abilities, and moral principles to students. Today, however, the position of the teacher has unquestionably declined. Teachers are not as motivated or as competent as they may be because of inadequate training, recruitment, development, service conditions, and empowerment. In order to attract the most talented individuals to the teaching profession and encourage them to excel, it is of the utmost importance to restore the profession's revered reputation and deep admiration for teachers. This will not only motivate and empower teachers to introduce innovative approaches but also elevate education to the necessary standards to secure our children and country's prosperous future.

The complex components of pedagogy will be more openly selected by teachers, giving them greater flexibility to educate in whichever way they think would benefit their students and communities the most.

Because it is essential to each student's holistic development, teachers will place an emphasis on students' socio-emotional learning. Teachers will get recognition for innovative teaching methods that enhance learning results in their classrooms.

The NEP 2020 emphasizes the whole development of a child, which is contingent upon the holistic growth of a teacher.

In order to fully adhere to the NEP 2020, it is imperative to implement a significant change in the teacher training program. This transformation can only be achieved by incorporating the constructivist approach to mold the character and abilities to aspire teachers effectively. This teacher's personality will influence the development of our students' personalities.

This study provides insight into the D. El. Ed. Program's focus on teacher personality. The curriculum is specifically tailored for educators at the primary level.

Assumption

1) Teacher personality is one part of the D. El. Ed. Curriculum.
2) Teacher personality is a combination of various factors.
3) All TEIs implement various activities to develop teacher personality.

Objectives of the Study

1) To find out the present status of activities carried out for the conduct of component teacher personality in curriculum of D.El.Ed. colleges.
2) To find out the present status of eight factors of the component teacher personality in curriculum of D.El.Ed. colleges.

Research Methodology

In order to find out the present status of factors and activities for teacher personality survey method is employed from the descriptive type.

Tool for Data Collection

To find out the present status of factors and activities interview schedule, questionnaire, rating scale is used.

Nature of Tool

Interview schedule is made on 8 factors of teacher personality to find out the activities taken in selected D.El.Ed. colleges. Questionnaire is made for trainees and according to their response with the help of rating scale found the present status of eight factors.

Sampling

Selected sample size

The optimal sample size should be sufficiently large to accurately represent the target population for generalization purposes while still being small enough to be economically selected based on subject availability, time, and financial constraints.

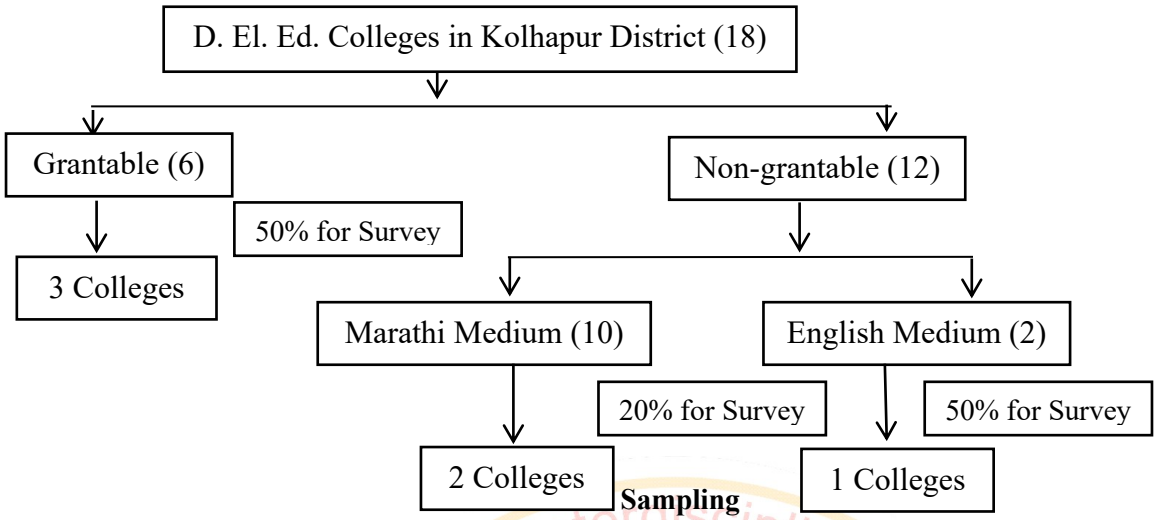
In the current study, the researcher contacted all D. El. Ed. Colleges in various regions of Kolhapur city. However, only 6 out of the 18 colleges granted authorization for data collection.

Sample's nature

For this investigation, the researcher collated the underdeveloped aspects of the component teacher personality from the relevant D. El. Ed. Colleges and selected two colleges for the trial.

Procedure for selecting the sample

In this study, the researcher approached all 18 D. El. Ed. Colleges in Kolhapur District. However, only 6 colleges granted permission for data collection. The researcher selected a non-equivalent pre-test post-test group design for the study. The researcher randomly selected 25% of the entire number of D. El. Ed. Colleges for the study, and intentionally chose two colleges for experimentation.

Sampling

Technique for data analysis

To analyse the data collected from the interview schedule percentage and qualitative analysis done as per rating criteria.

Data Analysis and Interpretation

Percentage of the activities carried out for the conduct of 8 personality factors

Sr. No.	Personality Factors	Percentage of the activities	
		Activities	Percentage
1	Physical condition, social, and economic background	1) Printed form 2) Other	67% 33%
2	Expression, Communication skill	1) Handwriting book 2) Other	17% 83%
3	Civility and Discipline	1) Catalogue 2) Catalogue & observation records	100% 50%
4	Reading	1) Book Review 2) Library Facility 3) Trip 4) Extra Reading	100% 67% 100% 67%
5	Administrative skills	1) Innovative programmes 2) Records & Report writing	100% 100%
6	Creativity	1) Creative Activities 2) Records & Report Writing	100% 100%
7	Content knowledge	1) Written test 2) Oral Response	67% 33%
8	Positive attitude and responsibility	1) Action Programme 2) No Provision	67% 33%

Observation

1) Physical condition and socio-economic background are documented in colleges through printed forms, whereas two colleges also inquire about these factors orally. 67% of the content is in printed form, while the remaining 33% falls under other criteria.
2) Regarding the aspect of expression and communication skills, only one college took the handwriting notebook, and five colleges participated in other activities. 17% is the proportion of handwriting notebooks, whereas the remaining 83% pertains to other criteria.
3) All six colleges maintain catalogs and other observational data for the purpose of promoting civility and discipline. 100% of the data belongs to the catalog, whereas 50% of the data belongs to the catalog and other records.
4) All 6 institutions require book reviews for the Reading component. 4 colleges have library facilities. All colleges organize trips, and 4 colleges offer additional reading resources. The book review received a perfect score of 100%, but the library facility and opportunity for supplementary reading received a score of 67%. Complete control over travel organization.
5) All six universities organize creative programs and maintain records to enhance administrative abilities. 100% of innovative programs and record-keeping.
6) All six colleges organize creative events and maintain data to assess the creativity element. 100% of innovative programs and record-keeping.
7) In order to assess content knowledge, four colleges administer a written test, while two colleges conduct an oral examination. The written test accounts for 67% of the evaluation, while the orally asked kind for 33%.
8) To cultivate a positive attitude and a sense of responsibility, Four institutions have organized an action program, whereas two colleges do not have any provisions for activities. The action program accounts for 67% of the total, while there is no provision for the remaining 33%.

Interpretation

1) All colleges offer courses, literature assessments, excursions, as well as opportunities for inventive and creative endeavors.
2) Two colleges completely disregard the importance of a teacher's positive attitude and sense of responsibility in their personality.
3) There is only one college that maintains the handwritten notebook activity.
4) Four colleges administer a written test to assess the topic knowledge component, whereas two colleges require an oral response.
5) There are three colleges that maintain a catalog along with other observational records.
6) There are four colleges that provide library facilities and encourage additional reading.
7) Four colleges maintain hard copies of trainees' physical condition and socio-economic background.

Finding

1) Most of the colleges neglect handwriting practice.
2) All colleges are interested in trip and book review activities.
3) All colleges arrange innovative and creative programs.
4) All colleges keep catalog and records of programs.
5) Positive attitude and responsibility factors seem almost negligible.

Present status of factors of the component teacher personality
Rating Scale

C. N	Physical Condition Social and economic background					Expression										Civility and discipline					Reading									
						Handwriting					Art										Book review					Field visit/tour				
	1					2					3					4					5					6				
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
	Poor	Average	Satisfactory	Good	Excellent	Dissatisfactory	Average	Satisfactory	Good	Excellent	Dissatisfactory	Average	Satisfactory	good	Excellent	Dissatisfactory	Average	Satisfactory	good	Excellent	Dissatisfactory	Comprehends	Satisfactory	good	excellent	Negative attitude	Change in thinking	Only Participation	Leadership	Successful organiser
C1				√										√					√						√					√
C2				√					√						√									√						√
C3			√						√					√						√					√					√
C4				√						√					√					√				√					√		
C5					√				√						√				√	√					√					√
C6					√				√					√					√						√					√

Colleg e No.	Management Skill					Creativity					Content knowledge					Positive Attitudes Responsibility				
	7					8					9					10				
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
	Dissatisfa	Average	Satisfact	Good	Excellent	Dissatisfa	Average	Satisfact	Good	Excellent	Dissatisfa	Average	Satisfact	good	Excellent	Dissatisfa	Average	Satisfact	good	Excellent
C- 1		√				√								√			√			
C- 2	√					√								√		√				
C- 3	√						√								√		√			
C- 4		√					√								√		√			
C- 5		√					√							√		√				
C- 6		√				√								√		√				

Observation

1. Three colleges have a good rating, two colleges have an excellent rating, and one college has a satisfactory rating for the physical condition, social, and economic background of trainees.
2. Out of the six colleges, four receive a decent grade for the handwriting of their trainees, while the remaining two have an excellent rating.
3. There are three colleges with a good rating for the art expression of trainees, and there are three colleges with an excellent grade.
4. Three colleges are rated as great for the civility and discipline component, while three other colleges are rated as good.
5. Out of the six colleges, four have received an exceptional grade for the book review element, while the remaining two have received a good rating.
6. Out of the five colleges, only one has a leadership ranking specifically for the field visit or tour aspect.

7. Out of the total of six colleges, four have an average rating for their management competence element, while the remaining two have a dissatisfactory rating.
8. Out of the six colleges, three have an average grade for the originality component, while the other three have a dissatisfactory rating.
9. There are two colleges with an excellent rating and four colleges with a decent grade for the topic knowledge criteria.
10. Out of the six colleges, three have an average grade for positive attitude and responsibility, while the other three have a dissatisfactory rating.

Interpretation

1) The physical condition, social background, and economic status of trainees from all six colleges have received ratings of satisfied, good, and excellent.
2) College number 1 received a rating of four times good, two times exceptional, one time successful, two times average, and one time dissatisfactory based on trainees' feedback.
3) College number 2 receives ratings of four times good, two times exceptional, one time successful, and three times dissatisfactory based on trainees' feedback.
4) College number 3 received a satisfactory rating twice, a good rating twice, an exceptional rating three times, a successful rating once, a dissatisfactory rating once, and an ordinary rating twice, according to the feedback from the trainees.
5) College number 4 receives a rating of good twice, exceptional four times, leadership once, and mediocre three times based on the trainees' feedback.
6) College number 5 received three instances of excellent, three instances of good, one instance of successful, two instances of mediocre, and one instance of dissatisfactory responses.
7) College number 6 received two instances of excellent ratings, four instances of good ratings, one instance of successful ratings, one instance of mediocre ratings, and two instances of dissatisfactory ratings based on trainees' comments.

Findings

1) Nearly all colleges place significant emphasis on the rating component of teacher personality.
2) All colleges greatly appreciate the trip activity.
3) All trainees excel at book reviews.
4) All trainees excel in their ability to perceive and interpret the teacher's personality traits.
5) Trainees excel in the areas of handwriting and artistic ability, which are important aspects of a teacher's personality.
6) All trainees exhibit exemplary attendance, a strong sense of punctuality, adherence to discipline, and courteous behavior both within the college and in society.
7) The majority of students lack knowledge about managerial abilities.
8) The majority of the trainees demonstrate a lack of genuine social responsibility when it comes to completing their duties.
9) The majority of the trainees exhibit a deficiency in originality or creativity.
10) The majority of the trainees adhere to working in common and conventional methods.
11) Most trainees possess a high level of proficiency in their subject matter.
12) All of them achieved scores higher than 60% on multiple-choice questions (MCQs), assessing their knowledge of all topics from the 1st to 8th standard.
13) The majority of students exhibit a deficiency in positive attitude and accountability.
14) Most trainees exhibit limited sociability and lack a strong inclination to contribute to society.
15) The majority of the trainees are unfamiliar with the concept of a social teacher.

Reference

English

1. Battista, M.T., Clements D.H. (1991), *Constructivist Learning & Teaching*. Kent State University Journal Retrieved, 1 March 2012 from http://investigationstereedu/library/bookpapaerconstructivistlearning
2. Best, J.W., Kahn, J.V., (2009), *Research in Education,* (10th ed.) New Delhi: PHI Learning Private Limited.
3. Carwile, J. (2007), *A Constructivist Approach to line Teaching & Learning.* Inquiry, Volume 12 No. 1, 2007 68-75 Retrieved, 4 Feb 2012 from, http://www.osra.org/itloj/chefall2007pdf
4. Chen, Catherine (2003), *A Constructivist Approach to Teaching Implications in Teaching Computer Networking information Technology Learning and Performance Journey*. Vol. 21 No. 2 Fali 2003 Retrieved, 9 March, 2012 from http://www.osra.org/it/pscherfall2003.pdf
5. Dwivedi, R.D., (Feb.2010) *From Behaviourism to Constructivism: A Paradigm shift to Teaching Learning Process.* University News, 14-18.
6. Gray, Audrey, (1997), *A Constrivist Teaching and Learning,* Retrieved, November 26, 2009, from file: 11/C:Documents 20% and 20 settings/abe/Desktop/New20% fold or http://soskschoolboards. Ca/research/instruction/97-07.htm.
7. Jonassen, (1991), *The implications of Constructivism for Instructional design* Retrieved, 3 Feb. 2012 from http://www.ucs.mun.ca/emurphystemnetele
8. Jones, M. G., & Brader, Araje, L., (2002), *The Impact of Constructivism on Education: Language Discourse and meaning,* Retrieved, Feb 2, 2008, from file://ci//Document20% and20 %settings/abc/ Desktop/jones.htm
9. Kajava, Nisha, & Surve Meena (2016), "Enhancement of Semi English Pattern through Constructivist Approach" Paper Presented at Interdisciplinary National Conference in education Shivaji University, Kolhapur Retrieved from http://www.airjournal.com
10. Kate, W. (2003), *A social Constructivist Approach to Teaching Reading Turning the rheatoric in to reality* 16th Education Conference Melbourne 2003 Retrieved, 7 Dec. 2001 From, http://www.ipnuni-kieldeloroiectc/eseral/book-cha.pdf
11. Kim, J.S. (2005), *The Effect of Constructivist Teaching on Student Academic achievement self concept and learning strategies*. Asia pacific Education Review, Vol.6,7-19.
12. King, Alison, (1994), *Guiding knowledge construction in the classroom, Effects of Teaching children: How to question and how to explain.* American Research Journal, Vol. 31, 338-368.
13. Lee, V.S., (June, 1979), *Creating A Blueprint for Constrictive Classroom.* The National Teaching and Learning forearm News Lether, Retrieved, November 26, 2007, from http://www.ntif.com/htm/ti/bine-lihtım
14. Maneri, Afsana, (2016), "Constructivist pedagogy Approach of Teaching Numismatics" Paper Presented at Interdisciplinary National Conference in education Shivaji University, Kolhapur Retrieved from http://www.aiirjournal.com
15. Mohanty, S.K. & Pani, A., (Nov. 2009), *Constrivist Paradigm. Implication for Teacher Education Programme,* University news, Vol. 47, 1-5.
16. Padmnabhan, J. Rao M., (2001), *Constructive Approach and problem solving Ability in Science journal of community guidance & research,* Vol. 28 No. IPP56670 Delhi Neelkamal Publication.
17. Rathore Bhumika & Mathur, Meera, (March 2022), *National Educational Policy 2020 and a roadmap for social inclusivity*, University News, Vol.10, 60 (10).
18. Sapre, Nilima & Patil, Supriya, (2016), "Development of Computer Multimedia Package for enabling student Teacher for Constructivist Classroom" Paper Presented at Interdisciplinary National Conference in education, Shivaji University, Kolhapur. Retrieved from http://www.aiirjournal.com
19. Sharma, Ritu & Trivedi, Tripta (April, 2010), *Designing and experimentation of English Instructional material for facilitating Constructivist-Learning, Research Analysis and Evaluation*, Vol.07, 16-19.
20. Sharma, Santosh (Ed.) (2006), *Constructivist Approach to Teaching and learning Handbook of Teachers of Secondary Stage*. New Delhi: NCERT.

21. Sonkamble, Chetana. & Jatkar, Prajkta, (2016), "Study of Effectiveness of Constructivism at Higher primary level" Paper Presented at Interdisciplinary National Conference in education Shivaji University Kolhapur Retrieved from http://www.aiitjournal.com
22. Spnapati, H.K., & Pradhan, Nityanand, (April 2004), *Designing Instruction for constructivist teaching, A New Paradigm* University News, Vol.42.
23. Sunilkumar, (2016), "Teaching Biology at senior Secondary level through construction Approach" research presented at Maharaja Sayjirao University for Ph.D.

Marathi

१) करंदीकर सुमन, आणि पटवर्धन अनिता, (२००८), ज्ञानाचा रचियता-माझा मीच, पुणे: आपणच प्रकाशन.
२) पाटील लीला, (१९७६), आजचे अध्यापन, पुणे, श्रीविद्या प्रकाशन.
३) राष्ट्रीय सकाणू समिती, (२००५), राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा, नवी दिल्ली: राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद.
४) सप्रे, निलिमा, आणि पाटील, प्रीती, आणि पाटील ज्योती, (२००९), गतिमान शिक्षणासाठी विचारप्रवाह, कोल्हापूर, फडके प्रकाशन.

Websites

1) https://academia.edu
2) https://article.murata.com/en-sg/article/what-is-the-fifth-industrial-revolution
3) https://blog.hop-education.co.uk
4) https://cambridge.com
5) https://core-ed.org
6) https://edpublications.org
7) https://eprints.whiterose.ac.uk
8) https://frontiersin.org
9) https://granthalayah.com
10) https://journals.sagepub.com
11) https://link.springer.com
12) https://onlinelibrary.wiley.com
13) https://psycnet.apa.org
14) https://scert.delhi.gov.in
15) https://scholarwork.waldenu.edu
16) https://sdgs.un.org/goals
17) https://search.proquest.com
18) https://semanticscholar.org
19) https://sites.google.com
20) https://unstats.un.org/sdgs/report/2023/
21) https://www.atlantis-press.com
22) https://www.core.ac.uk
23) https://www.edweek.org
24) https://www.files.eric.ed.gov
25) https://www.mlsu.ac.in
26) https://www.pennfoster.edu
27) https://www.quora.com
28) https://www.researchgate.net
29) https://www.sciencedirect.com
30) https://www.shabdkosh.com
31) https://www.tandfonline.com
32) https://www.teacherph.com
33) https://www.twi-global.com/technical_knowledge/fogs/industry-5-0

International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Increasing Interpersonal Collaboration in Social Work

Dr. Arvind M. Chougale
Head, Dept. of Social Work
K. H. College, Gargoti

Abstract

Interpersonal collaboration is essential in Social Work, yet challenges persist. This study investigates factors influencing collaboration and effective strategies for improvement. A mixed methods approach combining surveys, interviews and case studies reveals that open communication, shared goals and mutual respect facilitate collaboration. While proper imbalances, communication breakdown and conflicting values hinder it. In this research paper include the research questions is as following.

- *How do Social workers perceive the importance of collaboration in their daily practice.*
- *How do collaborative Social Work practices impact organisation efficiency and resource utilization.*
- *Does collaborative training impact Social workers. Self efficacy and attitudes towards collaboration.*
- *How effective are collaborative training programs in enhancing Social workers collaboration skills.*
- *What role does communication play in facilitating or hindering collaboration among Social worker.*

These research questions can guide studies investing various aspects of interpersonal collaboration in Social Work, ultimately informing strategies to enhance collaboration and improve client outcomes.

- ***Background***

  Social Work often involves interdisciplinary collaboration to address complex client needs.
- ***Objectives***

  Identify factors and influencing interpersonal collaboration in Social Work, explore effective collaboration strategies, investigate the role of leadership and organisational culture.
- ***Methodology***

  Mixed methods design combining surveys, interviews and case studies.
- ***Conclusion***

  Interpersonal collaboration is critical in Social Work. This study highlights the need for effective communication, leadership and conflict resolution strategies to enhance collaboration.

Keywords : *Interpersonal collaboration, Social Work, mixed methods research, communication, leadership, organisational culture.*

Introduction

Social Work is a profession that inherently requires collaboration. Effective interpersonal collaboration among Social workers, healthcare professionals and other stakeholders is crucial for delivering comprehensive services improving client outcomes and enhancing overall well-being.

The complexity of client needs, coupled with the increasing demand for interdisciplinary services under-scores the importance of interpersonal collaboration in Social Work. Research highlights the benefits of collaboration, including improved client outcomes, enhanced service delivery and increased job satisfaction among professionals.

- **Context factor**
  - Increasing complexity of client needs - clients face multiple interconnected changes. (e,g. mental health, substance abuse, poverty)
  - Complex needs require comprehensive coordinated services -
    Social workers must navigate multiple systems and collaborate with various professionals.
  - Growing demand for interdisciplinary services – Integration of healthcare and social services.
    - Increased focus on prevention and early invention.
    - Need for collaborative approaches to address complex client needs.

- Interdisciplinary teams include Social workers, healthcare professionals and other stakeholders.

- Evolving healthcare landscape and policy reforms –
  - Healthcare reform and Affordable Care Act implications.
  - Shift from fee for service to value based care.
  - Emphasis on population health management and preventive care.
  - Changing a roles and responsibility for Social workers
- Advancement in technology and communication -
  - Electronic health records (EHRs) and secure messaging.
  - Tele-healthcare and virtual collaboration.
  - Mobile health application and wearable devices.
  - Social media and online support groups.
  - Challenges confidentially, data security and digital literacy.
- Shifting Workforce Demographics and Diversity -
  - Aging workforce and retirement of experienced Social workers.
  - Increasing diversity racial-ethnic, linguistic and cultural.
  - Need for culture competence and inclusive practices.
  - Generational differences, Baby Boomers, Gen X, Millennial and Gen Z.
  - Implications for recruitment, retention and workforce development.

These context factors underscore the importance of interpersonal collaboration in Social Work.

Hypothesis

➢ **Null hypothesis**

- There is no significant relationship between collaborative training and social workers self efficacy.
- Organisational support for collaboration does not influence Social workers, engagement in collaborative activities.
- collaborative practice does not improve job satisfaction and reduce burnout among Social workers.

➢ **Alternative hypothesis**

- Collaborative training significantly enhances social workers self efficacy.
- Organisation support for collaboration positively influences Social workers engagement in collaborative activities.
- Collaborative practices improve job satisfaction and reduces burnout among Social workers.

Significance of the study

1) Contributes to the understanding of interpersonal collaboration in Social work.
2) Informs strategies to enhance collaboration and improve client outcomes.
3) Addresses gaps in existing research on collaboration in Social Work.
4) Provides implications for Social Work education practice and policy.
5) Enhances the overall effectiveness of Social Work services and interventions.

Scope of the study : This study will focus on the following.

1) Population Social workers in Healthcare settings, Child welfare agencies, and Mental health organisations.
2) Sample size - 15 to 20 Social workers.
3) Geographic location - Urban and Rural areas in the Kolhapur district.
4) Research Design - mixed methods, combining surveys, interviews and case studies.
5) Variables –

   Independent variables – Collaborative training organisational support, leadership style, technology based collaboration.

   Dependent variables - Social workers self efficacy, Collaborative activity engagement, job satisfaction, burnout, client outcome.

Literature Review

Overview of relevant theoretical frameworks for increasing interpersonal collaboration in Social Work.

System theory

- Emphasizes interdependence among professionals and organisational.
- Highlights the importance of understanding the larger system in which collaboration occurs.

Ecological theory

- Examines the environmental influences on collaboration. (organizational culture, policy)
- Identifies five levels of influence – micro, meso, exo, macro and chrono.

Social learning theory

- Explains collaboration through observation imitation and reinforcement.
- Highlights the role of social norms and expectations in shaping collaborative behaviour.

Collaboration theory

- Identifies key elements of effective collaboration. Shared goals, mutual respect and communication.
- Emphasizes the importance of building trust and managing conflict.

Interprofessional practice theory

- Focuses on collaboration practice among professional from different disciplines.
- Highlights are importance of communication mutual respect and shared goals.

Transformational leadership theory

- Examines the role of leadership in promoting collaboration and innovation.
- Highlights the importance of inspirational motivation intellectual stimulation and individualized consideration.

Review

1) Harnandez et. Al. (2017) - Surveyed 200 social workers finding that collaborative leadership styles and organizational support predicted collaboration.
2) Gershon et. Al. (2017) – Analysed data from 150 Social work teams, identifying factors influencing collaboration, including communication trust and shared goals.
3) Cook (2005) - Examined the experience of 15 Social work teams identifying power dynamics and complex resolution as critical factors in collaboration.
4) Henneman et. Al. (2017) - Analyzed focus groups with 30 social workers, emphasizing the role of organisational culture and leadership in facilitating collaboration.
5) Reeves et. Al. (2017) - Reviewed 22 studied on interdisciplinary collaboration in healthcare, highlighting the importance of communication mutual respect and shared goals.
6) Marrow et. Al. (2016) - Conducted interviews with 20 Social workers, highlighting the importance of trust, communication and mutual respect in collaboration.

Gaps in existing research

1) Limited research on technology based collaboration.
2) Need for more diverse samples, including rural and international setting.
3) Insufficient exploration of power dynamics and conflict resolution.
4) Limited longitudinal studies examining in the sustainability of collaborative efforts.
5) Limited application of theoretical frameworks to explain collaboration.
6) Limited research on the effectiveness of interdisciplinary training programs.
7) Limited research on the impact of collaboration on client outcomes.

Methodology

- **Research Design**
  - Mixed methods approach (quantitative and qualitative)
  - Longitudinal study (pre-post design)
  - Information study (experimental or quasi experimental)

Sampling

- Purposive sampling (Social workers and organisations)
- Convenience sampling (online surveys)
- Snowball sampling (referrals from participants)

Sample size

- 25 to 50 Social workers.
- 15 to 10 organisations.

Data collection method

- Surveys – (Online or paper based)
- interviews (Individuals or focus groups)
- Observations (team meetings or collaborative activities)
- Document analysis (organisational policies, meeting minutes)

Data Analysis

Quantitative Data

Survey of Social workers (n=) – 80% reported increased collaboration with colleagues, 70% reported improved communication, 60% reported increased client satisfaction. Average degree centrality increased by 30% average betweenness centrality increased the by 25%. Average closeness Centrality increased by 20%. Average meeting frequency increased by 2 months, Average shared document increased by 50%, Average joint goal setting increase the by 30%.

Qualitative Data

Interviews with social workers (n=) increased trust, improved communication, outcomes, enhanced problem – solving, increased empathy, better resource sharing, collaboration helps us see different perspectives.

Mixed-methods Analysis

Integration of quantitative and qualitative data reviewed correlations between collaboration metrics and client satisfaction. Identifying themes of trust, communication and shared goals, found significant relationships between collaboration and client outcomes.

Table 1

Collaboration Metrics

Metric	Pre-Intervention	Post-Intervention	Change
Meeting frequency	2 month	4 month	100%
Shared documents	10 month	20 month	100%
Joint goal setting	50%	80%	30%

Table no. 1 shows that meeting frequency increased by 100% from 2 meetings/ month to 4 meetings/month. Shared documents increased by 100% from 10 documents/month to 20 documents/month and joint goal setting increased by 30% from 50% to 80%.

It is clear that increased meeting frequency indicates enhanced communication and coordination. Increased shared documents suggest improved information sharing and collaboration. Increased joint goal setting indicates better alignment and cooperation.

Table 2

Client Satisfaction Ratings

Ratings	Pre-Intervention	Post-Intervention	Change
Very Satisfied	20%	40%	+20%
Satisfied	50%	60%	+10%
Neutral	20%	10%	-10%
Dissatisfied	10%	5%	-5%

Table No. 2 shows that the intervention to a substantial increasing in clients reporting high satisfaction. The majority of clients 60% are now satisfaction with services. The decrease in neutral clients suggest increased polarization towards satisfaction. The decrease in dissatisfied clients indicates improved service quality.

These shows that by continuing the intervention client satisfaction can be monitored regularly and remaining unsatisfied clients can be easily resolved.

Table No - 3

Social worker perception of collaboration

Perception	Pre-Intervention	Post-Intervention	Change
Effective Communication	60%	80%	+20%
Trust among colleagues	50%	70%	+20%
Collaborative Problem Solving	40%	60%	+20%

This table shows that the intervening enhanced Social workers ability to communicate effectively. Increased trust among colleague fosters a collaborative environment and improved collaborative problem solving indicates better teamwork.

It is clear that continuing collaborative interventions allow for regular monitoring of Social workers perception and remaining challenges in communication and trust can be overcome.

Table No. - 4

Network Analysis metrics

Metrics	Pre-Intervention	Post-Intervention	Change
Network Density	0.15	0.30	+100%
Average Degree Centrality	1.5	3.0	+100%
Betweennes Centrality	0.10	0.25	+150%

This table shows that network diversity increased by 100%. Indicating more connections among Social workers. Average degree centrality increased by 100% solving increased connectivity and betweenness centrality increased by 150% indicating improved information flow.

It is clear that increased network density suggests enhanced collaboration. Higher average degree centrality indicates Social workers are more connected increased betweenness centrality facilities information sharing.

Table No. 5

Client Outcomes

Outcome	Pre-Intervention	Post-Intervention	Change
Improve Mental Health	30%	50%	+20%
Increased Social Support	40%	60%	+20%
Enhanced Quality of Life	25%	40%	+15%

Table No. 5 shows that improved mental health increased by 20%, increased social support incredibly 20% and enhance the quality of life increases by 15%.

It is clear that the intervention had a positive impact on client outcomes, particularly mental health and social support.

Conclusion/Suggestion

The analysis of the tables demonstrates that the intervention significantly improved interpersonal collaboration among Social workers, leading to enhanced client outcomes key finding include.

1. Increased collaboration metrics (meeting frequency, shared documents, goal setting)
2. Improved Social worker perceptions of collaboration (effective communication, trust, collaborative problem solving)
3. Enhanced network analysis metrics (network density, average degree centrality, betweenness centrality)
4. Increased client satisfaction ratings (very satisfied, satisfied, neutral dissatisfied)
5. Improved client outcomes (improved mental health, increased social support, enhanced quality of life)

Interpersonal collaboration is crucial for effective Social Work practice. Targeted interventings can improve collaboration among social workers. Enhanced collaboration leads to better client outcomes. Regular monitoring of collaboration metrics and client outcomes is essential. Findings inform evidence-based practice and policy development.

Recommendation

1. implement and sustained collaboration initiatives.
2. Provide among training and support for Social worker.
3. Foster a collaborative organisational culture.
4. Continuously evaluate and define collaboration strategies.
5. Discriminate finding to stake holders and the broader Social Work Community.

Future Research Directions

1. Explore longitudinal effects of collaboration interventions.
2. Investigate collaboration in diverse Social Work settings.
3. Develop and validate collaboration assessment tools.
4. Examine the role of technology in facilitating collaboration.
5. Identify best practices for sustaining collaboration initiatives.

By prioritizing interpersonal collaboration. Social workers can enhance their practice, improve client outcomes and contribute to a more effective and efficient Social Service Delivery System.

References

Books

- Deshpande, S. (2010), *Collaborative Social Practice*, Continental Prakashan.
- Kulkarni, P. (2015), *Interpersonal Collaboration in Social Work*, Pragati Publication.
- Pawar, A. (2018), *Collaborative Approach to Social Work,* Nidhi Prakashan.

Journal Articles

- Chavan, B. (2017), *Interpersonal Collaboration in Social Work : A Study of NGO'sin Pune,* Indian Journal of Social Work, 78(2).
- Shinde, R. (2018), Interpersonal Collaboration in Social Work and Social Development, 6(2).

Online Resources

- Maharashtra Association of Social Workers (MASW)(nd) Collaborative Social Work practice.
- TATA Institute of Social Services (TISS), Mumbai. (n.d.) Collaborative Social Work practice.

Element of Crime and Mystery in Martin Amis's Novel 'Other People: A Mystery Story'

Mr. Chandrakant K. Chavan
Assistant Professor
Karmaveer Hire College, Gargoti
chavanchandu18@gmail.com

Abstract:

This research paper examines the element of crime and mystery in Martin Amis's novel, Other People: A Mystery Story. Crime is considered a public wrong, strongly disapproved by society, encompassing acts such as murder, fraud, violence and mystery. Crime noveland mystery fiction often focuses on investigation rather than courtroom proceedings, utilizing suspense and mystery to engage audiences. Martin Amis, a renowned British novelist, essayist, and memoirist, explores these themes in his work. Published in 1981, Other People: A Mystery Story by Martin Amisbegins with mystery and criminal elements. Mary, an amnesiac young woman, as she navigates her identity and past life. With no memory of her life or basic skills, Mary adopts the name "Mary Lamb" and embarks on a journey of self-discovery. As the novel progresses, Mary Lamb continues to struggle with her fractured sense of identity. She slowly begins to interact more with the people around her, though these encounters are often troubling exploring different crimes and mysterious elements. John Prince, who initially appears to be a guide or protector, reveals himself to be more sinister and manipulative. His behavior is erratic, and he seems to derive a perverse pleasure from Mary's confusion. He gives her cryptic clues about her past but refuses to provide clear answers, deepening her anxiety and uncertainty. In the end, Mary's memories—real or imagined—become more vivid and terrifying. She is haunted by the image of a man she cannot fully remember, but who seems to be at the center of her trauma. The narrative suggests that Mary may have been involved in something horrific, possibly a crime or a violent incident, but the details are maddeningly unclear. These flashes of memory are accompanied by a deep sense of guilt and horror, as if Mary is slowly coming to terms with a truthshe has been hiding from herself.The novel ends on an ambiguous and mysterious note, with Mary's fate unresolved and her identity still in question.

Keywords: Mystery, Crime, amnesiac, investigation, distinguished, manipulative, ambiguous etc.

Introduction

Martin Louis Amis (1949-2023) was a distinguished English novelist, essayist, memoirist, screenwriter, and critic. His notable works include Money (1984) and London Fields (1989), which solidified his reputation as a major literary figure. Amis received the James Tait Black Memorial Prize for his memoir Experience and was twice recognized by the Booker Prize.As a professor of creative writing at the University of Manchester's Centre for New Writing (2007-2011), Amis shared his expertise with emerging writers. The Times hailed him as one of the 50 greatest British writers since 1945 in 2008.Amis's writing often critiqued the excesses of Western society, employing satire and caricature to convey his vision. His unique style earned him the label of master of "the new unpleasantness" by The New York Times. Drawing inspiration from Saul Bellow, Vladimir Nabokov, and his father Kingsley Amis, Martin Amis influenced a generation of British novelists, including Will Self and Zadie Smith.

This research paper examines the elements of crime and mystery in Martin Amis's novel, Other People: A Mystery Story.In Martin Amis's novel "Other People: A Mystery Story," Mary, a young amnesiac, awakens in a hospital with no recollection of her identity, past, or basic life skills. She adopts the name "Mary Lamb" after hearing a nursery rhyme and navigates a complex journey of self-discovery.Mary's experiences are marked by exploitation and trauma. She befriends Sharon, an alcoholic who prostitutes her for money, and later finds refuge with Sharon's parents. However, she eventually moves to a shelter for "fallen women" and begins working at a seedy café, where she faces sexual harassment.Mary learns her real name is Amy Hide through a newspaper clipping provided by Prince, a policeman who knows her past. As she unravels her dark history, she becomes entangled with various characters, including Alan, a insecure man who becomes infatuated with her,

and Jamie, a wealthy individual who shares a tumultuous relationship with her.Amy's past actions, revealed through her encounters, paint a picture of a troubled and abusive individual. Her relationships are marked by intensity and despair, culminating in a complex bond with Prince.The novel's climax revolves around Amy's confrontation with her would-be killer, whose identity remains ambiguous, potentially implying Prince's involvement. The conclusion is shrouded in uncertainty and mystery, leaving the readers questioning Mary's ultimate fate and the true nature of her relationships.

Elements of Crime in the novel Other People: A Mystery Story

We come across plenty of criminal elements throughout the story of the novel.The beginning of the novel explores element of crime. The failed attempt of Amy Hide's murder suggests the involvement of crime at the beginning of the novel. Amy is fortunately survived from being murdered, but its result was she lost her memory and her past after finding herself awakened in a hospital. After finding herself okay she runs away from the hospital takes the name Mary Lamb and tries to discover her real identity. Many tramps after seeing her try to seduce and rape her but Sharon the big girl saves her from these tramps. The tramps had criminal intention of seducing Mary. After that Sharon takes Mary to prostitution to earn money taking the advantage of her amnesiac condition. Mary did not know what is sex and she had brutal sex with Trev and Jock the criminals. This incident of Mary's prostitution is another element of crime in the novel. After that Mary moves with Sharon to her house for shelter. Here we come to know that Sharon is alcoholic and sells her body for money because of the poverty of her family. This poverty of Sharon's family is an element of social crime. Both Mr. Botham and Mrs. Botham Sharon's parents are alcoholic many times we find them in drunkard states. This alcoholism and prostitution involve the element of social crime.

Another element of crime we find when Sharon takes Mary to a Pub where they meet number of drunkards and prostitutes, there Sharon gets drunk heavily. There were many rooms available for drinking and prostitution. Mary and Sharon both took the stingo the strong wine. There were many buggers also in the Pub. Sharon had sex with many people including Jock and Trev were also there. Sharon forces Trev to have sex with Mary and under the influence of whisky Mary also agrees. Mary experiences brutal sex with Trev and Sharon gets money for this service. This shows drinking and prostitution as social crimes. Trev and Jock are criminals. For money they would do so many wrong things. Jock accumulates money by attacking weak people and stealing their bags of money or jewelry. Trevwas different type of criminal, he liked drinking and fighting for money which he fortunately wins. Trev rapes Mary in the pub and another man forcibly rapes her. Prince the policeman along with other policemen raids on the Pub, Mary is caught and found that she is innocent knows nothing about her past, so she is released by getting a warning from Prince not to be in the company of such dirty people and such dirty Pubs. Prince warns Mary thatby involving in the activities like prostitution she has broken the law. All this is an exploration of criminal behavior in the novel.

Police ask Mary to leave the company of Botham family, Jock and Trev who are bad people. After that Mary is shifted in hostel Church Army Hostel, where all women were fallen women trapped in prostitution. This hostel is the residence of fallen women which is a symbol of social crime. Then we observe the life of girls living in the hostel through Mary's eyes. Some girls of the hostel were prostitutes and some were on the way to become prostitutes. Mary watched them carefully. Some offered their body to men for certain price, but some offered their body freely. Some talked about importance of money to decrease their poverty and fulfill their daily needs. Some girls were drunkards, alcoholic. These girls were trying to force Mary into prostitution. All these girls are trapped in prostitution and drinking due to poverty and poverty is social crime which indicates another representation of criminal elements in the novel. Mary was looking for a job and she gets it in cafe where she has to wash dishes and the pots. But all the men in cafe always try to harass Mary sexually openly. Russ in the kitchen kisses Mary openly and uses seductive language to Mary but Mary as an amnesiac did not understand this. Alan the cashier has fallen in love with Mary. We see sex hungry men like Mr. Garcia and young Antonio in the café seducing Mary and trying to give her sex knowledge.

Once Prince enters the café to ask Mary about Amy Hide at that moment he starts smoking cigarette and others in the café were drinking wine these are the indications of criminal elements in the novel. Then Mary leaves the women's hostel and starts living with Russ and Alan in squats where she gets sexually exploited by

Russ many times and she also commits adultery with Alan also. Russ has multiple affairs with many girls. Mary sex relation with Russ and Alan openly are examples of social crime. Alan expresses his love for Mary but Mary rejects his proposal its impact is Alan hangs himself in his bedroom and commits suicide. This suicide of Alan is indication of legal crime in the novel. Police arrives on the scene and takes legal statements of all the people leaving in squats including Mary which is a criminal investigation process. After that incident Mary leaves the squat and starts living with Jamie a wealthy man who works for Michael Shane Amy Hide's former lover. There Mary drinks and smokes along with Jamie and women who were living with Jamie. Jamie has drugs and drinking addiction also he is homosexual person not interested in women. The other women like Augusta have number of affairs and engaged in adulterous activities. Everyday she goes with a new man for prostitution at new places. All the activities of these characters add to the criminal elements in the novel.

Elements of Mystery in the novel Other People: A Mystery Story

Along with Crime we find plenty of mysterious elements in this novel. The beginning of the novel is full of mystery. The failed attempt of Amy Hide's murder is mysterious and who attempted to murder Amy is unknown at the beginning of the novel. This mystery remains unsolved till the endof the novel. Second mystery deals with who is the narrator of the story. At first it seems Mary is the narrator but at the next moment it seems the murderer is the narrator. Thus the narration of the story is ambiguous it is not clear who is narrating the story of Amy Hide. Another mystery deals with character of the police detective Prince who knows everything about Mary's past life. Sometimes we assume him as the narrator this is because we think that Prince and the narrator are the same person. This is because Prince, like Mary has a past – as her murderer. He is simultaneously Prince Charming and the Prince of darkness. Overall, we have an impression that Prince's character is mysterious and play dual role in the novel.

To Mary death was a mystery. She didn't know what is death but she heard it occurred to other people and death is a bad thing nobody liked it. Mary tried to know it from other people. Thus death is an element of mystery in the novel. Mary didn't know anything about money and its secret. Mary learnt about revenge, trials, enmity which is a mystery for her. Her nights were full of terror and horror dreams. She suffered a lot from mysterious dreams about her past life which troubled her a lot. Mry gets a letter from Prince it mentioned about Amy Hide a missing person police thought she had been murdered. But they were not sure. Mary saw in the envelope her own photograph mentioned as Amy Hide. This is an element of mystery in the novel. There is a mystery behind the photograph and Mary. Then we think about Prince's role in it as a mystery of ghost shadow behind the glass, mystery of beast ghost.

Then we see Prince asks Mary in the café about her name and its mystery, are you Amy Hide? Russ and Alan ask her about her family but Mary could not answer it. This is an element of mystery in the novel. Prince talks about Amy's death and rebirth, and he questions to Mary is their life after death? Who knows? Then Mary goes to Michael Shane Amy's former lover to enquire about Amy and pretends to be Amy's cousin. This is an element of mystery in the novel. Thus there we find plenty of mysterious elements in the novel.

Thus we can conclude that Martin Amis's novel Other People: a Mystery Story blends element of crime and mystery together which makes it a thriller detective novel. Amy's failed murder at the beginning, Mary's amnesia, her encounters with different other people after she leaves the hospital, Prince's entry and his attempt to solve the mystery of Amy's murder and the dual role played by Mary, incidents of prostitution, drugs, alcoholism, and smoking along with Alan's suicide add to the element of crime and mystery in the novel.

Primary sources

1. Other People: a Mystery Story (1981)

Works cited / References

1. https://home.csulb.edu/~bhfinney/amisotherpeople.html
2. https://en.wikipedia.org/wiki/Martin_Amis
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Crime_fiction
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Mystery_fiction

Retelling of Shurpnakha's Myth: *Lanka's Princess* by Kavita Kane

Anita Powar
The New College, Kolhapur

Abstract:

India is full of tradition of mythical stories. Many Indian English writers have unfold various aspects through depiction of characters and incidents from those stories. In this retelling of mythical stories, the writers carefully analyses mythical characters. Through there writings, mythical stories have explained potential of individual. Mythical characters explore different mind patterns through the analysis of those writers. Here author gives individual voice to the minor or marginalised characters in the mythical stories. Kavita Kane's Lanka's Princess tells the hidden angle of Surpanakha, sister of Ravan. Through this depiction of retelling of myth of Surpanakha, writer explores different perspectives of Surpnakha as character. The researcher proposes analysis of this book on three levels: Surpnakha as voice of marginalised character, mind pattern of surpnakha and the present social relevance of this myth.

Key Words: Myth, Marginal character, Mind pattern, revenge, repent, etc.

India has prosperous tradition of myth and mythical stories. These stories as fiction have used the archetypes of legendary heroes, characters, themes and symbols. Mythology or mythical stories have keen relationships with literature. Certain Indian English writers like A. K. Ramanujan, Amish Tripathi, Devdatta Pattanayak, Neelkanthan, Chitra Banerjee Divakaruni, and many more retell the mythical stories with difference perspectives of major and minor characters from the myths. These writers explore the potential of individualism through the explanation of mythical figures through their writings. Kavita Kane is one among them who has explored marginalised characters from the scriptures Ramayan and Mahabharat.

Kavita Kane (1966) former journalist and Indian English Writer has written ample books on marginalised women characters from scriptures. Her books are: *Karna's wife: The Outcasts' Queen* (2013), *Sita's Sister* (2014), *Menka's Choice* (2015), *Lanka's Princess* (2016), *The Fisher Queen's Dynasty* (2017), *Ahalya's Awakening* (2019), *Sarswati's Gift* (2021), The Lover (2022) and *Tara's Truce* (2023). Out of these books on mythical stories, researcher has selected *Lanka's Princess* for analysis. This book tells the story of Surpanakha, a marginal character in Ramayan, who was sister of Ravan. Writer tells this story with the views and perspectives of Surpnakha. This is the study of the edition, published in 2017. Here researcher is going to analyse three points: First is Surpanakha as the voice of marginal character, second is mind patterns of Surpanakha and last is the present social relevance of this story. Before the analysis, it is necessary to have a look on the story of this book.

Surpanakha was the only sister of Ravan, the mighty king of Lanka. The novel explores the story of Surpanakha with her own perspectives and approaches towards her surrounding human beings. She was born as 'Meenakshi'. She had beautiful fish-shaped eyes. Her mother Kaikeshi wanted fourth child son, after Ravan, Vibhishan and Kumbhkarn. So she became sad after giving birth of daughter. Kaikeshi, right from birth of Meenakshi, started to hate Meenakshi. However Vishravas, father of Meenakshi and Taraka, grandma, adored her. In her young age, she had feelings of love for Vidyujiva, the supposed scoundrel and enemy of Ravana. After much havoc, she married off him. After twelve years, she delivered a boy, Sambhukumar. Suddenly Ravan killed Vidyujiva and she lost her son in his early young age. She was lost in grief and then in strong feeling of revenge against Ravan and Laxman.

Surpanakha: the voice of marginal character

Surpanakha is the minor character in scripture Ramayan. The scripture is full of brave deed of Lord Shriram, Laxman, Hanuman, Sugriv, Ravan, Kumbhkarn, Vibhishan, Indrajeet and many more. Surpanakha is the marginal character in this chaos. She has been portrayed traditionally as sister of Ravan and 'mayavi rakshashi'. Moreover it has been supposed as Surpanakha is the cause of war between Shriram and Ravan.

Writer gives voice to Surpanakha. The book explores the story of Ramayan with the views and reactions of Surpnakha as she is the protagonist of this book. She thinks, responses, take decisions, express her views fearlessly and acts according to situations. Writer focuses on hidden aspects of Surpanakha. She is emotional, angry, blind lover and revenge seeker woman at the same time. Her brought up was took place in paradoxical situations. Her father's mild nature and her mother's over-ambitious attitude lead her to become the woman with strange combination of opposite and contradictory feelings. With her siblings, she suffered lot in her childhood. While describing one incident writer explains her piteous situation, "all of them were going to be torn in this conflict of wills between their father and mother" (54)

In fact she was the disliked girl in that family. Though her name was 'Meenakshi' she had been called as 'Surpanakha' because her nails were strong. It was Ravan who first called her as Surpanakha, when she dig her nails into flesh of neck of Ravan in a childhood quarrel. After listening the word 'Surpanakha' she felt that, "*If this could protect me, then well, I am Surpanakha*". (8)

From childhood to old age, she had faced many ups and downs. Every time she retorted as well as restarted her life. She made her views and determinations stronger day by day. With all her life experiences writer has depicted different shades of her emotions and mental responses.

Mind patterns of Surpanakha

Surpanakha has faced various turning modes in her life. She responds every mode with fluxes and flexibilities of emotions and thoughts. Prominently her life-story can be divided into five parts and these are also mind patterns of her. The parts are: her childhood, her love-marriage with Vidyujiva, death of Vidyujiva and Kumar, her revenge against Ravan and Laxman and her repent. She has undergone through these modes with different mind patterns in the form of deep insights and thoughts as reaction against surrounding incidents.

In her childhood she had to face discrimination on her look as 'ugly' and her being of 'girl' among three boys sibling. There were quarrels on this issue in her home. She couldn't oppose it, she felt speechless however she had pains, as writer says:

"She stomped away, running outside, away from the angry voices inside the house and the loud, angry voice screaming in her own mind" (7)

Her conversion from 'Meenakshi' to 'Surpanakha' was also take place in her childhood, at first she felt remorse then she had accepted herself as 'monster' (9)

Soon Ravan defeated his half-brother Kuber and achieved the throne of Lanka. The family shifted from Ashram to Lanka. Meenakshi loved her father. However, her father left the family and settled in forest ashram with his first wife, Ilavida. Child Meena was in confusion, she could not understand why her father leave them. Father's departure was grate shock for her.

In her young age, alone Meenakshi loved Vidyujiva, he was the first person who always respected her and adored her with her all faults. She was informed by her brothers about the fickle nature of Vidyujiva however she was firm to marry him. Ravan consented the marriage only after deal of their stay in palace of Lanka after their marriage. The couple stayed there, after twelve years they had son, 'Shambhukumar'.

Meanwhile Ravan killed Vidyujiva accusing him as womanizer. Meena didn't believe it as she loved Vidyujiva with full faith. She hated Ravan. Before that she accused Ravan for his misdeeds with Vedvati and Rambha. She had fury in her mind about Ravan, she cursed Ravan:

'Fury speed into her face, flaring her eyes to molten gold. "I was with the man I love! You, my brother, forced yourself on a woman. Is that more justifiable… for your greed and ego, you would stake your family! Your ego is your battlefield, your war, your violence- that is your enemy!" (122)

After her husband's death, she left palace and started to live in Dandak forest with her son Kumar and her maternal uncle Mareech. In one unfortunate incident, her young son, Kumar was killed. She tried to find out the reason behind this fatal incident. In fact, it was her attempt to build up Kumar to fight against Ravan. So she suspected against Ravan also. Later she was informed that Laxman unknowingly killed her son.

Before that she had started to boon web around Ravan. She went to Ram and Laxman and Sita at Panchvati and tried to adore Ram, Laxman cut her nose. She returned Lanka and provoked Ravan to take revenge against Ram. Sly Ravan abducted Sita, whole war happened and ends with the dearh of Ravan.

After the end of war, Surpnakha went to Ayodhya and started to live there in disguise as Chandra, sixteen years old cook. She spread false evil things about Sita through gossips with other servants. As a result, Shriram left Sita. Already Surpanakha had malice feelings about Ram as he refused her proposal. She took revenge against Ram also. Then she moved to Laxman, his wife Urmila and their baby Angad. It was Laxman who identified her as Surpanakha. She told Laxman that, he killed her son. Laxman had accepted his wrong deed and ready to face punishment. She decided to kill his son, however, she could not do it. Instead she had feeling of repent in her mind as, "In Laxman she saw her dead Vidyujiva, in Urmila she saw herself and in the tiny Angad she saw her Kumar, she could not hurt any of them" (288-289)

She had also feeling of repent in early incidents also. When Ravan's youngest son Akshay Kumar was killed in war, she thought that, 'son was paying his father's sin' (224), however her inner voice reprimanded her 'you killed him" (224). In another incident, when Kumbhkarn and Meghnad were killed in war, she felt deep remorse and repent. Actually it was her wish to demolish Ravan by Ram, however war taken away her loving family persons in the forms of Kumbh and Meghnad.

Surpanakha's mind reacted differently on these all incidents. Though she has been called, 'rakshashi' and 'ugly looking woman' writer explores various mind patterns of her. Surpanakha's story is mythical, despite of it, it is relevant to present social norms regarding girls.

Present social relevance of this story

Surpanakha's black colour and ugly looking are the benchmarks in the measurements of beauty of girls from her period to present day. It is supposed to be normal to express the feeling of unhappiness immediate after the birth of girl. In the story of Surpanakha, her mother became sad as earlier stated. After any girl's birth, after some days or months she has been accepted. Then comes next issue, it is of her 'looks'. If she is the girl of black skin colour, she has ignored by many people. Even she has to face taunts related to her marriage. In Surpanakha's story, the same thing was happened, being a black girl, no one was thinking about her marriage.

The result of whole scenario is unexpected and sometimes horrible. Nowadays generally such girls change their skin colour from dark to fair. Meanwhile they undergo through the mental condition for many days to accept their physique as it is. Surpanakha took revenge by arranging war. In this present situation, the rejected girls either become victim of cosmetics or live with inferiority complex. Very few girls accept their look as it is.

Conclusion:

Transformation of Meena into Surpanakha takes place because of certain reasons, rejection of her existence and her father's, 'despised, disowned, forgotten figure' (93) from her mind. Two things explain her deeds, her extra passion for revenge as she recalled Kumbha's last words, "Compassion heals suffering" (239) and Urmila's observation about her as, "search for passion, anger of not being loved" (291). In sum up with this explanation, researcher would like to say that there is extra scope for analysis on cultural and socio-political perspectives.

References:

1. Kane, Kavita. *Lanka's Princess*, Rupa Publications India Pvt. Ltd. 2017
2. Maj Gen A K Shori. *Invisible Shades of Ramayan*, Notion Press, 2018
3. https://www.researchgate.net>357
4. https://ijarsct.co.in>Paper7938

Political Economy: An Approach towards International Trade Strategies

Dr. Meenal Kishor Kshirsagar
Head. Dept. of Political Science
Dr. D.Y. Patil Arts, Commerce
and Science College, Pimpri, Pune.
meenalkshirsagar9@gmain.com

Prof. Dr. Kishor S Nikam
Vice Principal & Head
Dept. of Commerce
Dr. D.Y. Patil Arts, Commerce
and Science College, Pimpri, Pune.
kishornikam21@gmail.com

Abstract: *It became easier for Indian businesses to engage in international trade as, in 1991, India introduced economic liberalization policies, which opened its markets to foreign investment and reduced trade barriers.*

India which has vast natural resources, abundant labour, can import some raw materials and export finished goods to countries. Thus, it reduces the total cost of production. India's foreign trade policy can help in manufacturing goods at lower cost.

A strong International trade policy is important for the successful financial development of India. The reason it is essential for new approach towards India's foreign trade policy is to maintain mutual agreement of wants and needs during the trade process. It is basically a guideline for import and export trade. Importance of Foreign Trade Policy of India suggests that is trade between different countries. This may also be called international trade, or inter-regional trade.

Key Words: *Categorization of International Trade Performance, Effect of international trade on Indian economy, Strategies for potential profit of trading globally, Long Term stability.*

Introduction:

The research article highlights a strategy of business trends and raises some important issues. Rules related to international trade and regional trade arrangements are structured specifically. It is important to consider how India should formulate its approach towards International Trade Strategies. To raise awareness of the general scenario in this research paper important area is discussed thoroughly. At the beginning, it is acknowledge that considering India's population and development aspirations, our trade indicators are quite diffident. International trade has provided a large number of employment opportunities as well as many goods and services to consumers. Not only this, it has been a major reason for the increasing living standards of people all over the world. International trade has been a part of human civilization for a very long time; however, cross-border trade has grown rapidly in the last few decades. Imports and exports have contributed largely to the growth of Gross Domestic Product and the credit for this goes to imports and exports. International trade acts as a major contributing factor to global economic activity and a catalyst for the economic growth of developing and developed countries. Differences in various conditions, such as availability of resources, natural climatic conditions, cost of production, etc., act as the motive behind trade between countries. International trade has made all this possible for the financial growth of our country.

Categorization of International Trade Performance:

- **International Trade Transactions:** These international trade transactions are legally considered under the category of bilateral contracts, which includes international sales contracts as a legal instrument. In most cases, these transactions are short term; however, the relationship between the parties can be long term or short term depending on their preference. This category particularly includes operations constituting international trade through import and export, import-export joint operations and transit. Although in many cases the interests of the parties may differ, to achieve mutual benefit, they harmonize their differences and reach a mutual agreement by giving priority to the benefits.
- **Strategic Collaboration:** It refers to agreements involving collaboration between different companies from different countries related to transfer of technologies globally. This classification includes activities like sub-contracting, MOU (government / private). The importance of international trade is

not limited to this only; it also helps in encouraging social and international relations between countries. Increasing foreign trade has increased the process of globalization.

- **International direct investment:** This falls under the category of cross-border investment, in which interested residents of one economy invest or significantly influence enterprises based in another country. The strategy closely resembles the categories of participation, risk and profit, each of which is at its maximum potential. This is an option to step into the global market.

Effect of international trade on Indian economy:

India tops the global services trade as the fastest growing country. India's services trade has been an important driver of its exports over the last two decades. The service sector is of utmost importance to the Indian economy. About 55 percent of India's GDP comes from services. International trade is an important means of earning foreign exchange, an opportunity for developing countries to do trade and business. Higher marketability of a country's commodities in the international market results in improved earnings. The government strategy encourages indigenous industrial activity within the country. Indian trade and business need more production to feed the rapidly growing population. Exports is considered as the leading sector in growth. This means that, which would not otherwise be available domestically. As a result of international trade, markets are more competitive. International trade strategic planning allows private and public sectors to expand their markets and access more goods and services. This ultimately leads to more competitive pricing and a reasonable product getting at domestic levels to the consumer. The immediate cause of this is the existing difference in the prices of goods and services which arises due to the difference in the conditions of supply and demand. In fact, the profit obtained from the exchange of goods and services is the basis of international trade, if no profit would be obtained so there will be no business.

By understanding these characteristics of International Trade , Indian expertise are developing effective trade policies this is helping in maximize the economic growth and competitiveness in the global market like exports and imports, trade balance, tariffs and quotas, free trade agreements and comparative advantages etc. are some main characteristics of international trade. Today, India is considered a mixed economy: private and public sectors co-exist and the country enjoys the benefits of international trade. However, some of the most profitable businesses in India includes; commerce, food and beverage, healthcare, education, real estate, renewable energy and travel and tourism. The most profitable businesses in India depend on various factors, such as market demand, competition and investment required.

Strategies for potential profit of trading globally:

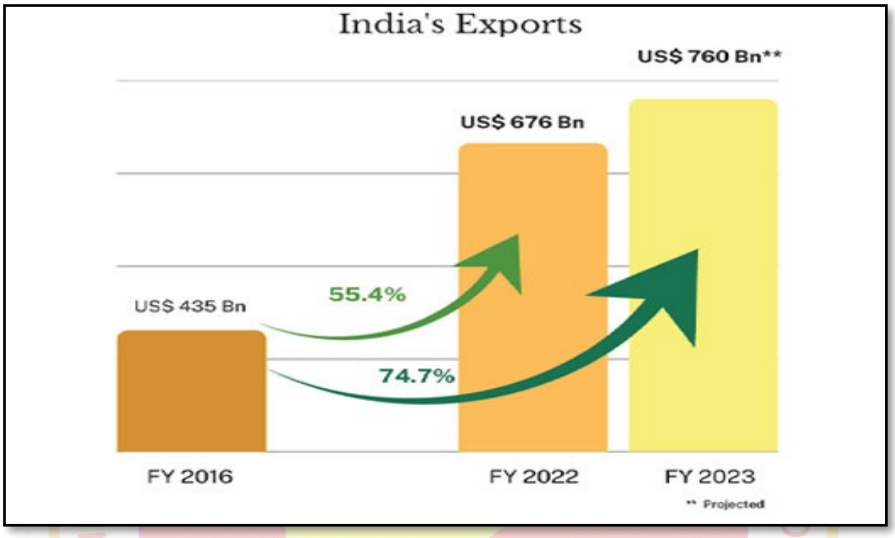
Economies can thus grow more efficiently and become more easily competitive economic partners, thereby promoting opportunities for foreign direct investment (FDI). International trade policies not only increases competence but also allows Indian companies to participate in the global development. For the foreign investor, FDI offers business expansion and growth, which means higher revenues. It increases employment levels and, theoretically, leads to increased gross domestic product (GDP) for the recipient government. , International strategies encourages foreign investment and expertise to enter the country.

- **Trade Safety & Security:**

It is certain that the global economy is in a state of constant change. As a result, as the economy develops, simultaneously its participants also prosper. Nevertheless, opponents of global free trade have suggested that international trade should not allow inefficiencies that force developing countries like India to compromise on any subject. Since international trade opens up opportunities for specialization in different sectors according to the interest , and thus more efficient use of resources, it has the capability to reduce a country's ability to produce and acquire goods. These strategies are of prime importance for Indian and to change and correct any inefficiencies in the international market. Safety norms are designed which is implemented in many different forms, however the most important are Quotas, subsidies, and tariffs. Market inefficiencies can hamper the profit of international trade, and India aims to regulate markets strategies properly for the systematic regulation of international trade is important to ensure that markets function properly.

➢ **Balanced Trade:**

Under free trade, the total value of imports may not always equal the total value of exports, leading to a trade surplus or deficit. Indian trade supports balanced trade model in which they use their resources and comparative advantages. Utility to purchase or retail as many goods and services as demand and supply allow. Instead of limiting trade in goods, they would limit financial flows. Governments also allow international trade as much as possible, but without trade deficits or the flow of currency in and out of the country must be closely controlled to prevent accumulation of surplus. Governments encourages international trade as much as possible, although thoroughly control the flow of currency in and out of the country to prevent the accumulation of trade deficits or surpluses. Instead of limiting trade in goods, the government is restraining financial flows.

➢ **Economic stability:**

International Trade helps prevent sudden and disruptive changes in exchange rates and trade flows. By avoiding trade imbalances and the threat of unstable deficits or surpluses, Indian International policies focus on maintaining balanced trade that helps to uphold the stability of the economy. Providing necessary inputs for industrialization; providing outlets for surplus production; helps in earning much needed foreign exchange. It has been an effective mechanism for financial growth, creation of employment opportunities and poverty reduction in the economy. Foreign trade results in proper utilization of the country's resources. Strategic improvements provides a high level of economic welfare to the society. As a result capital and labour are shifted to industries in which they are used more efficiently. Providing necessary inputs for industrialization; providing outlets for surplus production; helps in earning much needed foreign exchange. It has been an effective mechanism for financial development, creation of employment opportunities and poverty reduction in the economy. Foreign trade results in proper utilization of the country's resources.

➢ **Jobs and Domestic Industries:**

This promotes the preservation of jobs in various industries and enables local businesses to compete on a level playing field. International trade is benefiting both jobs and domestic industry. It contributes to protecting the domestic industry from unfair competition and potential job losses by maintaining a proper balance between imports and exports. International trade increased the number of goods that domestic consumers can choose from, reduces the cost of those goods through increased competition, and allows domestic industries to ship their products abroad. Production and consumption taxes and subsidies can encourage imports or exports. In other words, domestic policies can lead to international trade. Domestic production and consumption taxes and subsidies will affect the level of international trade with the rest of the world. When goods are traded locally, it means that domestically produced goods are consumed locally. Domestic trade is important because it leads to the development of infant and local industries.

➢ **National Security:**

This is especially true for goods imported from places with high geopolitical concerns. Balanced trade is often considered important for national security concerns. If a nation relies heavily on imports, especially for necessities and critical technologies, it may be vulnerable to disruptions in the global supply chain. The International Trade strategies which includes National Security application policies, provides a planned and legal advice to foreign investment companies, investment resources and monetary institutions working or investing across international borders. With a global perspective and on-the- practical grounds presence throughout the world, the governmental strategies has decades of combined experience working on matters involving the foreign investment institutes in India and similar national security clearance regimes, economic sanctions , anticorruption, anti-money laundering, export controls, imports and trade agreements and related areas. The policies framed by the advisory bodies are implemented and broadly accepted as a leading international advisory practice.

➢ **Global equality:**

Balanced commerce between trading partners reduces the possibility of one country gaining an unfair advantage or exploiting the other country economically. This can help create a more fair international trading system and global security. Promoting global equlity is the foremost vision of strategic planning and claim equality in trade, this further promotes fairness and reciprocity. India's services exports grew by 27%. India's key services industry experienced a boost in growth due to strong demand in the sector.

As of 2023, India is the seventh largest exporter of commercial services in the world, accounting for 4.6% of global trade in services. Generally, in technology, education, demand, government policies, labor laws, natural resources, wages and financing opportunities Differences promote international trade. International trade arises from differences in certain areas of each nation. Providing necessary inputs for industrialization; providing outlets for surplus production; Helps in earning much needed foreign exchange. It has been an effective mechanism for financial development, creation of employment opportunities and poverty reduction in the economy. Foreign trade results in proper utilization of the country's resources,

Long Term stability:

We can prevent excessive reliance on debt to finance trade imbalances and promote a more stable and resilient economy by aiming for balanced trade. Balanced commerce is often considered more long-term sustainable. Trade imbalances and distortions can result from ongoing deficits or surpluses in international trade. Countries can encourage sustainable economic growth. As a result of international trade, the market is more competitive. This ultimately leads to more competitive pricing and cheaper products to get home to the consumer. International trade allows countries to expand their markets and access goods and services that would not otherwise be available domestically. According to Penguin Business , "The exchange of goods and services between one country and another country is called international trade. In exchange for abundance, you can get those goods which are either not available in your country or are very rare. Therefore, international trade The implication of this is international specialization. That movement provides a society with a higher level of economic well-being. Trade contributes to global efficiency. When a country opens up to trade, capital and labor shift to industries in which they are used more efficiently Economic growth is defined as the increase in the market value of services and goods produced in a country within a specific period adjusted for inflation International trade is the exchange of goods and services across international regions. is defined as provided.

Conclusion:

International Trade on global scenario is a chance to take a fresh look India’s trade policy. It’s the opening to judge trade policy in general. International business is a significant part of Indian economy. The government is responsible to formulate policies to help all Indians benefit from trade. Government consults widely with business people to hear their views and develop a Trade for various international policies. The main objective is to provide with an sovereign report, identifying and discussing major problems, with recommendations on the trade policy.

Strategic planning will help ensure that trade policy delivers for all, and contribute to addressing global stability and national issues of concern, such as labour standards and environmental issues. International trade

mainly depends on international specialization. In case of comparative difference and relative difference in costs, the country gets benefit from trade. International trade depends on the principles and principle of transfer of goods which only benefits the trading countries. International trade leads to mutual cooperation among the countries. And brotherhood increases which leads to good friendly relations between different countries. The primary objective of a business is to earn maximum profit for its owners or stakeholders while maintaining corporate social responsibility. The purpose of higher international is to encourage domestic production by making imported goods more expensive than domestically produced goods. This is called import substitution. The objective of trade policy was based on achieving the goal of self-reliant production structure.

References:

- https://www.google.com/search?q=international+trade+strategies+of+india+images+2023
- https://www.americanexpress.com/en-ca/business/trends-and-insights/articles/7-strategies-for-international-trade/
- https://www.researchgate.net/publication/344955409_Strategies_in_International_Trade_International_Journal_of_Science_and_Research_IJSR
- https://www.american-trading.com/news/international-trade-strategies
- https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/Series/Back-to-Basics/Trade
- Dr. P.L.Chauhan, "International Business" , Shanti Prakashan Deihi, 2016.
- John Wild, Kenneth Wild , Jerry Han, "International Business: An Integrated Approach" , Pearson Education Publication, New Jersey, 2020.
- Dr. Micheal Czinkota, Ilkka A. Ronkainen, H. Moffett, "International Business, Eighth Edition, S.P.Printers New Delhi, 2012.
- Philip R. Cateora, Mary C. Gilly, John L. Graham, " International Marketing, Nineteenth Edition, McGraw Hill Education (India) Pvt. Ltd. New Delhi, 2020.
- P. Subba Rao, " International Business Text and Cases, Himalaya Publishing House, 2018.

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Scenario of Pradhan Mantri Mudra Yojana in India

1. Dr. Sagar R. Powar
Associate Professor & Head,
Department of Commerce, Karmaveer Hire
Mahavidyalaya, Gargoti, Dist. Kolhapur – 416209
drsrpowar@gmail.com

2. Mrs. Trupti Milind Patil
Research Student (PH.D.)
Shivaji University, Kolhapur.
truptimp1986@gmail.com

Abstract

MUDRA loan is scheme of providing loan to the weaker section of the society under the Pradhan Mantri MUDRA Yojana. MUDRA stands for Micro Units Development and Refinance Agency. This scheme is launched in April 2015 which provides loan up to rupees 10 lakh. The main objective of the study is to study the Institution wise, State wise and Region wise performance of PMMY scheme and to analyse the less privileged sectors. The study focused on performance of institution which provides loan under MUDRA Yojana top 10 states of India, 5 regions of India and also different categories of less privileged sections. The study is based on secondary data which is collected from different websites, annual reports and journals. In this study it is found that after comparing the past 5 years Bihar state is the number one state in providing loans under PMMY scheme where in region East region is stood first. It is concluded that from the implementation of the scheme plays very important role in entrepreneurship development of small manufacturing units, service sector units, shopkeepers, fruits/ vegetable vendors, truck operators, food service units, repair shop, machine operators. small industries, food processors in rural and urban areas.

Introduction:

Pradhan Mantri MUDRA Yojana (PMMY) is a scheme launched on 8 April 2015. MUDRA stands for Micro Units Development and Refinance Agency. The scheme provides loans up to Rs. 10 lakh to the non-corporate, non- farm small or micro enterprises. These loans are given by commercial banks, RRB, small finance banks, MFIs and NBFCs. MUDRA loan is extended for a variety of purposes which provides income generation and Employment creation in manufacturing services, retail and agriculture allied activities. Interest rates are declared by member lending institutions from time to time as per Reserve Bank of India guidelines based on which applicable interest rate is determined. Non-Corporate Small Business Segment (NCSB) comprising of millions of proprietorship partnership firms running as small manufacturing units, service sector units, shopkeepers, fruits /vegetable vendors, truck operators, food-service units, repair shops, machine operators, small industries, food processors and others, in rural and urban areas are the target clients of mudra. Any Indian Citizen who has a business plan for non-farmer income generating activity such as manufacturing, processing, trading or service sector whose credit need is less than 10 lakh can approach either a Bank, MFI or NBFC for availing loans under PMMY.

TABLE NO 1
TYPES OF LOAN UNDER PRADHAN MANTRI MUDRA YOJANA

TYPE OF LOAN	AMOUNT COVERED
Shishu	**Loans up to Rs. 50,000**
Kishore	**Above Rs .50,000 and up to Rs. 5,00,000**
Tarun	**Above Rs. 5,00,000 and up to rupees Rs. 10,00,000**

(Source:- Bank Of India, Lead Bank, Kolhapur)

Vision of PMMY:

To be an integrated financial and support services provider par excellence benchmarked with global best practices and standards for the bottom of the pyramid universe for their comprehensive economic and social development.

Mission of PMMY:

To create an inclusive, sustainable and value based entrepreneurial culture in collaboration with our partner institutions in achieving economic success and financial security.

Objectives:

1. To study the institution wise performance, State wise performance and region wise performance of PMMY scheme.
2. To analyse the assistant to less privileged sections.

Result And Discussion:

1. Institution Wise Performance:

Table No 2
Institution Wise Performance

CATEGORY	AMOUNT (in crore)					GROWTH (Percentage)
	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	
Public Sector Banks (Including Rural Regional Banks)	117280	117729	129915	124425	171118	146
Private Sector Banks (Including Foreign Banks)	64037	91780	93613	117679	141116	220
Small Finance Banks	29794	29501	19646	29207	38297	129
Micro Finance Institutions	63470	57967	46601	49101	66830	105
Non - Banking Finance Companies	47136	40518	31983	18697	33061	70
TOTAL	**321717**	**337495**	**321758**	**339109**	**450422**	**140**
AVERAGE	**64343**	**67499**	**64352**	**67822**	**90084**	**140**

(Source: MUDRA Annual Report)

Table No. 2 shows Institution wise performance of PMMY scheme of loan sanction and disbursement by different institutions. As compared to 2018-19 with the year 2022-23 Public sector bank including Regional Rural Banks has increasing trend and it shows 146% growth. 220% growth shows by Private sector banks including foreign banks while 129% growth shows by Small Finance Bank in sanctioning and disbursing the PMMY loan amount. Micro- Finance Institutions shows 105% growth where Non- banking Finance Companies shows the decreasing trend by 70%. The average shows 140% increasing trend in loan sanctioning and amount disbursed. Private Sector Banks including Foreign Banks topped with 220% growth in loan sanction and disbursement made under PMMY.

2. Performance of Top 10 States:

Table No 3
PERFORMANCE OF TOP 10 STATES

NAME OF THE STATE	AMOUNT (in crore)					GROWTH (Percentage)
	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	
TAMIL NADU	34260	35017	32478	28968	43730	128
UTTAR PRADESH	26190	30949	29231	33664	47427	181
KARNATAKA	29995	30188	30199	28695	40746	136
MAHARASHTRA	26438	27903	25209	25798	36104	137

BIHAR	24405	27442	25589	32097	45448	186
WEST BENGAL	26462	26790	29336	34893	38353	145
RAJSTHAN	17506	19662	18571	18999	24492	140
MADHYA PRADESH	17407	19060	18474	18815	24632	142
ODISHA	15770	15419	15239	16900	21505	136
GUJRAT	13216	13746	11579	12512	17507	132
TOTAL	**231649**	**246176**	**235905**	**251341**	**339944**	**147**
AVERAGE	**23165**	**24618**	**23591**	**25134**	**33994**	**146**

(Source: MUDRA Annual Report)

Table No. 3 shows analysis of performance of top 10 states in PMMY scheme in India. In the year 2018-19 Tamil Nadu topped with 34,260 crore sanction, followed by Karnataka with 29,995 crore and West Bengal stood at third Position with 26,462 crore. As compared to 2018 - 19 with 2022 - 23 sanction and disburse loan amount is increased by 128% in Tamil Nadu where the 181% increased in Uttar Pradesh. In Karnataka and Odisha states there is same rate of growth of loan sanctioned and disbursed under PMMY which is 136% where in Maharashtra it is 137%. There is increase in loan sanctioning and amount disbursed in Rajasthan, Madhya Pradesh and West Bengal which is 140% ,142% and 145% respectively as compared from 2018 -19 to 2022 - 23. From the above table we can see there is increasing trend in all 10 states in loan sanctioned and amount disbursed under PMMY scheme in India.

3. Region Wise Performance:

TABLE NO 4
Region Wise Performance

REGION	AMOUNT (in crore)					GROWTH (Percentage)
	2018-19	**2019-20**	**2020-21**	**2021-22**	**2022-23**	
NORTH	74437	82045	78555	82700	111573	150
EAST	79580	84574	85472	98637	124667	157
NORTH-EAST	13144	10824	11511	8682	10486	-80
SOUTH	96930	98767	90325	91765	124650	129
WEST	57629	61285	55897	57327	79047	137
TOTAL	**321720**	**337495**	**321760**	**339111**	**450423**	**140**
AVERAGE	**64344**	**67499**	**64352**	**67822**	**90085**	**140**

(Source: MUDRA Annual Report)

Table No. 4 shows Regional analysis of loan sanctioned and disbursed under PMMY scheme in India. It shows five regions are made for Regional analysis.

As compared to 2018-19 with 2022-23 average growth in loan sanctioned and disbursed under PMMY scheme in India is 140%. In North region there is 150% growth after comparing the year 2018-19 with 2022-23 where 157% growth is shows in East region. South and West region also shows growth in sanctioned and disbursed amount of loan under PMMY scheme by 129% and 137% respectively. But North East region is exception for it which shows decreasing trend in growth.

Findings:

1. Private sector banks including foreign banks shows 220% growth in loan sanctioned and disbursed from 2018-19 to 2022-23 where the Bihar state is topped with 160% growth.
2. There is increasing trend in all 10 states in loan sanctioned and amount disbursed under PMMY scheme in India.
3. East region is one of the region who made growth with 157% growth in 5 years from 2018-19 to 2022-23.

Conclusion:

PMMY loans are provided by different institutions like Public Sector Banks, Rural Regional Banks, Private Sector Banks, Foreign Banks, Small Finance Banks, Micro Finance Institutions And Non-Banking Financial Companies. The loans are provided under different categories namely Shishu, Kishore and Tarun. By comparing past 5 years we can say that this loans has increasing trend in sanctioning and disbursing loan amounts in different states and union territories of India. From the implementation of the scheme it focused on providing incremental funding support to the vehicle sections of the society. We can conclude as mudra loans are plays a very important role in entrepreneurship developments. It provides loan to small manufacturing units, service sector units, shop keepers, fruits and vegetable vendors, truck operators, food service units, repairs shop, machine operators, small industries, food processors in rural and urban areas.

References:-

1. Ram Prakash Pandey,ManoShrijit Tripathi(2023) Performance Analysis of Pradhan Mantri MUDRA Yojana (PMMY) and its Impact on NPA of the Banking Sector in India, International Journal for Multidisciplinary Research (IJFMR), E-ISSN: 2582-2160 Website: www.ijfmr.com,Volume 5, Issue 2, March-April 2023, IJFMR23024201

2. Shashank B. S. &Sureshramana Mayya (2022) A Case Study on the Impacts of the Pradhan Mantri Mudra Yojana on the Banking Sector in India, International Journal of Case Studies in Business, IT and Education (IJCSBE), ISSN: 2581-6942, Vol. 6, No. 1, April 2022,256-267, https://doi.org/10.5281/zenodo.6479171

3. Prof. M. Gangadhar (2022), A Study on Pradhan Mantri Mudra Yojana (PMMY) - An Overview, International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)Volume 10, Issue 7 July 2022 | ISSN: 2320-2882, IJCRT2207397, www.ijcrt.org

4. Urmila Bharti,Manisha Verma(2023), Pradhan Mantri Mudra Yojana: Transforming India by 'Funding the Unfunded',JOURNAL OF BUSINESS MANAGEMENT AND INFORMATION SYSTEMS, E-ISSN: 2394-3130,Volume-10 | Issue-1| Jan-Jun-2023|, URL: https://jbmis.qtanalytics.inDOI:https://doi.org/10.48001/jbmis.2023.10010071

5. Manish Agarwal, Ritesh Dwivedi,(2017), PRADHAN MANTRI MUDRA YOJANA:A CRITICAL REVIEW Parikalpana - KIIT Journal of Management (December, 2017), DOI # 10.23862/kiit-parikalpana/2017/v13/i2/164524

6. Dr. Ambadas Tulshiram Bhosale, (2022), A STUDY ON ROLE OF MUDRA YOJNA ON LENDING TO MSME'S (MUDRA) IJCRT2204013 International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT) www.ijcrt.org,©2022 IJCRT | Volume 10, Issue 4 April 2022 | ISSN: 2320-2882

7. Anita Bindal , Rupesh Roshan Singh , (2022), A STUDY AND REVIEW OF PRADHAN MANTRI MUDRA YOJANA , JOURNAL OF EDUCATION: RABINDRA BHARATI UNIVERSITY ISSN : 0972-7175 Vol.: XXIII, No.: 1, 2022 309 -315, A STUDY AND REVIEW OF PRADHAN MANTRI MUDRA YOJANA https://www.researchgate.net/publication/359973808_A_STUDY_AND_REVIEW_OF_PRADHAN_MANTRI_MUDRA_YOJANA

8. Gunjan Bhayana, Rashmi, Prof. Raj Kumar, (2020), Role of Mudra Yojana in Entrepreneurship Development, Pacific Business Review International Volume 13 issue 4 October 2020, www.pbr.co.in,pp- 63-72

9. P.A.Ibrahim, (2018), An empirical study on the role of MUDRA Yojana in financing micro enterprises, Indian Journal of Economics and Development, Vol 6 (10), ISSN (online): 2320-9836 ISSN (Print): 2320-9828 ,www.iseeadyar.org

10.Shanigaram Gangadhar, V. Balreddy,(2022), AN EVALUATION ON THE PRADHAN MANTRI MUDRA YOJANA SCHEME–A CONCEPT BASED REVIEW (PMMYS), International Research Journal of Modernization in Engineering Technology and Science, e- ISSN:2582-5208,Volume:04/Issue:11/November-2022, ImpactFactor6.752, pp153-159, www.irjmets.com,

11. https://www.MUDRA.org.in/Default/DownloadFile/EOIPublication2.pdf

12.https://www.MUDRA.org.in/

13.https://www.mudra.org.in/Default/DownloadFile/Mudra%20AR%202018-19.pdf

14.https://www.mudra.org.in/Default/DownloadFile/Annual-Report-2019-20.pdf

15.https://www.mudra.org.in/Default/DownloadFile/Annual-Report-2020-21.pdf

Kari: First Graphic novel by an Indian woman writer

Dr. Sanmati Vijay Dhanawade

Abstract :

So far Indian female writers have outshined in various forms of literature for instance poetry, novels, drama, fiction, non-fiction etc. In this protracted and well-regarded legacy and tradition, there is one more feather in the cap of Indian women writers: the graphic novelist Amruta Patil and her debut graphic novel Kari. The book was first published in 2008, and since then it has become a guiding star for new and amateur novelists exclusively for Indian women writers to read and create such new and different sorts of novel categories.

Key Words: *Graphic novel, women's literature,*

Various authors and literary figures have quoted various definitions of graphic novel. In a nutshell, a graphic novel is a long-form work of sequential art. The term graphic novel is often applied broadly, including fiction, non-fiction, and anthologized work, though this practice is highly contested by comic scholars and industry professionals. Richard Kyle coined the term graphic novel in an essay in the November 1964 issue of the comic fanzine Capa-Alpha. The legacy continued and flourished widely over time.

Regarding Indian literary panorama, the first graphic novel was recognised in 1994 in the format of *River of Stories*. It is a graphic novel written and illustrated by Indian artist Orijit Sen. It articulates the story of the environmental, social and political disputes surrounding the construction of the controversial Narmada Dam. Till now various graphic stories were in demand in the format of children's literature. For example- *Chacha Choudhari, Champak Amarchitrakatha* etc. However, after the *River of Stories*, this genre became more and more grave and was considered a serious kind of literature instead of mere children's fantasy for fun.

The last twenty years have seen the production of individual graphic chronicles such as Sarnath Banerjee's *Corridor* (2004), *Kashmir Pending* (2007), *The Harappa Files* (2011), *All Quiet in Vikaspuri* (2015). Later on, the list got extended with Vishwajyoti Ghosh's *Delhi Calm* (2010), and flourished by Amruta Patil's *Kari* (2008), as well as Srividya Natarajan's *Bhimayana* (2011). There is strong anticipation that the list will get stretched.

Amruta Patil's novel *Kari* is the first graphic novel written in English by a woman writer in India. The novel became most acclaimed for its uniqueness concerning its presentation. Amruta Patil was awarded the Ministry of Women and Child Development's Nari Shakti Puraskar in March 2017 at the hands of the 13th President of India, Pranab Mukherjee. Apart from *Kari* following novels are on the writer's creation list - *Adi Parva: Churning of the Ocean* (2012), *Sauptik: Blood and Flowers* (2016), *Aranyaka* (2019)

Amruta Patil's graphic novel *Kari* articulates the story of an unusual young woman revolving life in Mumbai city of India after a futile suicide attempt with her female partner, Ruth. The novel tracks Kari's struggle with a sense of individuality, gender volatility, and societal standards, Correspondingly the novel sees themes of alienation, aspiration, and resilience. All through the narrative, Kari struggles with the city's metaphorical and literal 'sewers' using them as a space to explore her internal turmoil and societal banishment. Her relationships with other women, such as her roommates Billo and Delna and a dying friend named Angel, as well as her failed romantic association with Ruth, focus her pursuit of meaning and belonging.

The novel *Kari* presents a queer type of central character. This character goes against traditional views of women and gender roles. The story does not stick to fixed ideas of sexuality and gender. On the contrary, it goes for accepting flexibility and enquiring social rules. Kari's refusal to fit in shows in how she looks, feels, and loves, focusing on signature tunes of accepting oneself and resisting social pressure. The novel evaluates mainstream culture by showing Kari's challenges with society's expectations, her co-workers' lack of understanding, and the burdens from men, opening up a conversation about gender and sexuality in India.

The novel uses different graphic novel techniques to enrich its storytelling. The novel strikes the first and values also necessary feature of a graphic novel which is the fluid visual style. Amruta Patil uses a wide

range of artistic techniques including ink, charcoal, and collage, to depict Kari's internal setting. The greyscale palette represents the commonplace and miserable aspects of her life, while moments of epiphany heightened emotion, and awakening are depicted in vivacious colours. This colour modification accentuates Kari's inner transformation and substantial understanding. Additionally, all types of graphic novel elements like frame, gutter, close-up, panel etc. have been used by the writer very artistically.

(Image source - Google)

The second attribute one can highlight in the novel is the usage of metaphoric imagery analogous to graphic novel writing techniques. The city's sewer serves as a central metaphor in the whole novel. It was fruitful in narrating the central character's mind-set. The recurring images of water and fluidity ricochet through her enduring journey of self-discovery. Whereas scenes portraying Kari cleaning the sewer reflect her genuine efforts to challenge and rinse out her identity. The continuous reference to sewer in the Smog City becomes a metaphor for the presence of homosexuality in mainstream society. Various other city dwellers in the Smog City are already aware of the presence of sewer but do not confess it and these city occupants carry on life as if the sewer does not exist. This indicates a sense of alienation.

There is a non-linear narrative style of writing throughout the novel which can be considered as the third vital attribute of the present graphic novel. The story shifts between visuals and text likewise a stream-of-consciousness style. It is remarkable in replicating Kari's inner thoughts. This methodology enables readers to experience the world from Kari's point of view, breaking away from old-fashioned storytelling. The novel repeatedly reports the act of eyeing, reviewing the male stare and offering an alternative through Kari's perspective. The reader is invited to see women as polygonal individuals rather than mere objects, as Kari observes the world around her with warmth, sarcasm, and inquisitiveness.

The fourth feature of panel arrangement can be seen in the novel as the writer has utilized an unconventional layout to reproduce Kari's flotsam and jetsam sorts of thoughts. The dissimilarity in panel sizes can specify shifts between internal monologue and outside events. The writer has deliberately utilised mixed panels to emphasise her thoughts. There are at least three distinct panelling styles – collage + acrylic, bold outlines with pastel-like shading (and its variant in grayscale) and scribbling using a thin pen. Above referred images are proof of the same.

The next and fifth feature of the novel is the complex thematic aspect of the novel. As mentioned above in the present paper the novel deals with complex themes of self-identity, a sense of alienation and the constant struggle of the protagonist in the society to breath freely as a human being. Besides novel also accentuates the themes of death, friendship and love. From end to end the imaginative style and thematic depth, of *Kari* not only reflect the protagonist's internal struggles but also experiment with the boundaries of what a graphic novel can accomplish.

Along with the serious theme of the novel, it is very clear that the novel is bestowed with a strong character as a protagonist. The story revolves around an eccentric woman trying hard to survive in a metropolitan city. Not only as a person she is vague and queer but also she has denied the natural and societal taboo of finding and fixing a partner. She chooses to be a lesbian and finds ease with Ruth. Though the relationship didn't work well, Kari accepted her lesbian identity and temperament. Further, she decides to live in the same sense and not accept any male partner as some of her friends have suggested. This strong pronouncement and standpoint made Kari a warrior queen in a heterosexual patriarchal society.

Conclusion:

The present novel, *Kari* is not only any mere comic or graphic novel meant for the amusement of the readers. It has various traits of the graphic novel genre however in the present paper focus has been given to the serious narrative techniques and theme of the novel. To put it briefly, *Kari* is a great sort of graphic novel which has given a new voice to Indian graphic fiction, modelled as per the taste of the writers and readers of the new era. The extreme feature of the novel can be quoted as the less or no usage of traditional panelling and intertwining of the prose with images. In this way, the writer has just experimented and has started for more distant destinations.

Bibliography:

Creekmur, Corey K. "The India Graphic Novel." A History of the Indian Novel in English, edited by Ulka Anjaria, Cambridge University Press, 2015.
Patil, Amruta. Kari. HarperCollins, 2008.

Webliography:

1. Biswas, Sauvik. "Reading through Amruta Patil's Cynical Kari." Sauvik Biswas, 25 Feb. 2015, https://sauvikbiswas.com/2015/02/25/reading-through-amruta-patils-cynical-kari/. Retrieved on 05/10/2024.
2. Datta, Surangama. "Can You See Her the Way I Do? (Feminist) Ways of Seeing in Amruta Patil's Kari (2008)." Feminist Encounters: A Journal of Critical Studies in Culture and Politics, vol. 4, no. 1, 2020, pp. 1-11. Lectito Publishing, https://www.lectitopublishing.nl/download/can-you-see-her-the-way-i-do-feminist-ways-of-seeing-in-amruta-patils-kari-2008-7917.pdf. Retrieved on 05/10/2024
3. Graphic Novel. Wikipedia, en.wikipedia.org/wiki/Graphic_novel. Retrieved on 05/10/2024.
4. https://sauvikbiswas.com/2015/02/25/reading-through-amruta-patils-cynical-kari/ Retrieved on 05/10/2024.
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Amruta_Patil Retrieved on 05/10/2024.
6. 'River of Stories' Wikipedia, en.wikipedia.org/wiki/River_of_Stories. Retrieved on 05/10/2024.
7. Sumbria, Sonia, and Pankaj Katoch. "Deconstructing Gender Stereotypes: An Analytical Study of Amruta Patil's Graphic Novel Kari." Journal of Emerging Technologies and Innovative Research, vol. 10, no. 3, Mar. 2023, pp. 213-219. JETIR, https://www.jetir.org/papers/JETIR2303229.pdf. Retrieved on 05/10/2024.
8. S. Manoj. "Kari: A Graphic Novel." Bodhi International Journal of Research in Humanities, Arts and Science, vol. 3, no. 3, 2023, pp. 119-124. Bodhi Journals, https://www.bodhijournals.com/pdf/V3N3/Bodhi_V3N3_015.pdf. Retrieved on 05/10/2024.

Emerging Trends in Commerce and Management in India

Digambar Laxmanrao Sangvikar
Guide Name **Dr. Yuvraj Rajaram Thorat**
College Name Prof. Ram krushna More Art, commerce, science College Akurdi pune 44

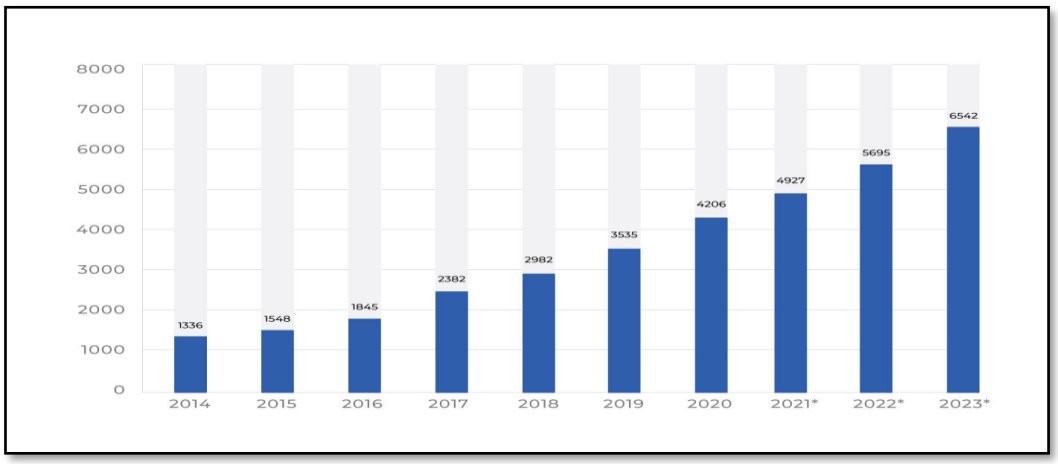
Abstract

The research paper aim to focus on emerging trends in commerce and management in India based on civilization in management. In the lack of effective management in India, emerging trends in commerce should be examined with profitable company which might be proper administration. The acronym trending in commerce must be assigned with developed via compliance. Organizational objectives should be typically developed by focus on compliance. The management and emerging trends in commerce must assign with formulation and implementation of operational goals in relevant to the work. The research paper also conveys operational goals and adapt on organizational objectives to handle via compliances. The strategy is to update the changes and overall guidance in showing potential commerce trends and management in India. The current paper is theoretically developed by MBO. The commerce and management in Indian trends must work towards the effects on companies to handle subjects with proper approach. In contrast with management, commerce trends should be explored with formulating and implementing the operational goals with their jobs. The paper includes objectives and approaches to handle concept of MBO. It also mainly highlights with suggestions for enhancing the improving the both quantitatively and qualitatively assigned with sources. It aims to study about MBO and paper data has been evaluated with Indian companies to focus on trends.

Keywords: *Emerging trends in commerce, Effective management, organizational improvement, management in India*

Introduction:

MBO and the concept of planning are inextricably linked. Planning is a method that uses tools or approaches to assist people in achieving their goals and assumes that goals exist. The board by targets MBO is a fitting depiction of contemporary administration (MBO). It implies that goals should be jointly chosen by all management stakeholders rather than being imposed on employees. They get far reaching support accordingly, simplifying it and speedy to achieve their objectives. The emerging trend in commerce and the management is the management philosophy that is currently embraced the most. It is a managerial strategy that is both challenging and rewarding. It centers consideration on the accomplishment of objectives through the association of all gatherings included, or through collaboration. Participation, collaborative goal setting, support and encouragement from superiors to subordinates, and other fundamental elements of MBO are based on the idea that people perform better when they know what is expected of them. MBO is a participative, majority rule the executives approach. In this setting, subordinates are given higher status and active roles in addition to having a lot of room for development. MBO is primarily a management strategy and philosophy (Kukale, 2017). The customary way of thinking of the board expresses that top administration is liable for making objectives, coordinating, and planning crafted by center level supervisors and lower level workers.

Objectives:

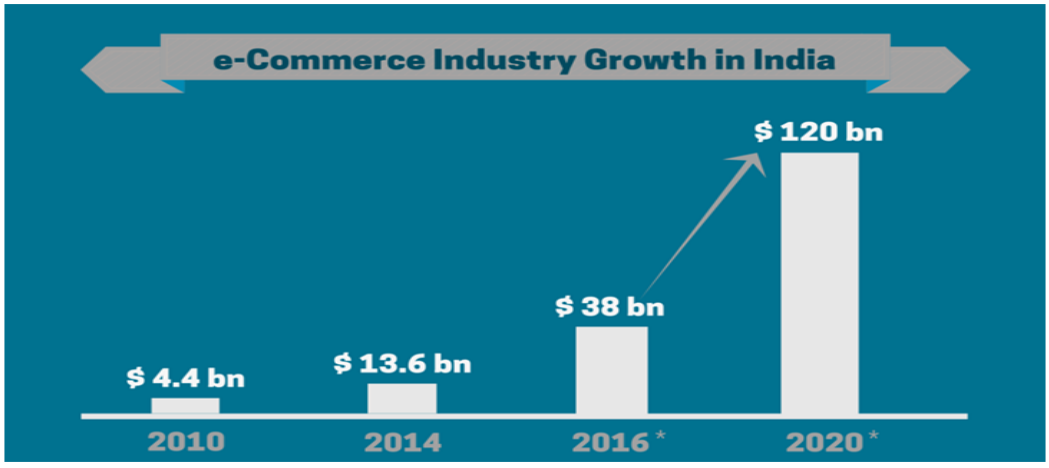
1. To expose interact with real life situation and assist in society and management
2. To have orientation of schemes expected to work and earn in commerce
3. To examine Education system has qualitative and quantities approach
4. Able to develop skills in commercial operations and attitudes, values in commerce

Research methodology:

The research paper aims to focus on emerging trends in commerce and management in India. The paper also examines about the education system, develop skills in commercial operations, and expose orientation of schemes to work in commerce. The paper also delivers proper research methodologies and conclusion about the trending in commerce and management.

Nonetheless, accomplishing hierarchical objectives must be finished with everybody's collaboration and support instead of by giving orders and mandates. They should be engaged with the administration cycle for this. The primary objective of this paper is to investigate the acceptance and application of management by objectives in business operations.

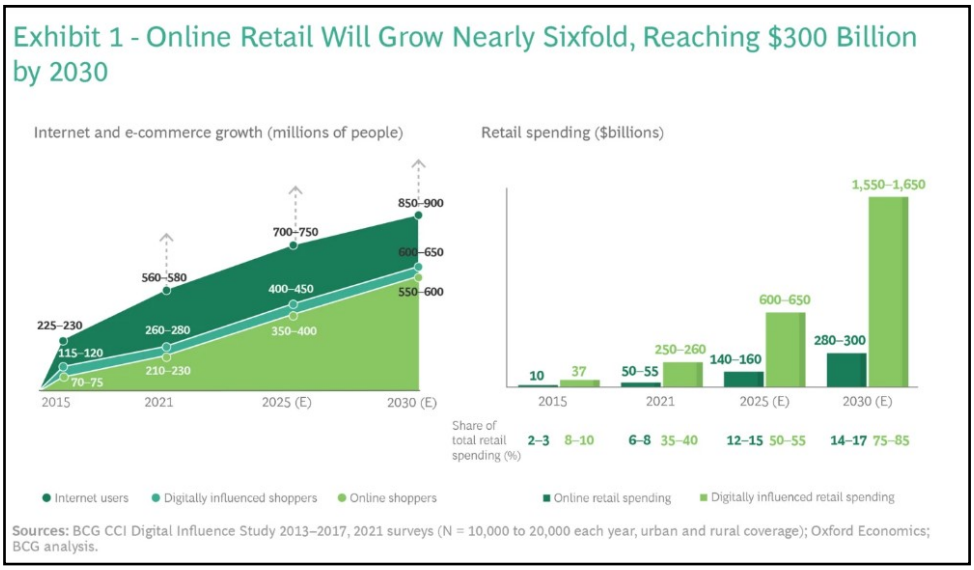
Only a small number of organizations in India have implemented MBO, and even fewer of them have shared their experiences with others. MBO first entered India through multinational corporations that were already present in India at the time. Abroad corporate workplaces of multinationals give ability to the Indian related organizations. The management by control measures in emerging trends in commerce has a important goal to find out maximum results for adaptive on business and retail stores. A significant number of them valued the job of MBO as the arrangement of the board and applied in their association. On behalf of management, commerce trends are in showing potential benefits for overall business. A portion of different organizations which have effectively carried out MBO are:

BHEL (Bharat Heavy Electronics Limited)
Grind Lays Bank
Blue Star
Shaw Wallace &
Glaxo Limited

Emerging Trends after COVID-19 Pandemic:

India has been massively experiencing the dramatic change in the eCommerce business with high end digital influenced spending. Growing internet penetration, proliferation of online shopping and even the lower data have been making the major changes. Numbers of digitally influenced shoppers have grown rapidly with reaching more than 185 million in India in 2024. These have been significant increase as compared to the previous year. Based on a recent report, the numbers have increased massively by 2.5 times over the next decade. The commerce and management sector in India received a kick-start after the COVID-19 pandemic. These have massively pushed the way to make online shopping easier and more efficient. These also encourage existing shoppers to easily increase their online purchase method over physical shopping. The net effect also accelerated its growth in the number of online shoppers in approximately 4 years. It has increased online spending by about three years. eCommerce also has been experiencing greater growth in digital and digitally influenced spending. Based on the survey of 10,000 consumers in India across different incomes and geographies, along with online transaction data from 200,000 online shoppers, are listed below. Results provide detailed insights into the patterns of Indian consumers' shopping along with their preferences. It also states the number of intriguing trends, such as the changes in shopping, what they purchase, who is shopping, how they shop and many more. Indian women have been showing more interest in internet shopping reaching about 43% of the country's shoppers during the pandemic.

Trends in Operations Management:

Supply Chain Management has massively increased with the growth of the technology. Supply chain managers are quite responsible for fulfilling the end-user requirements at a quicker pace. These are also due to the short product life cycle and the demanding customer requirements. Supply chains are also revamping, extensively incorporating digitalization with traditional physical operations. These are significant for creating improvements in business outcomes. The shrinking product life cycle has changed rapidly in a short time, even with fast-expanding technologies. In the earlier years, earlier years would remain in the market for a long period. However, with advancements in internet facilities,

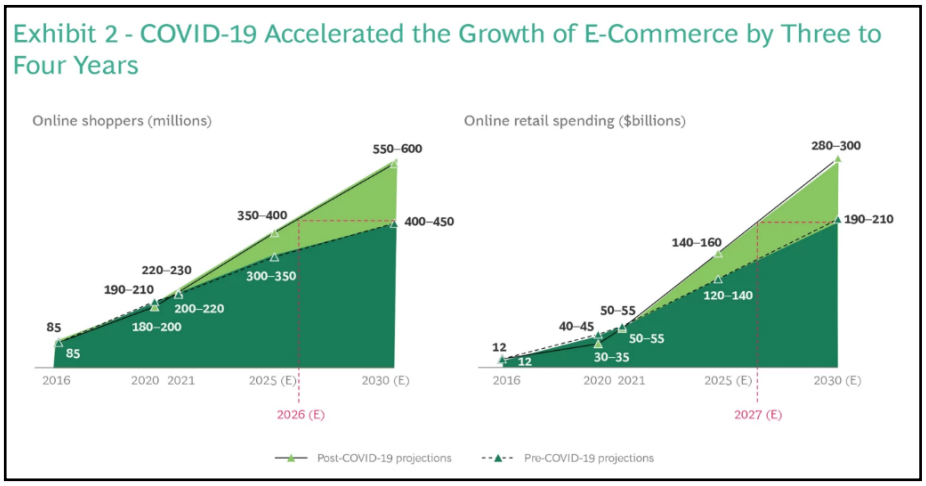
these can be accessed by customers from across the world. Computer-aided Design and Manufacturing become a trend in the marketplace. This computerization in the design and manufacturing unit is helpful for production, even without any hassle.

Trends in Marketing Management:

Customer Relationship Management plays a major role in completely retaining customers while maintaining good relationships. These involve addressing grievances on time and offering desired products and services. Many Marketers also emphasize on providing better quality for customers. These would be significant options for providing 100% satisfaction for customers. It helps to extensively retain customers for the long run. Normally, different people think differently for various reasons such as experience, background, and more. the trend in marketing Management has grown massively and innovatively with providing significant results.

Trends in Human Resource Management:

In the modern day, Workforce diversity involves the inclusion of people from varied organizations based on different aspects. These involve gender, cultural background, age, physical abilities, disabilities and many more. Organizations also especially embrace workforce diversity with a pool of applicants to easily choose from. People from different backgrounds collaborate with each other, which will be helpful in bringing new ideas and innovations to solve organizational problems. These would easily promote business growth while enhancing the individual's perception.

Remote Working:

Post-pandemic situation leads to the complete world shifting towards remote working. Remote work has become a flexible option for employees to connect with the organization remotely. These can be due to various reasons such as child care, health issues and many more. The latest technologies have massively smoothed the process of remote work. Apart from these, the work-life balance can be achieved with the advancement in technology. These extensively help to recruit people from varied countries, geographies, backgrounds, experiences, and more. The process is helpful for hiring a pool of talent to promote the growth of the business extensively. Understanding the evolving needs of students, Agile learning methodology plays a major role in hybrid learning and flexible schedules. Even the online modules are helpful for students to gain more flexibility in education easily. Adaptability also ensures that education easily remains quite accessible even without compromising on quality.

Emerging Trends in Social Commerce:

More than 91% of social media users have been accessing the social channels using their mobile phones. Social commerce has been a massively trendy option for the business to market their

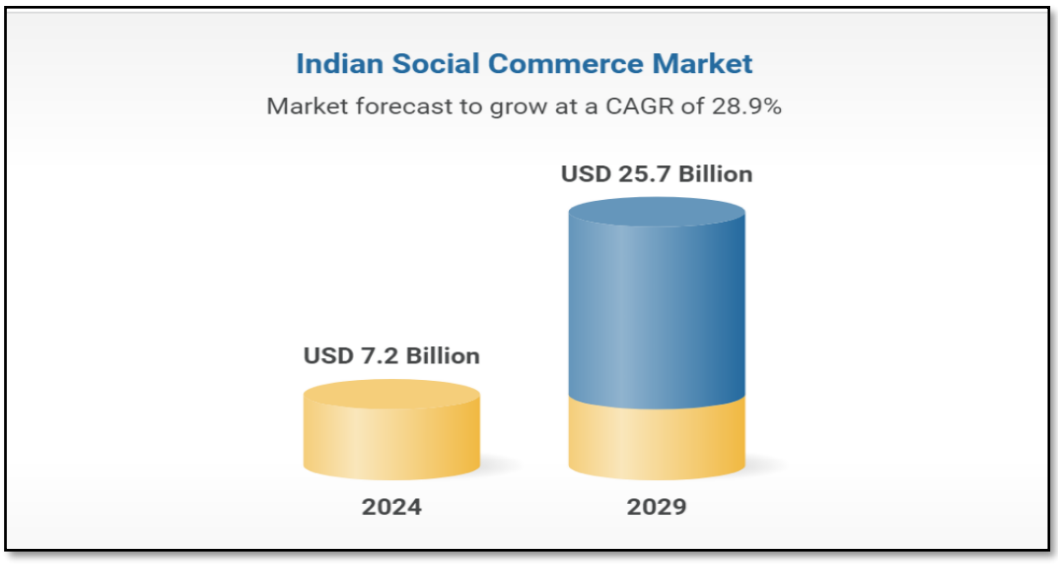
products. Social commerce is the process of buying and selling products directly on social media. Most of the shopping journey, starting from the product discovery and purchase process and many others, has been processed through social media platforms. These allow customers to interact extensively with the brands and create a frictionless journey on sales.

Research also states that about 73% of businesses utilize the trend, and about 79% of businesses expect to do the same in the future. Various social commerce platforms, such as Facebook Shop, Instagram Shopping, Pinterest Business, and many others, are available. These platforms allow the user to easily explore more new products and make quick decisions for buying the products.

Augmented Reality Commerce:

The most common downside of online shopping is that it does not provide a sensory product experience for customers. Compared to the brick-and-mortar physical store, customers could not try shoes and clothes or even lamps in their homes. Utilizing the trendy Augmented Reality (AR) helps customers to extensively preview the products before making the purchase. The AR & VR market has been generating US$38.6bn revenue in 2024. Augmented reality commerce in the Indian market is expected to grow at more than 10.77% annual rate with CAGR 2024-2028. These would result in a projected market volume of about US$58.1bn by 2028.

Conclusion:

Commerce and management sector in India has been massively evolving with business models. These industries in India have been striving hard to meet the demands and expectations of customers extensively. Keeping an eye on emerging trends and integrating the commerce and management sector is crucial for brands to stay ahead of the competition. Utilizing the right platform helps keep up with the changing trends and puts the best foot forward at all times.

Reference:

1. Jain, N., Sanghi, K., & Balaji, N. (2022, July 5). *Ten things you should know about E-Commerce in India*. BCG Global. https://www.bcg.com/publications/2022/e-commerce-in-india-ten-things-you-should-know
2. Toi-Online. (2023, May 16). 10 Emerging trends in human resource Management You need to know. *The Times of India*. https://timesofindia.indiatimes.com/education/upskill/10-emerging-trends-in-human-resource-management-you-need-to-know/articleshow/99402997.cms
3. Vedantu. (n.d.). *Recent trends in management*. VEDANTU. https://www.vedantu.com/commerce/recent-trends-in-management
4. A study on Recent Emerging Trends in Commerce and Management with reference to Management by Objectives – A Theoretical Assimilation. (2023). In *Srusti Management Review: Vol. XVI* (Issue I, p. 48). https://srustimanagementreview.ac.in/paperfile/1847694126_5.pdf
5. REDSHINE Publication. (2022, February 28). *Emerging Trends in Commerce & Management: Volume-2 » REDSHINE Publication*. https://redshine.co.in/product/978-93-93239-35-8/
6. Kukale, S. N. (2017). New trends in commerce education & research. In INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES (Vol. 3, Issue 4, pp. 1–2). https://core.ac.uk/download/236003388.pdf
7. *Ecommerce trends to watch out for in 2022: Shaping the future of D2C*. (2022, January 20). Shopify. https://www.shopify.com/in/blog/ecommerce-trends-2022#
8. Emerging trends and the future of management education in India. (2023, December 21). *IIBS: International Institute of Business Studies*. https://www.iibs.edu.in/news/emerging-trends-and-the-future-of-management-education-in-india-1162

Growth of Tourism and Its Impact on the Indian Economy

Dr. Santosh Tatyaso Birnale
Assistant Professor, Dept. of Economics
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon

Abstract

The tourism sector has become a crucial component of the Indian economy, significantly contributing to its GDP, employment, and foreign exchange earnings. This research paper examines the growth of tourism in India, highlighting its historical context and current trends, as well as the various government initiatives aimed at promoting the sector. The analysis reveals that tourism not only stimulates economic development but also fosters cultural exchange and infrastructure improvement. However, the sector faces challenges, including sustainability issues, regional disparities, and safety concerns. The paper further explores future prospects for tourism in India, particularly in a post-pandemic landscape, emphasizing the importance of sustainable practices and technological advancements. Ultimately, the study underscores tourism's potential to drive inclusive economic growth while addressing the need for responsible development to ensure long-term viability.

Introduction

Tourism has emerged as a cornerstone of economic growth in many countries, particularly in India, where it showcases a rich tapestry of culture, history, and natural beauty. With its diverse offerings, India attracts millions of tourists each year, both domestically and internationally. The growth of tourism in India has been remarkable, and it continues to be a significant driver of economic development. This paper examines the growth of tourism in India and its multifaceted impact on the economy.

Objectives

1. To analyze the growth trajectory of tourism in India over recent decades.
2. To evaluate the economic contributions of tourism to the Indian economy, including GDP and employment.
3. To identify challenges facing the tourism sector in India, including sustainability and regional disparities.
4. To explore the role of government initiatives in promoting tourism.
5. To assess the future prospects of tourism in India, particularly in a post-pandemic context.

Key Concepts

1. **Tourism Development**: The processes and policies that enhance a destination's attractiveness to visitors, including infrastructure, services, and marketing.
2. **Economic Contribution**: The measurable impact of tourism on a country's economy, including GDP, employment, and foreign exchange earnings.
3. **Sustainable Tourism**: Practices that minimize negative environmental, social, and cultural impacts while maximizing benefits to local communities.
4. **Cultural Heritage Tourism**: A sector of tourism focused on cultural exchange, heritage preservation, and the promotion of local traditions and practices.
5. **Regional Disparities**: The unequal distribution of tourism development across different geographic areas, often leading to economic imbalances.

Keywords : Tourism, Economic Impact, Sustainable Development, Infrastructure, Employment, Cultural Exchange, Regional Disparities, Government Initiatives, Foreign Exchange, Post-Pandemic Recovery

The Growth of Tourism in India

The growth of tourism in India has been remarkable over the past few decades, transforming it into one of the world's leading tourist destinations. This growth can be attributed to several factors, including diverse offerings, government initiatives, and changing traveler preferences. Here's an overview of the key aspects contributing to the growth of tourism in India:

A. Major points of growth of tourism in India

1. Historical Context

Tourism in India has evolved from its ancient roots, where pilgrimage and trade routes attracted travelers, to a modern industry that thrives on cultural and natural attractions. The British colonial era introduced formal tourism infrastructure, and since India's independence in 1947, the sector has witnessed significant growth. The liberalization of the economy in the 1990s further accelerated this trend, making travel more accessible to a broader population.

2. Current Trends

As of 2023, India is ranked among the top tourist destinations worldwide. According to the Ministry of Tourism, over 30 million foreign tourists visited India in 2019, contributing approximately ₹2.9 trillion (USD 40 billion) to the GDP. Domestic tourism has seen exponential growth, with millions of Indians traveling across the country, thanks to increased disposable incomes, improved infrastructure, and a growing middle class.

3. Government Initiatives

The Indian government has implemented various initiatives to boost tourism. The "Incredible India" campaign has successfully promoted the country's diverse attractions. The introduction of the e-Visa facility has simplified the visa process for foreign tourists, while the Swadesh Darshan scheme aims to develop theme-based tourist circuits across the country. These initiatives not only enhance the tourist experience but also create jobs and support local economies.

B. Additional Points on the Growth of Tourism in India

1. Increase in Domestic Tourism

The rise of the middle class and increased disposable incomes have led to a surge in domestic tourism. Indians are increasingly exploring their own country, contributing significantly to overall tourism revenue. This trend has been further accelerated by the COVID-19 pandemic, as many travelers opted for domestic trips.

2. Investment in Infrastructure

The Indian government has prioritized infrastructure development to support tourism growth. Investments in airports, roads, and railways have improved connectivity to key tourist destinations. Projects like the "Swadesh Darshan" and "PRASAD" schemes aim to develop thematic circuits and pilgrimage sites, enhancing the overall travel experience.

3. Cultural and Heritage Tourism:

India's rich cultural tapestry attracts tourists interested in history, art, and architecture. Festivals, traditional crafts, and culinary experiences also play a significant role in drawing visitors. The promotion of UNESCO World Heritage Sites further enhances India's appeal as a cultural destination.

4. Adventure and Eco-Tourism

There is a growing interest in adventure tourism and eco-tourism in India. Activities such as trekking in the Himalayas, river rafting, and wildlife safaris in national parks attract thrill-seekers and nature lovers. The government's emphasis on sustainable practices is fostering eco-friendly tourism initiatives.

5. Medical and Wellness Tourism

India has emerged as a hub for medical and wellness tourism, attracting foreign patients seeking affordable healthcare and traditional wellness therapies like Ayurveda and yoga. The medical tourism sector has seen substantial growth, bolstered by the country's reputation for high-quality medical services at competitive prices.

6. Digital Transformation

The rise of digital platforms for travel booking and information dissemination has revolutionized the tourism industry in India. The proliferation of mobile apps and websites facilitates seamless travel planning, making it easier for tourists to access information and book services.

Economic Impact of Tourism

1. Contribution to GDP

Tourism significantly contributes to India's GDP, accounting for approximately 7.7% in 2019. According to the World Travel and Tourism Council (WTTC), the sector's contribution is projected to grow as more investments flow into tourism infrastructure and services. This growth is crucial for India's economic trajectory, especially in the wake of the COVID-19 pandemic.

2. Employment Generation

Tourism is one of the largest employment generators in India, supporting millions of jobs directly and indirectly. In 2019, the WTTC estimated that tourism supported over 42 million jobs, including those in hospitality, travel services, and transportation. The sector provides opportunities for diverse skill sets, helping to uplift local communities and reduce unemployment rates.

3. Foreign Exchange Earnings

Tourism plays a vital role in generating foreign exchange for India. In 2019, the sector earned around USD 30 billion, significantly impacting the country's balance of payments. The spending by foreign tourists on accommodation, food, and cultural experiences boosts local economies and enhances India's foreign exchange reserves.

4. Infrastructure Development

The growth of tourism has necessitated substantial infrastructure development, including hotels, roads, and airports. The government's investments in projects like the Bharatmala and Sagarmala initiatives aim to improve connectivity to tourist destinations. Improved infrastructure not only benefits tourists but also enhances the quality of life for local residents, fostering broader economic development.

5. Cultural Exchange and Soft Power

Tourism fosters cultural exchange and promotes India's rich heritage globally. Tourists experience local traditions, festivals, and cuisines, which helps to preserve cultural practices. This cultural diplomacy enhances India's soft power, facilitating international relationships and encouraging mutual understanding among different cultures.

Challenges Facing the Tourism Sector

1. Sustainability Issues

While tourism drives economic growth, it also poses sustainability challenges. Environmental degradation, including pollution and loss of biodiversity, can result from uncontrolled tourism. The overuse of natural resources and increased waste generation are pressing concerns that require immediate attention. Sustainable tourism practices, such as eco-friendly initiatives and responsible travel, are essential to mitigate these impacts.

2. Regional Disparities

Tourism development in India is uneven, with certain regions, such as Goa, Kerala, and Rajasthan, attracting the majority of tourists, while others remain underdeveloped. This disparity can exacerbate economic inequalities and limit opportunities for growth in less visited areas. Addressing these regional imbalances is crucial for equitable development.

3. Safety and Security Concerns

Safety concerns can deter tourists from visiting certain regions in India. Issues such as crime, political instability, and health risks (exacerbated by the COVID-19 pandemic) can influence travel decisions. Ensuring safety and security is vital for restoring tourist confidence and attracting more visitors to the country.

4. **Infrastructural Bottlenecks**

Despite improvements, some regions still face significant infrastructural challenges, including inadequate transportation options and insufficient accommodation facilities. Addressing these bottlenecks is critical for sustaining tourism growth and enhancing the overall travel experience.

Future Prospects

1. **Post-Pandemic Recovery**

The COVID-19 pandemic severely impacted global tourism, but India is witnessing a gradual recovery. As travel restrictions ease and vaccination rates increase, both domestic and international tourism are expected to rebound. The government's focus on promoting "Atmanirbhar Bharat" (self-reliant India) encourages domestic travel, which could further stimulate the tourism sector.

2. **Technology and Innovation**

The integration of technology in tourism is transforming the travel landscape. Online booking platforms, virtual reality experiences, and contactless services have enhanced the customer experience. Embracing technological innovations can improve operational efficiency and increase tourist satisfaction, making travel more accessible and enjoyable.

3. **Sustainable Tourism Practices**

The future of tourism in India must prioritize sustainability. Implementing eco-friendly practices, promoting responsible travel, and conserving natural resources will be essential for long-term growth. Sustainable tourism can ensure that the benefits of tourism are shared equitably while minimizing environmental impacts.

4. **Diversification of Tourism Offerings**

To mitigate regional disparities, India must diversify its tourism offerings beyond traditional hotspots. Promoting rural tourism, adventure tourism, and heritage tourism can distribute the economic benefits of tourism more evenly across the country. This approach not only enhances local economies but also preserves cultural heritage and natural resources.

Conclusion

Tourism is a vital driver of economic growth in India, contributing significantly to GDP, employment, and foreign exchange earnings. The sector's growth has been fueled by government initiatives, infrastructure development, and the rich cultural heritage of the country. However, challenges such as sustainability issues, regional disparities, and safety concerns must be addressed to realize the sector's full potential. By embracing sustainable practices and leveraging technology, India can ensure the long-term growth of tourism, contributing to a more resilient and inclusive economy.

References

1. World Travel and Tourism Council (WTTC). (2020). *Economic Impact Reports*.
2. Ministry of Tourism, Government of India. (2021). *Tourism Statistics*.
3. Kumar, R., & Singh, A. (2022). "Tourism Development in India: Trends and Challenges." *Journal of Tourism Research*.
4. Sharma, P. (2023). "The Future of Tourism in Post-COVID India." *Indian Journal of Economic Development*.
5. Gupta, S. (2022). "Sustainable Tourism Practices: A Case Study of India." *Environmental Studies Journal*.

Artificial Intelligence in Library and Information Science

Dr. Vishwasrao Sadu Mane
(Librarian)
Shri Gajanan Arts Commerce & Science
Mahavidyalay, Jadarbobalad.
Tal- Jath, Dist- Sangli,
Email Id- vsmane2016@gmail.com

Abstract

By increasing operational efficiency, enhancing user services, and revolutionizing information retrieval, artificial intelligence is transforming the fields of library and information science. Important uses include intelligent search engines that make use of natural language processing, automated cataloging through sophisticated metadata creation, and user-customized recommendation systems. Catboats powered by artificial intelligence offer immediate assistance, and big data analytics gives libraries insights into patron behavior and resource usage. Furthermore, through image recognition technologies, artificial intelligence is essential to digitization efforts and content preservation. Artificial intelligence integration, however, also brings up important ethical issues, such as algorithmic biases and user data privacy issues. To fully realize artificial intelligence's potential for improving library services and guaranteeing equitable access to information, libraries must address these issues as they increasingly implement these technologies. This ongoing evolution highlights the necessity of flexible approaches and ongoing training for those working in the field of information science and libraries.

Keywords: *Artificial Intelligence, Information Retrieval, Cataloging, Classification,Digital Libraries, Information Systems.*

1. Introduction

The way that libraries function and serve their communities has changed significantly in recent years due to the introduction of artificial intelligence into the field of information science and library science. The exponential growth of information resources is posing a growing challenge to conventional approaches to user engagement, retrieval, and cataloging. Artificial intelligence technologies present creative ways to boost productivity, enhance user satisfaction, and allow for more individualized services. Natural language processing, machine learning, and predictive analytics are just a few of the technologies that fall under the umbrella of artificial intelligence. These technologies have the potential to completely change how libraries handle their data and communicate with users. Libraries can free up valuable staff time to concentrate on more complex inquiries and community engagement initiatives by automating routine tasks. Furthermore, advanced information retrieval is made easier by artificial intelligence-driven tools, which makes resource access more user-friendly. Virtual assistants and chatbots are capable of answering routine questions and offering prompt assistance and direction. Through the analysis of user behavior and trends, predictive analytics can help with service planning and collection development.

However, the use of artificial intelligence also brings up important moral questions. To guarantee that the advantages of artificial intelligence are distributed fairly and responsibly, concerns like data privacy, algorithmic bias, and equal access to technology must be addressed. Librarians, information professionals, and educators must comprehend the potential and implications of artificial intelligence in library and information science in light of this rapidly changing field. Artificial intelligence has the potential to completely change the role of libraries by increasing their responsiveness to the needs of their patrons and posing new obstacles that call for careful navigation.

2. Objectives of the Study

The objectives of this study on artificial intelligence in library and information science include:

1. To investigate the various applications of artificial intelligence technologies within libraries, including information retrieval, cataloging, user services, and data management.
2. To explore potential future trends in artificial intelligence technology and its impact on the field of library and information science, as well as the challenges libraries may face in implementation.

By addressing these objectives, the study aims to contribute to a deeper understanding of the role of artificial intelligence in libraries and inform best practices for leveraging these technologies in the future.

3. Research Methodology

The secondary data that underpin the study. This is gathered from a variety of journals, books, websites, and publications. The impact of artificial intelligence on library and information science will be investigated using a multifaceted research methodology that combines qualitative and quantitative methods to collect extensive data. By utilizing a variety of viewpoints and experiences, this research methodology seeks to offer a thorough understanding of artificial intelligence's role in library and information science. This understanding will help to shape future directions and best practices.

4. Scope of the study

This study's focus on artificial intelligence in library and information science includes some important aspects. By defining this scope and taking into account various viewpoints from users, staff, and administrators, the study seeks to give a comprehensive understanding of the complex role of artificial intelligence in libraries. It also addresses opportunities and challenges.

5. Theoretical Background

The application of artificial intelligence technologies in the field of library and information science is guided by several fundamental ideas and frameworks that are part of the theoretical background of the field. The following are some important theoretical tenets: Information retrieval theory: This theory is concerned with the storing, searching, and retrieval of information. Cognitive information processing: This framework looks at how people comprehend and process information. Traditional models, like Boolean retrieval and vector space models, have evolved with artificial intelligence techniques like machine learning and natural language processing, improving how users find relevant information. Cognitive theories are frequently used in artificial intelligence applications in libraries to develop systems that conform to user behaviour and cognitive patterns, improving usability and accessibility. Based on the principles of human-computer interaction, user-centered design places a strong emphasis on creating systems that are tailored to the needs of users. To increase engagement and satisfaction, artificial intelligence tools such as chatbots and recommendation systems are developed using user-centered methodologies. The application of artificial intelligence in library and information science requires a solid understanding of the theoretical underpinnings of data science and analytics, which include statistical analysis, machine learning, and data mining.

Libraries can better analyze user behaviour, allocate resources more efficiently, and make better decisions with the aid of these frameworks. Semantic web and ontology: The semantic web theory places a strong emphasis on the value of machine-readable information and data interoperability. By building structured vocabularies and conceptual relationships, ontologies help libraries better organize their knowledge and facilitate information retrieval. To enable machines to comprehend and produce human language, linguistics, and computer science are combined in natural language processing. Language theory theoretical models guide the creation of artificial intelligence systems that can comprehend and efficiently respond to user inquiries. Social Informatics: This theoretical framework looks at how information technology affects society and how it is socially relevant. Comprehending user demographics, community requirements, and social behaviors facilitates the implementation of inclusive and equitable artificial intelligence solutions in libraries. As artificial intelligence increasingly permeates library and information science, the importance of ethical considerations

and policy-making in areas such as data privacy, bias, and information access becomes paramount. Guided by principles of ethical artificial intelligence, fairness, and accountability, libraries can thoughtfully implement responsible artificial intelligence practices. Systemic approach. This perspective examines the interplay of different elements within a system.

Artificial intelligence can be seen in the context of libraries as a subsystem that interacts with conventional library services, requiring a comprehensive understanding and use of technology. Artificial intelligence in knowledge management advances knowledge management theories by streamlining information organization, retrieval, and sharing. This is especially important in collaborative settings like digital libraries where sharing knowledge is crucial. A strong foundation for integrating artificial intelligence technology in library and information science is provided by comprehending these theoretical frameworks. To meet new obstacles and realize the full potential of artificial intelligence in libraries, continued research and theoretical growth will be crucial as the subject develops. (Asemi, 2018).

Artificial intelligence is transforming the field of library and information science in several impactful ways.

Here are some key areas where artificial intelligence is making a difference:

5.1 Information Retrieval

Finding pertinent information from vast repositories is the main goal of information retrieval, a critical field in library and information science. Artificial intelligence technologies are improving information retrieval processes tremendously as they develop. Through natural language processing, artificial intelligence improves search capabilities by enabling users to query databases using conversational language. This results in enhanced user experience and more pertinent search results. Information retrieval's future is being shaped by the incorporation of artificial intelligence. Technological developments in deep learning, reinforcement learning, and other fields of artificial intelligence hold great potential to enhance user experience, personalization, and relevance. The goal of ongoing research in these fields is to develop information retrieval systems that are more equitable, efficient, and intuitive. Inside the discipline of library and information science, information retrieval is a dynamic and developing field. With the development of artificial intelligence technologies, there are more chances to improve information retrieval systems' efficiency and usability, which will eventually lead to better access to information. (Liu and Chen, 2022)

5.2 Cataloging and Classification

Fundamental concepts in library and information science, cataloging, and classification are necessary for managing and organizing information resources. These procedures are growing increasingly effective and efficient with the introduction of artificial intelligence. Algorithms can be used to automate cataloging tasks like material classification and metadata assignment. Content can be analyzed by machine learning models, which can then recommend relevant subject headings or categories. Deeper integration of artificial intelligence technologies in cataloging and classification in libraries is probably in store for the future. This will probably result in more streamlined workflows and better user experiences. The future of library and information science will be shaped by artificial intelligence's ability to improve metadata quality, automate procedures, and support creative classification techniques. Effective information management in libraries requires the use of cataloging and classification. Artificial intelligence technologies are revolutionizing these processes, bringing opportunities for increased accuracy, efficiency, and user engagement along with challenges that need to be carefully considered. (Akanmu, Odunola, & WO,2023).

5.3 User Services and Personalization

Modern library and information science cannot exist without user services and personalization, which improve accessibility, user satisfaction, and user engagement. Libraries can now better customize their services to each user's specific needs thanks to the development of artificial intelligence and data analytics. may customize user experiences by looking at borrowing patterns and history, making individualized book, article, and resource recommendations, and more. Future user services and personalization in libraries are probably going to involve even more technological integration, which will result in more advanced and intuitive systems.

Sustained progress in machine learning and data analytics will improve the capacity to customize services to meet the specific requirements of each user. For libraries to stay current and responsive to their communities, user services and personalization are crucial. While artificial intelligence technologies present exciting opportunities to improve these services, libraries also have to deal with issues of bias, privacy, and striking a balance between automation and human interaction. Libraries can leverage the power of artificial intelligence to create meaningful and engaging experiences for all patrons by giving ethical considerations and user-centered design top priority. (GS & Mulimani, 2024).

5.4 Virtual Assistants and Chatbots

With the ability to increase user engagement and streamline operations, virtual assistants and catboats are becoming more and more essential to library and information services. These artificial intelligence-powered solutions assist libraries in delivering prompt assistance, responding to inquiries, and enhancing information accessibility. Artificial intelligence-driven chatbots are being used by many libraries to help patrons with routine questions. This helps to handle routine inquiries and frees up staff members for more difficult tasks. Chatbots and virtual assistants are revolutionizing the way libraries interact with users and provide services. These artificial intelligence-driven solutions improve user experience overall and free up library staff time for more difficult tasks by offering easily accessible, effective, and customized support. Libraries must manage the related difficulties as technology develops to optimize the advantages of these advancements in their user services. (Mekni, 2021).

5.5 Predictive Analytics

Using data, statistical algorithms, and machine learning techniques, predictive analytics is a potent tool that determines the probability of future events based on past data. Predictive analytics is being utilized more and more in the field of library and information science to improve user needs, optimize resource allocation, and improve services. Libraries can better anticipate user needs, optimize collections, and schedule events and services by using artificial intelligence to analyze usage trends. Libraries can benefit greatly from predictive analytics by using it to make better decisions, provide better user experiences, and allocate resources more efficiently. To fully benefit from predictive analytics in serving their communities, libraries must overcome obstacles about data quality, privacy, and bias as they adopt these data-driven approaches. (Praveenraj, Agarwal, & Kim,2024).

5.6 Digitization and Preservation

In library and information science, digitization and preservation are essential procedures that guarantee the protection and accessibility of information resources in the digital era. These procedures entail transferring tangible materials into digital formats and protecting digital assets from deterioration or loss over time. Texts and other materials are better-digitized thanks to artificial intelligence technologies like optical character recognition, which preserves physical collections while increasing accessibility. In a digital world that is changing quickly, digitization and preservation are essential to guaranteeing that library collections are accessible. Libraries can improve the discoverability, usability, and longevity of their resources by implementing efficient procedures and utilizing new technologies, thus accomplishing their goal of ensuring that everyone has fair access to information. (Manoharan, Ashtikar, & Nivedha, 2024).

5.7 Data Analysis and Management

Modern library and information science require data management and analysis for libraries to improve user experiences, make well-informed decisions, and maximize services. Libraries are depending more and more on data-driven methods, so it's important to understand the procedures and best practices associated with data management and analysis. With the aid of artificial intelligence tools, librarians can examine sizable datasets and find patterns and insights that can guide the creation of new collections and user experiences. Libraries need to manage and analyze their data to successfully traverse the complexity of today's information environment. Libraries can better serve their communities by implementing efficient procedures and utilizing data-driven insights to improve user experiences and service quality. Libraries need to be flexible and sensitive to the opportunities and difficulties that data brings as technology advances. (Virkus & Garoufallou, 2019).

5.8 Enhanced Access to Information

One of the main goals of information science and libraries is to provide improved access to information so that people can locate, retrieve, and use information resources with ease. Libraries are constantly innovating to improve information access with the rise of new tools and methodologies along with the advent of digital technologies. By offering features like text-to-speech and voice recognition, artificial intelligence can help users with disabilities interact more easily with digital resources. Improving information accessibility is a core goal of libraries, as it promotes fairness, participation, and community empowerment. Libraries can keep improving how people access and use information by utilizing technology, implementing user-centered practices, and encouraging open access. Libraries will continue to play a crucial role in promoting the discovery and sharing of knowledge in an increasingly complex information landscape as they meet challenges and seize opportunities. (GS & Mulimani, 2024).

5.9 Ethical Considerations

Since libraries serve as both information custodians and user advocates, their practices and policies must be guided by ethical considerations in the field of library and information science. Libraries are faced with some ethical challenges that call for careful navigation due to the rapid advancement of technology and shifting societal norms. The ethical implications of data privacy, algorithmic bias, and fair access to technology are becoming more and more crucial as artificial intelligence is incorporated into library and information science. The goals and ideals of information science and libraries are fundamentally based on ethical issues. Libraries can successfully negotiate the challenging ethical terrain of the digital age by placing a high priority on intellectual freedom, privacy, equity, and responsibility. Libraries must not waver in their dedication to providing morally and responsibly serving their communities as they face obstacles and seize opportunities. (Saeidnia, 2023).

5.10 Training and Skill Development

For library and information science professionals to effectively navigate the changing landscape of user needs, technology, and information access, training, and skill development are essential. In addition to enabling librarians to deliver better services, ongoing education and skill development also guarantee that libraries stay current and responsive to their communities. The growing use of artificial intelligence in information science and libraries necessitates continuous training for library employees so they can stay current on new techniques and technologies and make the most use of artificial intelligence tools. For library and information science professionals to successfully navigate the complexity of today's information environments, training and skill development are essential. Libraries may improve services, serve communities more effectively, and allow staff members to advance their careers by putting money into ongoing education and encouraging a culture of learning. As the landscape continues to evolve, libraries must prioritize skill development to remain relevant and effective in fulfilling their mission. (Harisanty, Anna, Putri, Firdaus, & Azizi, 2024).

6. Findings

These results demonstrate the transformative potential of artificial intelligence in libraries, highlighting the advantages and difficulties associated with integrating artificial intelligence into library and information science. As the field develops, maximizing the benefits of artificial intelligence technologies will require a focus on user-centered design and ethical practices.

7. Future Trends

The ongoing development of artificial intelligence in library and information science suggests a trend toward even more sophisticated applications, such as advanced analytics, predictive modeling, and enhanced content curation, which will further transform library services.

8. Recommendations

Libraries can effectively harness the potential of artificial intelligence to enhance their services, improve user experiences, and navigate the complexities of the digital landscape responsibly.

9. Conclusion

In conclusion, artificial intelligence is transforming libraries and how they serve their communities. It is bringing with it new challenges and ethical issues as well as improving the efficiency and personalization of information access. The future of libraries will probably change as a result of the deeper integration of these technologies into information science and libraries that will inevitably occur as they develop. Artificial intelligence's incorporation into library and information science marks a substantial breakthrough in the way libraries operate and benefit their communities. Artificial intelligence is assisting libraries in responding to the changing needs of users in the digital age by streamlining repetitive tasks, improving information retrieval, and personalizing user experiences. Libraries must, however, negotiate the ethical ramifications and possible difficulties brought on by artificial intelligence, such as algorithmic bias and privacy issues, as they adopt these technologies.

To guarantee that artificial intelligence improves information access while maintaining the fundamental principles of librarianship, innovation, and responsible practice must be balanced. In the end, continued cooperation between artificial intelligence technologies and librarians may result in more effective, inclusive, and user-centered library spaces, improving our ability to access and interact with information. To use artificial intelligence effectively and responsibly as the field develops, librarians will need to be continuously learning and flexible.

References

1. Asemi, A. (2018). Artificial Intelligence (AI) application in Library Systems in Iran: A taxonomy study. *Library Philosophy and Practice*, *2*(2).
2. Harisanty, D., Anna, N. E. V., Putri, T. E., Firdaus, A. A., & Noor Azizi, N. A. (2024). Leaders, practitioners and scientists' awareness of artificial intelligence in libraries: a pilot study. *Library Hi Tech*, *42*(3), 809-825.
3. GS, C., & Mulimani, M. (2024). The Impact of Artificial Intelligence on Library and Information Science (LIS) Services. *International Journal of Innovative Practice and Applied Research (IJIPAR)*, *14*(5), 50-56.
4. Liu, J., & Chen, Y. (2022). Application of Artificial Intelligence Technology in Information Retrieval of University Library. In *Innovative Computing: Proceedings of the 4th International Conference on Innovative Computing (IC 2021)* (pp. 221-228). Springer Singapore.
5. Mekni, M. (2021). An artificial intelligence-based virtual assistant using conversational agents. *Journal of Software Engineering and Applications*, *14*(9), 455-473.
6. Manoharan, G., Ashtikar, S. P., & Nivedha, M. (2024). Integrating Artificial Intelligence in Library Management: An Emerging Trend. *AI-Assisted Library Reconstruction*, 144-157.
7. Praveenraj, D. D. W., Agarwal, K., & Kim, B. (2024). Artificial intelligence applications in modern library services. *Library Progress International*, *45*(1), 1-11.
8. Saeidnia, H. R. (2023). Ethical artificial intelligence (AI): confronting bias and discrimination in the library and information industry. *Library Hi Tech News*.
9. Tella, A., Akanmu Odunola, O., & WO, L. (2023). Cataloging and classification in the era of artificial intelligence: Benefits, and challenges from the perspective of cataloguing librarians in Oyo State, Nigeria. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, *66*(1), 159-176.
10. Virkus, S., & Garoufallou, E. (2019). Data science from a library and information science perspective. *Data Technologies and Applications*, *53*(4), 422-441.

Role of Infrastructure Development Strategies for Modern Libraries

Dr. Mane Vishwasrao Sadu
(Librarian)
Shri Gajanan Arts Commerce & Science
Mahavidyalay, Jadarbobalad.
Tal- Jath, Dist- Sangli,
Email Id- vsmsuk@gmail.com

Abstract

Infrastructure development strategies are essential for modern libraries to adapt to the rapidly changing needs of users and technological advancements. This paper examines the various roles that these strategies play in improving user experience, fostering sustainability, fostering collaboration, integrating technology, and enhancing accessibility. Libraries can create environments that promote learning and collaboration by emphasizing community engagement and user-centered design. Additionally, a variety of funding options promote long-term financial sustainability, and data-driven decision-making guarantees that infrastructure investments are in line with community needs. In the end, good infrastructure development strengthens libraries' status as essential community resources in the digital age while also improving library services.

Keywords: *Infrastructure Development, Modern Libraries, Accessibility, Technology Integration, Collaborative Spaces*

1. Introduction

Modern libraries must fight to stay relevant and influential in a time of swiftly advancing technology and changing community needs. Libraries must go beyond their conventional functions as hubs of information, creativity, and community involvement and modify their infrastructure to satisfy the wide range of needs of their patrons. This shift calls for a planned approach to infrastructure development that places a high value on technology integration, accessibility, and user-centered design. Libraries now play a much larger role than they did a century ago; they are dynamic places that provide a variety of services, such as digital resources, community programs, and collaborative spaces, in addition to being book repositories. Libraries must adopt cutting-edge infrastructure strategies that improve user experience and promote learning if they are to serve their communities effectively. Another important factor to take into account when developing library infrastructure is sustainability. Libraries, as establishments dedicated to promoting community development and ecological responsibility, are progressively embracing green construction techniques and sustainable resource administration.

The important roles that infrastructure development strategies play in contemporary libraries are examined in this paper. Through an analysis of multiple factors such as technology, accessibility, collaboration, sustainability, and financial viability, this study seeks to offer insights into how libraries can effectively navigate the intricacies of modern information landscapes and augment their societal contributions.

2. Objectives of the Study

The objectives of this study on the role of infrastructure development strategies for modern libraries.

1. To evaluate the existing infrastructure of modern libraries and identify gaps in services, technology, and accessibility that hinder their effectiveness.
2. To examine how libraries can effectively incorporate new technologies into their infrastructure to enhance user engagement, digital literacy, and access to resources.
3. To analyze various funding models and financial strategies that can support the implementation of effective infrastructure development in libraries.

3. Research Methodology

The study is based on secondary data. This is collected through various publications, books, the Internet, and articles. Collected through a comprehensive review of existing literature and resources related to infrastructure development strategies in modern libraries.

4. Scope of the study

This investigation explores the impact of infrastructure development plans in contemporary libraries, placing a strong emphasis on how these strategies can amplify library services and align with the shifting requirements of patrons. By defining the boundaries of the study, this research endeavors to offer a detailed examination of how infrastructure development strategies can convert modern libraries into more efficient, inclusive, and environmentally friendly community assets. The conclusions drawn from this analysis will add to the ongoing conversation surrounding library modernization and progress in the 21st century.

5. Theoretical Background

The foundation for contemporary library infrastructure development strategies can be deciphered using various frameworks and ideas from library science, information studies, urban planning, and organizational theory. Below are some essential theoretical viewpoints that shape these strategies. Library as a third place (Oldenburg's concept): Libraries are frequently perceived as "third places," which refer to informal communal spaces situated beyond the confines of home (first place) and workplace (second place). This theory underscores the significance of social interaction, community engagement, and inclusivity, influencing the layout of library spaces that promote these interactions. User-driven design philosophy: This perspective underscores the importance of empathy towards users, motivating libraries to create spaces and services tailored to user requirements and experiences. By amassing data through user feedback and observations, libraries can craft environments that are more attuned to community requirements.

The function of information ecology theory: according to this theory, libraries are part of a complex environment where information is shared between different entities. Libraries should continue to be relevant within this ecosystem by taking into account how people, technology, and information resources interact during infrastructure development. Putnam's theory of social capital holds that relationships and social networks improve the well-being of communities. Libraries can be essential in fostering social capital development because they offer places for people in the community to meet, work together, and take part in civic activities. (Murliasari, 2021).

Libraries can coordinate their infrastructure strategies with more general sustainability goals by emphasizing the economic, social, and environmental aspects of sustainability. Sustainability frameworks sustainable development goals. This framework encourages libraries to support sustainability initiatives in their local communities and implement green building practices. Social justice framework for equity, diversity, and inclusion: this viewpoint emphasizes the significance of fair access to resources and information. Strategies for infrastructure development should make sure that libraries are welcoming environments that cater to a range of demographics while removing obstacles to involvement and access. New urbanism, a theory of urban planning, promotes the layout of accessible public areas and walkable neighborhoods. In urban environments, libraries can act as hubs, fostering local development and promoting community identity and cohesion.

The Kotter Change Model, which is part of organizational change theory, offers a structure for handling change in organizations. This theory can be applied by libraries to carry out infrastructure development projects by establishing new methods, forming alliances, and generating urgency. Technological constructivism and technological determinism: this viewpoint explores how technology influences social structures and contends that libraries need to keep up with technological developments to stay relevant. Social constructivism, on the other hand, emphasizes how social context affects how people use technology. Therefore, when integrating new technologies, libraries should take the needs and contexts of the community into account. These theoretical stances offer a starting point for comprehending the difficulties involved in developing infrastructure in contemporary libraries. Library leaders can develop strategies that improve both physical and digital spaces while reinforcing their role as essential community resources that foster learning, engagement, and social

equity. This can be achieved by incorporating insights from these frameworks. (Kliushnyk, Kolesnykova, & Shapoval, 2019).

Modern libraries use infrastructure development strategies that not only improve their online and physical presence but also match their services to community needs. Libraries can continue to be relevant and essential resources in an ever-changing information landscape by putting a strong emphasis on accessibility, technology, collaboration, sustainability, user experience, community engagement, data-driven decisions, and financial sustainability. Modern libraries depend heavily on infrastructure development strategies because these strategies affect the libraries' overall effectiveness in serving communities as well as their functionality and accessibility. ***Here are some key aspects of how these strategies contribute:***

5.1 Physical Space Optimization

Modern libraries must optimize their physical spaces to effectively serve the varied needs of the community. Flexible spaces: Reading, research, community gatherings, and technology use all require flexible spaces in today's libraries. Infrastructure strategies should focus on creating flexible layouts that can accommodate diverse needs. Study and collaboration spaces: creating spaces specifically intended for individual and group work promotes social interactions and a variety of learning styles. Libraries can improve their usability and functionality by making the most of their physical space. Libraries can design hospitable, effective, and flexible spaces that satisfy the varied needs of their communities by emphasizing flexibility, zoning, natural light, technology integration, community engagement, and inclusivity. (Shen, 2019).

5.2 Technological Integration

For modern libraries to improve user experience, increase operational efficiency, and stay relevant in the digital age, technological integration is crucial. Wi-fi and connectivity: it's critical to have reliable internet access. High-speed internet and enough electrical outlets for personal devices are essential components of infrastructure development. Digital resources: integrating technological infrastructures, such as digital catalogs and self-checkout systems, improves user experience and simplifies library operations. Enhancing the overall user experience and making sure that libraries can adjust to the shifting needs of their communities are the two main goals of technological integration in libraries. Libraries can position themselves as vital centers of knowledge and innovation in the digital age by emphasizing connectivity, digital resources, user-friendly interfaces, self-service technologies, interactive spaces, and data analytics. (Rafi, Jianming, & Ahmad, 2019).

5.3 Sustainability Practices

Modern libraries must implement sustainability practices to reduce their negative effects on the environment, encourage resource conservation, and raise community awareness. Green building design: library buildings can have a smaller environmental impact by using energy-efficient systems and sustainable materials. This is consistent with community planning's growing focus on sustainability. Smart technologies: putting smart building technologies into practice can enhance energy management and give users a more responsive space. Libraries can set an example by implementing sustainability practices and demonstrating their dedication to community well-being and environmental stewardship. In addition to lessening the library's environmental impact, these programs inform and motivate the local population to live more sustainably. By doing this, libraries affirm their function as vital community assets that promote a sustainable future. (Mwanzu, Ogechi, & Odero, 2023).

5.4 Accessibility and Inclusivity

Modern libraries must adhere to the core values of inclusivity and accessibility to guarantee that all members of the community can efficiently use the facilities, services, and resources available to them. Designing spaces that are accessible to all people, including those with disabilities, should be a top priority in universal design strategies. This involves placing ramps, elevators, and accessible restrooms with consideration. Participation of the community: Including people from the community in the design process guarantees that the library will suit a variety of needs and be a friendly environment for everyone. In addition to improving user experience, putting accessibility and inclusivity first strengthens the library's position as a community center for connection and education. Libraries can ensure that they serve all community members fairly and promote an informed and involved society by adopting these principles. (Chisita & Fombad, 2021).

5.5 Safety and Security

Modern library operations must prioritize safety and security to give patrons a sense of security when using resources and taking part in programs. Safety precautions: To safeguard employees and users alike, infrastructure plans must include safety elements like sufficient lighting, security cameras, and emergency evacuation protocols. Health considerations: Libraries may need to reconsider how they use their space in the wake of the pandemic to accommodate social distancing and hygienic measures. Putting safety and security first not only safeguards patrons and employees of libraries, but also creates a welcoming atmosphere where people can explore, learn, and participate. Libraries can further their position as dependable community places by putting comprehensive safety measures into place, which will promote involvement and teamwork among all users. (Chițac, 2021).

5.6 Collaboration with Stakeholders

Collaboration with stakeholders is vital for modern libraries, enabling them to maximize resources, enhance services, and better serve their communities. Partnerships: collaborating with regional administrations, academic institutions, and neighborhood associations can improve financial prospects and encourage facility sharing. Community input: By routinely asking library patrons for their opinions, infrastructure decisions can be made with the needs of the community in mind. Working well with stakeholders expands libraries' resources, helps them better address community needs, and solidifies their position as vital community hubs. Libraries can develop more engaging, inclusive, and pertinent services by promoting these collaborations, ultimately improving the quality of life for everyone in the community. (Ekere, Anyanwu, Umunnakwe, & Benson, 2016).

5.7 Long-term Planning and Adaptability

In an environment that is constantly changing, modern libraries must be flexible and committed to long-term planning to stay effective and relevant. Future-proofing entails making plans for enduring shifts in user behavior and technology. This could entail creating areas that are simple to update or transform as needs change. Data-driven decisions: By evaluating user behavior and preferences through data analytics, infrastructure developments can be guided, guaranteeing that libraries stay useful and relevant. Libraries can position themselves as essential community resources that meet changing needs by embracing long-term planning and adaptability. This proactive strategy not only improves service delivery but also solidifies the library's position as a center for community engagement, learning, and innovation. Libraries can survive and grow in the face of uncertainty and change by implementing adaptable strategies and ongoing evaluation. (Karasti, Baker, & Millerand, 2010).

5.8 Training and Development

To make sure that library employees have the abilities and know-how required to satisfy the changing needs of their communities, training and development are essential. Staff training: Continuous professional development guarantees that library employees are prepared to manage new trends and technologies. Community education: providing workshops and classes aids in the development of users' abilities to efficiently use library resources. In addition to improving the abilities of library employees, training and development expenditures also improve the library's general efficacy and standing. Libraries can make sure they are prepared to meet the various needs of their communities, adjust to new challenges, and welcome innovation by cultivating a culture of continuous learning. In the end, this dedication to professional development helps employees and users alike, enhancing the library's standing as an essential community asset. (Abban, 2018).

5.9 User-Centered Services

Modern libraries must provide user-centered services that cater to the various needs and preferences of their patrons. Libraries can improve overall impact, satisfaction, and engagement by putting the user experience first. Feedback mechanisms: Libraries can modify their services to better serve the needs of the community by putting strategies in place for obtaining user input. Programming: creating focused initiatives that speak to regional concerns and interests encourages involvement in the community. Libraries can give all of their patrons meaningful, pertinent, and inclusive experiences by implementing user-centered services. This strategy strengthens the library's position as a vital community resource while also improving user satisfaction and

engagement. Emphasizing continuous improvement and responsiveness to user needs will ensure that libraries remain vibrant, adaptive, and integral to the communities they serve. (Somerville & Collins, 2008).

5.10 Enhanced Collections and Resources

Improved resources and collections are essential to modern libraries' function because they allow them to serve a wide range of community needs. Digital collections: creating online databases and e-resources allows access to be extended beyond geographical bounds. Cooperation with nearby organizations: Libraries can improve their services and foster stronger community ties by forming partnerships with museums, schools, and universities. Libraries must improve their resources and collections to fulfill their role as centers of creativity, culture, and knowledge in the community. Libraries can create dynamic collections that inspire learning, foster community connection, and adapt to the changing needs of their patrons by emphasizing diversity, inclusivity, and user engagement. Everyone eventually benefits from this dedication to responsiveness and ongoing improvement in the library experience. (Kavulya,2007).

6. Conclusion

In contemporary libraries, infrastructure development strategies play a complex role that affects not only the physical space but also the services, technologies, and methods of community engagement. Libraries can transform into essential hubs for education, cooperation, and community assistance by adopting these tactics, which will ultimately increase their significance and influence in a world that is becoming more and more digital. Modern libraries can create dynamic, responsive environments that meet the changing needs of their communities by concentrating on these infrastructure development strategies. This all-encompassing strategy positions the library as an essential community hub for learning, collaboration, and cross-cultural exchange in addition to strengthening its position as a knowledge hub.

In conclusion, the transformation of contemporary libraries into thriving community hubs depends critically on infrastructure development strategies. Libraries can effectively serve a variety of user needs by emphasizing flexible physical spaces, technology integration, sustainability, and community engagement. These tactics promote creativity, teamwork, and cross-cultural interaction in addition to improving information and resource accessibility. A well-thought-out infrastructure will guarantee that libraries stay pertinent, reachable, and influential as they adjust to the ever-changing needs of society. This will strengthen their position as the cornerstones of education and community support in an increasingly digital environment.

References

1. Abban, S. (2018). Training and Development of Library Staff: A Case of Two University Libraries in Ghana. *Library Philosophy & Practice*.
2. Chisita, C. T., & Fombad, M. (2021). Spatial configuring for wider access to public library services at the Harare city library: towards a new strategy for inclusivity. *Public Library Quarterly*, *40*(3), 221-243.
3. Chițac, G. C. (2021). Critical infrastructures and their importance in modern societies–protection, safety, security. *Strategies xxi-Command and Staff College*, *17*(1), 389-398.
4. Ekere, J. N., Anyanwu, E. U., Umunnakwe, G. C., & Benson, O. V. (2016). The Role of Community Stakeholders and Ministry of Education in the Effective Implementation of School Library Guidelines (SLGs) In Nigerian Schools.
5. Murliasari, R. (2021). Strategy for Improving Library Facilities and Infrastructure in The Development of Modern Library in Pandemic Era. *Indonesian Journal of Librarianship*, 99-112.
6. Mwanzu, A., Bosire-Ogechi, E., & Odero, D. (2023). Green initiatives towards environmental sustainability: Insights from libraries in Kenya. *IFLA journal*, *49*(2), 298-314.
7. Kavulya, J. M. (2007). Digital libraries and development in Sub-Saharan Africa: A review of challenges and strategies. *The electronic library*, *25*(3), 299-315.
8. Karasti, H., Baker, K. S., & Millerand, F. (2010). Infrastructure time: Long-term matters in collaborative development. *Computer Supported Cooperative Work (CSCW)*, *19*, 377-415.

9. Kliushnyk, I. A., Kolesnykova, T. O., & Shapoval, O. S. (2019). Unified digital infrastructure of the modern scientific library on the basis of web technologies. *Science and Transport Progress. Bulletin of Dnipropetrovsk National University of Railway Transport*, (1 (79)), 64-80.
10. Rafi, M., JianMing, Z., & Ahmad, K. (2019). Technology integration for students' information and digital literacy education in academic libraries. *Information Discovery and Delivery*, *47*(4), 203-217.
11. Somerville, M. M., & Collins, L. (2008). Collaborative design: a learner-centered library planning approach. *The Electronic Library*, *26*(6), 803-820.
12. Shen, Y. (2019). Intelligent infrastructure, ubiquitous mobility, and smart libraries–Innovate for the future. *Data Science Journal*, *18*, 11-11.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Uniform Civil Code Challenges and its Implementation

Dr.Shabana Gaibi Halangali
Assistant Professor
Department of Political Science
Kanya Mahavidyalya, Miraj

Abstract:-

The paper briefly talks about various aspects and the essentials of the Uniform Civil Code. The paper talks about concerning factors that gave rise to the requirement for the implementation of Uniform Civil Code. It mainly aims to replace Personal Laws based on the scriptures and customs of each major religion in India with a common set of rules governing every citizen. Personal Laws are distinguished from Public Law and it basically covers marriage, divorce, inheritance, adoption, succession and maintenance. The paper briefly deals about challenges to implementing the Uniform Civil Code and its pros and cons of Uniform Civil Code. The paper discusses about judicial activism involved in personal laws and judgments of the Supreme Court where the court has emphasis for the need for the implementation of Uniform Civil Code. The paramount objective of this paper is to understand the detailed concept of Uniform Civil Code i.e. its beginning, contemporary developments, advantages, disadvantages and Role of Judiciary. Thus, at last in the paper, critical analysis and conclusion has been provided. In the process of making this paper, several journals, books and articles were referred and taken into consideration.

Introduction:-

A UCC denotes unifying all the "personal laws" to have one set of secular laws dealing with to all citizens of India irrespective of the community they belong to. Though the exact contours of such a uniform code has not been spelt out, it should apparently incorporate the most modern and progressive aspects of all existing personal laws while discarding those which are rearward. The "directive principles" enshrined in the Constitution says: "The State shall Endeavour to secure for the citizens a UCC throughout the territory of India." As the Constitution itself Code throughout India, still a long distance is to be protected in this pursuit. The basic ideology behind the formulation of a civil code is to end discrimination based on religion. There is also need for a political harmony to implement the uniform civil code. With the enactment of a Uniform Civil Code, secularism will be strengthened, much of the present day separation and disagreement between different religious groups in the country will disappear and India will emerge as much more cohesive and integrated nation. The present research paper endeavors to discuss the impact of implementation of the Uniform Civil Code**.**

Objective of Paper:-

1. To study the scope of Uniform Civil Code.
2. To study the modern issues related to Uniform Civil Code in India.
3. To analysis the implementation impacts of Uniform Civil Code in India.
4. To examine the pros and cons of Uniform Civil Code.
5. To identify the factor which is barrier to the implementation of Uniform Civil Code.

Research Methodology:-

The researcher has pursued secondary data collection. This is a doctrinal study. The researcher has also consumed books, commentaries, treatises, articles, notes, comments and other writings to incorporate the various views of the multitude of jurists, with the intention of presenting a holistic view. The researcher has made general use of Case Laws in this paper, so as to recognize a trend in the judicial pronouncements.

Hypothesis:-

Whether a uniform civil code can be implemented in India and it will also be beneficial for the nation and it will not violate the right to profess one's religion.

A Uniform Civil Code means that all sections of the society irrespective of their religion shall be treated equally according to a national civil code, which shall be applicable to all uniformly. They cover areas like- Marriage, divorce, maintenance, inheritance, adoption and succession of the property. It is based on the premise that there is no connection between religion and law in modern civilization.

Article 44:-

Article 44 corresponds with Directive principal of State Policy stating that State shall endeavor to provide for its citizens a uniform civil code (UCC) throughout the territory of India.

Uniform Civil Code Debate

Historical perspective – The debate for a uniform civil code dates back to the colonial period in India.

- **Pre-Independence (colonial era)**:-The Lex Loci Report of October 1840- It stressed the importance and necessity of uniformity in the codification of Indian law, relating to crimes, evidence and contract. But, it also recommended that personal laws of Hindus and Muslims should be kept outside such codification.
- The Queen's 1859 Proclamation- It promised absolute non-interference in religious matters.
- So while criminal laws were codified and became common for the whole country, personal laws continue to be governed by separate codes for different communities.
- **Post-Colonial era (1947-1985):-** During the drafting of the constitution, prominent leaders like Jawaharlal Nehru and Dr.B.R.Ambedkar pushed for a uniform civil code. However, they included the UCC in the Directive Principles of State Policy (DPSP, Article 44) mainly due to opposition from religious fundamentalists and a lack of awareness among the masses during the time.

Some of the reforms of this period were:-

The Hindu code bill:-The bill was drafted by Dr.B R Ambedkar to reform Hindu laws, which legalized divorce, opposed polygamy, gave rights of inheritance to daughters. Amidst intense opposition of the code, a diluted version was passed via four different laws.

Succession Act:-The Hindu Succession Act, 1956, originally did not give daughters inheritance rights in ancestral property. They could only ask for a right to sustenance from a joint Hindu family. But this disparity was removed by an amendment to the Act on September 9, 2005

- **The Hindu Marriage Act**
- **Minority and Guardianship Act**
- **Adoptions and Maintenance Act**
- **Special Marriage Act:**
- It was enacted in 1954 which provided for civil marriages outside of any religious personal law.

Judicial interventions:

Shah Bano case (1985):-

A 73-year-old woman called Shah Bano was divorced by her husband using triple talaq (saying "I divorce thee" three times) and was denied maintenance. She approached the courts and the District Court and the High Court ruled in her favour. This led to her husband appealing to the Supreme Court saying that he had fulfilled all his obligations under Islamic law.

The Supreme Court ruled in her favor in 1985 under the "maintenance of wives, children and parents" provision (Section 125) of the All India Criminal Code, which applied to all citizens irrespective of religion. Further, it recommended that a uniform civil code be set up.

Facts about the case:

- Under Muslim personal law, maintenance was to be paid only till the period of iddat. (Three lunar months-roughly 90 days).

- Section 125 of CrPC (criminal procedure code) that applied to all citizens, provided for maintenance of the wife.

Impact – After this historic decision, nationwide discussions, meetings and agitations were held. The then government under pressure passed The Muslim Women's (Right to protection on divorce) Act (MWA) in 1986, which made Section 125 of the Criminal Procedure Code inapplicable to Muslim women.

Daniel Latifi Case:-

Muslim Women's Act (MWA) was challenged on the grounds that it violated the right to equality under Articles 14& 15 as well as the right to life under Article 21. The Supreme Court while holding the law as constitutional, harmonised it with section 125 of CrPC and held that the amount received by a wife during iddat period should be large enough to maintain her during iddat as well as provide for her future. Thus under the law of the land, a divorced Muslim woman is entitled to the provision of maintenance for a lifetime or until she is remarried.

Sarla Mudgal Case:-

In this case, the question was whether a Hindu husband married under the Hindu law, by embracing Islam, can solemnise a second marriage. The court held that the Hindu marriage solemnized under Hindu law can only be dissolved on any of the grounds specified under the Hindu Marriage Act 1955. Conversion to Islam and marrying again, would not by itself dissolve the Hindu marriage under the act and thus, a second marriage solemnized after converting to Islam would be an offence under section 494 of the(IPC).

John Vallamattom Case:-

In this case, a priest from Kerala, John Vallamattom challenged the Constitutional validity of Section 118 of the Indian Succession Act, which is applicable for non-Hindus in India. Mr Vallamatton contended that Section 118 of the act was discriminatory against Christians as it imposes unreasonable restrictions on their donation of property for religious or charitable purposes by will. The bench struck down the section as unconstitutional.

The Constitution of India on the Uniform Civil Code

Part IV, Article 44 of the Constitution states that "The State shall endeavor to secure the citizen a Uniform Civil Code throughout the territory of India". However, Article 37 of the Constitution itself makes it clear the DPSP "shall not be enforceable by any court". Nevertheless, they are "fundamental in the governance of the country". This indicates that although our constitution itself believes that a Uniform Civil Code should be implemented in some manner, it does not make this implementation mandatory.

Constitutional Provision

Other constitutional provisions relating to religious freedom and secularism are:

- Article 15- No discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth.
- Article 25- Freedom of conscience and free profession, practice and propagation of religion, subject to reasonable restrictions on the grounds of public order, health and mortality.
- Article 25 (2)-provides for regulating secular activities associated with religious practices, social welfare and reform.
- Article 26- Right to establish and administer religious institutions.
- Article 27- Prohibits the state from levying a tax, proceeds of which are used for the benefit of a particular religion.
- Article 28- deals with the issue of religious instruction in educational institutions.

The 42nd Constitutional Amendment Act inserted the word 'secularism' in the preamble. In the S.R.Bommai vs Union of India case, the Supreme Court held secularism as a basic feature of the constitution.

Goa Civil Code

Goa is the only Indian state to have a UCC in the form of common family law. The Portuguese Civil Code that remains in force even today was introduced in the 19th century in Goa and wasn't replaced after its liberation.

Features-

- The Uniform Civil Code in Goa is a progressive law that allows equal division of income and property between husband and wife and also between children (regardless of gender).
- Every birth, marriage and death have to be compulsorily registered. For divorce, there are several provisions.
- Muslims who have their marriages registered in Goa cannot practice polygamy or divorce through triple talaq.

- During the course of a marriage, all the property and wealth owned or acquired by each spouse is commonly held by the couple.
- Each spouse in case of divorce is entitled to half of the property and in case of death, the ownership of the property is halved for the surviving member.
- The parents cannot disinherit their children entirely. At least half of their property has to be passed on to the children. This inherited property must be shared equally among the children.

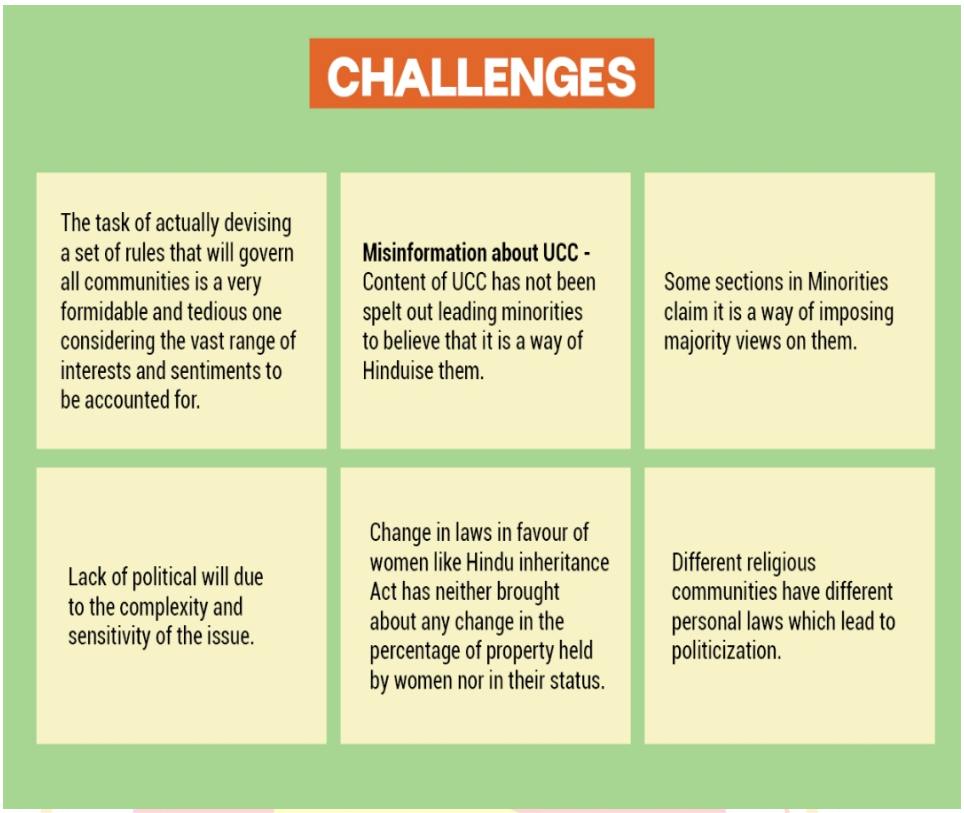
However, the code has certain drawbacks and is not strictly a uniform code. For example, Hindu men have the right to bigamy under specific circumstances mentioned in Codes of Usages and Customs of Gentile Hindus of Goa (if the wife fails to deliver a child by the age of 25, or if she fails to deliver a male child by the age of 30). For other communities, the law prohibits polygamy.

Uniform Civil Code and Arguments For & Against

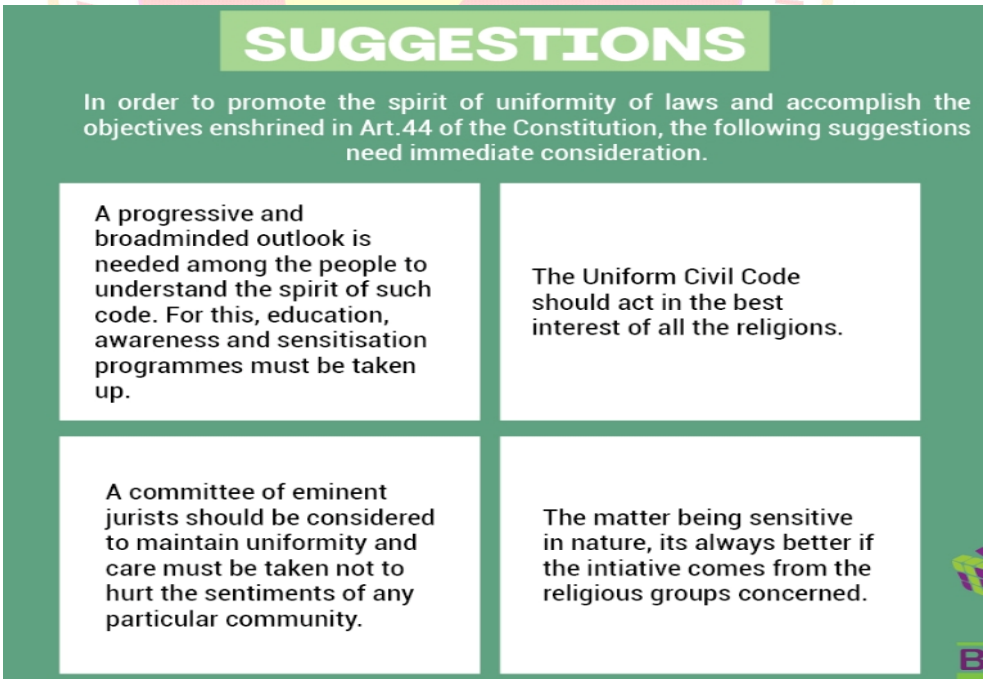
Arguments in favour of the Uniform Civil Code:

- It will Integrate India- India is a country with many religions, customs and practices. A uniform civil code will help in integrating India more than it has ever been since independence. It will help in bringing every Indian, despite his caste, religion or tribe, under one national civil code of conduct.
- Will Help in Reducing Vote Bank Politics- A UCC will also help in reducing vote bank politics that most political parties indulge in during every election.
- Personal Laws Are a Loophole- By allowing personal laws we have constituted an alternate judicial system that still operates on thousands of years old values. A uniform civil code would change that.
- Sign of a modern progressive nation- It is a sign that the nation has moved away from caste and religious politics. While our economic growth has been significant, our social growth has lagged behind. A UCC will help society move forward and take India towards its goal of becoming a truly developed nation.
- It will Give More Rights to Women- Religious personal laws are misogynistic in nature and by allowing old religious rules to continue to govern the family life we are condemning all Indian women to subjugation and mistreatment. A uniform civil code will also help in improving the condition of women in India.
- All Indians Should be Treated the Same- All the laws related to marriage, inheritance, family, land etc. should be equal for all Indians. UCC is the only way to ensure that all Indians are treated the same.
- It Promotes Real Secularism- A uniform civil code doesn't mean that it will limit the freedom of people to follow their religion, it just means that every person will be treated the same and all citizens of India have to follow the same laws regardless of any religion.
- Change has been the law of nature-A minority of people should not be allowed to pick and choose the laws they want to be administered under. These personal laws were formulated in a specific spatiotemporal context and should not stand still in a changed time and context.
- Many provisions of specific personal laws are in violation of human rights.
- Article 25 and Article 26 guarantee the freedom of religion and UCC is not opposed to secularism.
- The codification and unification of the variegated personal laws will produce a more coherent legal system. This will reduce the existing confusion and enable easier and more efficient administration of laws by the judiciary.

Uniform Civil Code – Challenges in its Implementation

Suggestions:-

- **Misinformation about UCC** – Content of UCC has not been spelt out leading minorities to believe that it is a way of imposing majority views on them.
- **Lack of political will** due to the complexity and sensitivity of the issue.
- **Different religious communities** have different personal laws which lead to the politicization of the UCC debate.

Opponents of UCC argue that personal laws are derived from religious beliefs. They maintain that it is prudent not to disturb them, as this runs the risk of engendering a great deal of animosity and tension between

various religious communities. Also, India being a secular country guarantees its minorities the right to follow their own religion, culture and customs under Article 29 and 30. They argue that implementing UCC will contravene these articles.

Suggestions for Implementing a Uniform Civil Code:

To realize the goals of the DPSP and to maintain the uniformity of laws, the following suggestions need immediate consideration:

- A progressive and broadminded outlook should be encouraged among the people to understand the spirit of the UCC. For this, education, awareness and sensitisation programmes must be taken up.
- The Uniform Civil Code should be drafted keeping in mind the best interest of all the religions.
- A committee of eminent jurists should be constituted to maintain uniformity and care must be taken not to hurt the sentiments of any particular community.
- The matter being sensitive in nature, it is always better if the initiative comes from the religious groups concerned.

The Way Forward for UCC: Gradual Change:-

India has a unique blend of codified personal laws of Hindus, Muslims, Christians, Parsis. There exists no uniform family-related law in a single statute book for all Indians which is acceptable to all religious communities who co-exist in India. However, a majority of them believe that UCC is definitely desirable and would go a long way in strengthening and consolidating the Indian nationhood. The differences of opinion are on its timing and the manner in which it should be realized. Instead of using it as an emotive issue to gain political advantage, political and intellectual leaders should try to evolve a consensus. The question is not of minority protection, or even of national unity, it is simply one of treating each human person with dignity, something which personal laws have so far failed to do.

Conclusion:-

Having a uniform civil code in a country is not just a difficulty of justice but it is also a matter of how a country accommodates the diverse population living within it. In India the freedom to follows your religion also exists just like any other rights such as right to equality and non-discrimination. India has taken a route to accommodate these diverse sections of people by permitting them practice their religious traditions by provisions of personal laws that on the other side results in inequality. Executing a uniform civil code may also risk in pushing people in conditions they may not want to live and this may cause a disturbance among the public. The people need to understand that the concept of laws and the concept of religion is different because the constitution of India allows the people to follow their religion that will also continue even after the implementation of uniform civil code as the uniform civil code is not going to take away anyone's rights to practice to profess anyone's religion and it is high time and people in India need to start observing law and religion as different concepts and having a uniform civil code will focus on equal authorization of people of all sections and henceforth it will be advantageous for the country and also will not violate the secular nature of the constitution and hence we can also say that the hypothesis taken is proved to be correct because having a uniform civil code is the crucial requirement of the nation.

References:-

1. Engineer Asghar Ali, '*Uniform Civil Code or Legal Pluralism'*, Institute of Islamic Studies and Centre for Study of Society and Secularism, 2003
2. Engineer Asghar Ali (1993) : *Problems of Muslim women in India- an introduction,* Bombay: Institute of Islamic Studies.
3. Engineer Ali Asghar, '*Indian Muslims and the Muslim Personal Law Board*', Secular Perspective, Feb. 16-28, 2005

4. Engineer Asghar Ali – *Institute of Islamic Studies & Centre for Study of Society and Secularism* – Uniform Civil Code or Legal Pluralism –August, 2003
5. **Forbes**, Geraldine H. **Women** in Modern India. New York, NY: Cambridge University Press, **1996**.
6. **Sen,** and Nussbaum **1993** ... and in the private sphere (structured by **religions** ... www.universitasforum.org/index.php/ojs/article/view/24/92
7. Sen -Women in Modern India in Historyof India,Cambridge University Press, Cambridge1996
8. Moghadam, '*Islamic Feminism and its Discontents: Toward a Resolution of the Debate*', Signs 27/4(2002)
9. M.Moghadam (ed.), *Identity Politics and Women: Cultural Reassertions and Feminisms in International Perspective* (Boulder: West view Press 1994)
10. Sen, I. - *A Space within the struggle: women's participation in people's movements*. Kali for Women. 1990.
11. Sen Samita – Policy research report on 'Gender And Development' working Paper Series No.9 – *'Towards a Feminist Politics? The Indian Women's Movement in Historical Perspective'* – April 2000
12. Tarannum Manjul, '*Four Law Boards: Will Muslim Women Find a "Masiha*"?' (http://www.sawf.org/newedit/edit02072005/index.asp [February 7, 2005]
13. Vatuk Salvia, *'Islamic Feminism in India: Indian Muslim Women Activists and the Reform of Muslim Personal Law*', Modern Asian Studies, Cambridge University Press, 2007
14. Valentine M.Moghadam, *Toward Gender Equality in the Arab/Middle East Region: Islam, Culture and Feminist Activism*, HDR Office Occasional Paper (New York: UNDP 2004), p.53
15. Yoginder Sikand, '*Interview: Hasnath Mansur on Muslim Women and the All India Muslim Personal Law Board'*, http://www.islaminterfaith.org (February 12, 2005), accessed March 8, 2005)
16. Yoginder Sikand, '*Islam and Gender Justice: Interview with Suraiya Tabassum'*, http://www.islaminterfaith.org (December 6, 2004), accessed March 8, 2005
17. Yoginder Sikand, *'The Muslim Personal Law Debate: Need to Listen to Alternative Voices*', http://www.islaminterfaith.org (May 5, 2005), accessed May 7, 2005
18. Agnes, F. (2007). The Supreme Court, the media, and the uniform civil code debate in India. The crisis of secularism in India, 294-315.
19. Dhagamwar, V. (1989). Towards the uniform civil code.
20. Ratnaparkhi, M. S. (1997). Uniform civil code: An ignored constitutional imperative. Atlantic Publishers & Dist.
21. Shetreet, S., & Chodosh, H. E. (2015). Uniform civil code for India: proposed blueprint for scholarly discourse. Oxford University Press.
22. Hazarika, R. (2010). Should India Have a Uniform Civil Code? Available at SSRN 1697580.
23. Constituent Assembly Debates, Vol. VIII, (1949) 7. Jain M.P., Indian Constitution Law 904 (5th Ed., Wadhwa and Company Nagpur New Delhi 2008) (196).

ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

Indian Economy: Problem and Challenges

Prof.Komal Mahesh Kale
Assistant Professor
Department of Economics
Kanya Mahavidyalya, Miraj

Abstract:

The Indian economy is one of the fastest-growing economies in the world. However, it faces a number of challenges that need to be addressed in order for it to continue to grow. One of the biggest challenges is population density. India has one of the highest population densities in the world, which puts a lot of pressure on resources like land and water. Another challenge is Indian infrastructure. The country's infrastructure is not up to par with other developed countries, which hurts economic growth. Additionally, India has a large poverty problem, which needs to be addressed if the country wants to see continued economic growth.

Introduction:

Each and every citizen of the country has a right to lead a decent life. Everybody must be able to fulfil his minimum needs such as food, health care, housing, basic education, etc. However, India is a poor country where a large section of the population cannot afford all these. The matter is made worse due to the fact that our economy does not provide adequate employment opportunities so that poor people can get jobs and earn income. Hence eradication of poverty and unemployment is a major challenge before the economy. Similarly higher quality of life is achieved by getting proper education and health care facilities. Since India is a very large country in terms of population, provision of education and health care by the government to all its citizens is also a major challenge. Another important concern before the government is the rising prices of commodities in the market which is called inflation. Rise in prices hit the poor and middle class people very badly. So controlling the price level is a major problem to be dealt with whenever it occurs. Finally, the income of the nation must also grow with rise in population and their wants so that the development process continues. So achieving economic growth every year is also a major challenge before the economy.

Challenges Faced By the Indian Economy:

Population Density

The population density of India is one of the highest in the world. This population density, coupled with Indian infrastructure which is not able to keep up with the population growth, is one of the main problems that the Indian economy faces.

Poverty Problems

Another challenge faced by the Indian economy is poverty. Nearly 22% of the population lives below the poverty line. This means that a large portion of the population is not able to participate in the economy and this leads to a vicious cycle of poverty.

Unemployment

Unemployment is another big challenge that the Indian economy faces. The unemployment rate in India is at a 45-year high. This means that there are a lot of people who are not able to find jobs. This leads to a lot of social problems as well.

Payment Deterioration

One of the most recent challenges faced by the Indian economy is payment deterioration. This is caused by the delay in payments from the government to contractors and suppliers. This has led to a lot of financial problems for the contractors and suppliers.

Poor Education

Another challenge that the Indian economy faces is poor education. The literacy rate in India is only around 74%. This means that a lot of people are not able to get good jobs and participate in the economy. This leads to a lot of social problems as well.

Private Debt

Another challenge faced by the Indian economy is private debt. The private debt to GDP ratio in India is one of the highest in the world. This means that a lot of people have taken out loans and are not able to repay them. This leads to a lot of financial problems for the economy.

Fixed Labour Laws

Another challenge faced by the Indian economy is fixed labour laws. These laws make it very difficult for companies to lay off workers. This leads to a lot of inefficiency in the economy and leads to a lot of financial problems for the companies.

Inadequate Infrastructure

One of the biggest challenges faced by the Indian economy is inadequate infrastructure. The infrastructure in India is not able to keep up with the population growth. This leads to a lot of problems such as traffic jams, power cuts, and water shortages.

Corruption

Corruption is another big challenge faced by the Indian economy. Corruption leads to a lot of inefficiency and waste in the economy. It also leads to a lot of social problems as well.

These are some of the challenges faced by the Indian economy. Population density, poverty problems, unemployment, payment deterioration, poor education, and private debt are some of the main challenges. These challenges need to be addressed in order to make the Indian economy stronger.

Indian Economy

The Indian economy is the world's tenth-largest economy by minor GDP and third-largest by PPP (purchasing power parity). India is a member of the G20, the International Monetary Fund (IMF) and the World Bank. The Indian economy is projected to be the world's second-largest by 2050.

India's Economy at a Glance :

With one of the largest and youngest populations in the world, India needs to create millions of good-quality jobs in the near future to ensure decent living conditions for the vast majority of its citizens.

The country is often cited as an example of an economy that is modernizing by jumping directly into services without passing through manufacturing. The weight of manufacturing in India has been relatively stable over the past two decades, at much lower levels than China and ASEAN countries. Business services – a high value added sector – represent a larger share of economic activity in India than in Europe.

Will India be able to achieve shared prosperity without a growing manufacturing sector? Agriculture accounts today for only 16% of total value added (down from 44% in 1965), but still employs about half of the Indian population. Productivity in this sector did not increase significantly in the past decades, limiting improvements in living standards in rural areas.

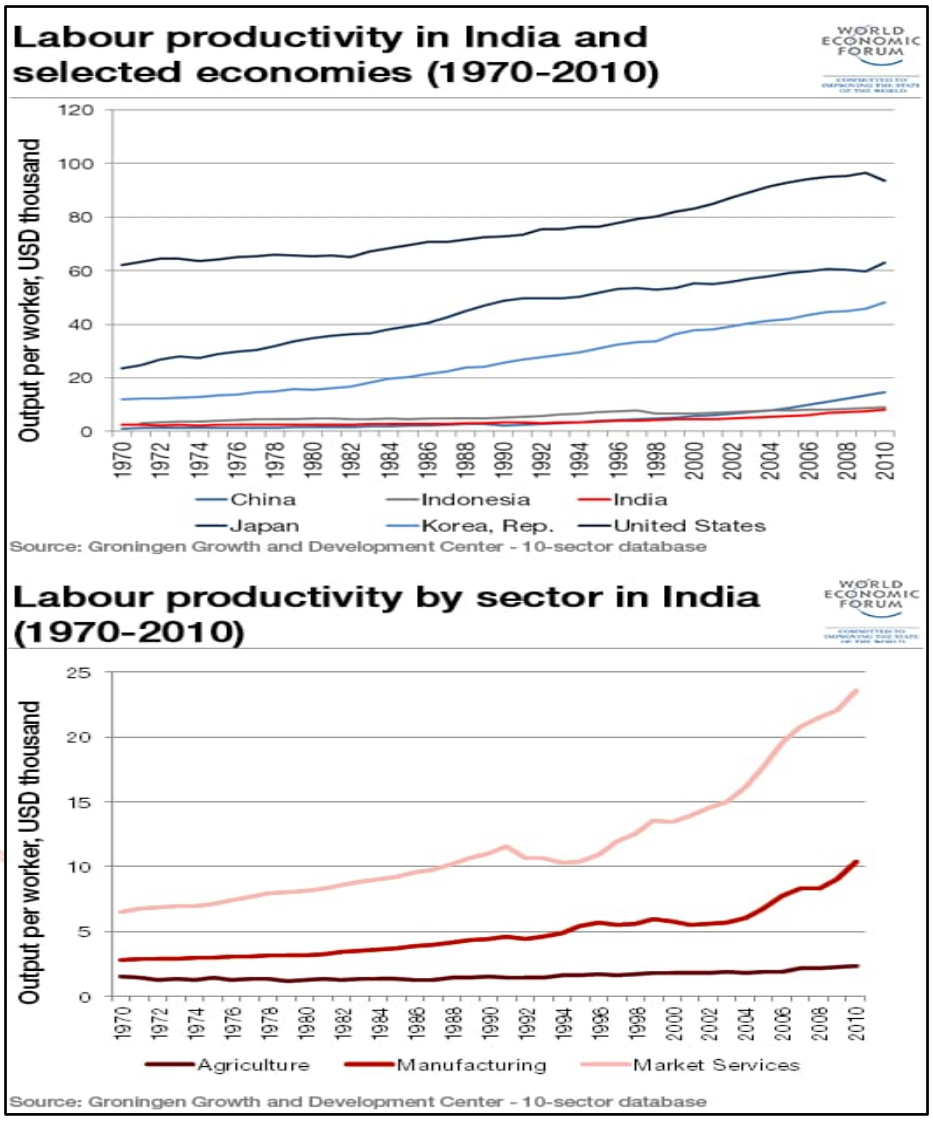
The competitiveness landscape

After five years of decline, India's competitiveness improved notably this year as measured by the Global Competitiveness Report 2015-2016, where the country improves 16 ranks to 55th of 140 economies.

This improvement can be largely attributed to two main factors.

Firstly, macroeconomic conditions improved significantly. Inflation eased to 6% in 2014, down from near double-digit levels the previous year. The government budget deficit has gradually dropped since its 2008 peak, although it still amounted to 7% of GDP in 2014, one of the world's highest.

Secondly, the country benefits from the momentum initiated by the election of Narendra Modi, whose pro-business, pro-growth, and anti-corruption stance has improved the business community's sentiment toward the government. Infrastructure has also improved, but remains a major growth bottleneck. The fact that the most notable improvements are in the basic drivers of competitiveness bodes well for the future, but other areas also deserve attention, including technological readiness.

India has come a long way in modernizing its economy, reducing poverty and improving living standards for a large segment of its population.

Its economy has been one of the largest contributors to global growth over the last decade, accounting for about 10% of the world's increase in economic activity since 2005,

Indian Economy Review:

Affordable and Wholesome Health 	• **30.3 crore Ayushman Bharat cards created and 6.2 crore hospital admissions (as of January 17, 2024)** • **More than 1.6 lakh primary healthcare facilities upgraded to Ayushman Arogya Mandir (erstwhile AB-HWCs) (as of December 13, 2023)** • **More than 17.4 crore patients availed e-Sanjeevani OPD services in Ayushman Arogya Mandir (as of November 3, 2023)** • **10,000 Janaushadhi Kendras across the country, selling medicines at 50-90 per cent cheaper rates compared to market rates (as of November 30, 2023)** • **16 per cent decline in TB incidence between 2015 and 2022, with 18 per cent reduction in mortality.** • **one crore beneficiaries of Janani Suraksha Yojana in FY22**
Revamped Education	• **National Education Policy introduced in 2020 – structural reform in education** • **National Curriculum Framework for Foundational Stage (NCF FS) launched on 20th October 2022. Based on this, Learning Teaching Material (JaduiPitara) and Textbooks have been launched in 2023** • **PARAKH (Performance Assessment, Review, and Analysis of Knowledge for Holistic Development), launched in 2023 for setting norms and implementing activities related to student assessment.** • **Scheme for 14,500 PM-SHRI Schools to emerge as model schools for NEP** • **NIPUN Bharat Mission for universal acquisition of foundational literacy and numeracy by 2026-27** • **Expansion of digital learning through Swayam Prabha and MOOCs – 200 channels with more than 13,000 contents produced for telecast in 31 languages.** **Achievements of Samagra Shiksha from 2018-19 to 2023-24** • **3,062 schools upgraded at Elementary, Secondary and Higher Secondary level.** • **235 new residential schools and hostels opened**
	• 97,364 schools strengthened, including additional classrooms • 1.2 lakh Schools covered under ICT and digital initiatives • 8,619 Schools covered under Vocational Education 28,447 Separate girls' toilets constructed
	• 1.4 crore candidates trained under **PM Kaushal Vikas Yojana** since 2015 (as of December 13, 2023) • **Skill India Digital platform** launched in September 2023,

Largescale Skilling	bringing all skill initiatives together. • 26.9 lakh **apprentices** engaged under the National Apprenticeship Promotion Scheme (as of September 30, 2023). • **Craftsmen Training** Scheme for 1.1 crore persons at ITIs in 2014-22. • **Entrepreneurship Training** for 2 lakh beneficiaries between April 2018 and March 2023. • **PM Vishwakarma scheme** launched in September 2023 to provide end-to-end support to artisans and craftspeople, including skill upgradation, collateral-free concessional loans of up to ₹3 lakh
Entrepreneurship	• 1,14,902 DPIIT-recognized **startups** across 763 districts of the country (as of October 31, 2023) • 44.5 crore loans worth ₹26.1 lakh crore were sanctioned under the **MUDRA Yojana**, with 68 per cent of accounts belonging to women entrepreneurs. • Under **PMSVANidhi**, 82.3 lakh loans were sanctioned to over 58 lakh street vendors, with a total value exceeding ₹ 10,922.4 crore (as of January 11, 2024) • Under **DAY-NRLM**, 9.5 crore women mobilised into 87.4 lakh Self-Help Groups under DAY-NRLM (as of December 2023) • Under **Stand-Up India**, 2.1 lakh loans have been sanctioned, of which 84 per cent have been sanctioned to women entrepreneurs (as of November 24, 2023)

Basic Amenities	• **11 crore toilets and 2.3 lakh community toilet complexes were constructed under Swachh Bharat Mission-Grameen (as of January 11, 2024).** • **10.8 crore households provided tap water connection under Jal Jeevan Mission (as of January 11, 2024).** • **Under PM-AWAS-Urban and PM-AWAS-Gramin, 79 lakh and 2.5 crore houses were constructed for the poor in the last 9 years (as of January 8, 2024 and January 11, 2024).** • **10 crore LPG connections provided under PM Ujjwala Yojana since 2016 (as of January 8, 2024)** • **21.4 crore rural households electrified under Saubhagya since 2015 (as of March 31, 2019)** • **Digital India: 4.5 lakh common service centres set up in rural areas (as of November 30, 2023)**

Social Security 	• **51.4 crore accounts opened under PM Jan Dhan Yojana (as of January 3, 2024).** • **18.5 crore and 41.0 crore enrolments under PM Jeevan Jyoti Yojana and PM Suraksha Beema Yojana, respectively (as of November 15, 2023).** • **Atal Pension Yojana (launched in 2015) total subscriber base has risen to 6.1 crore (as of December 31, 2023)** • **Assured pension for 49.7 lakh unorganised workers enrolled under PM Shram Yogi Maandhan Yojana (as of December 31, 2023).**

while GDP per capita in PPP (purchasing power parity) terms is today three times as high as in 2000.

Yet, this period also witnessed a rise in inequality, which has been mainly driven by income gaps between India's states, and a growing urban-rural divide. India continues to have the largest number of poor in the world (approximately 300 million are in extreme poverty), and nearly half of the poor are concentrated in five states.

Growth has slowed in recent years and several challenges remain unsolved. Bringing more people into the process of generating growth and sharing the gains more widely will make India more resilient for the future.

India1With one of the largest and youngest populations in the world, India needs to create millions of good-quality jobs in the near future to ensure decent living conditions for the vast majority of its citizens.

The country is often cited as an example of an economy that is modernizing by jumping directly into services without passing through manufacturing. The weight of manufacturing in India has been relatively stable over the past two decades, at much lower levels than China and ASEAN countries. Business services – a high value added sector – represent a larger share of economic activity in India than in Europe.

Will India be able to achieve shared prosperity without a growing manufacturing sector? Agriculture accounts today for only 16% of total value added (down from 44% in 1965), but still employs about half of the Indian population. Productivity in this sector did not increase significantly in the past decades, limiting improvements in living standards in rural areas.

Conclusion:

The Indian economy is currently facing a number of challenges. These include high levels of inflation, an unstable rupee, and a large current account deficit. In addition, the country faces significant infrastructure needs and a growing population that is increasingly young and educated. These factors present both opportunities and challenges for the country's economic growth in the years ahead. Students who are interested in learning more about India's economy should read this article for an overview of the most important issues facing the country today.

References:

1. Himalaya Publishing House by V.K.Puri, S.K.Mishra, Bharat Garg
2. Aggarwal, A. (2012). "India's service sector: gateway to development?", Economic and Political Weekly, 30 June, 119-23.
3. https://www.weforum.org/agenda/2015/11/19-charts-that-explain-indias-economic-challenge/
4. Ahsan, A. and C. Pages (2008). "Are all labour regulations equal? Evidence from Indian manufacturing", IZA Discussion Paper No. 3394. Bonn: IZA. Alesina, A., R. Baqir & W. Easterly (1999). "Public goods and ethnic divisions".
5. https://in.docworkspace.com/d/sILO93bG4AaDMn7gG?sa=601.1123&ps=1&fn=The%20Indian%20Economy%20-%20A%20Review_Jan%202024.pdf

The Artificial Intelligence Revolution : Transforming of Technology and Society

Mr. Sairaj Divakar Patil.
Rajaram Mahavidyalaya, Kolhapur.

Abstract:

The rapid advancement of Artificial Intelligence (AI) is having a profound impact on both technology and society. This research paper explores how AI is revolutionizing various technology and society, by automating processes and improving efficiency. It examines the societal effects, such as changes in the job market, with AI creating new opportunities while also raising concerns about job displacement. Ethical considerations, like data privacy and fairness, are also addressed, highlighting the need for responsible AI development. Through comprehensive analysis, the paper provides insights into how AI is reshaping the technological landscape and society.

Keywords: Artificial Intelligence (AI), Machine Learning, AI Revolution.

1. Introduction:

Artificial Intelligence (AI) is one of the most important technological developments of our time. Once seen as something only from science fiction, AI is now a part of everyday life, from virtual assistants like Siri and Alexa to self-driving cars and smart home devices. AI is changing the way we live, work, and interact with technology.

John McCarthy coined the term "Artificial Intelligence" in 1956 at the Dartmouth Conference, which is considered the birth of AI as a field of study.

The **AI revolution** is transforming many industries, such as healthcare, finance, and manufacturing, making processes faster and more efficient. It allows machines to learn from data and perform tasks that once required human intelligence. However, this rapid advancement also brings challenges. Issues like data privacy, bias in AI systems, and the fear of job loss due to automation are raising concerns.

This research paper explores how AI is reshaping both technology and society. It will look at the benefits AI brings, such as improved efficiency and innovation, while also discussing the risks involved. The goal is to understand how we can harness the power of AI to improve our world while managing the challenges it presents.

2. Research Objective:

1. To study how Artificial Intelligence is changing modern technology, improving automation, data processing, and learning systems in different industries.
2. To study the impact of Artificial Intelligence on society, including changes in jobs, ethical concerns, and its effects.

3. Research Methodology:

The current study including reviews, comparative analysis, case study and data sources.

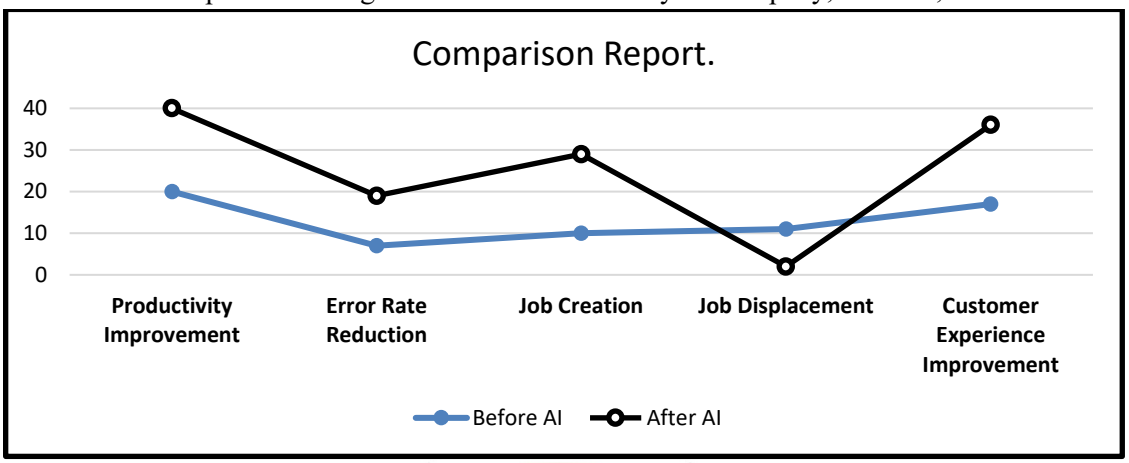
4.Methods of Data Collection:

- **Secondary Data Collection including**

1. **Academic journals** and papers on AI advancements, societal impacts, and ethical considerations
2. **Industry reports** from technology companies that track AI's growth and its effects on various sectors. **Government and organizational reports** on AI policies, regulations, and economic data reflecting AI's influence on employment and productivity.

5.Statistical Report of AI Revolution: The line chart shows a comparison of improvements in different areas before and after the introduction of AI. It highlights how AI has significantly boosted productivity, reduced errors, created new jobs, and customer experiences.

Chart 1 : Reports from organizations like McKinsey & Company, Deloitte, and PwC.

For example, before AI, productivity and healthcare improvements were moderate, but with AI, both have seen a noticeable increase. Similarly, error rates have dropped, and customer satisfaction has risen. The chart also shows that AI has introduced new job opportunities, even though some jobs were displaced by automation. Overall, the chart illustrates how AI has positively impacted both technology and society.

6.Process of transforming regular technology to modern technology with Artificial Intelligence.

The process of transforming regular technology into modern technology with Artificial Intelligence (AI) involves several key steps that enhance our interactions with machines. First, AI helps automate repetitive tasks that people used to perform. For example, in factories, robots powered by AI can assemble products much faster and with fewer errors than humans. This not only speeds up production but also reduces costs for businesses, allowing them to operate more efficiently.

Next, AI enables machines to collect and analyze large amounts of data quickly. Traditional technology relied on humans to make decisions, but AI can spot patterns in data and provide insights in real time. For instance, in healthcare, AI can analyze patient records to assist doctors in making better treatment decisions. Moreover, AI systems can learn from experience, improving their accuracy and efficiency over time. This means that as they process more information, they become better at identifying trends and solving problems.

AI also enhances how technology interacts with people, making devices easier to use. Voice-activated assistants like Google Assistant and Alexa help manage daily tasks by understanding and responding to spoken commands. Additionally, AI allows different technologies to connect and work together seamlessly. In smart homes, for example, devices like lights, thermostats, and security systems can communicate with each other and operate based on user preferences. Overall, the transformation from regular technology to modern technology through AI makes our lives more efficient and enjoyable.

7.Impact of Artificial Intelligence on society.

Artificial Intelligence (AI) has a significant impact on society, changing how we live, work, and interact with the world. One of the most noticeable effects of AI is in the workplace. AI technologies, like automation and machine learning, can perform tasks more quickly and accurately than humans. This can lead to increased productivity and efficiency in industries such as manufacturing, healthcare, and finance. While AI creates new job opportunities in tech and data analysis, it also raises concerns about job displacement, as some traditional roles may become obsolete.

In everyday life, AI has improved the way we communicate and access information. For example, virtual assistants like Siri and Alexa help people manage their schedules, control smart home devices, and answer questions using voice commands. Additionally, AI algorithms power recommendation systems on platforms like Netflix and Amazon, suggesting content or products based on our preferences, which enhances user experiences.

AI also plays a crucial role in healthcare, where it assists in diagnosing diseases, analyzing medical images, and personalizing treatment plans. This leads to better patient outcomes and more efficient healthcare

systems. However, the rise of AI brings ethical considerations, such as data privacy and the potential for biased decision-making. Ensuring fairness and transparency in AI systems is essential to avoid harming individuals or communities.

Moreover, AI is influencing social interactions, as people increasingly rely on technology for communication and entertainment. This shift can improve connectivity but may also lead to feelings of isolation and decreased face-to-face interactions. Overall, AI is reshaping society, bringing both opportunities and challenges that require careful consideration to ensure a positive future for everyone.

8.Conclusion

In conclusion, Artificial Intelligence (AI) is profoundly changing our world, bringing both remarkable advancements and important challenges. As we have explored throughout this research paper, AI is revolutionizing industries like healthcare, education, and transportation. It helps doctors diagnose diseases faster and more accurately, provides personalized learning experiences for students, and enhances the efficiency of transportation systems with smart traffic management and self-driving cars. These advancements are not just making our lives easier; they are also creating new opportunities for innovation and economic growth.

However, with these benefits come significant responsibilities. As AI continues to develop, it is crucial to address ethical concerns, such as data privacy, bias, and job displacement. Society must work together to ensure that AI is used responsibly and fairly, promoting transparency and accountability among organizations that create and implement AI technologies. This includes investing in education and training programs to prepare the workforce for the jobs of the future and ensuring that AI benefits everyone, not just a select few.

Ultimately, AI has the potential to reshape our society for the better, but we must be proactive in managing its impact. By focusing on ethical practices and fostering collaboration among governments, businesses, and communities, we can harness the power of AI to create a brighter, more inclusive future. As we move forward, it is essential to embrace the opportunities AI offers while remaining vigilant about the challenges it presents, ensuring a balanced and prosperous society for all.

9.Suggestions.

1. Local governments and organizations can create programs to help communities understand and benefit from AI. This could include workshops, seminars, and resources to teach individuals about AI's applications and how to leverage it in their lives.
2. Society should promote a culture of lifelong learning to help individuals adapt to the changing job landscape influenced by AI. Encouraging skills development in technology, critical thinking, and creativity will prepare people for new opportunities.
3. Communities should advocate for the ethical use of AI by promoting transparency and accountability among organizations that develop and deploy AI technologies.
4. Schools should include AI and technology education in their curriculums. Teaching students about AI will prepare them for future careers in tech and help them understand how to use AI responsibly.

References.

The data presented in the Research Paper is taken and analysed from :

1. Reports from organizations like McKinsey & Company, Deloitte, and PwC.
2. Research articles published in journals such as *Artificial Intelligence*, *Journal of Artificial Intelligence Research*, and *AI & Society.*
3. Surveys conducted by organizations like the Pew Research Center that gather public opinions on AI's societal impacts.
4. **World Economic Forum. (2020).** "The Future of Jobs Report 2020." This report analyzes the impact of AI and automation on the job market and future workforce needs.
5. **McKinsey Global Institute. (2017).** "A Future That Works: Automation, Employment, and Productivity." This report discusses the potential impacts of automation and AI on the workforce.

Recent Trends in Language and Literature

Mr. Shivaji Govind Sawant
Ph.D. Student Interdisciplinary Studies (Education),
Shivaji University, Kolhapur
Mail ID- shivajisawant141@gmail.com
Dr.R.K.Shelake
Professor
Acharya Jawadekar College of Education, Gargoti
Shivaji University, Kolhapur
Mail ID- drrkshelake@gmail.

Language Development :-

Language development in humans is a process which starts early in life. Infants start without knowing a knowledge, yet by 10 months, babies can distingwish speech sounds and engage in babbaling. Some research has shown that the earliest learning begins in utero when the fetus starts to recognize the sounds and speech patterns of its mother's voice and differentiate them from other sounds after birth.

Language development can be defined as the process of developing the capacity to speak, which starts with children hearing and understanding the pitch of the mother's voice and culminated the child being able to use words effectively to transmit thoughts and desire.

Language is a powerful tool for communication learning and cultural expression. Languages spoken in the Republic of India belong to several language families, the major one being the Indo-Aryan languages spoken by 78% of Indians and the Dravidian language spoken by 19.64% remaining 2.37% belong to Tibetian and kadai languages.

How modern languages developed in India ?

Each of the Northen Indian languages had different influences. For example, Hindustani was strongly influenced by Sanskrit, Arabic and Persian, leading to the emergence of Modern standard Hindi and Modern standard Urdy as registers of the Hindustani language.

Regional Languages :-

What are Regional Languages ?

A language is considered regional when it is mostly spoken by people who reside largely in one particular area of a state of a country.

Indian constitution states that the official language of the union shall be Hindi in Devnagri script.

Need for Regional Language :-

To remove dilemma regarding giving preference to English Language rather than any vernacular language and let the child think naturally in their mother - tongue.

There is a need to change our mind-set. So that one could ask any question in his/ her regional language.

Several studies in India and other Asian countries suggest a positive impact on learning out comes for students using a regional medium rather than English medium.

While studying development of languages we have to take into account the stages of language development :

- Pre-linguistic stage :- Also known as the pre linguistic stage, the first stage of language development often occurs between zero and six months.
- Babbling stage :- The second stage of child's language development happens between 6 and 9 months. Children start babble, making noises and syllables.
- Holophrastic stage :- In this stage, usually happens between the ages of 9 and 18 months. During this their language skill usually have increased enough for them to say single words.

- Two-word stage :- During this stage, the child can speak two-word sentence that usually have some meaning.
- Telegraphic stage :- This stage occurs between the age of 24 to 30 months. Children can speak phrases that are no longer but also have more than two elements.
- Multi-word stage :- Beyond 30 months, children enter the multi-word stages. They can build complex sentences.

After knowing the development of language skill in children, we can more towards the modern theories of language -

Modern theories of languages :-

Modern theories of languages represent the efforts to account for the evolution, acquisition and processing of language within an integrated frame work.

Such efforts acknowledge the relationship of language to sensor motor experience, social interaction and general cognitive constraints on information processing.

After getting knowledge of development in language in childhood. We will the development of modern languages in India. The survey taken by the knowledge exports says that there are 22 official languages in India, which are also called scheduled languages.

The languages in India's 2011 census recognize 1369 rationalized mother tongues and 1474 names that were treated as 'unclassified'.

According to the Indian constitution, there is no national language in India. Hindi and English are the official language of India.

Six classical languages in India namely Tamil, Telugu, Sanskrit, Kannada, Malayalam and Odia have been given the status of classical languages.

The top 3 languages spoken in India are Hindi, Bengali and Marathi.

We can say that modern builds a bridge across the gulf between many long - standing conflicts in the theory of language.

Recent Trends in language and literature :-

We have seen the development of languages and also literature. But today the critical analysis of literature and technology, we can get information about recent trends in languages and literature as per development of new technology.

We know that literature and languages are aspects of civilization since ancient time by storytelling, expression, communication etc. Now a days literature and languages are profoundly transformed by rapid-five advancement in technology current trends in literature and languages, considering the impact of digital technologies. This age is moving on to a digital age.

Literature in the digital age :-

i) **Changes in reading habits :-**Due to e-books and audio books, readers can read at their fingertips. Digital platform allow readers to carry the library in their pockets.

ii) **Story telling mediums :-** Along with e-books and audio books, we can see the tools for authors to share their works. Platform like wattpad, kindle etc. writers can reach their readers directly. Who have prominent voice can get work to read the stories in their voices and reach to readers.

iii) **Influence of Social Media :-**Social media platforms such as Twitter, Instagram etc. have become a integral part of literacy culture, connecting readers, writers and publishers in new ways. Authors can use social media to reach and their reads. They can get instant review of their writing.

There are some notable trends towards literature in this digitalized world, Authors can also use virtual reality, artificial intelligence and social media to make impact on readers. In this communication platform literature is turned into emojis, internet slang and abbreviations in modern languages.

Languages in the digital age :-

i) **Technological influence :-**

The adoption of digital technologies in social media, messaging apps introduced new languages. If includes quick response using emojis, hash tags and abbreviations etc. This trend goes actors the global.

ii) **Multilingualism :-**

Globalization is a main reason of multilingualism and language borrowing, because people interact beyond the linguistic boundaries. The borrow words, phrases, idioms, exclamations from another languages. It creates hybrid form of language.

iii) **Digital Communication :-**

Increased digital communication has led to the new genres of languages namely memes, GIFS, internet. These forms of communication often rely on visual and multimodal elements, bluring the boundaries between written and visual language and challenging traditions of linguistic literacy.

iv) **Language Preservation :-**

Due to the effects of globalization, there is a growing awareness of the importance of language preservation. Scholars are working on the documents of endarged languages, often using digital technologies and promote languages.

Findings :-

Digital platform has changed literature. There is an introduction of e-books, audio books online publishing.

Globalization has changed use of languages, impact of communication patterns with digital technologies playing a crucial role in liguistic exchange.

The future of languages will be the impact of digitalization.

In this new world of technology, we can make conclusion of new technical language :-

- More language participation with required knowledge for language technology tools and applications.
- Address linguistic diversity through technology.
- Use of language technology in education.
- Future : learning and teaching should transcend from the barrier of languages.
- Language technologies make languages transparent.
- Students may answer in a language of his/ her choice and that shall be converted into the choice of evaluator.

Conclusion :-

In conclusion, the evolution of literature and language, profound the effects of digital platform.

If we make future research for languages and literature, we can see long term effects of digital platforms in representation of languages. We can further enriches our languages in this digital age and contribute to our diverse society.

References, Bibliography and online links :

1) https://brainly.com
2) https://en.m.wikipedia.org
3) https://www.drishtiias.com
4) https://www.indeed.com
5) https://en.m.wikipedia.org
6) guidely.in
7) https://www.education.gov.in
8) https://www.researchgate.net
9) sharma.pirtibha (2019) changing trends of using English Language (Article)

Agricultural Extension System in Viksit Bharat: Challenges and Opportunities

Prof. Satyajit Ramchandra Raje1, *
1Assistant Professor, Department of Business Economics, Anandibai Raorane Arts, Commerce and Science College, Vaibhavwadi, Dist. Sindhudurg, MH (India). *Corresponding author: satyajitrraje@gmail.com

Abstract:

"Viksit Bharat @2047" is a concept that envisions a developed India by the year 2047, coinciding with the 100th anniversary of India's independence. The idea is to create a roadmap for India's growth and development, ensuring that the country becomes a leading global economy and a developed nation by 2047. Agriculture extension is a crucial topic when viewed through the lens of an agricultural and populous nation such as India. It is imperative to boost agricultural productivity in order to address the dual issues of diminishing agricultural production as a result of climate change and rising food grain demand as a result of population growth. The solution to this dilemma for agricultural nations like India is agricultural extension. The present research paper explores the role of India agricultural extension system in achieving the goals of Viksit Bharat by year 2047. It also discusses the emerging opportunities and challenges before the Indian agricultural extension system in upcoming years.

Keywords: Viksit Bharat, Agricultural Extension, Krishi Vigyan Kendra, Agricultural sustainability.

Introduction:

India, a land of diverse cultures and traditions, has always been known for its resilience and adaptability. The country's spiritual and philosophical traditions, such as Vedanta, Yoga,and Ayurveda, have been a source of guidance and inspiration for people around the world.

India has a long history of cultural exchange and interaction with other civilizations, including ancient Greece, Rome, China, and the Middle East. This has resulted in the exchange of ideas,art, architecture, and literature, enriching the cultural heritage of the world. India has a rich history of agricultural practices that date back to the Indus Valley Civilization around 3300 BCE. Indian agriculture has made significant contributions to the world in terms of invention of agricultural tools & sophisticated irrigation systems, domestication of various crops viz.,rice, sugarcane, cotton, wheat. Ancient Indians developed weather forecasting techniques,including observing cloud patterns, wind direction, and changes in temperature and humidity,to predict weather patterns and plan agricultural activities.

Over the period of times, the agricultural system in world in general and in India in particular has evolved at great extent. In the changing times, Indian agriculture has faced new opportunities along with some new challenges. Hence, systematic efforts and well-planned policies are pre-requisite to explore emerging opportunities as well as to solve emerging problems in agricultural sector. "Viksit Bharat @2047" is a concept that envisions a developed India by the year 2047, coinciding with the 100th anniversary of India's independence. The idea is to create a roadmap for India's growth and development, ensuring that the country becomes a leading global economy and adeveloped nation by 2047.The present research paper explores the role of India agricultural extension system in achieving the goals of Viksit Bharat by year 2047. It also discusses the emerging opportunities and challenges before the Indian agricultural extension system in upcoming years.

Review of Literature:

Pawar and Harale (2024), have emphasized the importance of economic growth in achieving Viksit Bharat @2047. According to study, India's GDP growth rate needs to increase to 8-10% per annum to achieve developed nation status by 2047. The study suggests that, India's economic growth rate can be accelerated by investing in human capital, improving infrastructure, and promoting innovation in agricultural sector. According to the study, India can achieve sustainable development by transitioning to renewable energy sources and promoting sustainable agriculture practices.

Wavare et al. (2024), studied the nature of agricultural extension system in India. The study provides the framework to understand the role of agricultural extension agencies in general and agricultural science centres in particular in attaining the agricultural sustainability in India.

Pawar (2023), defined agricultural extension as an informal educational process oriented toward the rural population which offers counsel and knowledge to help them overcome their difficulties. Additionally, extension seeks to raise the productivity of the family farm, its efficiency, and the general standard of life of the farming family. The study highlighted the role of extension agencies in fostering the agricultural development through disseminating improved farm practices to the rural youths and farm women. According to study, the trained farmers in adopted villages of Krishi Vigyan Kendra (KVK) in Western region of Maharashtra state have benefitted from the extension activities like On-Farm Trials (OFTs), Front-Line Demonstrations (FLDs), Diagnostic visits and radio talks.

Pawaret al. (2022),examined the impact of interventions of public sector agricultural extension agencies on the farm productivity and knowledge level of farmers about improved farm practices in Satara district of Maharashtra. The study found that, the productivity of soybean crop is increased in KVK adopted villages as compared to the soybean productivity in non-adopted villages. The knowledge level of trained farmers and non-trained farmers about improved farm practices is compared using z-test. The study found statistically significant difference in the knowledge level of trained farmers and non-trained farmers about improved farm practices. The mean score of knowledge is found higher among the trained farmers in case of land preparation and tillage, application of farm yard manure, seed rate and spacing,seed treatment as well as application of bio-fertilisers.

Wavare and Pawar (2023), highlighted the significance of agricultural extension agencies in agricultural development. According to them, agricultural extension agencies in general and Krishi Vigyan Kendra in particular play crucial role in precision farming. Theses agencies can play role of stimulator to the overall development of agricultural sector in India. The study suggests that, the public sector expenditure on agricultural extension needs to be increased.

Wavare and Pawar (2022), attempted to calculate the intensity of public sector expenditure on agricultural extension and research. The study found that, majority share of overall public expenditure on agriculture research and education is belong to crop husbandry and animal husbandry, whereas the fields like soil and water conservation, fisheries are neglected. Study found that, there is disparity in state wise intensity of public expenditure on agricultural research and education in India. Pondicherry, Andhra Pradesh, Jammu and Kashmir, Himachal Pradesh and Kerala were found better performing states/ UTs in terms of intensity of public sector expenditure on agricultural research and education. Whereas, performance of Sikkim,Tripura, Manipur, Madhya Pradesh and Uttar Pradesh was lowest in country.

Bhave et al. (2022), highlighted the importance of fisheries sector in economic growth of Konkanregion of Maharashtra.According to study, the problems in the agricultureallied sector like fishery can be resolved with the help of extension agencies. They play crucial role in effective implementation government policies and scheme at grassroot level. The sustainability in agriculture allied sectors like fishery can be achieved by disseminating training to the stakeholders.

Objectives of the study:

The present research study is based on the following specific objectives –

1. To study the current scenario of agricultural extension system in India.
2. To study the opportunities and challengesbefore agricultural extension system in Viksit Bharat.

Data collection:

The present study is based on the secondary data. The secondary data required for the present study is collected from various Govt. reports, policy papers, reference books, research articles, Ph.D. thesis, M.Phil. thesis, dissertations, newspapers, periodicals, agricultural extension leaflets and websites of different governments.

Data Analysis and Discussion:

Current scenario of Agricultural Extension System in India:

Agriculture extension is a crucial topic when viewed through the lens of an agricultural and populous nation such as India. It is imperative to boost agricultural productivity in order to address the dual issues of diminishing agricultural production as a result of climate change and rising food grain demand as a result of population growth. The solution to this dilemma for agricultural nations like India is agricultural extension. The primary characteristic of the Indian agricultural system is the coexistence of public and private sector agricultural extension organizations and institutions. The public sector, or government agencies, has controlled the Indian agricultural extension system since the country's independence until 1991. However, in 1991, India enacted new economic policies known as globalization, privatization, and liberalization, which accelerated the rise of private sector participants in agricultural extension in the country. India currently has a sophisticated, multi-tiered extension network that combines traditional and cutting-edge technology-based methods of information distribution.

Field visits, exposure visits, group discussions, frontline demonstrations (FLDs), and other traditional extension methods are covered by modern technology-based extension services,which include mobile messaging services, radio, television, and information and communication technology (ICT) tools. Agricultural extension agencies in India broadly divided in two categories -

a. Public sector agricultural extension agencies
b. Private sector agricultural extension agencies

A) Public sector agricultural extension agencies: -

A variety of services provided by governmental organizations and institutions to promote agricultural growth and improve farmers' quality of life are together referred to as the "public sector agricultural extension system". ICAR is an autonomous body which functions under Department of Agricultural Research and Education (DARE), Ministry of Agriculture and Farmers Welfare, Government of India. ICAR is one of the largest national agricultural systems in the world which works for co-ordinating, guiding and managing research and education in agriculture. At present, total 3 central agricultural universities, 4 deemed universities, 63 state agricultural universities, 15 national researchcentres, 6national bureaux,13 directorates / project directorates and 64 ICAR institutions are functioning under the umbrella of Indian Council of Agriculture Research (ICAR). Agricultural extension division is set up under ICAR which carries out technology assessment, demonstrations of new technologies and capacity development of farmers and extension personnel through the network of total 11 Agricultural Technology Application Research Institutes (ATARIs) established in different zones of India. To monitor and coordinate application of agricultural technologies and frontline agricultural extension programmes is the major mandate of ATARI. It also works to strengthen agricultural research and extension system in India (Pawar 2022). Major players of public agricultural extension agencies in India are – Dept. of Agriculture and Cooperation, ICAR, State Agricultural Universities (SAUs), National Institute of Agricultural Extension Management, State Agricultural Management and Extension Training Institute, Commodity boards, etc.

B) Private sector agricultural extension agencies: -

In India, the non-governmental agricultural extension system is the system provided by private organisations, NGOs and other non-governmental organisations. This system works in parallel with government extension services to address gaps and weaknesses in the government system. In India, various factors such as private companies, cooperatives, farmer organisations and non-profit organisations make up the non-governmental agricultural extension system.

These organisations provide a range of services to farmers such as technology transfer, information dissemination, training and extension services. The adaptability and ability of non- state agricultural extension systems to respond to local requirements and demands is one of their main strengths. NGOs and private organizations often have a better awareness of local conditions and are therefore better able to adapt their

services to local conditions. They can also provide specialized services that the formal system cannot provide. However, non-formal agricultural extension systems also face problems such as sustainability and resource scarcity.

NGOs and private organizations often rely on donations, which can be unstable and unreliable. Since gaining independence, the majority of extension services in India have continued to be provided to farmers free of charge and on a public basis. However, in the last decade, several attempts have been made to privatize agricultural extension services, primarily through experimental programs and pilot projects. While there are numerous agricultural businesses,none of them can be classified as a fully established private agricultural advisory firm. Private extension services are offered by farm input distributors, consulting organizations, and contracting businesses. Examples of popular private agricultural extension agencies in India are Advanta India Ltd, Agri-Tech (India) Limited, EI DuPont India Private Ltd, Good Earth Pvt. Ltd., etc.

Opportunities for agricultural extension system in Viksit Bharat:

The agricultural extension system in India plays a critical role in enhancing agricultural productivity, sustainability, and the overallgrowth ofrurallivelihoods. Inthecontextof "Viksit Bharat", there are several opportunities to improve and innovate within the agricultural extension system.

1. Digital Agriculture: Development and expansion of digital platforms for providing timely information about weather, pest management, market prices, and best agricultural practices can be done in regards to achieve goals within the Viksit Bharat.
   Leverage mobile technology can be used by agricultural extension agencies to deliver personalized advisory services and training to farmers in their local languages.
2. Public-Private Partnerships (PPP): There is scope to engage with agribusiness companies, startups, and NGOs to develop and implement innovative extension services that are tailored to specific regional needs. Extension agencies can attract private investment in research and development for creating new agricultural technologies and practices.
3. Capacity Building and Skill Development: Implement systematic training programs for extension workers to improve their skills in communication, technology use, and understandingofmodern agricultural practices. Establish more farmer field schools that promote experiential learning and participatory approaches to knowledge sharing.
4. Tailored Extension Services; Develop region-specific extension models that take into account local agro-climaticconditions,socio-economiccontexts, and culturalpractices.Create programs specifically targeting women and youth to empower them in agricultural practices and decision-making processes.
5. Sustainable Agriculture Practices; Extending support for organic farming through training, certifications, and market linkages. Integrate climate-resilient practices and technologies into the extension curriculum to help farmers adapt to changing climate conditions.
6. Strengthening Existing Institutions: Strengthening the capacity of existing agricultural extension services and workers through better training, incentives, and resources.
   Advocating for and developing supportive policies that prioritize and fund effective extension services.
7. Research and Innovation: Promote research initiatives that focus on sustainable agricultural practices and their dissemination through extension services. Encourage the adoption of precision agriculture, drone technology, and IoT in farming practices through extension services.
8. Linkages with Cooperatives and Farmer Groups: Foster the development of cooperatives that can assist in collective bargaining, resource sharing, and knowledge dissemination among farmers. Facilitate peer-to-peer learning sessions among farmers to share experiences and innovative practices.

Challenges before agricultural extension agencies in Viksit Bharat:

The agricultural extension system in India faces several challenges that hinder its ability to effectively support farmers and promote sustainable agricultural practices. As the country aims for "Viksit Bharat" or a developed India, addressing these challenges is essential.

1. Inadequate Infrastructure: Many regions, especially in rural areas, still lack proper infrastructure, such as roads, communication facilities, and storage units, which hampers the timely dissemination of information and access to extension services.
2. Limited Reach and Accessibility: The extension services often do not reach the most marginalized and smallholder farmers due to geographical, economic, and social barriers. There is a significant urban-rural divide in terms of access to agricultural knowledge and support services.
3. Outdated Knowledge and Practices: The agricultural extension system often relies on traditional practices and outdated knowledge systems, which may not be relevant to modern agricultural challenges like climate change, pest outbreaks, and changing market dynamics.
4. Lack of Skilled Personnel: There is a shortage of trained extension workers with the necessary technical skills and knowledge to effectively support farmers. Many extension personnel are not updated with the latest research, technologies, and practices.
5. Poor Integration with Research and Development: There is often a gap between agricultural research and practical applicationinthefield. Effective communication and collaboration between researchers and extension workers are essential for translating innovations into farming practices.
6. Fragmented Extension Services: Various organizations and departments provide extension services, leading to a lack of coordination and coherence in the information provided to farmers. This fragmentation can cause confusion and inconsistent messaging.
7. Insufficient Focus on Sustainable Practices: The current extension services sometimes prioritize productivity over sustainability, neglecting ecological considerations that are vital for long-term agricultural viability.
8. Gender Disparities: Women farmers often face barriers to accessing extension services that cater to their specific needs. The agricultural extension system must ensure that women have equal access to information, resources, and training.
9. Market Access and Economic Viability: Extension services often do not adequately address market dynamics, leavingfarmers without the necessary knowledge to navigate market complexities, which is crucial for financial viability.
10. Technology Adoption: While digital and mobile technologies have the potential to enhance extension services, the adoption among farmers is uneven due to literacy issues, technological barriers, and lack of awareness.

Conclusion:

Agricultural extension agencies play a vital role in driving agricultural growth and development in India, particularly in the context of Viksit Bharat (Developed India). The findings of this study highlight the numerous challenges faced by these agencies, including inadequate funding, insufficient human resources, outdated extension methods, and limited access to technology. Despite these challenges, the study also identifies opportunities for agricultural extension agencies to revitalize their efforts and contribute to the country's agricultural development. The study recommends that agricultural extension agencies in India prioritize capacity building, invest in digital technologies, and foster partnerships with other stakeholders, including farmers' organizations, research institutions, and the private sector. By doing so, these agencies can enhance their effectiveness, improve the livelihoods of farmers, and contribute to the country's agricultural growth and development.

References:

1) Pawar, G. G., & Harale, G. D. (2024). Viksit Bharat @2047: Challenges and opportunities (1st ed., Vol. 1) [Print]. Rayat Shikshan Sanstha's, Abasaheb Marathe Arts and New Commerce, Science College, Rajapur.
https://www.researchgate.net/publication/378610404_Viksit_Bharat_2047_Challenges_and_Opportunities

2) Wavare, A. K., Pawar, G. G., Babar, M. S., & Harale, G. D. (2024). Role of agricultural science centres in attaining sustainability in India: a case study. In World sustainability series (pp. 247–275). https://doi.org/10.1007/978-3-031-57456-6_12

3) Pawar, G. G. (2023). Role of Krishi Vigyan Kendra in agricultural development of Western Maharashtra [PhD Dissertation, Shivaji University,Kolhapur]. https://doi.org/10.13140/RG.2.2.27679.12967

4) Pawar, G. G., Wavare, A. K., & Babar, M. S. (2022). Impact of interventions of Krishi Vigyan Kendra on knowledge level of soybean cultivators in Satara District of Maharashtra.Education and Society,1(2),387–394. https://www.researchgate.net/publication/365727807_Impact_of_interventions_of_Krishi_Vigyan_Kendra_on_knowledge_level_of_soybean_cultivators_in_Satara_district_of_Maharashtra

5) Wavare, A. K., & Pawar, G. G. (2023). भारतातील कषी वानकाचंी मदा आरो य यवथापनातील भमका. International Research Journal of Multidisciplinary Studies,9(11), 156–163. https://www.researchgate.net/publication/376481079_bharatatila_krsi_vijnana_kendranci_mrda_arogya_vyavasthapanatila_bhumika

6) Wavare, A. K., & Pawar, G. G. (2022). Recent Trends in Public Sector Expenditure on Agricultural Research and Extension in India. Shodhsamhita, 8(2), 359–365. https://www.researchgate.net/publication/365730080_Recent_Trends_in_Public_Sector_Expenditure_on_Agricultural_Research_and_Extension_in_India

7) Bhave, A. V., Wavare, A. K., Pawar, G. G., Mengal, S. G., & Solkar, N. a. R. (2022).Training needs of fisherwomen in South Konkan region of Maharashtra State. Journal of Survey in Fisheries Sciences, 9(1),740–745. https://www.researchgate.net/publication/376797257_Training_Needs_Of_Fisherwomen_In_South_Konkan_Region_Of_Maharashtra_State

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Critical Analysis of Application of Artificial Intelligence in Commerce Management.

Miss. Gautami Baswant Patil [III NLC]

gautamipatil71@gmail.com

Guidance : **Prof. Dr. Suchita Suragihalli**, Shahaji Law College, Kolhapur

Assisted by : **Shivtej S. Damame**, Pratham P. Banne.

Abstract:

Artificial Intelligence can be described as an invention of artificial brain to complement human brain. It has gained significant position because of the potential and the benefits it contributes in making various cognitive tasks effortless for many organizations, institutions, companies etc. It is one of those inventions which made different cognitive processes so much easier for benefit of human as well as their creativity. The commercial Development has been gradually increased since the AI is been used on various international commercial organizations. AI has taken over the manual work of organizations. AI has significantly reduced the time consuming labor work of organization. It's been observed that AI has traits as well as some set-backs. This research paper aim to analyze the application of Artificial Intelligence in Commerce and Management.

Introduction:

The history of human existence goes back to the thousands of years. Human life has been evolved through various circumstances. History has witnessed significant changes in human life and atomically socially, politically, economically, etc. Human life has also witnessed various factors that influence social political economical development in phenomenal way. These factors can be considered as Trends that affected human life in different aspects as well as evolution of human life. These trends have been emerged in different fields at different time intervals. Such emerging trends molded the relationship between human life and science.

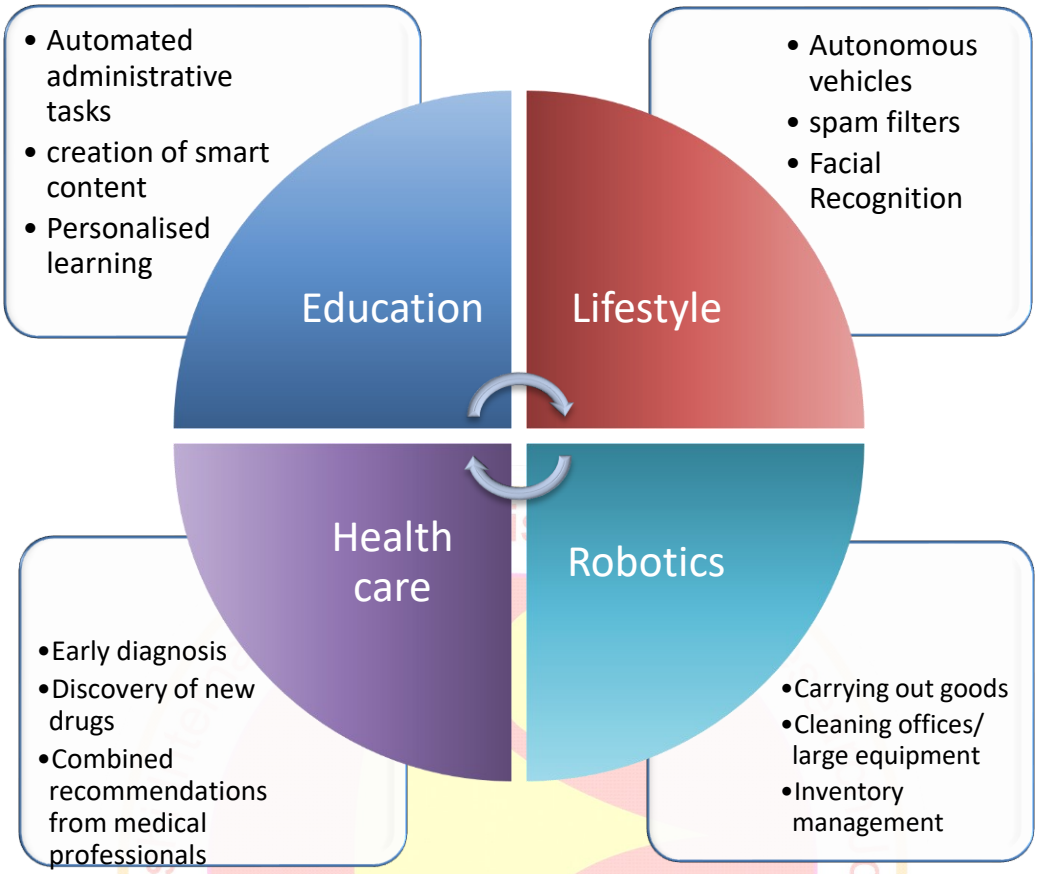
This research paper aim to study one of such trends in human life that resulted vital changes in Social Sciences, arts and Commerce as well. Artificial intelligence is the trend which has been emerged in recent years and resulted drastic change in various fields of development. It is one of those inventions which made different cognitive processes so much easier for benefit of human as well as their creativity. This research paper mainly focuses on the application of artificial intelligence in commerce management and analysis based on its pros and cons.

Artificial intelligence

Artificial Intelligence can be described as an invention of artificial brain to complement human brain. It has gained significant position because of the potential and the benefits it contributes in making various cognitive tasks effortless for many organizations, institutions, companies etc.

The term artificial intelligence was first coined by John McCarthy in 1956. He held the first academic conference on the subject. But it's journey begin much before that Vannevar Bush in his work 'As we May Think' he proposed system which amplifies people's own knowledge and understanding. 5 years later Allen Turing wrote a paper on notion of Machines being able to stimulate human beings and ability to intelligent things.

Currently Artificial intelligent has occupied various sectors of Human Development. Artificial intelligence contributes sum of major sectors of human life with following tasks:

Artificial intelligence is also used in many other sectors of human life that includes social media marketing, Finance, data security, travel and transport, etc.

Application of artificial intelligence in traditional commerce management.

Artificial intelligence complements traditional commerce and Management in various sectors so as benefit various organizations Enterprises and businesses. Following are some sectors where an artificial intelligence is applied to achieve efficient output.

1.CRM

Customer relationship management that is CRM is the combination of practices Strategies and Technology that company use used to manage and analyze customer interactions and data throughout the customer life cycle. CRM in commerce and Management constantly done for effective and actionable decision making with the help of CRM systems compiled data the sells growth could be increased and improve customer service relations.

Artificial intelligence has a considerable amount of impact on CRM as the world has become a fast past customer centric in commercial world. Artificial intelligence has become an integral aspect to the success of Business and to customer satisfaction. Artificial intelligence is a transformative force in commerce and Management. It identifies the Battles of cells and customer interactions from various sources and collects them to serve them as per there requirements. Artificial intelligence anticipates customer behavior by the previous data generated by software's. Artificial intelligence is trying to generate algorithmic forecast potential Trends and Recommendation to customer. Artificial intelligence powered customer relation management systems can be automating the traditional task of data entry and Management. A Chabot is a computer program that stimulates and processes human conversation. It allows people to interact with digital devices. In CRM, Chabot play a vital role that they provide 24/7 availability by natural language processing NLP. Chabot can understand and respond seamlessly.

2. Supply chain management

Supply chain management is the handling of production from raw material to delivering of final product. A company creates a network of supplies to move the product from raw materials supplies to organization that deal direct live with consumer. It is the coordination and integration of all activities involved in the Sourcing procurement, production and delivery of goods and distribution of services. The primary goal of supply chain management is to deliver the goods or services to customer most efficient cost effective and timely manner.

Artificial intelligence is significantly being used at the soft wares of supply chain management for the timely manners and cost reduction and also for efficient making. Artificial Intelligence and supply chain management as significantly reduce the manual labor and make the time efficient and precise to the warehouse management. The use of artificial intelligence has been a significant assistance in speeding up decision making, speed up reducing cycle Times, speed up in operations and speeding continuous improvement. Artificial intelligence tools can handle the mass database without any hurdles so they can use to precise the inventory management. These tools can interpret use database quickly providing timely accurate inventory management. It can help present over stocking inadequate stocking and unexpected stakeouts. Artificial intelligence powered warehouse management system can optimize storage layouts, picks paths and labor allocation to improve throughout process and reduce fulfillment time. From Customer Management to the warehouse, automated intelligent operations can work error free for a long duration reducing the number of human oversight-led errors and workplace incidents. Artificial intelligence systems help reduced dependency on manual efforts, thus making the entire process faster, safer, and smarter. This helps facilitate timely delivery to the customer as per the commitment.

3. Sales for Casting and pricing optimization

Sales for Casting and pricing Optimization are critical components of revenue management that help businesses predict future demand and set prices strategically to maximize profitability. By leveraging Data Analytics, business can gain valuable Insight into customer behavior, market dynamics and competitive landscapes enabling them to make more inform decisions and achieve their financial goals. Sales forecasting is the process of estimating future revenue by predicting how much of the product or service will sell in the next week month quarter or year.

Artificial intelligence(AI) plays a significant role in enhancing scales forecasting and price optimization process by leveraging advanced analytics techniques and machines learning algorithms, sales data, customer interactions, market trends and other relevant variables to identify patterns and correlations. AI algorithms can detect changes in demand signals quickly, allowing businesses to adjust their sales forecasts and inventory levels accordingly. AI algorithms analyze customer response to price changes to determine price fluctuations. This analysis helps businesses understand how changes in price will affect sales and revenue.

4] Marketing and Advertising:

Applications of AI in marketing makes it possible for marketers like all to plan and implement Creative marketing strategies that are more personalized and have a human element. These strategies will usually be optimal to delight customers a turn them into loyal brand advocates. AI technologies simplify, where it will look at all the new information and present to your customers more valuable information knowing their interests. Machine learning algorithms on top of AI can analyze large amounts of customers' historical data to establish in the buying process. Using trends and data, AI can serve you as a marketer with optimization benefits to deploy content at the right time voice SEO (Search engine optimization) has already taken over online search majority, which means it is essential voice search is now present in various mediums such as phones, web sites, virtual assistance.

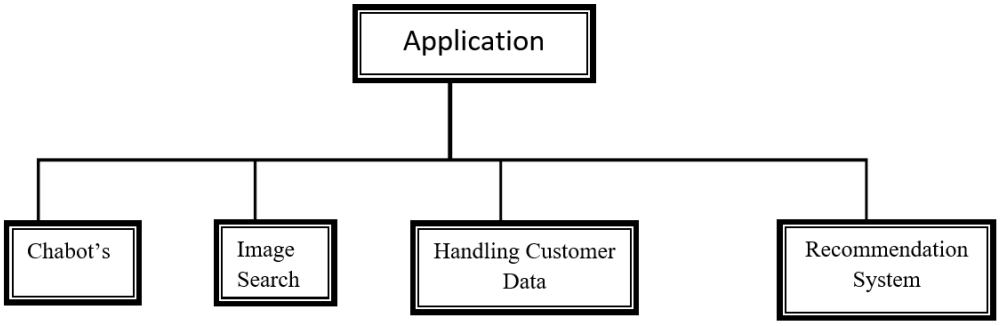
5] Risk management:

Risk provides the basis for opportunity the terms risk and exposure have subtle differences in their meaning risk refers to the probability of loss. There are different aspects that could trigger the financial risks to

the business and organization. The certain risks arising through an organization to changes in market places, such as interest's rates, arise commodity prices. Also financial risks could such as venders, customers and counterparties in derivations transactions.

In the risk management, AI/ML has become synonyms with improving efficiency and productivity While reducing costs. This has been possible due to the technologies ability to handle and analyze large volumes of unstructured data at faster speeds with considerably lower degrees of human invention. The technology has also enabled banks and financial institutions to lower operational regulatory and compliance costs while simultaneously providing banks with accurate credit decision making capabilities.

Application of Artificial Intelligence in E-commerce

1.Chatbots:

Most popular AI techniques such as deep learning, machine learning and Natural Language Processing (NLP) are being used by most of e-commerce websites to improve the customer satisfaction and make services more efficient. These Chabot's are programmed to interact with customers with regard to all issues and provide quick response for the same. It has 24/7 availability to customers to improve their experience with respective e-commerce site.

2. Image search:

Artificial Intelligence is used to implement the option of image search on e-commerce web site. The image based algorithms results the process of image search. It ultimately gives better options according to choice of customer based on the image chosen by the customer.

3. Handling Customer Data:

AI has made analytical study so much effortless for the e-commerce web sites. AI based soft wares are programmed to collect, analyze, and predict regarding huge amount of data. It reduces manual work to do all the analytical processes. The report generated from the analysis of such data can help to maximize the profit, sales and optimize resources.

4. Recommendation System

The analysis of customer past data related to choice, behavior and pattern related to them become so much easier with the help of machine learning algorithms. Such softwares are able to predict customer choices effectively and can suggest or recommend suitable products to customers. It results increase in sales and customer satisfaction.

Legal provisions related to Artificial Intelligence:

In the era of commercial development world has witnessed a gradual evolution in fields of commerce and management. Artificial Intelligence plays a crucial role to make organizations work more efficiently.

There are certain provisions regarding cheating and mischievous activities that include fraud and personation which involves different kind of software's and technologies. Indian penal system has provisions for such criminal activities. It includes following statutes:

Indian Penal Code, 1860

The IPC contains provisions applicable to a wide array of offenses, including those committed online. Sections 419 to 424 deal with offenses related to cheating and dishonesty, which often form the basis of many online fraudulent activities.

Sections 419: Punishment for cheating by personation:

Whoever cheats by personation shall be punished with imprisonment of either de-scrimption for a term which may extend to three years, or with fine, or with both.

Section 424: Dishonest or fraudulent removal or concealment of property:

Whoever dishonestly or fraudulently conceals or removes any property of himself or any other person, or dishonestly or fraudulently assists in the concealment or removal thereof, or dishonestly releases any demand or claim to which he is entitled, shall be punished with imprisonment of either description for a term which may extend to two years, or with fine, or with both.

Limitations of Artificial Intelligence in Management

1. Privacy and Security Concerns: As AI systems increasingly rely on sensitive data, such as customer information or financial data, there are concerns around privacy and security. If not adequately secured, this data could be vulnerable to hacking or misuse, leading to reputational and financial damage.
2. Data Quality Dependence: The accuracy and effectiveness of AI systems rely heavily on the quality of the data that they are trained on. If the data is biased or incomplete, the AI system may produce inaccurate or biased results.
3. Ethical Considerations: There are ethical concerns around the use of AI, such as the potential for biased decision making, the loss of jobs due to automation, and the impact on privacy and security.
4. Legal and Regulatory Issues: As AI systems become more prevalent, there are increasing legal and regulatory concerns around issues such as liability, responsibility, and accountability.

Conclusion:

Artificial Intelligence has gained so much importance in less period of time. AI in commerce and management is a gradual evolution from basic rule based systems to complex machine learning. AI models and techniques are used by individuals, corporations, government organizations to predict and learn from data. AI is gradually becoming an integral part of interaction between consumers and digital platforms. The government of India is likely to amend the Information Technology (IT) Rules of 2021 and introduce rules for regulating artificial intelligence (AI) companies and generative AI models, according to people with knowledge of the matter. The amendments are likely to be notified soon by the Ministry of Electronics and Information Technology and mandate that such AI algorithms or language models that have inherent biases or are trained on such datasets which give out biased answers be barred from launching for open use. Though Artificial Intelligence boosts commercial development, there are some limitations for it to occupy different sectors.

References:

1)https://clouddevs.com/
2) https://www.ibm.com/in-en
3) https://throughput.world/
4) Researchgate.com (Pawankumar Sharma)
5) https://www.vidhikarya.com/legal-blog/online-fraud-law
6)https://economictimes.indiatimes.com//tech/technology/govt-may-amend-it-act-to-add-new-rules-for-ai-genai-models/articleshow/106524019.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst
7)https://www.startupindia.gov.in/content/sih/en/bloglist/blogs/how_artificial_intelligence_can_benefit_e-commerce_business_in-india.html
8) https://www.researchgate.net/publication/356635263_The_Application_Impact_of_Artificial_Intelligence_AI_on_E-Commerce
9) https://www.researchgate.net/publication/371383563
10) htttps://courses.cs.washington.edu/courses/csep590/06au/projects/history-ai.pdf

Monica Ali Empowered Her Women in Her '*Brick Lane*'

Mrs. Jyoti Mohan Jadhav
Research Student,
Shivaji University, Kolhapur.
e-mail jmj27101980@gmail.com

Abstract

The term 'Women empowerment' generally refers to the financial power, rather than that, women empowerment denotes to the powers, freedom, equality and independence given to women being a human. Equality in taking decision, family share, respect, financial power, job opportunity, freedom to their choice and point of view as well as social and economic development. Empowerment of women surely encourage all women to take a stand for their education, their rights and life of their own choice. Literature is the reflection of society and every transformation, change, challenge and development in society is always reflect and affect contemporary literature. Present research paper deals with the interpretative and analytical study of women empowerment in Monica Ali's novel 'Brick Lane'. In the novel Monica Ali explored the journey of her women characters from submissive, dependent women to independent, confident and empowered women. Monica Ali explores the development of her women characters, mostly of Nazneen from submissive woman to independent and empowered woman who firmly deny to return to Bangladesh with her husband and decided to live in London on her own with her two daughters independently. Monica Ali is one of the prominent women authors in twenty first century literary canon.

Key Words*: empowerment, feminism, independent, confident*

Introduction

The postcolonial women writers gave the voice to common woman, their plight, their inferior place in family and society as well as their physical and psychological struggle. Writings of women for women and by the women is a brief sense of feminism. The present paper is the exploration of women strengths, confidence and transformation that they became aware. In the novel '*Brick Lane*' Ali's portray of women is multifaceted with their strengths and abilities. Her characters often draw on their inner resources to navigate patriarchal structures, cultural displacement, and personal crises. Rather than conforming to stereotypes of "strong women," her characters are human—flawed, conflicted, yet ultimately resilient. Ali captures the subtle and varied ways in which strength manifests, especially in women facing societal, cultural, or personal challenges.

Monica Ali is British woman writer born in Bangladesh in 1967 to biracial parents. She moved to England with her parents when she was only three years old. Ali grown up with experiencing immigrants' life in multicultural society of London. Monica Ali is the prominent contemporary women author who frequently deals with gender, racial and identity issues in her writing. As well as Ali serves as patron of the Hopscotch Women's Charity Centre. She is well familiar with the situation and the challenges of women. In her interview with C. S. Bhagya she expressed, 'I've become the Patron of Hopscotch Asian Women's Centre, a charity which helps women and girls with issues ranging from domestic violence to training in job skills.' (Bhagya C. S.) It states that the centre focuses to make the women strong, independent and empowered.

Monica Ali's *Brick Lane* is a profound exploration of women's empowerment, focusing on the personal and cultural transformation of its protagonist, Nazneen, and, others such as Razia, Mrs. Islam, Mrs. Azad, Hasina more broadly, the women in her Bengali immigrant community in London. The novel delves into the themes of gender roles, agency, and resistance, examining how women navigate societal expectations and cultural norms.

Nazneen's Journey to Empowerment

At the beginning of the novel, Nazneen is a passive character, a girl who was born and raised in a Bangladeshi village but moves to London at 18 after an arranged marriage with Chanu, a man nearly twice her age. She has raised in a conservative, rural village in Bangladesh where she was taught to accept fate and order

of her husband without complaining. Her marriage to Chanu, almost double of her age, brought her to London. When she came to London "She has no English. A girl from village; totally unspoilt" (*Brick Lane*-11). Initially, Nazneen accepts her role as a dutiful wife, adhering to traditional gender expectations and living under the control of both her husband and cultural norms.

Chanu was highly educated man working as civil servant. For his promotion in office, he was studying English literature. He used to read English books and novels, reads it loudly in front of Nazneen sometimes explains its difficult thoughts in simple English to Nazneen. At first, she understands nothing, but by the time she started to take interest in English language and she listen carefully the conversation of Chanu and simple words in English he utters, tries to recite these words. "Pub, pub, pub. Nazneen turned the word over in her mind. Another drop of English that she knew. There were other English words that Chanu sprinkled into his conversation…. At this moment she could not think of any. (*Brick Lane* – 23)

Very carefully she listens to Chanu, while he talks in English, though she understands nothing, she tries to recite simple English words and their use, and Ice-skating was one of her favourite English programs on television. Day by day she become more and more eager to learn English language and over the time she enables to communicate in English very effectively.

As Nazneen becomes more immersed in the diverse and vibrant community of *Brick Lane*, she begins to question her role and identity. She starts to assert her independence, challenging societal norms and making her own choices. Her interactions with other characters, particularly Karim, a younger Bangladeshi man, ignite a spark of rebellion within her, leading her to explore new possibilities and opportunities for personal fulfilment. Through her journey of self-discovery, Nazneen ultimately finds empowerment. She gains confidence in her abilities and learns to assert herself in various aspects of her life, including her relationship with Chanu and her pursuit of education and employment opportunities. By the end of the novel, Nazneen emerges as a strong and independent woman who has forged her own path.

Monica Ali presented her female characters as bold, self-confident, self-reliant and empowered. As like Nazneen, Razia Iqbal also Bangladeshi immigrant living at *Brisk Lane*. She is closest friend of Nazneen. She has accepted and imitated the English life style and culture. Though she is Muslim she doesn't wear sari or cover her head. She always wears "British passport and tracksuit and Union Jack sweatshirt "(BL - 360) To show her Englishness she always wears a sweatshirt having the print of Union Jack – National Flag of Britain. She is very straight forward and stubborn type person. She assimilates herself in English culture. She has two children, son Tariq and daughter Shefali. Razia's husband died in an accident, but she didn't give up. Her husband tortures her and didn't fulfil the needs of his family. He was also not allowing Razia to work out side, he beats her and torturers her. After his death she says, "I wanted to be on my own" (BL -110) and now she is ready to work, she says "I can get that job now. No slaughter man slaughters me now". (BL -110) because she had experienced domestic violence. Therefore' after her husband's death she became independent, works and earing money to fulfil the needs of her children. She is confident and empowered, open minded and aware about what is she doing. In the novel Razia arouses as the main support and power to change Nazneen. By inspiring her Nazneen decide to learn English, she can move around their apartment and she is Razia who introduce the way of earning money to Nazneen by sewing.

Razia recognizes the importance of education as a means of empowerment. Despite facing obstacles, she is determined to pursue education, which ultimately opens up new opportunities for her. Her commitment to learning reflects her strength of character and her desire for self-improvement. She educates not only herself but Nazneen also. Razia exhibits courage in confronting difficult situations and advocating for herself and her loved ones. She speaks up against injustices and stands firm in her convictions, even when faced with opposition. Her courage inspires those around her and drives her actions throughout the novel.

Another strong, confident and independent woman character that Ali portrays in *Brick Lane* is Mrs. Islam. As Nazneen's neighbour and confidante, Mrs. Islam plays a pivotal role in Nazneen's life. She shown by Ali as offering support, guidance, and friendship amidst the challenges of Bangladeshi immigrants' life in London. She is a widow with two adult sons yet, she herself is handling their family business. Ali portrays the

character of Mrs. Islam as very strong independent and self-reliant woman. Though she is a usurer, she helps the needy people and has the ability to recover her loans by hook or by crook.

Monica Ali depicted one more female character of her novel as a strong woman is Mrs. Azad. Though, she is a minor character, she signifies the change and assimilation of immigrants in the host culture. Mrs. Azad, the Dr. Azad's wife is educated. She is economically independent. She works with the white girls as 'just one of them' and accepted and blended herself according with English culture. When Chanu argue about the western values and his negative perspective about English culture, Mrs. Azad shows her strong disagreement with Chanu and says boldly, "My daughter is free to come and go. Do I wish I had enjoyed myself like her when I was young." She continued, "Listen when I'm in Bangladesh I put on a sari and cover my head and all that. But here I go out to work with white girls and I'm just one of them." (BL – 88, 89) Ali presented Mrs. Azad as strong and confident woman greatly sticks to her opinions, who is taking her decision on her own.

Along with these strong females Monica Ali portrayed the character of Hasina, who lives in Bangladesh as strong and obstinate character. Hasina is Nazneen's younger sister in Monica Ali's novel *Brisk Lane*. Though not a central character like Nazneen, Hasina's presence is significant, as her life choices serve as a contrast to Nazneen's experiences and decisions. Hasina rebels against societal norms and familial expectations. She elopes with a man of her choice, rejecting the arranged marriage that was her father's decision. Her desire for independence and to control her life by her own, she refuses to conform to the roles assigned to her by society and seeks to carve out her own path, even if it means facing obstacles, rejection, and hardship.

Monica Ali presented her women character strong, confident and empowered in various ways. She portrayed her all characters with different personality traits but all her females are very strong and self-reliant.

Economic Empowerment: Monica Ali presents her other female characters along with Nazneen begin their own work and earning and to support their family, gaining financial independence that boosts their sense of self-worth.

Personal Agency: Nazneen's affair with Karim, a young political activist, serves as another step toward her empowerment. While the relationship is complex and not entirely liberating, it represents Nazneen's assertion of her own desires. At the end of the novel Nazneen rejects Karim very strongly and determined to live her life on her own terms.

Motherhood and Identity: As a mother, Nazneen rethinks the values she passes on to her daughters. Her daughters, especially Shahana, embody a new generation of women who resist traditional gender roles, and this further catalyses Nazneen's empowerment.

By the end of the novel, Nazneen decides to break away from the patriarchal structures that defined her life. She rejects both Chanu's desire to return to Bangladesh and Karim's vision of her future, choosing instead to stay in London and build a life on her own terms.

Ali also explores women's empowerment through other characters, particularly Nazneen's sister Hasina, whose letters from Bangladesh form a secondary narrative. Hasina's story contrasts sharply with Nazneen's, as she pursues her independence by rejecting traditional expectations, running away for love, and later struggling with her choices. Hasina's turbulent life illustrates the difficulties women face when trying to assert their independence in a society that is not ready to grant them equal power. The women of Nazneen's community in London, especially those involved in local women's groups, reflect different aspects of empowerment. These women challenge patriarchal control in subtle ways, from community organizing to supporting each other in small acts of rebellion against their husbands and cultural expectations.

As the novel deals with immigrants' life experiences, she also interrogates how immigrant women navigate the intersection of their native culture and the new culture they inhabit. Women like Nazneen, Razia Mrs. Islam must reconcile their traditional upbringing with the more liberal, individualistic values they encounter in the West. This cultural conflict plays a significant role in shaping the ways women in the novel find empowerment. For some, like Nazneen, the experience of migration leads to personal growth and the development of autonomy. For others, such as Chanu's insistence on maintaining a rigid sense of Bengali identity, it results in tension and struggle.

Conclusion

In *Brick Lane*, Monica Ali offers a nuanced exploration of women's empowerment, particularly in the context of migration, cultural conflict, and personal agency. Nazneen's journey from passivity to self-determination reflects a broader commentary on the ways in which women negotiate their identities and assert their autonomy within and against the structures of patriarchy. The novel highlights the importance of personal choice, economic independence, and the power of community in the process of empowerment.

References:

1. *Ali Monica, Brick Lane, Scribner, New York; 2004.*
2. *Zang B. 'The Awakening of Nazneen' Independent Consciousness in Brick Lane:' School of Teachers Education, Kristianstad University, Level III, English. Fall-2010*
3. *Dr. Rehman. R, 'Cultural Identity In Monica Ali's Brick Lane: A Bhabhian Perspective, PJAFE, 18(7) 2021.*
4. https://hopscotchuk.org/our-patron-and-trustees
5. https://writersmakeworlds.com/interview-monica-ali-worlds

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Role of Infrastructure in Development

Mrs. Bindya S. Rajratna
Karmaveer Hire College, Gargoti.

Abstract :

A key idea for accelerating economic expansion and reducing the country's human resource shortage is infrastructure. A nationa's ability to come together also depends on its port , electricity, airports and adequate infrastructure for the structure of its road and rail transportation system. In order to facilitate faster economic growth, a country should analyse of it has an acceptable social infrastructure before entering the staples market. The social infrastructure is defined as those conditions that make the people resources of the nation ideal for productive employment. Physical buildings, the transportation network, organizations amenities for people and human needs can all be considered forms of social infrastructure. The process of human development is accelerated by social infrastructure,where as economic infrastructure expedites the growth technique.

Key words : Infrastructure, Development, Social infrastructure, Economic growth.

Introduction:

Infrastructure is essential for social development because it provides the physical and social systems that support the country 's economy and citizens well-being . Social infrastructure, in perticular, is important for human capital development and social well-being. Here are some ways that infrastructure contribute to social development. Infrastructure ensure easy movement of goods and rural materials thereby reducing inefficiencies and lead to efficient utilisation of scare resources and eliminate wastage.

Infrastructure facilities participation in the welfare, the production of goods and services and distribution of products to markets and promotes to technological progress. Infrastructural development is one of the major source for the development of country. Access to electricity, roads and railways, safe drinking water and quality communications are all essential parts of all peoples welfare. Infrastructure helps children go to school, women to work outside their homes and people to stay healthy and promotes more social infrastructure. Infrastructure supports the development of civilization world wide. Governments, institutions and other corporate organizations commit significant resources to build and maintain various infrastructures to achieve their objectives and make life easier.

It improves the productivity levels in productive sectors like agriculture improves human productivity and efficiency through facilities for education, health, housing etc. It directly support s social growth in the economy. The economy needs reliable infrastructure to connect supply chains and efficiently move goods and services across borders.

Definitions:

In general infrastructure has been defined as the physical components of inter related systems providing commodities and services essential to enable, sustainable or enhance societal living conditions and maintain the surrounding environment.

The world bank believes that infrastructure can helps developing countries in the following ways: support inclusive and growth, expands markets, create job opportunities, promotes competition and contribute to cleaner future.

The World Bank defines infrastructure as long - lasting engineered structures, equipment,and facilities that are used for the economic production and by households.

The World Bank also defines financial infrastructure as the underlying foundation for the financial system, including institutions, information, technologies, rules and standards.

Examples of infrastructure include:

- Public utilities: Electric power,water supply, telecommunication , waste disposal, sewerage, solid waste collection and disposal and piped gas;
- Public works : Roads,and major dams,and canals works that irrigation and drainage;
- Other transport sectors: Urban and inter urban railways, urban transport, ports,and water ways airports
- Social infrastructure: Basic education, bring health care and banking services.
- Sewage
- School systems.

Infrastructure is broadly classified into:

- Social infrastructure is that infrastructure that assists in stimulating the educational, health related and culture related standards of the people, like school ,collages, Universities, hospital, museums etc.
- Economic infrastructure is that infrastructure that contributes encouraging the economic activities such as roads, highways, railroads, electricity, telecommunications, water supply etc.

Infrastructure facilities economic development of any region. All the services of infrastructure are necessary for the human existence and social well-being. Like energy is one of the most important constituent of economic infrastructure and is a basic resource , without which human existence is impossible. Similarly, transport sector comprising of railways, road network, shipping and airways; is an essential component of economic growth and social development of the country. In the same manner for the agriculture development of any nation, the irrigation system is very indispensable. The social infrastructure provides facilities which improves the quality of human life. It is thus, rightly said that expenditure on education, training and research and improvement of health contributes to raising the quality of population and hence the productivity.

Social infrastructure :

Social infrastructure, including schools, colleges, hospitals, public housing, and community centers plays a critical role in human capital development and social well-being. Quality education and health care services/ systems contribute to skilled and healthy workforce, which is vital for economic growth. Social infrastructure also fosters social cohesion, improves the quality of life, and attracts business and investments. By providing essential public services,it creates an enabling environment for economic development.

Economic development is essential for improving the productiv capacity of the nation. But infrastructure is required to improve the quality of human resource. It consists of services like education, medical facilities, sanitation, housing, drinking water supply etc. All these together constitute the social infrastructure of an economy. The facilities helps in the development of human resource in an economy.

HOUSING :

House provides shelter. A good shelter is very necessary for comfortable, tension free living. Imagine a situation when you work a whole day but have no place to retire to at the end of the day. Your life will become miserable. A house is not just four walls and a roof. It should be specious,airy and comfortable. A house provides protection from sunlight,rain,heat,cold,etc. It provides stability to an individual. It helps an individual to indulge in family life, social life. It promotes peace of mind and happiness of an individual which leads to increase in productivity. Quality of life in slums is very low as compared to those people who are living in proper houses. The physical ability to work of an individual is adversely affected if he has no proper place to live in.

Employers of today realise the importance of providing housing facilities to their employees. The Government also realised this. Now a days Government provides the facilities of housing to employees. Government has set up colonies for this purpose. Even the private sector provides a facility of housing to their employees. Proper housing also includes provision of basic services like water, sanitation, drainage and electricity. Further, the type and location of a house location is also important. It is very hard to live in a place where there is no nearby market to buy the daily needs or there is no proper bus service. In India the formulation and implementation of the housing programme is the responsibility of the state governments. The central government however supplements the efforts of the state government.

(a) **Rural Housing Schemes**

Several housing schemes started by government to solve the problem of rural housing. Under the Minimum Needs Programme houses sites are allotted and construction assistance provided to rural landless workers, artisans and weaker sections. This scheme was initiated in 1971.

Indira Awas Yojna(IAY) was introduced in 1985-86 for the poorest of the poor belonging to Scheduled caste and Scheduled Tribes and freed bonded labour in the rural areas.

(b) Pradhan Mantri Awas Yojna

EPMAY is a housing scheme launched by the Central Government in the year 2015. It provides affordable housing to people who falls under Lower Income Groups (LIG), Middle Income Group (MIG),and economically Weaker Sections(EWS).

©Rajiv Awas Yojna (RAY)

The Rajiv Awas Yojna (RAY) envisions a slums free India and encourage the states and union territories to bring all illegal constructions under the formal system.

(d) Maharashtra Housing and Area Development Authority Scheme (MHADA)
MHADA aims to provide affordable living for everyone. It operates through a lottery system, where some houses are set aside for the scheme. The loans are allotted to people belonging to different income groups based on the lottery results. The scheme reserves some houses for individuals belonging to LIG,EWS, and MIG.

Education :
Need for Education

1. **Education improves the quality of people**
   Educated population is an asset for the country. Education developes basic skills and abilities, increases efficiency and makes us modern in outlook. Education also promotes a scientific temper and sprit of enquiry.
2. **Brings change in attitudes towards life**
   Education also develops human personality and all round development. An educated person can adapt himself to modern ideas. It brings about a change in the attitude of people towards work, towards life. It makes man able to break traditions and do away with blind disbeliefs.
3. **Change in attitude towards women**
   Education has helped to bring about a change in attitude towards female child although gradually people have stopped discriminating between girl child and a boy. It also brought about a change in career attitude towards female. Their education today is also considered.
4. **Change in attitude of women towards work**
   Education also changes their attitude towards work. They have become more career concious. Women today are doing everything; you find women as doctors, chartered accountants, managers, scientists,engineers teaches, professors,etc. This has brought a change in the social set up.
5. **Helpful in controlling population**
   Though education people become aware of the problems arising over population and adopt the norm of small family. They can appreciate the fact that they want to maintain a better standards of living then they have to cut down the size of their family.
6. **Removes blind disbeliefs**
   Educated people have a preventive attitude towards disease. They do not consider it a super natural Phenomenon.

Conclusion :
No doubt housing, education health services are a public responsibility. Education and health costs are enormous burdens for the poor. Health care also absorbers a major portion poor families income.In such circumstances, health gaps between the rich and poor are likely to increase. The goal reduce poverty in India will remain elusive as long as the poor hore low utilisation of preventive curative health services, education services and housing services.

References

1. Hasan M.(2010) Education system in India, Retrieved on July 08, 2012 from http//takeuponidea.com/educatioal consultant/education-system-in India
2. Pitroda S.(2009) India faces major problems in education system. Retrieved on August 31, 2012 from hhtp://www.news.rediff.com./report
3. Pressent Education in India, Retrieved on August16,2012fromhttp://www.studyguideindia.com.
4. http://pmaymis.gov.in
5. http//www.myscheme.gov.in

Role of Health Infrastructure in Development of India

Mr. Rajendra Uttamrao Doke
Research Scholar, Prof. Ramkrishna More Arts, Commerce & Science College, Akurdi, Pune.
Dr. Leena S. Modi
Research Guide, Prof. Ramkrishna More Arts, Commerce & Science College, Akurdi, Pune.
Dr. Archana J. Mali
Research Co-Guide, Prof. Ramkrishna More Arts, Commerce & Science College, Akurdi, Pune.

Abstract

Healthcare and health infrastructure schemes and developments are in high demand and need a good improvement in the upcoming years. The healthcare facilities and infrastructure development in India has major outcomes in many states. Life expectancy of India has increased and IMR declines over the years. India has achieved considerable progress in providing heath infrastructure and access to healthcare services to mass population. The research paper is to focus on role of health infrastructure in development of India in the upcoming years or even before updated schemes. Less developed states like UP, Bihar need more attention to enhance health infrastructure development. The empirical results provide against the evidence is to develop strong association between health infrastructure and economic development in India. Therefore, the focus on health infrastructure in India is very much important to urban development planning, and development. The research paper explore health infrastructure in development of Indian relevant with urban development and need of proper healthy infrastructure based on the development projects and schemes. Health index impacts should be mainly considered as primary source of health infrastructures and urban development in the upcoming years.

Keywords: *health, healthcare infrastructure, urban development, Urbanization, health index*

Introduction

Health infrastructure in development of India should be progressively in the multidisciplinary field to set out welfare of people and the communities. It is mainly allowing creating more convenient, equitable, healthful, efficiency, and good health for faster recovery in India. It takes many forms and includes comprehensive plans, community actions, regulatory and incentive strategies to update the health infrastructure in India as well. Traditionally, these plans would have been developed according to the community needs and urban development. Depends on the health index, the development schemes are for healthcare infrastructure takes proper goal in setting up environmental protection and health infrastructure etc. Both aim to progress with enhanced human well being, emphasize on need of community and so on. The development must begin with both fields and enroll in focusing on managing complex social system in accordance with healthcare infrastructure (Ghosh & Dinda, 2018). All through their turn of events, the two fields have widened their points of view. At first, general health most frequently utilized a biomedical model and metropolitan arranging frequently depended on a geographic model. However, the influence of the other has contributed to the expansion of both fields' tools and perspectives. Metropolitan preparation and general health have been interwoven for the vast majority of their narratives.

Objective

- To examine the healthcare facilities and infrastructure in development of India
- To investigate the disciplinary actions in health across India
- To examine components of healthcare infrastructures distributed across states of India
- To examine state wise distribution of health infrastructure and healthcare service in India

Research methodology

The research paper is to review and examine the role of health infrastructure in development of India. The aim is to analyze the factors and plans which are quite possible for main health outcomes. The paper also states out with economic development and personals to handle the health infrastructure to the role of development.

With the exception of a few states like Bihar, Jharkhand, Madhya Pradesh, and Uttar Pradesh, life expectancy in India has increased and IMR has decreased over time. The Public authority ought to zero in additional on health foundation of these states. India has accomplished an impressive advancement in giving health foundation and its admittance to medical care administrations to the mass populace. In most recent twenty years, in India, the health framework has expanded and worked on in manifolds. Essential Medical services are important for all and India has accomplished it too some broaden. However, there is an improper distribution of health infrastructure. Particularly, Uttar Pradesh and Bihar are immature contrasted with rest of India and they need more regard for further develop health foundation and dispersion of health offices

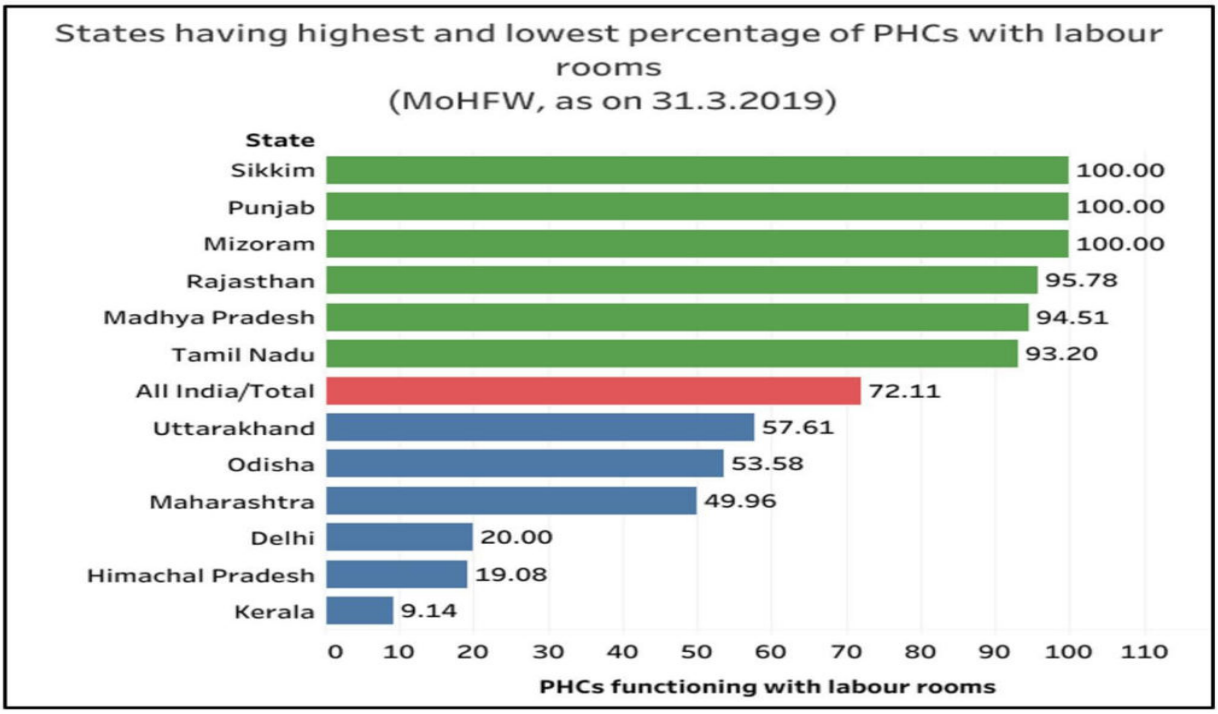
Role of Health Infrastructure Development in India

Human health is significant for financial development and improvement. Significance of health for financial improvement has earned respect in ongoing time. Development, population health, and health are strongly linked. As per the report, arrangement of medical care is the way to further develop ailment and furthermore financial development and advancement in unfortunate nations like India. India's health issues are complex not only because of its diversity but also because of the country's large population and persistent poverty and inequality. In developing nations, there is a lack of information regarding the quality of health care delivery (Veena, 2018). Be that as it may, medical care administrations are improving gradually with creating health framework which isn't as expected recorded. Since the majority of developing economies lack adequate health infrastructure, society must improve health services. It is possible for private or public health care providers to provide services; in any case, mutually they can serve for advancement of the general public. Notwithstanding, just the public authority can give proportionately health foundation to entire populace in unfortunate nation like India. In a developing economy, the creation and distribution of health infrastructure is the first priority because it ensures good health.

State/Uts	Number of Hospitals		Number of Hospital Beds		Number of ICU Beds		Number of Ventilators	
	Public Sector	Private Sector	Public Sector	Private Sector	Public Sector	Private Sector	Public Sector	Private Sector
Maharashtra	711	2492	51,446	180,293	2572	9015	1286	4507
Andhra Pradesh	258	670	23,138	60,092	1157	3005	578	1502
Tamil Nadu	1217	1222	77,532	77,843	3877	3892	1938	1946
Karnataka	2842	7842	69,721	192,388	3486	9619	1743	4810
Uttar Pradesh	4635	12,468	76,260	205,142	3813	10,257	1907	5129
Delhi	109	67	24,383	15,072	1219	754	610	377
West Bengal	1566	697	78,566	34,969	3928	1748	1964	874
Bihar	1147	1887	11,664	19,193	583	960	292	480
Telangana	863	3247	20,983	78,936	1049	3947	525	1973
Assam	1226	503	17,142	7036	857	352	429	176
Odisha	1806	695	18,519	7131	926	357	463	178
Gujarat	438	970	20,172	44,690	1009	2234	504	1117
Rajasthan	2850	2794	47,054	46,122	2353	2306	1176	1153
Kerala	1280	2062	38,004	61,223	1900	3061	950	1531
Haryana	668	1480	11,240	24,901	562	1245	281	623
Madhya Pradesh	465	506	31,106	33,833	1555	1692	778	846
Punjab	682	1638	17,933	43,064	897	2153	448	1077
Jharkhand	555	809	10,784	15,712	539	786	270	393
Chhattisgarh	214	182	9412	8018	471	401	235	200
Jammu and Kashmir	143	14	7291	704	365	35	182	18
Uttarakhand	460	829	8512	15,331	426	767	213	383
Goa	43	22	3012	1572	151	79	75	39
Puducherry	14	6	3569	1603	178	80	89	40
Tripura	156	8	4429	238	221	12	111	6
Himachal Pradesh	801	235	12,399	3641	620	182	310	91
Manipur	30	8	1427	363	71	18	36	9
Chandigarh	9	4	3756	1875	188	94	94	47
Arunachal Pradesh	218	20	2404	220	120	11	60	6
Nagaland	36	13	1880	681	94	34	47	17
Andaman and Nicobar	30	6	1075	219	54	11	27	5
Ladakh	na	na	na	na	na	na	na	na
Meghalaya	157	28	4457	787	223	39	111	20
Dadra and Nagar Haveli and Daman and Diu	17	27	859	1332	43	67	21	33
Sikkim	33	8	1560	392	78	20	39	10
Mizoram	90	23	1997	499	100	25	50	12
Lakshadweep	9	4	300	126	15	6	8	3

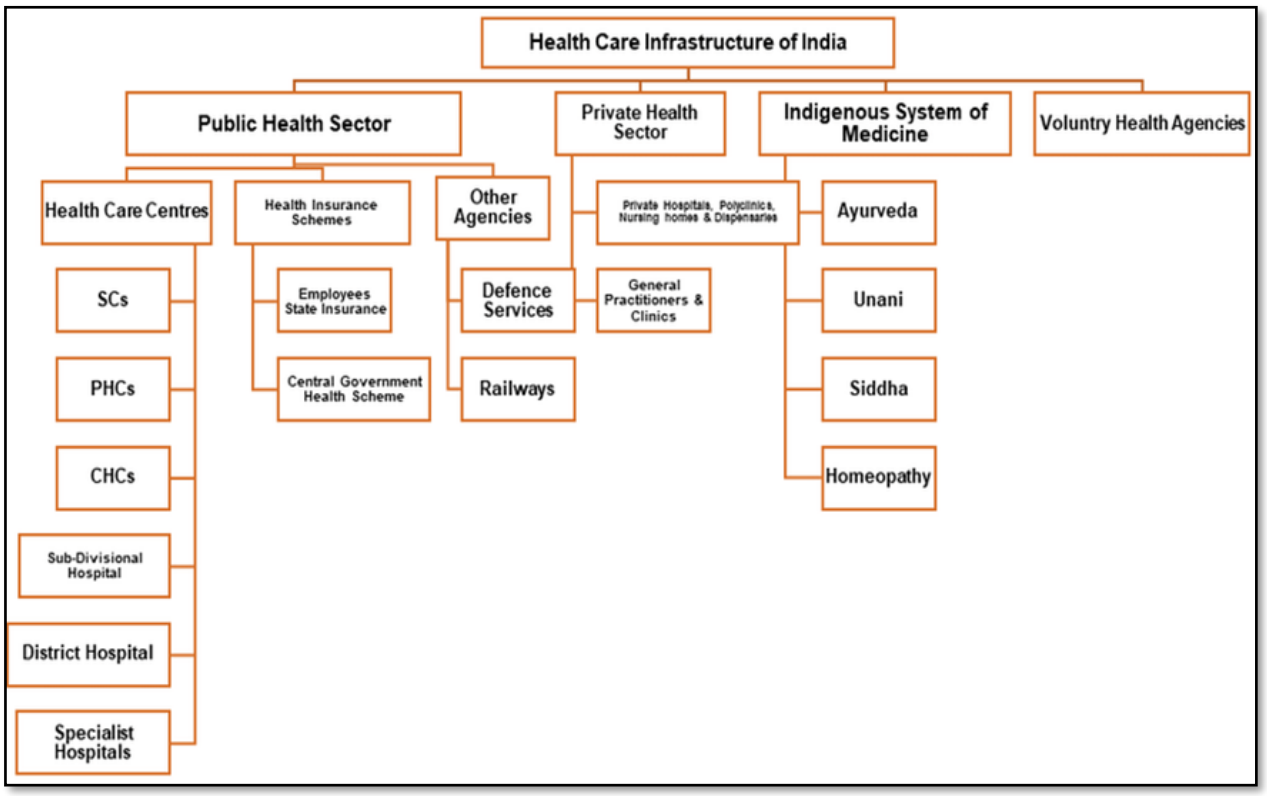
India is about to enter a thrilling and difficult time in its history. India now has a more advanced arsenal of interventions, technologies, and knowledge for providing health care to its people than ever before. However the holes in health results keep on extending. Apparently, a significant part of the chronic sickness, infection, sudden passing, and enduring we saw on such an enormous scope are unnecessary, given the accessibility of powerful and reasonable mediations for counteraction and therapy. One of the country's main priorities right now is making healthcare affordable and accessible to everyone. Health framework is a significant marker to comprehend the medical care conveyance arrangements and connote the speculation and need concurred to making the foundation in a district.

Further developed metropolitan health foundation is certainly the need of an arising metropolitan economy like India. Shimoga is one of the quick creating urban areas in Karnataka and is growing quickly over the most recent five years. There is a degree for upgrades in every one of the areas including health framework. Modern public health practices necessitate multidisciplinary teams of professionals, such as epidemiologists, biostatisticians, health nurses, medical microbiologists, environmental health officers, sociologists, community development workers, and communications officers, for Shimoga's needs. Through health promotion, Shimoga needs to establish healthy public policy at the local level.

Healthcare Infrastructure in India:

Over the past few years, India's healthcare infrastructure has seen a tremendous transformation. Primary trigger for these developments is the post pandemic. Normally, the Pandemic has challenged the health infrastructure with stretching the need for more developments to attain the maximum limit. India has also emerged as one of the great pioneers and examples of managing crises. Health infrastructure has further set a better stage for investment and innovation in dealing with future life-threatening diseases. India has been gaining access to better-growing technology. The Indian healthcare system is the largest in the world and is expected to gain more than USD 50 billion by the year 2033. Health infrastructure is also driven to be increased with the investments of the private and public sectors.

Challenges of Healthcare in India:

Health infrastructure is a massive concept that requires emphasis on particular aspects. Many improvements need to be made to the health infrastructure. Based on the research studies, healthcare centres are more deprived in rural communities than in urban communities. There is a requirement for formulating programs and measures completely dedicated to bringing improvements in health infrastructure across the rural sectors. Healthcare in India is also facing challenges that need to be addressed for the welfare of the nation.

- **Lack of Basic Medical Infrastructure:**

The epidemic has massively showed the healthcare system in India is not ready for any catastrophic Pandemic like COVID-19. Government spending on the healthcare industry, along with gaps in demand and supply requiring urgent attention, can be easily seen. Based on the data, India had only 1.4 beds per 1,000 people and 1 doctor per 1,445 people during the Pandemic. Addressing these issues in the healthcare industry is essential for the growth of the country.

- **Shortage of Staff:**

Based on the Health Statistics 2021-22, the rural healthcare system in India continues to be plagued by a shortfall of doctors and infrastructure. The shortage of 83.2% of surgeons, 79.1% of physicians, 74.2% of obstetricians, and even 81.6% of paediatricians in the healthcare industry needs to be addressed. Numbers of doctors who are working in PHCs have been decreased to 30,640 in 2021-22 when compared to the 2020. There are only less numbers of Primary Health Centres that is functioning for about 24×7 basis.

- **High Out-Of-Pocket Expenses:**

Based on a report, Indians have been paying ~63% of medical expenses from their own expenses. These are considered the highest when compared to other countries across the world. About ~7% of India's population has been in the poverty line every year because of healthcare expenses. About 75% of the healthcare infrastructure has been concentrated only in the Metro cities of the nation. Only 27% of the total population resides in the metro cities. About 73% of the Indian population has been lacking basic medical facilities for various purposes. The private healthcare market has gained about 75% share of hospitals in urban areas.

Enhancing the Healthcare Infrastructure in India:

Public health infrastructure in India provides an essential foundation for all public health services. These involve vaccinations for chronic diseases, prevention programs for emergency preparedness and many more.

India is looking to create a strong public health infrastructure with advanced technology. The main objective of the Public Health Infrastructure is to address the high-performing health departments, data and information systems, workforce development, partnerships and many more. Healthcare industry in India has been going into the paradigm shift with real estate has been emerging the vital force. The healthcare sector is ensuring the creation of advanced and accessible healthcare facilities across varied initiatives like

- Strategic partnerships with medical facilities
- Technological integration of medical devices
- Reuse and retrofitting

India strives to enhance the quality of healthcare for the growing population. Collaboration between real estate developers, government agencies and healthcare operators plays a major role in enhancing the transformation for years to come. Indian Public Health Standards (IPHS) also strives to provide prominent health care for rural populations through

- Primary Health Centres (PHCs)
- Sub-centres
- Community Health Centres (CHCs)

Secondary Care Center is provided to the people through the district hospitals and sub-district hospitals. Ayushman Bharat Health Infrastructure Mission (ABHIM) is also enabled with the aim of developing complex diagnostic and treatment facilities. These involve connecting the network for quick illness diagnosis. Establishing more pandemic research centres in India would be helpful for doing quick research. The shift from the physical to digital infrastructure can be easily seen in India due to technological developments. Highlight of Budget 2022-23 is to create a digital health ecosystem with an emphasis on technology. The National Digital Health Mission (NDHM) is also enabled with technology-driven solutions to enhance the efficiency of the country's health system. The Indian government is also able to implement more policies to promote investments in the sector easily. Many initiatives, such as the National Health Policy and Ayushman Bharat, also have the mission of bringing massive thrust to the development of healthcare infrastructure. The middle class in India is also growing along with the disposable income. These have led to varied corresponding attributes, such as demand for quality healthcare services. Investors have been massively developing healthcare facilities which automatically cater to specific needs. Some healthcare facilities are implementing Specialised Treatment Centres, Multi-Specialty Hospitals and many more.

Figure 2.Public Health Sector Hierarchy in India

*Health Worker, **Auxiliary nurse midwife, ^Female, ^^Male

Digitization in India:

Digitization in the healthcare sector in India is quite helpful for people to get quick diagnoses and many other services. Some of the adoption involves

- Telemedicine
- Virtual care solutions
- Personal Health Records/Electronic Health Records (PHR/ EHR)
- Referral management systems
- Digitized Patient Records

Many number of advanced technologies like the digitized patient records, telemedicine along with smart infrastructure have been enhancing the patients care. These also involve optimizing the efficiency of improving patient outcomes. These would be making the healthcare services to be more efficient and accessible. Capitalizing on medical tourism is one of the best ways to easily attract more international patients who are looking for quality and affordable healthcare services. As India is emerging as the most amazing global hub for medical tourism, investors and developers also create state-of-the-art medical infrastructure.

Conclusion:

In the modern day, India's healthcare system is massively grappling with catering to the growing population and improving quality service. Health infrastructure development in India also creates a tremendous opportunity for various sectors to play a pivotal role in supporting the healthcare infrastructure. Many number of Long-term Public-Private Partnerships (PPPs) also ensures with the inclusive healthcare growth. The growing population of our country also requires the state's efforts to strengthen the health system. Health infrastructure plays a major role in the development of India in all aspects.

Reference:

1. *Driving India's healthcare infrastructure*. (2023, August 30). https://www.jll.co.in/en/trends-and-insights/workplace/driving-indias-healthcare-infrastructure-a-real-estate-perspective
2. ET HealthWorld & www.ETHealthworld.com. (2021, August 6). Healthcare Grid in India: Pathway to strengthening health infrastructure to support economic growth. *ETHealthworld.com*. https://health.economictimes.indiatimes.com/news/policy/healthcare-grid-in-india-pathway-to-strengthening-health-infrastructure-to-support-economic-growth/85072167
3. Kapur, R. (2020). Significance of health infrastructure. *ResearchGate*. https://www.researchgate.net/publication/342832865_Significance_of_Health_Infrastructure
4. *Public Health Infrastructure - Healthy People 2030 | Health.gov*. (n.d.). https://health.gov/healthypeople/objectives-and-data/browse-objectives/public-health-infrastructure
5. Publishing, T. E. A. (2023, May 6). Health infrastructure in India. https://www.linkedin.com/pulse/health-infrastructure-india-triumph-education-and-publishing#:~:text=Providing%20adequate%20healthcare%20facilities%20to,being%20of%20the%20country's%20population.
6. Ghosh, D., & Dinda, S. (2018). Health infrastructure and economic development in India. In IGI Global eBooks (pp. 78–97). https://doi.org/10.4018/978-1-5225-3168-5.ch005
7. Veena, M., G. (2018). IMPORTANCE OF HEALTH INFRASTRUCTURE AS AN INTEGRAL PART OF URBAN DEVELOPMENT IN INDIA [Journal-article]. Journal of Emerging Technologies and Innovative Research, 5(2), 892–894. https://www.jetir.org/papers/JETIR1802155.pdf
8. GeeksforGeeks. (2023, May 5). *Health infrastructure in India*. GeeksforGeeks. https://www.geeksforgeeks.org/health-infrastructure-in-india/
9. *India's health infrastructure*. (n.d.). Drishti IAS. https://www.drishtiias.com/daily-updates/daily-news-analysis/india-s-health-infrastructure

Artificial Intelligence in Branding

Mr. Abhijit S. Misal.
Asst. Prof. In Accountancy,
K. H. College, Gargoti

Abstract –

Artificial intelligence is a field of computer science that focuses on creating machines that can perform tasks that normally require human intelligence. A strong brand can helps to build consumer trust and loyalty, differentiate your business from competitors, and even command a premium price for your products or services And AI can help companies deliver on those expectations. By analyzing data, AI can help brands better understand their target audience and create more personalized content and messaging. Additionally, AI can ensure consistency in branding across various platforms and channels. This paper tried to enlighten about various important terms used in branding,effects of using AI in branding, benefits of using AI in branding, different AI applications used in branding and benefits of using AI in branding. Overall, there are many applications of AI for branding, and businesses that take advantage of these opportunities can gain a competitive edge and build lasting relationships with their customers.However, potential challenges and ethical considerations must be addressed as AI continues to shape the future of branding. Furthermore, there is a risk that the use of AI could lead to a loss of human connection and authenticity in branding efforts. As AI-powered tools become more prevalent, businesses will need to ensure that they are still able to connect with their customers on a personal and emotional level.

Introduction -

Artificial intelligence is a field of computer science that focuses on creating machines that can perform tasks that normally require human intelligence. These tasks can range from recognizing patterns in data to understanding human speech. With the help of AI, companies can streamline their operations, make data-driven decisions, and even improve customer experiences.

Branding refers to the process of creating a unique identity and image for a company, product, or service. It sets your business apart from competitors and helps consumers recognize and remember your brand. But why AI is important for modern branding? A strong brand can help to build consumer trust and loyalty, differentiate your business from competitors, and even command a premium price for your products or services. And AI can help companies deliver on those expectations. By analyzing data, AI can help brands better understand their target audience and create more personalized content and messaging. Additionally, AI can ensure consistency in branding across various platforms and channels. In today's crowded marketplace, standing out and making a lasting impression is more important than ever.

So, whether you're a business owner or a marketer, it's essential to have a basic understanding of AI and its role in modern branding. There are several key elements that make up a brand, including a logo, tagline, voice, and personality. Your logo is the visual representation of your brand and is often the first thing consumers will associate with your business. Your tagline is a short and memorable phrase that summarizes your brand's mission or values.

Your brand's voice and personality are also important. Your voice refers to the tone and style of your messaging, while your personality is the overall feeling or emotion that your brand evokes. Together, these elements create a cohesive and memorable brand that resonates with consumers.

So, as you can see, branding is a critical component of any successful business. And in the age of AI, it's becoming even more important to create a consistent and memorable brand across all channels and platforms.

Importanat Terms in Branding

Brand Awareness

Brand awareness refers to how familiar the general public and your target audience are with your brand. High brand awareness leads to brands being referred to as "trending," "buzzworthy," or "popular."

Brand awareness is important because consumers can't consider purchasing from your brand if they're not aware of it.

👉 *Strong branding makes your business known.*

Brand Extension

Brand extensions are when companies "extend" their brand to develop new products in new industries and markets. Consider Honda lawn mowers or Martha Stewart "Good Things."

Brand extensions allow companies (or individuals) to leverage brand awareness and equity to create more revenue streams and diversify product lines.

👉 *Strong branding brings in more money.*

Brand Identity

Brand identity is the personality of your business and the promise you make to your customers. It's what you want your customers to walk away with after they interact with your brand.

Your brand identity is typically composed of your values, how you communicate your product or service, and what you want people to feel when they interact with it.

👉 *Strong branding gives your business more than a name.*

Brand Management

Brand management refers to the process of creating and maintaining your brand.

It includes managing the tangible elements of your brand (style guide, packaging, color palette) and the intangible elements (how it's perceived by your target audience and customer base).

Your brand is a living, breathing asset, and it should be managed as such.

👉 *Strong branding requires consistent upkeep.*

Brand Recognition

Brand recognition is how well a consumer (ideally in your target audience) can recognize and identify your brand *without* seeing your business name — through your logo, tagline, jingle, packaging, or advertising.

This concept goes hand-in-hand with *brand recall*, which is the ability to think of a brand without any visual or auditory identifiers.

👉 *Strong branding keeps your business top-of-mind.*

Brand Trust

Brand trust refers to how strongly customers and consumers believe in your brand.

Do you deliver on your marketing promises? Do your salespeople and customer service go above and beyond?

These things can create trust among your customers, which is important in a world where a mere 14% of people feel confident in large businesses.

👉 *Strong branding builds trust with your customers.*

Brand Valuation

Brand valuation is the commercial valuation of your brand derived from consumer perception, recognition, and trust.

This concept goes hand-in-hand with brand equity. A powerful brand can make your business invaluable to investors, shareholders, and potential buyers.

👉 *Strong branding increases your business's value.*

How AI is Changing Branding?

AI is helping brands to better understand their customers in a number of ways, connecting with users through interactive experiences.

Personalized Marketing

One of the most significant benefits of AI is its ability to analyze vast amounts of customer data and behavior to create personalized marketing campaigns. By leveraging machine learning algorithms and

predictive analytics, companies can better understand their customers' preferences and tailor messaging and content to specific audiences.

For example, Netflix uses AI to personalize the movie and TV show recommendations it makes to each user based on their viewing history. This personalized approach creates a stronger connection between the customer and the Netflix brand, increasing customer loyalty and engagement.

Image Recognition

Another application of AI in branding is image recognition. AI-powered image recognition technology can help companies monitor their brand presence across various platforms and identify instances where their logo or branding is being used without permission or inappropriately.

This technology can also be used to track the use of brand assets and ensure that they are consistent across all channels. For instance, Coca-Cola uses image recognition technology to monitor social media and identify instances where its branding is being used incorrectly or illegally.

Chatbots

AI-powered chatbots and customer service are also transforming how businesses interact with customers. These chatbots use natural language processing algorithms to understand and respond to customer inquiries, providing a personalized experience that can lead to increased customer satisfaction and loyalty. Companies are increasingly using AI-powered chatbots to provide an interactive and personalized customer experience. Chatbots can assist customers with questions or concerns, provide recommendations, and offer other forms of support, creating a positive impression of the brand. The chatbot engages with customers naturally and conversationally, providing a seamless experience that enhances customers' perception .

Brand Sentiment Analysis

AI-powered sentiment analysis tools can help companies monitor online conversations and social media to gauge public perception of their brand. This information can then be used to make adjustments to branding strategies and messaging as needed. AI-driven audience analysis is another powerful tool for businesses. By analyzing consumer behavior and preferences data, businesses can gain insights into their target audience and create more personalized and effective branding campaigns.

For instance, Delta Airlines uses AI-powered sentiment analysis to monitor social media and quickly respond to customer complaints and issues. Delta can improve overall brand perception and customer loyalty by addressing customer concerns promptly and efficiently.

Content Creation

AI can generate high-quality and engaging content, such as blog posts, videos, and social media posts. With the rise of content marketing, creating compelling and shareable content has become essential for building brand awareness and establishing thought leadership in the industry. AI-generated content is also becoming increasingly popular. With AI-powered content creation tools, businesses can generate articles, blog posts, and social media posts customized to their brand voice and tone. These tools use natural language processing (NLP) algorithms to analyze data on trending topics, keywords, and consumer preferences and generate optimized content for engagement. AI-powered content creation tools can help companies develop content more efficiently by automating tasks like research and data analysis.

AI Applications for Branding

Logo design :- With AI-powered logo design tools, businesses can quickly generate custom logos that align with their brand identity. These tools use algorithms to analyze data on design trends, colors, and fonts and generate logos that resonate with the target audience.

Voice and Tone :- With AI-driven tools, businesses can create a consistent brand voice and tone across all channels and platforms. These tools use machine learning algorithms to analyze data on language and communication styles and provide recommendations on how to optimize messaging for maximum impact.

Social media management :- It is another area where AI is making a big impact. With these tools, businesses can automate tasks like scheduling posts, monitoring engagement, and analyzing data, freeing time and resources for more strategic initiatives.

Benefits of Using AI in Branding

1. **Improved Customer Experience:** AI can help brands to provide a more personalized and engaging customer experience. This can lead to increased engagement, loyalty, and, ultimately, revenue.
2. **Increased Sales And Revenue:** AI can help brands to increase sales and revenue by identifying and targeting their ideal customers.
3. **Reduced Costs:** AI can help brands to reduce costs by automating tasks and improving efficiency. With AI-powered tools and technologies, businesses can automate repetitive tasks, freeing time and resources for more strategic initiatives. For example, AI can help generate content or design logos, saving businesses time and money.
4. **Ensure consistency :-** AI can help businesses create and maintain a consistent brand voice, messaging, and imagery by analyzing data and identifying patterns. This is especially important in today's world, where consumers interact with brands across multiple touchpoints, including social media, websites, and mobile apps.

But these are not just hypothetical benefits. Many companies have already successfully used AI to improve their branding efforts. For example, Coca-Cola used AI to create a personalized vending machine that would recommend drinks based on consumers' facial expressions. Nike used AI to analyze data on consumer behavior and design a personalized shopping experience that would recommend products based on consumers' preferences.

The Future of AI in Branding

AI offers many opportunities for companies to enhance their branding efforts and engage with customers in new and innovative ways. From personalized marketing campaigns to image recognition, chatbots, and content creation, AI-powered tools and insights can help companies build stronger relationships with their target audience, improve brand perception, and drive business growth.

However, potential challenges and ethical considerations must be addressed as AI continues to shape the future of branding. For example, concerns about data privacy and security and potential biases in AI algorithms could negatively impact specific groups of consumers. Furthermore, there is a risk that the use of AI could lead to a loss of human connection and authenticity in branding efforts. As AI-powered tools become more prevalent, businesses will need to ensure that they are still able to connect with their customers on a personal and emotional level.

The future of AI in branding is both exciting and challenging. By embracing the opportunities and addressing the potential risks, businesses can use AI to create more effective and engaging branding efforts that resonate with consumers and drive growth. With the right tools, strategies, and mindset, you can create a powerful, effective brand that stands out in today's competitive landscape. Overall, AI is a game-changer for branding. It allows businesses to create more consistent, personalized, scalable branding efforts that resonate with consumers. By leveraging the power of AI, businesses can gain a competitive advantage and build lasting relationships with their customers.

References

1) https://www.surveymonkey.com
2) www.htmedia.in
3) Importance Of Brands – LinkedIn
4) HubSpot Blog- What Is Branding and Why Is It Important for Your Business?
5) Jerome Joseph- The Impact of Artificial Intelligence (AI) on Branding

The Emergence of Blended Learning in Language Teaching: A Comprehensive Analysis

Rajendra Balkrishna Kamble
M,A,B.Ed.
Assistant Teacher
Shri. M.V.Warake(Abaji) Vidyalay and
Junior College, Turambe
Tal-Radhanagari Dist. Kolhapur
Email-rajendrakamble147@gmail.com

Abstract:

Blended learning has speedily become a transformative approach in language teaching, combining traditional face-to-face instruction with digital tools and resources. This research paper discovers the emergence of blended learning as an important trend in language teaching, analysing its benefits, challenges, and impact on language attainment. Using secondary data from existing literature, the paper observes how blended learning discourses the varied needs of learners and enhances their language skills. The analysis also discusses the role of technology, teacher training, and curriculum design in the successful application of blended learning. The paper concludes with a reflection on the future prospects of blended learning in language education.

Keywords: *Blended learning, language teaching, digital tools, language attainment, teacher training, curriculum design, educational technology*

Objectives:

1. To explore the emergence of blended learning as a trend in language teaching.
2. To analyze the benefits and challenges of implementing blended learning in language education.
3. To assess the impact of blended learning on language attainment.
4. To examine the role of technology, teacher training, and curriculum design in the effectiveness of blended learning.
5. To provide insights into the future prospects of blended learning in language teaching.

Introduction

The speedy progresses in technology have significantly influenced various sectors, including education. In particular, language teaching has seen an amazing shift from traditional educational methods to more innovative methods, with blended learning standing out as a key development. Blended learning, often referred to as hybrid learning, integrates face-to-face classroom instruction with online learning experiences, thereby creating a more flexible and engaging educational environment (Graham, 2006).

The increasing demand for flexible learning opportunities, driven by the needs of diverse student populations, has contributed to the rise of blended learning. According to Garrison and Kanuka (2004), blended learning has the potential to transform educational practices by offering a balanced mix of traditional and digital resources. This approach allows students to benefit from the structured guidance of classroom instruction while also taking advantage of the independence and interactivity provided by online learning platforms.

Language teaching has become so easy and so powerful with the various online tools. If the students are given experience of online language learning along with the traditional face-to-face language learning experiences, they can expand their understanding of language learning. In the pandemic situation of Corona many such online platforms immerged and they proved to be a clutching straw for the drowning person.

In the context of language teaching, blended learning has emerged as a powerful tool to address the unique challenges of language acquisition. Traditional language classrooms often rely heavily on teacher-centered instruction, which may not always cater to the individual needs of students. However, blended learning

offers a more personalized approach, allowing students to engage with language materials at their own pace and according to their specific learning preferences (Dziuban, Hartman, &Moskal, 2004). In traditional face-to-face language class the learners may always become passive listeners as the class is only teacher centred. Whatever the teacher teach, the learners learn but they don't have opportunity to explore their knowledge with other learning experiences. In blended learning the learners can get opportunity to listen to their teacher as well as to avail of the vast treasure of knowledge which is online. They can listen and watch various videos, access various apps specially prepared for language teaching and strengthen their learning experiences. Along with the language learning the learners can acquire more different skills to survive in the scenario of fast paced technology era.

Moreover, the integration of digital tools in blended learning provides learners with access to a wealth of resources, such as multimedia content, language learning apps, and online communities, which can enhance their language skills in a more interactive and engaging manner. As noted by Bonk and Graham (2012), the use of technology in education not only supports language acquisition but also fosters the development of critical 21st-century skills, such as digital literacy and problem-solving.

Despite the numerous advantages of blended learning, its implementation in language teaching is not without challenges. Issues such as technological infrastructure, teacher preparedness, and curriculum design must be carefully considered to ensure the successful adoption of blended learning strategies. In rural areas we often find that there is lack of technology infrastructure availability or most often the connectivity of internet is discontinued so the blended learning approach find it's a challenge to cater with all the language learning skills. The teachers who work in remote area where the necessary amenities are not available, how can they prepare for the blended learning? This is a basic question. This research paper aims to provide a comprehensive analysis of the emergence of blended learning in language teaching, focusing on its benefits, challenge, and impact on language acquisition.

A Brief Introduction to Blended Learning:

Blended learning is an educational approach that combines traditional face-to-face classroom instruction with online or digital learning activities. It integrates the strengths of both in-person teaching and online resources, allowing students to benefit from the personal interaction with teachers and peers, while also utilizing the flexibility and accessibility of online tools and content. This approach can help different learning styles, encourages self-paced learning, and make education more personalized and efficient.

1) Graham (2006) defines blended learning as "the combination of instruction from two historically separate models of teaching and learning: traditional face-to-face learning systems and distributed learning systems." This definition emphasizes the integration of online and in-person instruction.
2) Garrison and Kanuka (2004) define blended learning as "the thoughtful integration of classroom face-to-face learning experiences with online learning experiences."

This brief introduction to blended learning and the comprehensive definitions are enough to know what is blended learning in a better way. Further the researcher would like to take a review of the related literature to find the gap between the research topic and the existence literature.

Literature Review

Blended learning, also known as hybrid learning, has gained significant traction in the field of education over the past two decades. According to Graham (2006), blended learning combines the strengths of both face-to-face and online learning environments, creating a more effective and engaging learning experience. The emergence of blended learning in language teaching can be attributed to advancements in technology and the growing demand for more flexible and accessible education.

Researcher thinks that the opinion of Graham is absolutely right as the advent of technology is in every field of life and education, especially language learning is not an exception for this. Now it has become easy to learn a language in the plethora of technology and its various tools.

Research by Garrison and Kanuka (2004) suggests that blended learning offers a unique opportunity to enhance the quality of education by integrating digital tools that support collaborative learning, critical thinking,

and problem-solving. In language education, blended learning provides learners with access to a wide range of resources, such as online dictionaries, language apps, and multimedia content, which can enhance their language skills in a more interactive and engaging manner.

In researcher's opinion these words of Garrison and Kanuka are true. Blended learning approach really provides ample opportunities for learning and developing 21st century skills.

Furthermore, Dziuban, Hartman, and Moskal (2004) argue that blended learning allows for a more personalized learning experience, catering to the diverse needs and learning styles of students. This is particularly important in language education, where learners often have varying levels of proficiency and different learning preferences. By offering a mix of online and face-to-face instruction, blended learning enables teachers to tailor their teaching strategies to meet the individual needs of their students.

It is very well said by Dziuban, Hartman, and Moskal that blended learning allows for more personalized learning experience. The learners can also learn at their own pace and as per their own conveyance. The learners who are with different abilities and different skills can be more proficient with the newly emerging approach Blended Learning.

Methodology

This research paper relies on secondary data and analytical data to explore the emergence of blended learning in language teaching. The secondary data is gathered from academic journals, books, and research papers that discuss blended learning and its application in language education. The analytical data is derived from the analysis of existing literature and studies on blended learning, focusing on its impact on language acquisition, teacher training, and curriculum design.

Analysis

1. Benefits of Blended Learning in Language Teaching

Blended learning offers several benefits in language teaching, making it an effective approach for language acquisition.

1.1 One of the key advantages is the flexibility it provides to learners. With blended learning, students can access learning materials and resources at any time and from anywhere, allowing them to learn at their own pace. This is particularly beneficial for language learners who may need more time to practice and reinforce their language skills.

1.2 Another benefit of blended learning is the opportunity for personalized learning. As mentioned earlier, blended learning allows teachers to tailor their instruction to meet the individual needs of their students. For example, teachers can use online assessments to identify areas where students need additional support and provide targeted instruction to address those areas.

1.3 Blended learning enables teachers to incorporate a variety of teaching methods and resources, such as videos, audio recordings, and interactive exercises, which can cater to different learning styles and preferences.

1.4 Blended learning also promotes active learning and engagement. In traditional language classrooms, students often rely on passive learning methods, such as listening to lectures and taking notes.

1.5 Blended learning encourages students to actively participate in their learning by engaging with digital tools and resources, collaborating with peers, and applying their language skills in real-life contexts. This active learning approach has been shown to enhance language acquisition and retention, as students are more likely to remember and apply what they have learned when they are actively involved in the learning process (Bonk & Graham, 2012).

The above discussion about the benefits of Blended learning is very important to know that the emerging blended learning approach is very futile to acquire various language skills. The benefits of blended learning show that the blended learning approach is useful and very much beneficial for the overall development of the learners.

2. Challenges of Blended Learning in Language Teaching

While blended learning offers numerous benefits, it also presents several challenges that must be addressed to ensure its successful implementation in language teaching.

2.1 One of the main challenges is the need for adequate technology infrastructure and support. For blended learning to be effective, both teachers and students must have access to reliable internet connections, computers, and other digital devices. In many rural or low-income areas, access to technology may be limited, making it difficult for schools to implement blended learning programs effectively.

2.2 The second challenge is the need for teacher training and professional development. Blended learning requires teachers to have a strong understanding of technology and digital tools, as well as the ability to integrate these tools into their teaching practice effectively. However, many teachers may lack the necessary skills and knowledge to implement blended learning successfully. Therefore, it is essential to provide teachers with ongoing training and support to help them develop the skills needed to deliver effective blended learning instruction.

2.3 Blended learning requires careful curriculum design to ensure that online and face-to-face components are well-integrated and aligned with learning objectives. Teachers must design lessons that effectively combine digital and traditional resources, ensuring that students can flawlesslychange between different learning modes. The proper proportion of face-to-face learning and online learning is to be decided perfectly. This requires a significant amount of planning and preparation, which can be time-consuming and challenging for teachers.

3. Impact on Language Acquisition

The impact of blended learning on language acquisition is a key area of interest for educators and researchers. Studies have shown that blended learning can have a positive effect on language acquisition, particularly in terms of improving listening, speaking, reading, and writing skills. For example, research by Shams and Ganresearcher (2017) found that students who participated in a blended learning program demonstrated significant improvements in their language proficiency compared to those who received traditional face-to-face instruction.

Researcher thinks the impact of blended learning approach is very significant as it proves that the learners can develop the basic language skills listening, speaking, reading, and writing. There are numerous tools and apps that can help the teachers as well as the learners to know the minute areas of language and acquire the basic language skills.

Blended learning also provides opportunities for authentic language practice. By using online tools and resources, students can engage in real-life language activities, such as participating in online discussions, watching videos in the target language, and using language apps to practice vocabulary and grammar. These activities can help students develop their language skills in a more meaningful and contextually relevant manner, which is important for language acquisition.

Moreover, blended learning supports the development of 21st-century skills, such as digital literacy, critical thinking, and collaboration, which are increasingly important in today's globalized world. By integrating technology into language teaching, blended learning helps students develop these skills alongside their language abilities, preparing them for success in both their academic and professional lives.

Conclusion

Blended learning has emerged as a important trend in language teaching, offering a flexible, personalized, and engaging approach to language acquisition. While there are challenges to applying blended learning, such as the need for technology infrastructure and teacher training, the benefits of this approach far outweigh the challenges. Blended learning not only enhances language acquisition but also supports the development of essential 21st-century skills, making it a valuable tool for language educators.

As technology continues to grow, it is likely that blended learning will become aprogressively important part of language education. Educators must continue to explore and develop innovative ways to integrate digital tools into their teaching practice, ensuring that students can benefit from the advantages of blended learning. By

acceptance this emerging trend, language educators can create more effective and engaging learning experiences for their students, ultimately leading to better language proficiency and success.

References

1. Bonk, C. J., & Graham, C. R. (2012). *The handbook of blended learning: Global perspectives, local designs.* John Wiley & Sons.
2. Dziuban, C., Hartman, J., &Moskal, P. (2004). *Blended learning*. EDUCAUSE Center for Applied Research Bulletin, 7(1), 12-21.
3. Garrison, D. R., &Kanuka, H. (2004). *Blended learning: Uncovering its transformative potential in higher education.* The Internet and Higher Education, 7(2), 95-105.
4. Graham, C. R. (2006). *Blended learning systems: Definition, current trends, and future directions.* In C. J. Bonk & C. R. Graham (Eds.), *the handbook of blended learning: Global perspectives, local designs* (pp. 3-21). John Wiley & Sons.
5. Shams, B., &Gani, E. (2017). *The impact of blended learning on language proficiency: A case study of university students.* Journal of Language and Linguistic Studies, 13(2), 75-86.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Nadia Hashimi's 'The Pearl That Broke Its Shell' Bildungsroman: A novel of Formation

Mr. Gangadhar S. Mali,
Research Scholar,
Department of English Shivaji University,
Kolhapur- 416004. Maharashtra
Dr. Gurudatta S. Mhangore,
Research Guide, Professor,
Karmaveer Hire Arts, Science, Commerce and Education College, Gargoti.

Abstract:

This paper basically attempts to find out theoretical framework of Bildungsroman, a novel of Formation in the novel of Nadia Hashimi's 'The Pearl That Broke Its Shell'. However, it also tries to prove that the subgenre of the Bildungsroman, or the novel of formation, in English literature in its focus on particular aspects and experiences of existence – is a literary system of various, consolidated and interrelated thematic and structural elements. The German writer established Bildung, the principle of "formation" as a literary concern in fiction. In other words, Goethe furnished the essential element of a new literary system, that of the Bildungsroman, by rendering the development of hero or heroine as a process of identity formation. The Pearl That Broke Its Shell, first published in 2014, is the debut novel by Afghan-American novelist Nadia Hashimi. Set in Kabul in 2007, it centers on a girl named Rahima and her sisters, who struggle in a family run by their drug-addicted father, Arif. With no brothers, their ability to leave the house, attend school, or earn money is limited. Rahima finds hope in the ancient custom of bacha posh, which allows her to dress and be treated as a boy until she reaches the age of marriage. This opens the world to her, as she can chaperone her older sisters. She soon learns that she was not the first woman in her family to embrace this custom, and she goes on a journey of discovery about her family's history and the story of her great-great-grandmother Shekiba. The novel is about the growth and development of two Afghan women, Rahima and Shekiba, who are separated by a century but share similar experiences.

***Key words**: Bildungsroman, Formation, Self-Development, Philosophical Educational Cultivation of Citizenship.*

Introduction

Bildungsroman ("novel of formation") is about the formative years of a person, who is often struggling against the odds or society. Throughout the novel, we witness the main hero develop physically, socially, morally, or psychologically and reach some form of maturity in the end. A bildungsroman is a literary genre that focuses on the psychological and moral growth of the protagonist from childhood to adulthood in which character change is important. The term comes from the German words Bildung ('education', alternatively 'forming') and Roman ('novel'). Often the protagonist is set in a conflict at the beginning of the book, a personal loss in their childhood, perhaps, or disillusionment with the way society works. The narrative then traces the protagonist on an arduous physical or psychological journey as they grapple with moral quandaries, gain invaluable life experiences, and after great difficulty, reach a higher state of understanding about themselves and their pace in society. By the end of the narrative, the protagonist has grown significantly, showing far more depth and maturity than they did at the novel's start. The researcher wanted to study Nadia Hashimi's 'The Pearl That Broke its Shell 'in the light of theoretical frame work of Bildungsroman: The formation novel.

Theoretical Framework

To begin with the definition, the term "Bildungsroman" is of German origin, being used in German literary studies since around the turn of the nineteenth century, such as the one conducted by Karl Morgenstern in his 1819 lecture entitled "On the Nature of the Bildungsroman". However, it gained currency much later with sociologist and philosopher Wilhelm Dilthey, who employed the term either in 1913 (Jeffers 60) or earlier in his 1870 biography of Friedrich Schleiermacher, and "popularized it with the success of his 1906 study Poetry and Experience" (Boes 231). The earliest English use of the word dates back to its occurrence in the Encyclopedia Britannica in 1910. Dilthey considers the Bildungsroman an aesthetic expression of the Enlightenment concept of Bildung and stresses that the Bildungsroman presents a regulated development of the hero or heroine who

has to reach fulfilment and harmony by passing through various conflicts of life and succeeding and interrelated stages of growth and maturation, yet each with an intrinsic value.

Sixteen-century pietistic theologies, emphasize Bildung as the "modelling oneself in the image of God", whereas natural philosophies speak about "the development of potentialities in organisms"; on the whole, the word arises from the tradition of "a theological and philosophical education/cultivation of citizenship" (Jones 445). A Bildungsroman that traces the self-development of spirit, its edification through adventures and pilgrimage.

In romanticism the main concern encompasses personal emotional and psychological states; the individual is inadaptable, superior, solitary, intellectual, separated from community, Preliminaries while the relationships between the individual and society or reality are those of rebelliousness and escapism, the latter usually in the framework of the romantic dualism of existence. Following, and to a certain degree continuing

The Victorian realists added and emphasized the social, professional, moral and family fulfilment more than the concern with individual subject. In the Victorian Bildungsroman, as in realist fiction in general, the character receives a complex thematic representation. Critics would claim that the Bildung is "the earlier bourgeois, humanistic concept of the shaping of the individual from its innate potentialities through acculturation and social experience to the threshold of maturity" (Sammons 42). the Bildungsroman as a type of novel dealing with "human emergence". Emergence is synonymous with his other keyword, becoming, with our own term formation, and with the commonly used Bildung.

Analysis of the novel 'The Pearl That Broke its Shell.'

The structure of the novel interweaves Rahima's present day story with Shekiba's story from the 1890s and early 1900s. Rahima and her sisters want to attend school, but Arif won't let them. Rahima's Khala (aunt) Shaima tells her about the custom of bacha posh, where Rahima will dress as a boy, attend school, and run errands for the family. Rahima loves being able to wear pants and interact with boys her age. "My older sisters were quarantined since they were older and noticeable. I was thus fan, invisible to boys and not a risk." Although she feels uncomfortable when approached by older men, including warlord Abdul Khaliq, who has his eye on her. She chooses to stay a bacha posh longer than expected, which angers her father. After she gets into an argument with her mother, her father decides to marry Rahima off to Abdul Khaliq, as well as to marry her older sisters Parwin and Shahla off to Khaliq's cousins. The women of the family are devastated when he arranges the triple wedding. As the wedding day approaches, Khala Shaima tells the girls about their great-great-grandmother Shekiba: She was scarred by hot oil when she was only two, leading her to be rejected by those outside her family. She lost her family to cholera and her father to a broken heart soon after, and she continued to tend the family land. The hard labor gave her a mannish appearance, and she was kept on as a servant when her extended family took over the land. Rahima is Abdul Khaliq's fourth and youngest wife; he favors Rahima, but the other wives hate her. To avoid beatings from him and his ruthless mother, Rahima obeys his every demand. Shekiba finds herself in the custody of Azizullah and his wife Marjan, who work her hard and try to keep her from reclaiming her rightful land. They give her to the king, where she'll serve as a bacha posh guard for his harem. She befriends the lead guard, Ghafoor, but is hesitant to trust anyone. She finds that when she becomes a guard, she feels freer than she ever has in her life. Like Rahima, she loves the freedom of pants. Rahima meets her housemate Shahnaz, who shows her around, but is jealous of her. Badriya, Abdul Khaliq's first wife, hates her and treats her as a servant, but Rahima finds a friend in Jameela, the second wife who becomes her ally. Shekiba fits into palace life, ignoring rude treatment from the women of the harem. She proves herself useful, having the strength of a man. She sees a man sneaking in and out of the harem quarters but is unable to catch him. Khala Shaima suggests to Rahima that she go with Badriya to Kabul to attend parliament sessions to further her education. As Badriya can't read and Rahima can, she allows her to join her as her assistant. Jameela looks after Jahangir in the meantime, and Rahima enjoys her time in Kabul. She attends a resource center established for women of the parliament so that they can improve their skills.

Rahima's aunt continues to share stories about Shekiba. Shekiba sees the king's son, Amanullah, around the palace and comes up with a plan to marry him. She tells him that she comes from a line of women who bear mostly sons. Amanullah is always accompanied by his friend and advisor Agha Aasif Baraan. However, her

plan is ruined when Fatima, one of the women of the harem, falls ill. They move her into another room and find that another woman of the harem, Benafsha, is having an affair. Ghafoor, when called before the king for allowing this to happen, blames everything on Shekiba. She, along with Benafsha, is sentenced to death by stoning.

During one of Rahima's visits to Kabul, Jahangir dies from an illness. Although Abdul Khaliq's mother is to blame for not treating him properly, Rahima is blamed, and her husband brutally beats her. She no longer sees a purpose in her life with him. After mourning her son, Rahima returns to Kabul with Badriya and shares her story with Sufia and Hamida, two parliamentarians she befriended. They introduce her to Ms. Franklin, the teacher at the resource center.

While imprisoned, Shekiba asks Benafsha why she had an affair but doesn't get a real answer. Shekiba finds out that she'll be spared execution and will instead receive 100 lashes. After her beating, she finds out that Agha Aasif Baraan has requested her hand in marriage, and she figures out that it was he who had the affair with Benafsha. He wanted to spare Shekiba from a fate that he caused. Shekiba becomes his second wife, and he hopes she'll bear him a son, which she does. His wife, Gulnaz, is aloof toward her, but Shekiba is otherwise treated well. She is glad she took the risks she did to find her relatively happy ending.

On a visit to Kabul, Rahima feigns illness. She then puts on clothing she took from Hashmat, escapes the guard outside her room, and avoids detection by once again dressing as a boy. Taking a bus out of town, she meets Ms. Franklin at a cafe, where the teacher sends her to a woman's shelter far away from Abdul Khaliq. Rahima writes a letter to Khala Shaima, who is old and sick now, and tells her she's escaped and will be free now. Rahima signs the letter with her new name, Bibi Shekiba. The protagonist of the novel has quest to find her own identity from the beginning of the novel. Gradually she learns how education cultivated good civilized citizen. She became physically and mentally mature. She emerged with new human being. She has created the new place in her ownself.

Conclusion

Through the novel, the writer depicted the struggle of the protagonist and brings out the way to escape from the hardships. The novel also shows the spiritual journey of Rahima and Shekiba who always desire for a better life. The title is apt for the novel as it describes about a girl who tries to come out from her shell and in the midst of adversities, battling hard to find her own identity. *The Pearl That broke it Shell* signifies that Rahima and Shekiba in the novel is treated as a pearl. From the very young age she faced tremendous struggle, also she was not interested to lead a miserable life like other Afghan women. She had a quest to enjoy her freedom as an Afghan man. Therefore, she decided to break the shell and tries to escape from the problems in life and move into her dreamed life. Later in the novel, she also realizes that she is as precious as the pearl and cannot be taken for granted. Rahima and Shekiba were the victim of Bacha Posh, yet they love to continue their life as a boy and explore their entire life by escaping the harsh realities of their life. This novel is the real bildungsroman a novel of formation.

References.

1) ***Abrams, M. H***. *A Glossary of Literary Terms (7th edition). (New York: Harcourt Brace), 1999, P.167.*
2) ***Henkle, R. B.*** *Reading the Novel: An Introduction to the Techniques of Interpreting Fiction. New York: Harper & Row Publishers, Inc., 1977. Print.*
3) ***Hashimi, N****. The Pearl that Broke Its Shell. New York: Harper Collins Publishers, 2014. Print.*
4) ***Golban,P.*** *A History of the Bildungsroman: From Ancient Beginnings to Romanticism.Cambridge Scholars Publishing, Lady Stephenson Library, Newcastle upon Tyne, NE6 2PA, UK.2018.*
5) ***Ashmi.*** *Breaking Tradition: An Analytical Study of Nadia Hashimi's The Pearl That Broke Its Shell. Sparkling International Journal of Multidisciplinary Research Studies, 4(4), 28-31. 2021.*

Cinematic Technique Emphasized with Visual Context of Action in the novels of Graham Greene (With special reference to "The Power and the Glory")

Ramchandra Yashwant Medhekar.
Assistant Professor in English Method,
Karmaveer Hire Arts, Commerce,
Science and Education College Gargoti,
Dist.- Kolhapur. (MS) 416209
Email- ramchandramedhekar932@gmail.com

Abstract-

Graham Greene was born on 2nd October 1904. He worked as sub-editor to "The Times" till 1930. After that he served as a film critic from 1935 to 1939. The experiences he had as a film critic are reflected in his literary work. Graham divided his literary work into 'entertainments' and 'novels'. The entertainments he wrote mainly in the first part of his career while he was establishing himself as a writer. The division of his fiction into novels and entertainment has been made by Greene himself. While working as a cine-critic the elements of cinema are reflected in the most important novels of Greene. His reasons for making this distinction were various namely that the novels were written slowly and the entertainments quickly. The novels were the products of depressive periods and the entertainments manic; the entertainments were crime stories and the novels something more. With this approach Greene had depicted cinematic technique in his most literary work. "Power and The Glory" deals with the cinematic techniques.

Key words - cinematic technique, manic, entertainment, film -critic, depressive period

1.1 Introduction-

"The Power and the Glory", is the story of a priest's flight through a land which has forsaken religious faith. This novel commands high respect, the chief reason being that the theme and the setting here are made to appear particularly attractive. The theme is inseparably priest-and-land, a priest's journey through a country to whose condition, simply by being what he is, he is opposed. So far as this country likes to think itself modern, it has chosen the sterile progressivism of the police lieutenant, so far as it is what it always was, it is a landscape of terror and lust; it is a world of treachery, violence and lust; it is the land of the corrupt and cowardly Jefe, of the fang-toothed Judas, of a whole people who "carried the visible marks of the dying about with them". Greene's vision of the word is intensely dramatic. It alternates between the rubbish tip at the far end of town and outer stars. Hell is certainly pictured in the novel with a certain intimacy than heaven or the instances of goodness and love.

1.2 Objectives

I) To study the cinematic technique and its use in the novel 'the Power and the Glory'.
II) To study the cinematic technique emphasised with visual context of action in the 'the Power and the Glory'.

1.3 Cinematic Technique Meaning -

It is a specific way for a film maker to more effectively communicate meaning to the audience. The above term is generally used in the cinema providing the message to the audience more effectively and impressively. The same technique is used by various writers in their writing too, for conveying the message that they wish to give to the readers. The cinematic technique used by the writers in their literary work plays a vital role in keeping the readers engaged.

1.4 The Cinematic Technique in The Power and The -

Greene has used the cinematic technique in his novel 'Power and the Glory'. Throughout the novel the eye shifts constantly, without explanatory links. In the first paragraph the solitary figure of Mr. Tench is picked up crossing the hot deserted square; a few vultures look down at him; he tosses something off the road at them

and one of them flies away; with it goes the author's camera and introduces us to the town, the river, and the sea. As the paragraph closes, we drop to Mr. Tench again, now at the far side of the plaza, and now in his clinic-cum-residence. Thereafter the camera moves from the dentist to the police-chief, to the pious woman reading, to the house of Captain Fellows. The process is repeated with variations in the last chapter; the execution of the priest is presented as it affects the minor characters, and only seen, not through the narrator, but through the eyes of Mr. Tench as he looks from the window of his dingy surgery, while the Jefe moans with fright in the chair. Greene writes for an audience familiar with unusual camera angles and quick fadings in and out, and he uses both methods with great skill.

1.5 A Striking and Powerful Scene -

This is one of the most important feature that Greene uses in his literary work. The power of the individual scenes comes primarily from Greene's ability to see them in the most striking way, to know how to place them and where to let the light fall-as when the priest and a mangy dog circle a rotten bone, or when the priest turns back. There is a moment in which he stands between the two, between safety and death; only he knows all that is happening.

1.6 The Visual Particulars -

A critic tells us that Greene learnt from films a technique that is at once intimately probing and detached, observing and recording, but allowing the observed circumstances to be their own judgments. Cinematic technique emphasizes the visual context of action and Greene is extremely skilful at creating his contemporary scenes out of sharply visualized particulars. This critic points to the very opening paragraph of The Power and the Glory as a very good example of the cinematic technique. This opening paragraph is almost a shooting script. The camera would first take a long shot of the street, then turn to the vultures, then give us a close-up of Mr. Tench, then follow the flying vulture across the town. The camera would move as no human eye could move, in and out, viewing the scene with the cold detachment of a camera, a coldness expressed in the dismissive phrase, "ex-human being". There are strong feelings in the scene, but they are expressed primarily through imagery and action which are the expressive elements of a film.

1.7 Visual Imagery in the Power and the Glory -

It is one of the most significant features of Graham's writing. Visual imagery, as pointed above, is an outstanding characteristic of this novel. For instance, the boat, General Obregon, with its dilapidated look and with a pretty girl standing on it and bursting into a song when the boat sails away, could also be utilized by a film-maker. Then there are the villages visited by the priest, especially Maria's village; and the camera could capture all the bleakness and squalor of these places. The countryside through which the priest travels, sometimes alone, once in the company of a bereaved woman, and once with the mestizo, could also be vividly presented on the screen. The wilderness, the mountains in the distance, the heavy downpour of rain, and similar other features would lend a certain concreteness to the story. Then there is the filth in the prison where the priest spends a night, where he is asked to clean the lavatories, and where the prisoners lie or sit huddled together in the dingy place. Nor can the film- maker forget the vultures, the mosquitoes, the beetles, and the snakes which are repeatedly mentioned in the novel and which give it a sinister touch, aggravating the seediness of the novel. The vultures symbolize death, and death hovers all over the novel.

1.8 Action and Suspense -

Although it is predominantly a psychological novel, there is sufficient outward action in it to hold the interest, and sufficient suspense to arouse the curiosity of the audience and make them wait breathlessly for what is to come next. There is, for instance, the priest riding away on a mule in the company of the small boy into the interior of the country, instead of catching the boat as he had planned. We do not know at this stage the reason for this man's changing his previous decision, so that our curiosity is aroused. Then the priest is seen obtaining shelter, provided by a girl, Coral, in the banana-store of Captain Fellows, with the lieutenant close on his heels. This too is a suspenseful situations.

1.9 Dreams on the Screen Depicted by Greene -

On several occasions the priest sees dreams, dreams of the past and of the present as well. The technique of showing a character's dreams in a film is well known to audiences. The film-maker can always indicate when

he is going to depict a dream. The priest's dreams are necessary to show the working of his subconscious mind. One of his dreams, for instance, takes us back to his days of prosperity when he used to lead a carefree, gay life, and when he used to be very proud and inordinately ambitious. Another dream shows him knocking at the door of a doctor's house, with his daughter Brigitta lying badly wounded by his side. This dream is intended to show the priest's subconscious anxiety about the welfare of his daughter. Similarly, the lieutenant's dreams could also be depicted in the film. The lieutenant dreams of his childhood days when he had suffered much misery, and at the end the lieutenant sees a dream in which he finds himself in a long passage without a door. The lieutenant's recollections of the shooting of certain priests could prove very effective on the screen because the shooting of priests being shown in a flashback would constitute a melodramatic and startling episode.

1.10 A Sexy Scene

The sexual relationship of the priest with Maria, brief as it was, could be shown on the screen in a flashback and a very interesting, almost spicy flashback it would be. This incident could really be turned into what is known as hot stuff about which Indian audiences are especially crazy. In this scene the priest would be half-drunk, and still holding his bottle of brandy in which only a little more is left. He would then find himself face to face with Maria, a voluptuous woman, semi-nude, looking at him invitingly and alluring him with her eyes and limbs, while the priest advances towards her with lust writ large on his face.

1.11 Pathetic Situations -

There are a number of pathetic situations in the novel which could prove very moving on the screen. There is, of course, the extreme poverty and the squalor in the midst of which the villagers live. Then there is the hint about Coral's death. The bereaved mother's plight is also a poignant element. Padre Jose's inner conflict could also be so depicted as to arouse our sympathy for the man who gave up his religious faith but who is still suffering an agony because of his having turned his back upon his religion. But, of course, it is the wanderings of the priest himself, his capture, and his execution which would be almost heart-rending.

1.12 Humorous Elements -

Elements of humour are also essential even in a film which is on the whole serious. Here humour would be provided by the Chief of Police and his chronic toothache, partly by the manner in which Mr. Tench is depicted, and by the kind of relationship which exists between Padre Jose and his wife, with the wife dominating and bullying her husband. The drink-party at the hotel- room of the Governer's cousin could also be made an occasion for an exchange of jokes and sarcastic remarks, a few of which have actually been provided by Greene himself.

1.13 The Interest of Dialogue -

A film script is nothing without effective dialogue. No matter how gripping a story might be and what turns and twists it might contain to excite the interest of an audience, it cannot make up for the want of a well worded, crisp dialogue. Indeed, dialogue takes more footage in a film than mere action. Nor is The Power and the Glory deficient in the interest which is provided by dialogue. The priest's dialogue with the precocious girl, Coral, for instance, is interesting, with the priest asking not only for shelter, but for brandy, and the girl indulging the priest's desire for liquor and talking to him about the Morse code. Then there is the priest's brief conversation with his daughter Brigitta who speaks to him insolently. There is the lieutenant's encounter and conversation with the boy Luis. There is the interrogation of the priest by the lieutenant. There is the conversation of the priest with the mestizo.

1.14 The Use of Interior Monologues-

A character speaking to himself aloud makes the position rather awkward. In general, it is only mad people who talk to themselves aloud. No normal individual ever holds a conversation with himself aloud, though inwardly we are all conversing with ourselves all the time when we are alone. But films have been made in which a character is shown as speaking to himself aloud or in which the inner thoughts of a character are expressed by a voice supposed to be that of the character himself though, when that voice is heard, the character is not shown actually speaking or even moving his lips.

1.15 Conclusion-

The Power and the Glory is one of the several novels of Greene to have been made into a successful film. As the film has not been shown in India, we cannot determine the degree of success it has achieved in conveying Greene's theme to the audiences and at the same time holding their attention. But the novel certainly possesses qualities which render it suitable for being made into a film. The kind of visual action and imagery, mentioned above, is to be found abundantly in this novel. We have a number of dramatic and melodramatic situations, and plenty of suspense. Sex-interest is almost completely absent from this novel, but as no film can prove successful or popular without this interest, a film-maker could introduce it on the basis of the priest's fleeting relationship with Maria. Then a very good use could be made of the dreams of the priest, and of the lieutenant as well. Interior monologues, which form an important part of this psychological novel, will also find a place in the film. Finally, certain additions may be made to the story by the film-maker himself on the basis of certain elements.

References -

1) Abrams, M. H. **A Glossary of Literary Terms** (8 Edition) New Delhi, Akash Press-2007.
2) Bradbury, Malcolm. **The Novel Today** Glasgow F. C. Paperbacks, 1982
3) Brooks and Warren. **Understanding Fiction.** Prentice Hall, 1959.
4) Hynes, Samuel, ed. **Graham Greene: A Collection of Critical Essays.** New Jersy: Prentice Hall Inc. 1973.
5) Jones, David P. **Graham Greene**. Edinburgh: Oliver and Boyd. 1963.
6) Lall, Pamji. **Graham Greene: The Power and the Glory: A Critical Study**, New Delhi: Roma Brothers India Pvt. Ltd. 2005.
7) Lewis R.w.B. & Conn, Petr J.ed. **Graham Greene: The Power and the Glory Text and Criticism.**New York:
8) The Viking Press, 1970.
9) Subramaniam, K.S. Graham Greene: **A Study of Graham Greene's Works.** Bareilly: Prakash Book Depot, 1978.
10) Woodcock, George. **20th Century Fiction. London:** The Macmillan Press Ltd., 1983.

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Importance of English Language in Higher Education Under The Indian Nep 2020 : Role, Recommendation, Implementation.

Jyoti Surajkumar Satavekar
MA Med, SET English
Assistant Professor (CHB)
K.H.College Gargoti, Dist: Kolhapur

Abstract

Language is a kind of system used for communication in which words are combined to give relevant information. It is used to express inner and outer thoughts, feeling and emotions. It helps to share information, to get good and sources and also to maintain culture. The aim of the present Research is to find out the role of NEP-2020 in the advancement of Indian Languages and also to make out the strategies and its recommendation and implementation. This policy want to abandon English Language and prefers the recommendation which has a significant analytical value for learners.

English is a global language. It is widely spoken all over the world after Chinese and Latin. It is one of the official languages of around 67 countries throughout the world. English is the highly spoken language in India. It is being taught in various forms, as EFL (English as a foreign Language), ESL (English as a Second Language) and EAP (English as an Additional Language). The present study helps us to understand the role of English Languages in NEP 2020.

The Higher Education system of a nation must have an education plan oriented towards the future thriving on the holistic development of the students. A crucial component of the learners' developmental process is the development of their English language skills. A substantial part of educational policymaking should revolve around modernizing and reinventing the current English language learning system. Based on suggestions from an expert group led by Dr. Kasturirangan, the Indian government recently released its National Education Policy (NEP) on 29th July, 2020.

This research can be considered as a reference to the policy implementation, recommendation and some Strategies to teacher how to improve English language skills in higher education by the NEP 2020 of the Government of India.

Keywords: *National Education Policy, English Language, English Learning, EFL, EAP, ESL, Implementation, Recommendation, Strategy.*

Introduction:

Language is an important cultural tool. Every human being uses this tool to express himself. It is through language that one communicates and share ideas and beliefs. Language is a product of social and cultural environment. The National Education Policy (2020) observes English as an International Language. According to this policy learners should learn all the skills of English Language such as listening, speaking, reading and writing for facility and social interaction. The National Education Policy of India 2020 plainly reveals that.

"**English is a language; it is not a test of your intelligence. English is an international language that everyone should learn for convenience."**

About 350 years earlier when Britishers ruled. India for about two hundred years, they bought English Language with them. Lord Macaulay started the new system of Education to infuse more British culture than Indian culture as they want to rule over the country for longer period. Hence, English acquired an important place in offices, courts, railways, education, science and technology etc. As English was the medium of instruction, so Indian started learning English Language as they have to work with Britishers. English Language was considered as a superior, modern and prestigious language. With the passage of time, English turned into the universal language. In contemporary times English laid its foundation in various areas for instance science and technology, Political sciences, Economics, Philosophy trade etc.

Language is one of the significant elements that affect national and international communication activities. Students utilize different parts of English language skills such as listening, speaking, reading, and writing for their proficiency and communication. The National Education Policy (NEP) 2020 has advocated that the medium of instruction is home language/mother tongue /local language/regional language for both public and private schools, until at least Grade 5, but preferably till Grade 8 and beyond. The new National Education Policy (NEP) recommends that all students will learn skills of talking English, skills of communication. At least two of the three languages should be native to India. It is important to improve English Language. It is necessary to know how NEP is implementing at higher education and also use some new Strategies for teaching pattern.

Objectives:

- To known the structure of National Education Policy (NEP).
- To understand the role of English language in NEP.
- To know recommendations of English Language.
- To Understand the how NEP is implement.
- To help the learners to realize the topic with enthusiasm and develop their knowledge.

International status of English

English Language is spoken as the primary or secondary Language in different parts of the world. In many countries, English is like the mother tongue i.e. first language like in USA, Canada, U.K and Australia. Due to its global Importance, English Language is as foreign language or secondary Language after their native language in commonwealth countries. So, English Language is of great importance all over the world.

Role of English in the national education policy (NEP 2020)

The National Policy on Education, 1986, was replaced by National Education Policy (2020) by the Union Cabinet of India when National Education Policy was approved on 29th July 2020. It shapes the awareness of education in India. It is a direction of education in India. Its target is to refine India's Education System by 2040. The NEP 2020 recommended greater autonomy for Higher Education, institutions enabling them to make decisions regarding curriculum, faculty regulatory mechanisms and accountability.

In Higher Education NEP totally focus on the skill development of student. It was reviewed that two out of three languages should be local languages, but it should not be forced on the learners. It is widely known that English is a foreign language but there is a realistic requirement to learn it. The main reasons behind this is it is a linking and job oriented language, it has a global importance, it is a language of internet, it is a language of media, aviation industries, computers, science, diplomacy etc. Many books, research paper and journals are published in English Language only. And also it can be said that English is the most demanding language of market. So we are under obligation to learn it. Since, English has been introduced at various stages like, English as a Second language, English as foreign language, and English as an additional language. In despite of this, there is an uncertainly about learning of English as a subject or learning it as a language. Taking this point into consideration, the NEP 2020 grants remarkable significance of learning English as a language of interaction. It also emphasizes on overall integrative and multi-layered strategy at the undergraduate level which incorporates diverse courses like arts, social, sciences, humanities, science, management, mathematics and all related professional courses. This incorporation is only achievable when there is a use of common language which can behave like a connection between these streams. However, the language of instruction can be the regional language or mother tongue but it cannot be declined that English is the most suitable language for this aim because it gives necessary awareness to international standards chiefly in the case of science, technology and management and also helps in obtaining ICT resources. Hence, having English Language skillfulness is of vital importance because it realizes the significance of e-learning resource. National Education Policy in accordance with its guidelines states that English will remain the official language of India.

Implementation of NEP

In the overview of NEP 2020, the policy's strengths and weaknesses in the higher education and research sectors are listed, as are its implementation and recommendations. Based on the data collection discussion, possible generic strategies for putting NEP 2020 into action to reach its goals are also listed and analyzed. The study has yielded numerous predictions on the topic, such as the creation of high-quality colleges and universities with English language institutional consolidation under restructuring 2020 and distinguished the strengths and weaknesses of the approach in higher education and research. Evaluated the implementation suggestions given in the policy, and identified and analyzed possible generic strategies for implementation of NEP 2020 to fulfill its objectives based on the population's data collection discussions. This research attempt included many predictive proposals on issues like developing quality universities and colleges, institutional restructuring and consolidation, more holistic and multidisciplinary education, optimal learning environments, and student support; transforming the regulatory system of higher education; technology usage and integration; and online and digital education. Therefore, this article has covered all the related coverage's of role, implementation, recommendation, and strategy of teaching learning. Finally, some recommendations are made to effectively implement the NEP-2020, irrespective of various constraints in higher education by the NEP 2020 terms of the Government of India.

Important recommendations of NEP 2020 for English language:

The researcher pointed out multiple significant recommendations given by NEP 2020 for English language learning and teaching:

- English will be taught to make the pupils able to know about world culture and global heritage at higher level.
- NEP 2020 encourages constructive outlook in learning English language. Consequently, the students will be prepared to think and speak in English.
- Holistic development of the learner which includes learning English language in a multidimensional way is anticipated.
- Financial support to the college will be provided to introduce and to improve english, Hindi, regional languages, Social Science, Science, and Mathematics in the curriculum.
- The teaching of english language has to be enhanced as well, with a greater priority placed on interaction and conversational skills.
- Grammar, literature and vocabulary of English language must be exalted.
- NEP 2020 gives importance on multilingualism along with English language.
- Multidisciplinary perspective is adopted. Equal importance is imposed on Science, Mathematics, Language, Art, Sports and Social Science.
- Online education will be emphasised to offer a support system to the learners for potential pandemic situations. Since english is most often the medium of instruction for online education, therefore it should be is given priority to be promoted in practical and necessary contexts.
- Enquiry-based and project-based learning are intensified in the domain of English language activity

Strategies to materialise the recommendations:

- Teachers should execute NEP 2020 effectively for all-round development of the learner.
- The Computer technology should be the fundamental part of the learning.
- Teachers of language should motivate their learners to use language practically and should use technology.
- Entire support should be given to teachers to achieve their goals.
- Organize workshops, seminars or webinars for teachers for their training which they can use while teaching.
- From the constructive point of view NEP 2020 aims to prepares learners to think and speak in English.

- The learners possess inferior vocabulary expertise and poor retention power in English.
- Training should be provided for teacher to learn how to use and teach it effectively.
- Teacher should be use learner-centered instruction.

Conclusion

Eventually, it can be say that language is an important factor which influence national and international affair. There are many languages spoken all over the world but English Language had its own importance. It is a main link language of the world. It is considered as a language of prestige. Taking this fact into consideration, NEP 2020 also gives importance to English Language. But it also gives significance to mother tongue / regional language / local language. So, NEP 2020 introduced overall skills development of student. According to this study roll, implementation of NEP 2020 gives Students as well as Teachers new strategies for learning and teaching. The introduction of English Language by NEP 2020 has contributed a lot in the Education system.

References ;

1) http://www.jnujaipur.ac .in blogs.
2) **Article** *in* American Journal of Education and Technology · January 2023.
3) http://www.journalcra.com.
4) www.ijcrt.org.
5) https:www.hindustantimes.com/education/new-education-policy.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Gender Inequality Among Female Teachers in Zilla Parishad Schools of Kolhapur District

Mrs. Madhuri Abaso Bhale,
Research scholar of Ph.D. in Social Work,
Shivaji University, Kolhapur.

Abstract :

The school promote gender neutral environment and classroom is free from biases. The primary goal of the education is to create the society is free from gender discrimination. Through the school teacher enhancement of the gender equality is possible. For the teachers there is need to different trainings to enhance the gender equality. In the school, by organising the classroom seating to encourage the equal participation and by using the inclusive culture gender at school led to gender equality. The women school teacher design the different lesion plan which reflects the gender equality. She use the language that is neutral and inclusive. Teacher maintain the classroom interaction, means encourage the interaction the respect and promote the gender equality. The present study deals with the gender equality among the female teacher in zilha parishadh school of Kolhapur District. For this the data collected with the help of secondary data. The present study is descriptive in nature and has been conducted with an objective to know the gender inequality is found in Zilha Parishadh School.

Keywords: *Female School teacher, Gender inequality.*

Introduction:

The empowerment of women is important for development of country as well as to achieve the sustainable development Goal. Gender equality plays vital role in realization of human rights to all. In the society the main objectives of gender equality are men and women get the same rights, obligation and opportunities. There is existence of equality between men and women when both male and female are able to share equal opportunities in work or business for financial independence. They enjoy the equal chance to Education and different opportunities for develop their talent and interest. Equal distribution of power and share responsibility for home and children free from coercion, intimidation and gender-based violence both in the workplace as well as at the home. India has a male dominated society in several years, but now a days social change has opened the for getting several opportunities for women. As most of the Indian women are enter in to the different public and private sector. The traditional role of women like to marry, take care of the children, family and household. However, the gender inequality also found in the society.

Review Of Literature:

Rakhi Mukharji (2015) conducted study on the titled **"Gender inequality in rural areas: A study of Chakdah and Haringhata community development Blocks in Nadia District, West Bengal".**The main objectives of the study were, to analyse the spatio-temporal variations of gender inequality in rural areas of Chakdah and Haringhata C. D. Blocks in Nadia District, West Bengal during the period of 1991 to 2011. To identify the factors responsible for gender inequality in the study area. To formulate effective measures towards the reduction of gender inequality in the study area. In this study researcher consider the variables like Sex ratio, Child sex ratio, Male literacy rate and female literacy rate, Male work participation rate and female work participation rate. For this field survey has been conducted to find out the nature of gender inequality. For the present study researcher adopted quantitative and qualitative methods. For this 15 Villages selected for the study. The two-phase sampling techniques - stratified sampling and simple random sampling without replacement have been selected. The semi-structured interviews, observations (non-participant and independent), documentation analysis and survey schedules used for data collection and data collect from 2373 households. The study concludes that, gender inequality issue found in every caste and religion. The gender inequality is affected on socio-economic development of women. For the socio-economic development of women there is a need of provision of take own decision related to community as well as her personal life. Also,

need of proper education for job and health care. (1). Anju Kumari(2016) conducted study on the titled **"A Study of Gender Diversity and employees' attitude towards working women in Indian Organizations"** The researcher adopted descriptive as well as explorative research design for present study. The researcher 625 respondents from various organisation collect the data with help of questionnaire data gathering tool. The researcher used statistical tools and techniques like mean score, SD, factor analysis, t-test, ANOVA, correlation, and regression for data analysis. The major findings of the study were, out of 625 respondents, 144 respondents have negative attitude comprising 101 males and 43 females, 260 are neutral comprising 181 Males and 79 Females and 221 out of which 128 are Males and 93 are Females carry positive attitude towards Gender Diversity. Also, women employees suffer common problems like physical stress, mental stress, lack of work life balance, discrimination at workplace, stress in their personal life etc. The women face some challenges based on their age. This problem can be tackled if good and safety and secure measure can be maintained and give effective child care policies. (2). Amandeep Singh (2023) conducted study on the titled "Gender discrimination faced by women sportspersons in Punjab and Haryana" The objectives of the study were, to examine the gender stereotypes which act as barriers in the participation of women sportspersons in sports. To examine the extent of participation of women sportspersons in sports. To compare the problems faced by women sportspersons vis-à-vis men sportspersons. To examine the problems faced by women sportsperson. For the purpose of this study researcher used the comparative and exploratory research design. Sample select from two states Panjab and Haryana with help of stratified random sampling method. The sample size is about 260 respondents. The major findings of the study were, majority of the respondent was young sport person. Among this 76.5 % face problem of gender discrimination. The researcher studied the case studies among 19 case studies belongs to Dalit caste, some face sexual harassment, some have a poverty problem. The study concludes that, women's sports face Gender discrimination which stops the progress and equality of women sportspersons. Sexist comments also passed on women athletes that leads to falling of their talents and achievements.(3).

Objectives:

1. To study the status of gender inequality among female teacher in Zilha Parishadh School.
2. To suggest the measures to the gender inequality among female teacher in Zilha Parishadh School.

Research Methodology:

The study is followed by descriptive research design. The study is based on secondary data. The data is collected with help of research articles dissertation internet resources and YouTube.

Result:

In the present study researcher get the slight review of gender equality among female teacher in Zilha Parishadh School. The researcher observed the findings as,

1. There are gender gaps is found in Health, Education and economic sector.
2. The women's sports face Gender discrimination which stops the progress and equality of women sportsperson.
3. The women employees suffer common problems like physical stress, mental stress, lack of work life balance, discrimination at workplace, stress in their personal life.
4. The women who are working in higher educational institute have very few carrier opportunities. They kept away from managerial and administrative opportunities.
5. The gender inequality issue found every caste and religion.
6. The gender inequality is affected on socio-economic development of women.
7. It is observed that some time female teacher faces the gender discrimination at workplace.

Suggession:

The researcher suggests some measures to maintain the gender equality at workplace and the strategies to working women fight to against the gender discrimination and free from biases. Gender discrimination is an emerging issue in found in the todays word. Gender discrimination is the social problem which is varies in

gender wise, geographical regions and social groups. The discrimination between male and female observed that, male are more privileged than the female both in terms of capability. Also, specific community female getting less benefit than the other community female. Both the male and female ability together bring changes in the community development and transforms traditional gender roles towards gender equity. The female teacher should take care of herself and balance their school work and home work with proper management. There is need to more legislative measures to the women sport person. There is need to more facilities provided in any company for women employees. There is need remove the castes-based discrimination in the society.

Reference :

1. Rakhi Mukharji (2015) Gender inequality in rural areas: A study of Chakdah and Haringhata community development Blocks in Nadia District, West Bengal.
2. Anju Kumari (2016) A Study of Gender Diversity and employees' attitude towards working women in Indian Organizations. *Guru Jambheshwar University of Science & Technology*. Department of Business management. INFLIBNET Centre.
3. Singh, A (2023) Gender discrimination faced by women sportspersons in Punjab and Haryana. *Panjab University.* Department of Management. INFLIBNET Centre. xvii, 218p .

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

The Role of Media in Kishwar Desai's The Sea of Innocence

Mr. S. D. Rajratna
Assit. Professor in English.
K. H. College, Gargoti
Maharashtra State
Gmail - sdr4edu@gmail.com

The present paper investigates the role of media in Kishwar Desai's The Sea of Innocence. The study uses qualitative research because this method is equivalent to analysing the role of media in Kishwar Desai's The Sea of Innocence'. This qualitative method is subjective and give the research results in words or text. The data and sources are gathered from important books, journals, articles, and internet sources from the library.

Kishwar Desai is an Indian novelist who emerged as one of the most influential writers. Kishwar Desai in The Sea of Innocence (2013) addresses the case of Scarlett Keeling, focusing on the themes of rape, murder, and drug abuse. According to Mariyam Parveen Desai holds a very important place in Indian English detective fiction because her works give fresh insight into the existing form of Indian literature. (p. 435) Desai dedicates the book to Jyoti (victim of Nirbhaya case) and Scarlett "For Jyoti, Scarlett and thousands of women who have been raped and murdered in India- in the hope that one day they will get justice".

Kishawar Desai's Simran Singh Series novels are Witness the Night (2010) Origins of Love (2012), and The Sea of Innocence (2013). Kishwar Desa's novel The Sea of Innocence scrutinizes India's rape culture where rape is believed to be the manifestation of masculine power and the weakness of a woman in patriarchal society.

Media is a vital part of modern society, shaping our perceptions, attitudes, and culture. Literature and media ponder the effects of technology on human relationships and society. In "The Sea of Innocence" by Kishwar Desai (2013) explores the intersection of media, morality, and societal values.

To conclude the novel "The Sea of Innocence" thoughtfully explores media's complex influence on public opinion, emphasizing its potential for positive change and highlighting challenges faced by journalists.
Key Words: Media, Morality, Moral Values, Detective Story, Culture

Kishwar Desai has started her career as a print journalist and a political reporter. Kishwar Desai writes about women's background in the modern society. Kishar Desai's Simran Singh Series novels are, *Witness the Night* (2010) *Origins of Love* (2012), and *The Sea of Innocence* (2013). She portrays a true picture of women's position in Indian society. The novels of Kishwar Desai are not just a source of entertainment but serve as an indicator of society. As B. Soundarya (2017) states;

> *"Simran Singh in The Sea of Innocence plays the societal roles traditionally assigned to an Indian woman. This novel has described about slack editorializing kills the tension in a relevant tale of rape and murder in India. Like all Desai's novels, The Sea of Innocence is a gripping detective story, but it is also the examination of a serious social problem". (p.1)*

Media in general, before 19th century press was the only source of communicating any kind of information to public. At that juncture Press and media were synonymous to each-other. No field is insignificant for media. Media has become an umbrella term for all the channels of communication and information whether social media, T. V. or internet. (Nair Tushar,2020). Modern media, both electronic and printed, touch our lives at almost every turn. Many media experts feel that media is like a bullet. It reaches home in a short while, with total impact. Media is almost an omnipresent tool which has shrunk the world into what Marshal Mcluhan has termed "the global village".

Literature is one of society's broad and significant elements because it shows how people interrelate and socialize. Shahwan S. J.(2023) literature has experienced changes because media provides advanced methods of producing and disseminating literary content. Media has also influenced the globalization of literature by

enabling access to literary works across countries and cultures. Francesca Baker's words, *"Literature itself is media, a tool for messaging, communication and art."*

Influences of Media on Literature: The dynamic relationship between media and literature continues to evolve, reflecting and shaping societal values, cultural norms, and individual perspectives. The relationship between media and literature is complex and multifaceted.

1. **Reflection of Reality**: Media influences literary themes, reflecting societal concerns and issues. Media exposes corruption, sparking outrage.
2. **Popular Culture:** Media shapes literary content, incorporating elements from popular culture.
3. **Narrative Techniques:** Media's storytelling methods (e.g., film, TV) inform literary narrative structures.
4. **Audience Engagement:** Media's interactive nature influences literary forms (e.g., hypertext fiction).

Thus, media and literature capture human emotions, struggles, and experiences. Kishwar Desai in The Sea of Innocence hints the reality of modern Indian society with the use of advanced technologies. It also highlights the bigotry violence faced by women from dawn to dusk. (Limcy C., and Raj, R. Mayil p.97)

Amitav Ghosh writes "The novel, *The Sea of Innocence* highlights the intricate relationships between human and natural systems, but also reveals the darker aspects of human nature**.** "Thus the "Gloomy World" in "The Sea of Innocence" refers to the darker aspects of life that Simran encounters on her journey. In the novel Kishwar Desai explores several darker aspects of Indian society are as bellow;

1. **Sex Trafficking**: Her novels are not just a source of entertainment but serve as a barometer of society.The novel highlights the exploitation of women and children in India's sex trade. She quotes;

"The girls were forced to service multiple clients every night, their bodies battered and bruised." (p. 67)

2. **Corruption**: Kishwar Desai criticizes sensationalized reporting and corruption within media including police and government officials. "The Sea of Innocence" highlights the pervasive and insidious nature of corruption, encouraging critical thinking about its consequences and the importance of collective action against it. She writes;

   "The corruption was so deep-seated; it was like a cancer that had eaten away at the very fabric of society." (Page 123)

   Thus, she emphasizes media's responsibility in promoting social justice and highlights media's power in shaping public opinion.
3. **Caste System**: In "The Sea of Innocence" by Kishwar Desai, the caste system is a significant theme, highlighting India's entrenched social hierarchy. Media gives voice to marginalized communities.
   a) The novel features Dalit characters, showcasing their struggles and experiences. The novel highlights the practice of untouchability, where Dalits are considered impure.
   b) Desai portrays caste-based violence, highlighting the brutal reality. Desai portrays discrimination in education, employment, and healthcare.
   c) The novel illustrates how lower-caste individuals are excluded from social and economic opportunities.
   d) Desai critiques the assignment of occupations based on caste. Dalit characters struggle with identity, caught between traditional expectations and modern aspirations. As she puts forth;

   "The Dalit woman was forced to clean the toilets, her dignity crushed." (p. 191)
4. **Poverty and Inequality**: In "The Sea of Innocence" by Kishwar Desai, poverty and inequality are significant themes, highlighting India's stark socio-economic contrasts. Desai portrays the devastating health impacts of poverty, including malnutrition and disease. The novel highlights the vast wealth gap between India's rich and poor. Desai writes;

   "The slums were a maze of narrow alleys and crumbling shacks, a world away from the gleaming skyscrapers." (p. 82)
4. **Violence Against Women:** In contemporary society patriarchy has taken violence against women a step further in the name of technological development. In the 21st-century commercial era a woman's value is degraded to such an extent that even her womb can be rent or sold. Mostly the surrogates are poor women

who are forced to enter into the reproductive industry by economic or family pressures. Simran in the Sea of Innocence reveals that how the surrogates are exploited both mentally and physically. Surrogates like *Radhika, Preeti, Reena* are given multiple cycles of hormones to produce eggs and carry multiple embryos and sexually abused by doctors etc. (Mariyam Parveen p.430)

According to Ubbeti J. R, and Rama NH Alapati Desai explores and reveals profound depths of human behaviour that exist within specific sectors of the nation. Kishwar Desai highlights the significance of examining the involving Scarlett Keeling, a British girl who was subjected to sexual assault and murder in Goa in 2008, as well as the subsequent incident involving the demise of a paramedic student in Delhi. (p.4804)

"Simran Singh in The Sea of Innocence plays the societal roles traditionally assigned to an Indian woman. This novel has described about slack editorializing kills the tension in a relevant tale of rape and murder in India. Like all Desai's novels, The Sea of Innocence is a gripping detective story, but it is also the examination of a serious social problem". (B. Soundarya p.1) As she writes;

"The woman's body was found battered and bruised, her husband arrested for the crime." (p. 146)

5. **Moral Hypocrisy**: In "The Sea of Innocence" by Kishwar Desai, moral hypocrisy is a significant theme, exposing the double standards and pretensions of Indian society. Characters exhibit contradictory moral standards, condemning others while justifying their own wrongdoing. Desai portrays characters hiding behind social masks, concealing their true intentions and desires. Desai highlights how moral standards differ depending on social class.
6. **Social Hierarchy**: The novel explores the rigid social hierarchy in India, with those in power exploiting the vulnerable. These themes are woven throughout the novel, providing a stark portrayal of India's social realities.

The growth of technology leads to the curse of woman's holiness and virginity. The women are forced to face the brutality. It is too filmed through mobile phones and secret cameras. This technical development also created a curse in the safety of woman. As a journalist, Desai had read a case about the warden at a girl's hostel in Haryana had been accused of making secret, indecent films of the residents. And then some schools had reportedly installed CCTV in washrooms because they wanted to monitor the children. So, the modern women lost her entire privacy with the hidden cameras and mobile phones fixed without her notice even in her private resting area. Liza's disappearance reinforced the fears of Simran after hearing this incident in Delhi. There are an argument goes on in the parliament of Goa in connection with the missing girls. They point out that,

> *"Goa was becoming the rape capital of the world…a period of three years, almost every week there had been at least one death of a foreigner in Goa. While many of the deaths were assumed to be accidental, it was also suggested that at least some could have been drug related. And it was pointed out that many of those who died were young." (103)*

The curse for the development of India is dragging and the delayed justice by the law. In most cases, the investigation made by police extents the time period of the case and the evidences may get erased by the culprits. Amarjit as a police official had all the evidences and the videos regarding the Liza's disappearance. But he is in bars to take any action against the criminals.

Thus, in The Sea of Innocence media plays a crucial role in shaping public opinion, influencing moral values, sensationalizing crime and exploiting vulnerable individuals. Kishwar Desai pictures the fiendish activities done by postmodern man with the use of technologies against women by converting her as a victim. She explores the juncture of media, morality, and societal values. Desai explores media's influence on public opinion and examines media's impact on human relationships.

References:

1) Desai, Kishwar. The Sea of Innocence. Simon & Schuster: New Delhi, 2013
2) Soundarya. *An Aggressive Darkness of Kishwar Desai's The Sea of Innocence*. International Journal of Contemporary Studies.vol-2, Issue-2, 2017, p-1

3) Limcy C., and Raj, R. Mayil. *Womb-The Place of Rent in Kishwar Desai's Origins of Love.* Adalya Journal. Volume 8, Issue 10, October 2019 p. 159 Accessed 13 Oct. 2024 from https://adalyajournal.com/gallery/25-oct-r1125.pdf
4) Mariyam Parveen. (2019) Subverting the Genre: An Exploration of Kishwar Desai's Feminist Detective Novels. IJELLH (International Journal of English Language, Literature in Humanities) Vol. 7, Issue 7, July 2019. p-435 Accessed 13 Oct. 2024 2024
5) Nair, Tushar. *Veda's Journal of English Language and Literature* (JOELL) An International Peer Reviewed(Refereed) Journal Vol.7 Issue 3 2020 Accessed 13th Oct,2024 p.108
6) Ubbeti J. R, and Rama NH Alapati (2020) *The Egregious, The Eerie, and the sinister: A Critical Study of Kishwar Desai's The Sea of Innocence.* Journal of Critical Reviews. Vol.7 Issue-11 2020
7) https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4350373#:~:text=Literature%20has%20experienced%20changes%20because,produced%20in%20the%20digital%20age.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Role of Physical Fitness in Mental Welbeing

Dr. Ashok Madhavrao Waghmare
Director Sports & Physical Education
Dayanand College of Arts, Latur

Introduction:

Physical fitness plays a crucial role in promoting mental well-being, and the two are closely intertwined. Regular physical activity not only improves physical health but also has a profound impact on mental health by influencing mood, cognitive function, stress levels, and overall psychological resilience. Here are some key ways in which physical fitness contributes to mental well-being:

1. Reduces Stress and Anxiety

- Physical activity triggers the release of endorphins, which are chemicals in the brain that act as natural mood elevators. This helps reduce feelings of stress, anxiety, and tension.
- Regular physical activity, especially activities like yoga or tai chi, can help activate the parasympathetic nervous system, promoting a state of relaxation and calm.

2. Improves Mood and Combat Depression

- Exercise has been shown to have antidepressant effects, sometimes comparable to those of medication or therapy for mild to moderate depression.
- Physical fitness activities, especially aerobic exercises like running, swimming, or cycling, boost serotonin levels, which play a key role in regulating mood, sleep, and appetite.
- Social interaction in group fitness settings can also provide emotional support and reduce feelings of loneliness, further enhancing mood.

3. Enhances Cognitive Function

- Regular exercise increases blood flow to the brain, promoting the growth of new neural connections and improving cognitive functions such as memory, attention, and problem-solving.

4. Boosts Self-Esteem and Confidence

- Physical fitness often leads to improvements in body image and physical appearance, which can enhance self-esteem and confidence. Achieving fitness goals, whether it's running a certain distance or lifting a specific weight, also provides a sense of accomplishment and empowerment.
- As individuals see improvements in their physical health, they may feel more capable and resilient, positively impacting their overall mental outlook.

5. Improves Sleep Quality

- Regular exercise can help regulate sleep patterns, promoting deeper, more restful sleep. Poor sleep is often linked with mental health issues such as depression and anxiety, and physical fitness can be a natural way to address sleep disturbances.
- However, it's important to note that intense exercise close to bedtime may have the opposite effect for some people, leading to difficulty falling asleep.

6. Enhances Resilience and Coping Skills

- Exercise helps build physical endurance and strength, which can parallel the development of psychological resilience. When faced with challenges or stressful situations, individuals who are physically fit may have a better ability to cope.
- The discipline and consistency required to maintain a regular fitness routine can also translate into improved mental discipline and coping strategies in daily life.

7. Social Interaction and Support

- Participating in group sports, fitness classes, or outdoor activities provides opportunities for social interaction, which can combat feelings of isolation and improve mental health.
- Positive social interactions during exercise can foster a sense of community and belonging, which is crucial for emotional well-being.

8. Reduces Symptoms of PTSD and Trauma

- Physical fitness, particularly activities like yoga and mindfulness-based exercises, can help reduce the symptoms of post-traumatic stress disorder (PTSD). These activities promote grounding and help individuals reconnect with their bodies in a positive and healing way.
- Exercise can also serve as a tool for processing and releasing emotional tension stored in the body as a result of trauma.

9. Increases Mindfulness and Self-Awareness

- Physical activities like yoga, pilates, and swimming can promote mindfulness by encouraging individuals to focus on their body and breath, fostering a sense of present-moment awareness.
- This mindful focus can help reduce rumination (excessive thinking about the past or future) and bring mental clarity, which is beneficial for overall emotional health.

10. Promotes Brain Health

- Regular physical activity supports neuroplasticity, which is the brain's ability to adapt and reorganize itself by forming new neural connections. This helps the brain recover from mental health challenges like depression, anxiety, and stress, allowing individuals to adapt to new situations more easily.
- A healthy body supports a healthy brain, and a physically fit person may be better equipped to handle cognitive and emotional challenges.

Conclusion

Physical fitness is more than just about looking good; it's about feeling good—both mentally and emotionally. By integrating regular physical activity into daily life, individuals can experience significant improvements in mood, mental clarity, emotional stability, and overall psychological resilience. Whether through aerobic exercise, strength training, or mindfulness practices like yoga, staying active is a powerful tool for promoting lasting mental well-being.

Reference:

1) https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9902068/
2) https://www.betterhealth.vic.gov.au/health/healthyliving/exercise-and-mental-health
3) https://www.physio-pedia.com/Physical_Activity_and_Mental_Health
4) https://www.tmu.ac.in/blog/the-role-of-physical-education-in-mental-health

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638x
www aiirjournal.com

आधुनिक हिंदी कविताओं में चित्रित मानवीय मूल्य

डा.संजय बजरंग देसाई
कर्मवीर हिरे कला, शास्त्र, वाणिज्य व शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
गारगोटी तह.भुदरगड जिला.कोल्हापुर

प्रास्ताविक

साहित्य समाज का दर्पन है। समाज में मूल्यों की जो स्थितियाँ है, वही हम साहित्य में देखते हैं। आज मूल्यों में काफी गिरावट आई है और पारंपारिक मूल्य भी बदल रहे हैं। जिसमें कुछ अच्छा परिवर्तन हो रहा हैं, तो कुछ गलत। इसका मुख्य कारण है पाश्चात्य संस्कृति का अनुकरण, औद्योगिकरण, शहरीकरण, बढ़ती आबादी आदि। आरंभ से ही मानव ने सुविधापूर्वक जीवन जीने के लिए कुछ नियमों का निर्धारण किया है। जो सार्वभौमिक और सार्वकालिक है। परंतु समय के अनुसार थोडा-बहुत परिवर्तन होता रहता है। इनका विकास विभिन्न परिवेश, परिस्थितियों में होता है। इसलिए प्रत्येक देश के धर्म, दर्शन, संस्कृति में भिन्नता दिखाई देती है। लेकिन सभी मूल्यों के केंद्र में मानव कल्याण की भावना रहती है। सभी प्रकार के मूल्य मानव-जीवन से संबंधित होते हैं। इसीकारण मूल्यों को मानव जीवन से अलग नहीं किया जा सकता। जितना पुराना समाज होता है मूल्य भी उतने ही पुराने होते हैं। भारतीय संस्कृति की आधारशिला मानव मूल्यों पर ही टिकी हुई है। वर्तमान में तीव्र गति से आधुनिकता के परिप्रेक्ष्य में परिवर्तित होता युग मूल्यों को भी प्रभावित कर रहा है। भौतिक जीवन में सफलता प्राप्त करने हेतु पारंपारिक मूल्यों की उपेक्षा हो रही है। मूल्यों के पतन से अनेक समस्याओं ने जन्म लिया है। कोई भी रचना समय के मूल्यों की सामाजिक दस्तावेज होने के कारण इसे व्याख्यायित करती है। अपने युग और समाज से रचनाकार प्रभावित ही नहीं होता बल्कि सामान्य जनता की तरह एक साक्षी होता है। इसलिए समाज की हर परिस्थिति उसके लिए उसकी रचना विषय बन जाती है। हिंदी कवियों ने अपनी कविताओं में भूमंडलीकरण के इस दौर में बदल रहे मूल्यों को अपनी कविताओं में प्रतिबिंबित किया है।

हिंदी कविताओं में चित्रित मानवीय मूल्य

आज दुनिया में भूमंडलीकरण का बोलबाला है। भारत भी भूमंडलीकरण की चपेट में आ चुका है। भूमंडलीकरण अमेरिकन साम्राज्यवाद का ही रूप है। इसमें बाजार का महत्त्व है। पैसा मनुष्य जीवन के केंद्र में आ चुका है। जिसके कारण मानवीय संबंधों तथा मूल्यों का विघटन हो रहा है। ब्रजेंद्र त्रिपाठी इस संदर्भ में कहते हैं कि "आज के दौर में जिस तरह का वैश्वीकरण आ रहा है, वह हमारी भाषाओं और संस्कृतियों को गहरे प्रभावित कर रहा है, कहे कि उसे विकृत कर रहा है। वैश्वीकरण की तुलना 'वसुधैव कुटुम्बकम्' या 'विश्व कुटुम्बवाद' से नहीं की जा सकती।" ज्ञानेंद्रपति इस संदर्भ में कहते हैं कि -

"मुझे चंद्रबिंदु की चिन्ता है
लिपि को सुदूर जन तक पसारने वाले ये छापाखाने
रौंद जाएँगे क्या
देवनागरी लिपि की सर्वाधिक सुंदर सुघड़ कोमल आकृति
यंत्र-वक्ष में
न रहेगी चंद्रबिंदु के लिए जगह
सूरज की पीठ पर छपनेवाले अखबार
छपेंगे चंद्रबिंदु के बगैर"

भूमंडलीकरण के युग में आर्थिक विषमता एक प्रमुख मद्दा है। हम आम आदमी के विकास की बातें करते हैं परंतु गरीब आदमी और अधिक गरीब ही होता जा रहा है और पूँजीपति अधिक अमीर हो रहे हैं -

"दुनिया के सत्यापित सबसे धनी बिल गेट्स का फ़ोटो
अख़बारों के पहले पहले पन्ने पर
उसी के बग़ल में जो होता

दुनिया के सबसे ग़रीब का फ़ोटू
तो सूरज टूट कर बरस पड़ता भूमंडलीकरण की
तुलनात्मक हक़ीक़त पर रोशनी डालने के लिए"

बाज़ारवाद से बाज़ारवादी संस्कृति आ गई है। हमारी पुरानी आस्था, मूल्य बदल रहे हैं। यह बात कैलाश वाजपेयी ने 'गैया' कविता के माध्यम से स्पष्ट की है।

"तुम्हारी चुप चीख का,
हमें माफ़ करना माँ
बाज़ार में आह का
कोई मूल्य नहीं।"

मानवीय मूल्यों का अध:पतन देवताले की कविताओं का महत्त्वपूर्ण विषय रहा है। इक्कीसवीं सदी में हमने एक ऐसे संसार में कदम रखा है जिसमें आदमी बाज़ार का गुलाम बन चुका है। बाज़ार आदमी में कृत्रिम इच्छाओं को पैदा कर रहा है। बाज़ारवाद के कारण ही परंपरागत संस्कृति की जगह नव संस्कृति आ गई है। त्यौहार, मान्यताएँ तथा रीति-परंपराएँ आदि सब पर बाज़ारवाद हावी है।

आज का मनुष्य संवेदनहीन बनता जा रहा है। उसमें सामाजिक जीवन के प्रति अनास्था है। मनुष्य अपने घर से विस्थापित हो रहा है। बाज़ार ने मनुष्य को बेघर किया है वह घर की तलाश में है -

"ढाबे की टूटी बेंच पर बैठ कर
चाय में डुबा डुबा कर बन खाते हुए मुश्किल से दबाता हूँ
मन में हूक सी उठती घर की याद"

हमारी महान संस्कृति वनों की रक्षा करने वाली संस्कृति है। हमारी संस्कृति में पेड, पशु, पंछी, पर्बत, समंदर सब देवता है। हम उनकी पूजा करते आए हैं। उनका रक्षण करते आए हैं मगर आज बहुराष्ट्रीय कंपनियों ने हमारी प्राकृतिक संपत्ति को पूरी तरह से अपने कब्जे में कर लिया है, जिसके कारण अनेक प्रजातियों का शोषण तथा उपभोग व्यापक स्तर पर इनके विनाश का कारण बन रहा है।

"आँवले और नीम
आम और अर्जुन तो क्या
गूलर और पीपल और बरगद तक
टेक रहे हैं घुटने
इन आक्रांताओं के आगे"

भारतीय संस्कृति में प्रत्येक जीव जंतु को जीने का अधिकार है। उसको अपनी रोजी-रोटी कमाने का अधिकार है मगर आज विकास के नाम पर आदिवासी लोगों की रोजी-रोटी छिनी जा रही है।

"चमक पड़ा मर्म
आदिवासी गाँव की छाती से गुजरती सड़क का
कि हमारी शोषण की सभ्यता का
कि जिसकी बाँह राजधानी से
यहाँ तक यह आई है
लुटेरी बाँह"

देश के नैसर्गिक संसाधनों पर सभी का अधिकार होता है। परंतु आज बहुराष्ट्रीय कंपनियों ने उस पर भी कब्जा किया है। हमारे परंपरागत बीजों को नष्ट करके संकर बीजों को उत्पादित कर रहे हैं। जिस पर बहुराष्ट्रीय कंपनियों का पूरा अधिकार है। जिसके कारण किसान फिर से गुलाम बन रहे हैं। इसका चित्रण ज्ञानेंद्रपति ने 'बीज व्यथा' कविता के माध्यम से किया है -

"आते हैं वे पुष्ट दुष्ट संकर बीज़
भारत के खेतों पर छा जाने
दुबले एकल भारतीय बीजों को बहियाकर
आते हैं वे आक्रान्ता बीज टिड्डी दलों की तरह छाते आकाश
भूमि को अँधराते
यहाँ की मिट्टी में जड़ें जमाने
फैलने-फूलने"

आज शराब -सिगरेट पीना, सामाजिक कद बढ़ने का लक्षण समझा जाने लगा है, ऐसी धारणा लोगों में निर्माण हो चुकी है।

"वे पश्चिमी सिगरेट-निर्माता कंपनियाँ
जब उठ रहा उधर बाज़ार
उन्होंने इधर की रुख किया है
आई हैं गरीब मुल्क के लोगों को
अमीरी की जीवन-शैली सिखाने
कि जहाँ उँगलियों के बीच दबी सिगरेट की लंबाई से
तय होता है सामाजिक कद"

आज जंगल के प्राणी नकली खिलौने बन गए हैं। उसमें मानवीयता, आत्मा, प्रेम जैसी चीजें कम होती जा रही हैं-

"आज ही कहा था जिन्होंने- बेटे, पुराना पड़ गया है यह
कल ही बाज़ार से ला देंगे तुम्हारे लिए
एक नया टेडी बियर
प्यारा-सा टेडी बियर"

हमारी भाईचारे की संस्कृति कम होकर विद्वेश की संस्कृति पनप रही है। विश्व बंधुत्व की जगह मैं या हमारा हो गया है। जिसके कारण समाज में हिंदू-मुस्लिम दंगे हो रहे हैं। बाबरी मस्जिद पर हमला हमारी सभ्यता पर हमला था।

"हम राम भक्त थे कि किसी के किए राम-विभक्त?
आज हमारी झुकी-झुकी आँखों के सामने है
फटी-फटी आँखोंवाला हमारा छोटा बच्चा
जितनी भी हमारे भीतर दहशत उससे कई गुना है
जिसके भीतर दहशत"

ज्ञानेंद्रपति ने इस घटना पर करारा व्यंग्य कसा है कि राम की महिमा बतानेवाली रामलीला पार्टियाँ आज आर्थिक तंगी के कारण चल नहीं रही है। उसको मदद करने की भावना किसी में नहीं है।

आज आदमी 'स्व' के बारे में सोच रहा है कि उसे समाज से कुछ लेना-देना नहीं है। 'स्व' तथा अपने परिवार तक ही उसकी सोच सीमित रह चुकी है। मानवता, दया, प्रेम, समाज के प्रति अपना कर्तव्य आदि बातों के प्रति उसका कोई लेना-देना नहीं रहा है-

"सर! अपने काम-से-काम रखता हूँ
नहीं पड़ता किसी भी तरह की भानगड़ में
अपने रस्ते आता-जाता हूँ
आपकी कृपा से अपना घर हो गया है
और बेटा विदेश में..."

आज की राजनीति में मूल्यों का इतना हनन हो रहा है

"शह देने को एक शहीद चाहिए था
वह था खरपत्तू
जिसके नाम पर मुट्ठियाँ लहरा
नेताओं ने शपथ ली थी
कि कोई खत-पात नहीं है खरपत्तू
मरे तो क्या, हम तुम्हें मरने न देंगे खरपत्तू उतना हनन अन्य किसी भी क्षेत्र में नहीं होता होगा।
सरग से देखते रहियो, एकजुट हो हम बदला लेंगे खरपत्तू
बलिदान तुम्हारा ज़ाया न जाने देंगे खरपत्तू
तुम्हारी टिकठी को हम अपने सिंहासन में बदलेंगे खरपत्तू
आह खरपत्तू! वाह खरपत्तू!"

मूल्यहीनता के युग में भी कुछ अच्छे मूल्य भी समाज में अपना स्थान निर्माण कर रहे हैं। लोगों में सकारात्मक सोच उत्पन्न कर रहें है। पहले नारी को गुलाम के रूप में ही पहचाना जाता था मगर अब उसकी जैव श्रेष्ठता को स्वीकारा जा रहा है। जिसका वर्णन चंद्रकांत देवताले जैसे कवि अपनी कविताओं के माध्यमसे कर रहे हैं -

"तुम शरीर नहीं
एक विराट छत्ता हो शहद का
और मैं सचमुच मर जाऊँगा
इतना शहद चाटते-चाटते"

संयुक्त परिवार भारतीय संस्कृति की देन है।मगर बदलते युग में एकल परिवार बन गए। आज तो कुटुंब यह संकल्पना नष्ट हो रही है जिससे मनुष्य अकेला होता जा रहा रहा है -

"कम हो रहा है मिलना जुलना
कम हो रही है लोगों की जान पहचान
सुख-दुख में भी पहले की तरह इकट्ठे नहीं होते लोग
तार से आ जाती है बधाई और शोक संदेश"

आज शहर की संस्कृति बदल रही है। पहले शहर के लोग भी एक दूसरे से मिलते थे लेकिन अब यह नहीं हो रहा है। आज शहर बेगाना लग रहा है -

"तंगहाली के दिनों में भी गलियों ने कभी
हमें शर्मिंदा नहीं किया
दंगों के बीच अपने घरों तक पहुँचने के रास्ते दिये उन्होंने हमें
उन्हीं की बनिस्बत शहर कभी बेगाना नहीं लगा हमें!"

आज चापलूसी संस्कृति बढ़ रही है। जिससे स्वाभिमान जैसे मूल्य लुप्त हो रहे हैं। इसको देखकर देवताले जैसे कवि लिखते हैं कि -

"ऐसे ज़िंदा रहने से नफ़रत है मुझे
जिसमें हर कोई आये और मुझे अच्छा कहे
मैं हर किसी की तारीफ़ करते भटकता रहूँ
मेरे दुस्मन न हो
और इसे मैं अपने हक़ में बड़ी बात मानूँ"

निष्कर्ष -

आज का युग भूमंडलीकरण का है। भूमंडलीकरण के इस युग में बाजार का महत्त्व अधिक है। बाजार ने मनुष्य को अपनी ओर आकर्षित किया है। जिसके लिए वह सब जायज-नाजायज तरिकों को अपनाता रहता है। बाजारी संस्कृति को लोगों

पर थोपा है। जिसके केंद्र में पैसा है। पैसों से लोगों के मन में उपभोग निर्माण हुआ है। लोग अपने परंपरागत मूल्य भूल चुके हैं। नए बाजारु मूल्यों को स्वीकार रहे हैं। जिससे मनुष्य अकेला होता जा रहा है। वह सिर्फ उपभोग लेने वाला साधन बन चुका है। इन सब कारणों से हमारे भारत के परंपरागत मूल्य नष्ट होते जा रहे हैं। हमारी परंपरागत महान धरोहर खतरे में आ चुकी है। मनुष्य तथा पृथ्वी का अस्तित्व भी खतरे में आ चुका है। जिसका प्रमुख कारण है बाज़ार... बाज़ार.....और बाज़ारवाद ।

संदर्भ -

1. साहित्य अमृत- संपादक, त्रिलोकी नाथ चतुर्वेदी (व्यंग्य विशेषांक)
(ब्रजेंद्र त्रिपाठी - साहित्य और वैश्वीकरण)
2.संशयात्मा - ज्ञानेंद्रपति (राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली)
3. पत्थर फेंक रहा हूँ - चंद्रकांत देवताले (वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली)
4. हवा में हस्ताक्षर - कैलाश वाजपेयी (वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली)
5. दो पंक्तियों के बीच - राजेश जोशी (राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली)

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

सोशल मीडिया का व्यवसायिक शिक्षा और समाज पर प्रभाव

प्रो. (डॉ.) भास्कर उमराव भवर,
हिंदी विभागाध्यक्ष,
कर्मवीर हिरे कॉलेज, गारगोटी,
ता. भुदरगड, जि. कोल्हापुर

शोधालेख का सार (Abtract)

वर्तमान समय में सोशल मीडिया लोगों के जीवन का अभिन्न अंग बन गया है। इसलिए उसका लोगों पर काफी प्रभाव दिखाई देता है। इसी के प्रभावस्वरूप समाज पर इसके अनेक अच्छे-बुरे परिणाम दिखाई देते हैं। अगर विवेकबुद्धि से अच्छे कामों के इसका उपयोग किया तो इसके अनेक सकारात्मक परिणाम दिखाई देते हैं। आज सोशल मीडिया के कारण ही सूचनाओं के आदान-प्रदान में इतनी गतिमानता आ गई है। सोशल मीडिया के विविध ऐप तथा विविध डिजिटल प्लेटफॉर्मों के कारण लोगों के अनेक काम आसान हो गये हैं। इसका व्यवसायिक शिक्षा की दृष्टि से बहुत उपयोग हो रहा है। लोगों को रोजगार तथा स्वरोजगार की दृष्टि से बहुत फायदा हो रहा है। दूसरी ओर सोशल मीडिया का मर्यादा से ज्यादा तथा गलत तरीके से उपयोग समाज के लिए हानीकारक साबित हो रहा है। इसके अनेक दुष्पपरिणाम भी समाज को भुगतने पड़ रहे हैं। इसलिए अगर इसका विवेकबुद्धि से उपयोग किया तो समाज की दृष्टि से वह बहुत फायदेमंद साबित हो रहा है।

की-वर्ड : सोशल मीडिया, सोशल मीडिया का समाज पर प्रभाव, सोशल मीडिया के दुष्पपरिणाम, व्यवसायिक शिक्षा और सोशल मीडिया।

सोशल मीडिया आज लोगों के जीवन का अभिन्न अंग बन गया है। ऐसे बहुत कम ही लोग होंगे जिनका संबंध सोशल मीडिया न आता हो। आज पिछड़े से पिछड़े इलाके तक भी स्मार्टफोन और इंटरनेट पहुँचने के कारण शिक्षित, अशिक्षित, शहरी, देहाती सभी इसका प्रयोग करते हुए दिखाई देते हैं। इसलिए सोशल मीडिया का गहरा प्रभाव समाज के सभी वर्गों पर पड़ा हुआ दिखाई देता है। इसमें बच्चे, बड़े, बूढ़े सभी का समावेश है। वे किसी न किसी रूप में सोशल मीडिया से प्रभावित हुए दिखाई देते हैं। समाज के सभी आयु और वर्ग के प्रत्यक्ष- अप्रत्यक्ष में अपना बहुत-सारा समय सोशल मीडिया पर गँवाते हुए दिखाई देते हैं। वॉट्सऐप, फेसबुक, ट्यूटर, इन्स्टाग्राम जैसे प्लेटफॉर्मों के बिना लोगों को चैन नहीं पड़ती। थोड़ी देर के लिए भी मोबाईल पास नहीं हो या इंटरनेट गायब हो गया तो लोग बेचैन हो जाते हैं। कुछ लोग अपना नियमित काम करते हुए भी बीच-बीच में सोशल मीडिया का अपडेट लेते रहते हैं। इससे लोगों को दुनिया के किसी भी कोने की नई-नई अद्यतन जानकारी मिलती रहती है। इसका उपयोग अपनी वैयक्तिक तथा सामाजिक तरक्की के लिए होता है, लेकिन कुछ लोग सोशल मीडिया में ऐसे अटक जाते हैं कि उन्होंने इसमें कितना समय गँवाया समझ में नहीं आता। अपना काम छोड़ वे घंटों सोशल मीडिया से चिपके हुए दिखाई देते हैं। इसलिए तो आज सोशल मीडिया चिंता और चिंतन का विषय बन गया है। उसके अच्छे-बूरे परिणामों की चर्चा सभी जगहों पर होती हुई दिखाई देती है।

असल में कोई भी चीज या नई तकनीक बुरी नहीं होती। हम उसका उपयोग कैसे करते हैं? उस पर उसके अच्छे-बुरे परिणाम निर्भर होते हैं। वैसे तो साँप के काँटने से आदमी मर जाता है लेकिन साँप के जहर का संतुलित उपयोग कर बहुत सारी खतरनाक बीमारियों पर दवाईयाँ बनाई जाती है। इस दवा से आदमी ठीक हो जाता है। उसी प्रकार शक्कर का भी है। शक्कर तो हमारे शरीर के लिए आवश्यक है ही लेकिन उसका संतुलित उपयोग नहीं किया तो डायबेटिज हो जाता है। किसी तकनीकी के उपयोग बारे में यही बात महत्त्वपूर्ण है कि उसका उपयोग विवेकबुद्धि से संतुलित करना चाहिए। छुरी का उपयोग हम प्याज काँटने, स्वसुरक्षा और खुद गला काँटने के लिए भी कर सकते हैं। उसके उपयोग पर उसके अच्छे-बुरे परिणाम निर्भर हैं, उसमें छुरी बनानेवाले का कोई दोष नहीं है। इसी प्रकार इंटरनेट, सोशल मीडिया जैसी तकनीकी की बारे में भी है। हम उसका कैसा उपयोग करते हैं, उस पर उसके परिणाम निर्भर हैं।

सोशल मीडिया पर छोटे बच्चों से लेकर युवा, बड़े, बूढ़े, महिला, पुरूष सभी के लिए सभी है। उस पर सूचना, मनोरंजन, शिक्षा, रोजगार, दवा, ज्योतिष, रेसीपी, पर्यटन, खरीद-बिक्री से लेकर मनुष्य के लिए आवश्यक सभी बातों को जानकारी अनायास मिल जाती है। इस संदर्भ में डॉ. सुनीलकुमार लवटे लिखते हैं- "मनुष्य की रोजमर्रा जिंदगी में उसे हर क्षण विभिन्न प्रकार की सेवा, सुविधाओं आवश्यकताएँ होती हैं। आज विविध, चिकित्सा, पर्यटन, रेलवे, बस, विमान, जहाजरानी, अस्पताल, डॉक्टर्स, एम्बुलेंस, वकील, इंजीनियर्स, नर्स, दुकान मॉल्स, यहाँ तक की काफी हाउस, पिज्जा हट भी ग्राहकों को उनके दरवाजे पर दस्तक लगाए सेवाएँ (Door Services) प्रदान कर रही हैं। अमरीका बैठा डॉक्टर आपके घर के वीडियो कॉन्फरेंस से दुनिया भर में समुपदेशन कर सकता है।"[1] इस प्रकार सोशल मीडिया के माध्यम से अनेक काम आसान होने से लोगों की उस पर निर्भरता बढ़ गई है। विविध ऐप तथा डिजिटल प्लेटफॉर्मों के माध्यम से व्यक्ति खाने से लेकर कोई चीज घर पहुँच ऑनलाइन मँगवा सकते है। अपनी मनपसंद फिल्म, धारावाहिक कभी भी, कहीं भी अपने सुविधा के अनुसार देख सकता है। काम करते समय थोड़ी थकान आ गई तो यूट्यूब के माध्यम से कुछ मनोरंजनात्मक कार्यक्रम देख सकते हैं। कोई शासकीय कामकाज हो तो घर बैठे ऑनलाइन कर सकते हैं। इसके लिए अलग-अलग ऐप आ गए हैं। किसी बीमारी के बारे में दवा खोज सकते हैं। सोशल मीडिया स्वास्थ्य के बारे में बहुत सारे टिप्स सोशल मीडिया के माध्यम से मिल जाते हैं। आज कोई भी नई बात सीखने के लिए लोग पहले 'यूट्यूब' या 'गुगल सर्च' करते हैं। इसके माध्यम से ढेर सारी जानकारी चंद सेकंद में लोगों को घर बैठे मिल जाती है। इस प्रकार समाज की निर्भरता सोशल मीडिया के विविध साधनों पर दिनों-दिन बढ़ती जा रही है।

किसी को संदेश भेजना हो तो वॉट्सऐप, फेसबुक, ई-मेल से तुरंत आसानी से भेज सकते हैं। उसके लिए अब खत लिखने या खत वहाँ तक पहुँचने की राह देखने की जरूरत नहीं पड़ती। इस प्रकार सोशल मीडिया ने लोगों के बहुत-सारे काम आसान कर दिए हैं। इसलिए तो इंटरनेट तथा उससे प्रयुक्त डिजिटल माध्यमों से आये परिवर्तन के संदर्भ में डॉ. सुं. नागलक्ष्मी लिखती हैं-"यह बिखरती दुनिया को जोड़ने की एक अत्याधुनिक विकसित संचार प्रणाली है। इंटरनेट के माध्यम से व्यापारी, उद्योगपति, शिक्षक, चिकित्सक, विश्व के प्रमुख व्यक्तियों अथवा संस्थानों से कर विचार-विमर्श कर सकते हैं।"[2] इसलिए तो इंटरनेट और सोशल मीडिया लोगों के जीवन का अभिन्न अंग बन गया है। इसका प्रभाव समाज के सभी लोगों पर और सभी क्षेत्रों पर दिखाई देता है।

विविध क्षेत्रों के साथ शिक्षा क्षेत्र पर भी सोशल मीडिया का गहरा प्रभाव दिखाई देता है। आज ऑनलाइन शिक्षा का प्रचलन लोगों में दिनों-दिन बढ़ता जा रहा है। आज शिक्षा की दृष्टि अनेक ऑनलाइन प्लेटफॉर्म तथा ऐप शुरू हुए हैं। शिक्षा से संबंधित अनेक यूट्यूब चैनल कार्यरत हैं, जो शिक्षा से संबंधित विविध प्रकार की अपडेट जानकारी लोगों को देते हैं। आज ऑनलाइन विविध ऐप का उपयोग छोटे बच्चों से लेकर विविध परीक्षाओं की तैयारी करनेवाले छात्र करते हैं। आज व्यवसायिक शिक्षा से संबंधित अनेक यूट्यूब चैनल, वेबसाइट तथा ऐप कार्यरत हैं। इसके माध्यम से जानकारी हासिल कर कोई भी अपना खुद का उद्योग-व्यवसाय शुरू कर सकता है। व्यावसायिक शिक्षा से संबंधित बहुत-सारे वीडियो यूट्यूब तथा सोशल मीडिया प्लेटफॉर्मों पर दिखाई देते हैं। इसके माध्यम से लोग ज्ञान हासिल कर नौकरी या खुद व्यवसाय शुरू कर अपनी रोजी-रोटी चला सकते हैं। इससे रोजगार की दृष्टि से इसका बहुत फायदा हो रहा है।

सोशल मीडिया के कुछ अच्छे परिणामों के साथ कुछ बुरे परिणाम भी समाज पर स्पष्ट रूप में दिखाई देते हैं। इसमें पहला प्रभाव याने लोगों का सोशल मीडिया के आदी हो जाना। आज सोशल मीडिया की लोगों को इतनी लत लग गई है कि वे इस पर कितना समय गँवाते हैं, समझ में भी नहीं आता। लोग घंटों सोशल मीडिया पर सक्रिय दिखाई देते हैं। इसके दुष्पपरिणाम बच्चों से लेकर बूढ़ों तक सभी पर दिखाई देता है। आज छोटे-छोटे बच्चों को भी सोशल मीडिया की इतनी लत गई है कि वे पढ़ाई छोड़ लगातार स्मार्टफोन से चिपके रहते हैं। उनके हाथ से अगर स्मार्टफोन लिया तो हिंसक बनते हैं। मोबाईल के बिना वे खाना तक नहीं खाते। ये बच्चे कोने में जाकर क्या देखते हैं? इस पर माँ-बाप का भी ध्यान नहीं रहता। क्योंकि वे भी सोशल मीडिया के किसी-न-किसी प्लेटफॉर्म से चिपके रहते हैं। सोशल मीडिया के इस प्रभाव के संदर्भ में अतुल कहाते लिखते हैं- "फिलहाल मोबाईल में लोग इतने खोये हुए दिखाई देते हैं कि मानो वे अपने आसपास की असली दुनिया को भूल जाते हैं।...घर में कम्प्यूटर या मोबाईल पर गेम खेलनेवाला या टी.वी. में खोया हुआ लड़का अपने माँ-बाप के साथ बात नहीं करता। महाविद्यालय में छात्र चोरी-छुपके चैटिंग या एमएमएस में डूबे रहते हैं। इसलिए वे अपने अध्यापक की ओर ध्यान नहीं देते।"[3] इसका परिणाम बच्चों

की शिक्षा पर हो रहा है। सोशल मीडिया पर कुछ ऐसी गंदी चीजें भी होती हैं, जिसे बच्चों ने इस आयु में देखनी नहीं चाहिए। ऐसी बातों को भी वे देखते हैं और उसका परिणाम उसके बाल मन पर हो जाता है। साथ ही साथ इस सोशल मीडिया के कारण बच्चों का पढ़ाई में ध्यान नहीं रहता।

यही हालत युवाओं की भी है। आज के युवा सोशल मीडिया पर कितना समय गँवाते हैं? वह उनको भी पता नहीं चलता। जिस आयु में उन्होंने अपने करिअर के बारे में सचेत होना चाहिए, उस आयु में वे इन्स्टाग्राम रिल्स, यूट्यूब के विविध चैनल तथा वॉट्सऐप, फेसबुक, इंस्टाग्राम पर मनोरंजन तथा प्यार-मोहब्बत की मायावी दुनिया में खोये रहते हैं। अपने कुछ फोटो, पोस्ट तथा रिल्स डालकर कितने लोगों ने लाईक किया, अपने फॉलोअर्स कितने हैं, इसमें व्यस्त रहते हैं। इसके साथ ही सोशल मीडिया पर ज्यादा सक्रिय रहने से युवाओं में निराशा बढ़ रही है। कई लोग सोशल मीडिया के आदी होकर आत्महत्या भी कर रहे हैं।

आज ऐसे कई पुरूष और महिलाएँ हैं तो काम छोड़ सोशल मीडिया पर व्यस्त दिखाई देते हैं। लोगों की जो शक्ति देश-निर्माण में अच्छे कार्यों के लिए खर्च होनी चाहिए वो सोशल मीडिया देखने में खर्च हो रही है। इससे देश का बड़े पैमाने पर घाटा हो रहा है। सोशल मीडिया के कारण लोगों की एकाग्रता से काम करने आदत कम होकर दिखावें की प्रवृत्ति बढ़ रही है। वह कोई भी बात हो सोशल मीडिया पर साझा कर अपना बड़प्पन सिद्ध करने प्रयास करता है। लेकिन लोगों इसे ज्यादा लाईक नहीं किया तो निराशा की गर्त में भी फँस जाते हैं। इस दिखावें की प्रवृत्ति के कारण लोगों के जीवन के सिक्रेट भी कम होते जा रहे हैं।

सोशल मीडिया के कारण दिनों-दिन आर्थिक धोखाधड़ी बढ़ रही है। इसमें करोड़पती आदमी भी एक पल में कंगाल हो जाता है। फर्जी ई-मेल के माध्यम लिंक भेजकर बैंक खाता हैक कर पैसे गायब किए जाते हैं। इस संदर्भ में अतुल कहाते लिखते हैं- "ऐसे इमेलों में कई बार वेबसाइटों की लिंक दी जाती है। ऐसे लिंकों की ओर अनदेखा करना चाहिए। उस पर क्लिक करने पर भी हमारे संगणक पर हमला हो सकता है या हमारा बैंक खाता हैक होने जैसी घटनाएँ घट सकती है।"[4] इसके साथ ही कुछ सोशल मीडिया कुछ विवादित सामग्री भेजकर समाज में तनाव भी निर्माण करते हैं। इससे समाज को घाटा हो जाता है।

इस प्रकार सोशल मीडिया का समाज पर अच्छा और बुरा दोनों प्रकार का प्रभाव दिखाई देता है।

निष्कर्ष :

अंत में निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है कि वर्तमान समय में लोगों पर सोशल मीडिया का काफी प्रभाव दिखाई देता है। इसके परिणामस्वरूप समाज पर कुछ अच्छे तो कुछ बुरे परिणाम दिखाई देते हैं। अगर विवेकबुद्धि से इसका उपयोग किया तो इसके अनेक सकारात्मक परिणाम दिखाई देते हैं। आज सोशल मीडिया के विविध साधनों से सूचनाओं का आदान-प्रदान में गतिमानता आ रही है। किसी भी प्रकार की जानकारी लोगों को एक क्लिक पर मिलती है। इससे लोगों के अनेक दैनिक काम आसान हो गये हैं। व्यवसायिक हो या अन्य किसी प्रकार की शिक्षा, इसके दृष्टि से भी सोशल मीडिया तो वरदान ही साबित हो गया है। दूसरी ओर सोशल मीडिया अतिरेकी उपयोग समाज के लिए हानीकारक साबित हो रहा है। सोशल मीडिया का ज्यादा तथा गलत तरीके से उपयोग समाज की दृष्टि से हानीकारक साबित हो रहा है। लेकिन सोशल मीडिया के संदर्भ में एक बात सही है कि अगर इसका विवेकबुद्धि से उपयोग किया तो समाज के लिए यह फायदेमंद ही है।

संदर्भ :

1. डॉ. सुनीलकुमार लवटे, हिंदी वेब साहित्य, राजकमल प्रकाशन, दरियागंज, नई दिल्ली, सं. 2013, पृ.53
2. डॉ. सुं. नागलक्ष्मी, संचार, सूचना, कंप्यूटर और प्रयोजनमूलक हिंदी जगत, जवाहर पुस्तकालय, सदर बाजार मथुरा, उत्तर प्रदेश, संस्करण 2012, पृ. 84
3. अतुल कहाते, तंत्रज्ञानाचा ओव्हरलोड (तंत्रज्ञान का ओवरलोड), मनोविकास प्रकाशन, नारायण पेठ, पुणे, द्वितीय संस्करण 2014, पृ.05
4. अतुल कहाते, इंटरनेट वापरातील धोके टाळण्यासाठी (इंटरनेट उपयोग के धोके टालने के लिए), रोहन प्रकाशन, पुणे, चतुथे संस्करण, 2017, पृ.28

भूमंडलीकरण के परिप्रेक्ष में संदीप अवस्थी की कहानियों में वास्तविकता का चित्रण

डॉ. के.आर. पाटील
सहाय्यक शिक्षक,
शिवडाव माध्यमिक विद्यालय, शिवडाव.
ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्गनगरी.

प्रस्तावना

आज के युग की सबसे बड़ी बात याने भूमंडलीकरण ।जिसे अंग्रेजी में 'ग्लोबलाइजेशन' कहते हैं। जिसमें हम दुनिया के हर कोने से जुड़ गए हैं। जिसमें व्यापार ,शिक्षा, विज्ञान , तंत्रज्ञान और कई हिस्सों के साथ यह जुड़ गया है । हम सोच रहे थे कि इस भूमंडलीकरण युग में कोई पिछड़ा नहीं होगा सभी अपनी तरक्की करेंगे । हर देश की अमीरी और गरीबी की रेखा मिट जाएगी। जात - पात के पर्दे फट जाएंगे। लोग सबसे मानवता एवं इंसानियत के साथ रहेंगे लेकिन यह भ्रम टूटा जब डॉ. संदीप अवस्थी जी ने अपनी कहानियों के द्वारा भारत की कुछ हिस्सों का असली रूप सामने लाया । इनके कहानी संग्रह कलेक्टर साहब तथा अन्य कहानियां और उन्हां थ्री में उन्होंने भूमंडलीकरण के और में पिछडे समाज का वर्णन किया है जो अपने आप को सोचने के लिए मजबूर करता है ।

कहानी अंतयात्रा -

कहानी के नायक भारत के कुछ इलाकों में आदिवासी और नक्सली लोगों के ऊपर स्टोरी बनाने के लिए जाते हैं यह उनके चित्रण की कहानी है। भारत के बस्तर, रामगढ़, दंतेवाड़ा, रिसगांव, भतरी इलाके की जिनमें आदिवासियों के रोजमर्रा जीवन की एवं नक्सली के दाग को लेकर जीवन जीने वाली आदिवासी स्त्री पुरुषों की कहानी हैं। जिसमें डॉ.संदीप अवस्थी लिखते हैं जंगल इतना सुनसान भयानक है कि देखते ही डर लगता है । यहां पर विकास की धारा की एक बूंद तक नहीं पहुंची है । कच्ची पगडंडियां और दिन में अंधेरा करने वाला माहौल। यहां से अस्पताल, स्कूल, फैक्ट्री, जिला मुख्यालय डेढ़ सौ किलोमीटर दूर है। यहां की महिलाएं नंगे पांव लकड़ीओ के गट्ठर लेकर ही रास्तों से चलती है । आदिवासी महिलाओं के कमर से ऊपर का हिस्सा निवस्त्र था और यही देश के विकास की हकीकत थी। जहां सभी सरकारी एवं नेता विकास की बातें करते हैं यहां आंखों देखा विकास कुछ अलग ही है । केंद्र और राज्य सरकार उनके विकास के लिए हजारों करोड़ रूपया खर्च कर चुकी है लेकिन विकास कहां है । यहां तक कई अंतरराष्ट्रीय संस्थाओं के द्वारा इनके विकास पर अपनी लागत जुटा है । लेकिन इस इलाके में किसी भी प्रकार के विकास के चिन्ह दिखते नहीं । यहां से जो उपलब्ध है वह शहर में जाकर बेचते हैं। डॉ संदीप अवस्थी लिखते हैं की क्या मिलता है इन्हें इन चीजों के बदले में , मटकी पर शहद के बदले में शहर के व्यापारी इन्हें एक नमक की थैली साबुन और थोड़ी चाय की पत्ती देते हैं। 50 किलो लकड़ी कोसों ढोकर लाने के बदले इन्हें 2 किलो घटिया आटे की थैली और एक प्याज मिर्ची के साथ देते हैं । कत्थे के एक बड़े ढेर के बदले में एक छोटी सी शीशी में पामोलिन और केरोसिन मिलता है। इतना शोषण होने के बाद भी वह अपना जीवन जीते हैं। जहां यह आदिवासी रहते हैं अब उनके इलाकों पर कई बाहरी कंपनियों की नजर पड़ गई है। जिन्हें पता चला है कि इन धरती के नीचे अपार खनिज है । उसे पाने के लिए अब वह इन आदिवासियों को यहां से निकलना चाहते हैं। इनको मदद करने के लिए हर पार्टी की सरकारी नेता इन हैं बहुराष्ट्रीय कंपनियों के लिए आगे आगे बढ़कर पलके बिछा रहे थे । उन्होंने यह भी सोचा नहीं की यह भूमिपुत्र , वन पुत्र कहां जाएंगे ? जो चुपचाप इन जंगलों में पीढ़ी दर पीढ़ी रह रहे हैं , क्या वे भी पंछी की तरह उड़कर कहीं दूर चले जाते । अगर वे जानवर होते तो काट काट कर खाने में लेते या चिड़ियाघर भेज दिया जाता । लेकिन अब इनका क्या करें किसी को इसे कुछ लेना देना नहीं है । प्रशासनिक अधिकारी, विधायक, मंत्री लोकल नेता सब के मुंह इन कंपनियों के गुणगान कर रहे हैं । सब मैनेज हो गया है। इस महा विस्थापन की कोई भी खबर कहीं भी प्रकाशित नहीं होती । यहां के सभी मूल निवासी स्त्री पुरुष और शिक्षित है । वह पढ़ना लिखना तो दूर की बात है। वे अपनी बात भी ठीक तरह से रख नहीं सकते । वह तो बस विकास के नाम पर उजड़ने के लिए अभिशप्त थे । घर जमीन तो थी ही नहीं कच्ची पक्की झोपड़ियां थी । वन की उपज खाकर जीते थे। कंपनियों के इंजीनियर को इस खजाने के बारे में पता चला तो सारी सरकारी सक्रिय हो गई। सरकारे आज की ही नहीं बल्कि उदारीकरण, भूमंडलीकरण की आंधी के बाद से ही सब कुछ बेचने को तैयार है । सरकार सिर्फ अनुमति दे बाकी सारा काम कंपनी करेगी । सारे जंगल का दोहन । स्त्री - पुरुषों को कंपनी में काम । कंपनी कहती है भारत से सस्ते मजदूर कहीं भी नहीं मिलते । वह इतने अनपढ़ है कि सौ में कितने जीरो होते हैं । जो कुछ गरम खून के आदिवासी थे वे कहने लगे यह सब कंपनी को देकर हम कहां जाएं? इस धरती

पर हम सालों से रहते हैं , पर किसी भी प्रकार का स्वामित्व इनके पास नहीं है। सारी जमीन सरकार की है सरकार जो भी करें उन्हें मानना पड़ता है। ख्रिस्ती मिशनरी को पता चला कि अगर यहां कारखाने आएंगे तो उनके दुकान भी बंद पड़ जाएंगे । इसलिए उन्होंने लोगों को कंपनी के खिलाफ भड़काना शुरू किया। उन्होंने आदिवासियों को उनके स्वामित्व की याद दिलाई । तब कहीं यह आदिवासी विरोध करने लगे । नव युवको का नेतृत्व मोती कुर्मु और टरकी कर्मा ने किया । जिससे सब परेशान हो गए प्रोजेक्ट हाथ से जाने का डर इन बहुराष्ट्रीय कंपनियों को होने लगा। तब इनका विरोध तोड़कर प्रोजेक्ट बनाने की बात चली।

भूमंडलीकरण के युग में नक्सली बनना -

जब सरकार द्वारा आदिवासियों को जोर जबरदस्ती होने लगी तो इनका विरोध करने के लिए आदिवासियों ने भी हथियार उठाएं। उनके विरोध को नया नाम दिया गया नक्सली।

जब आदिवासियों के मेहनत के निवाला छीनकर ऊपर से उन्हें वहां से खधेड़ा जाने लगा तो विरोध तो होना ही था । उनके विरोध पर लाठी चार्ज से होती हुई बात अब गोली तक पहुंच गई। यहां के आदिवासी अपनी जमीन, हवा, पानी, जंगल को बचाते - बचाते कैसे नक्सली बन गए वह यह भी खुद नहीं जानते। आदिवासी सभी युवाओं को सरकार नक्सली समझने लगी । अखबारों में छपता की राज्यों में नक्सलवाद फैलता जा रहा है लेकिन इसके मूल कारण की और किसी ने ध्यान नहीं दिया। विश्व में दो ही वर्ग होते हैं एक शोषक तानाशाह अपनी हुकूमत स्थापित करके राज करता है। दूसरा शोषित मजलूम , बेबस लोगों का । सरकार द्वारा साम, दाम, दंड, भेद का प्रयोग किया । आदिवासियों को तरक्की के ख्वाब दिखाए गए लेकिन आदिवासियों ने न माना और एक बार लैंडमाइन से पुलिस की बटालियन को उड़ा दिया तब से सरकार इन नक्सलियों को कुचलना के लिए तैयार हो गई।

भारत का भविष्य- डॉ संदीप अवस्थी लिखते हैं नायक भतरी गांव में गया उनके सामने गहरे कतई रंग पर गंभीर आंखें और काली निशान लिए था। उसका चेहरा मध्यम कद नंगे पांव छोटी सी कमीज और हाफ पेंट में मूड तूड़े बालों वाला वह किशोर भारत का भविष्य था।

आज भूमंडलीकरण के युग में लेखक बताना चाहते हैं कि व्यापार बढ़ गया भारत में कोई भी गरीब, अनपढ़ नहीं रहेगा लेकिन यह क्या वही भारत की वास्तविकता है।

नक्सली लोगों का ऐश आराम —

सरकार एवं बहुराष्ट्रीय कंपनियां कहने लगी जो नक्सली नेता एवं लोग है। वे ऐशो आराम वाली जिंदगी जीते हैं लेकिन वास्तविकता देखते ही यह पता चलता है कि जो नक्सली नेता मोती कुर्मा की पत्नी अर्धनग्न अवस्था में अपने बीमार बच्चों को पीठ पर बांधकर आंगन में धान की कुटाई कर रही है । घर में कुछ भी नहीं है।

संदीप अवस्थी लिखते हैं कि कहानी का नायक जब नक्सली लोगों से मिलते हैं सब उनका जीना देखकर उनके शरीर पर रोंगटे खड़े हो जाते हैं उनका जीवन और अखबार पत्रों की खबरें देखकर उनको नक्सलियों के जीवन की वास्तविकता समझ आती है । नक्सली कहते हैं कि , "हमें हमारे जंगल दे दो जमीन दे दो "। "हमें समझो हमें भी जीने दो"। " हम इंसान हैं जीना चाहते हैं"। लेकिन सरकार उन्हें मारने के लिए उतर आई है।

आज भूमंडलीकरण सब जगह विकास की गंगा बह रही है लेकिन भारत के कुछ ऐसे भी इलाके है । जहां के लोगों को इन भूमंडलीकरण की भनक तक नहीं और विकास के पहियों से कोसों दूर है । डॉ.संदीप अवस्थी अपनी कहानियों के द्वारा समाज की वास्तविकता को आपके सामने दर्शाना चाहते हैं। वे इस कार्य में सफल भी को चुके हैं। जैसा उन्होंने वर्णन किया वैसे ही परिस्थिति आज दिखाई देती है इनमें सुधार करना हमारी जिम्मेदारी बनती है।

संदर्भ -

1. उन्हा थ्री तथा कहानियां
2. कलेक्टर साहब तथा अन्य कहानियां

इक्कीसवीं सदी के हिंदी कथा साहित्य में चित्रित नारी की पीड़ा

प्रा. डॉ. अशोक बाळू पाटील
सहाय्यक प्राध्यापक, हिंदी विभाग,
क्रांतिसिंह नाना पाटील महाविद्यालय, वाळवा
ईमेल-ashok3338@gmail.com

हिंदी गद्य साहित्य के अन्य अंगों के समान कथा साहित्य का उद्भव और विकास आधुनिक काल की देन है। हिंदी कथा साहित्य की संकल्पना में कथा के विभिन्न रूपों और शैलियों को शामिल किया जाता है। इसमें उपन्यास, कहानी, लघुकथा, आख्यान विधा आती है। हिंदी कथा साहित्य ने भारतीय संस्कृति और समाज को विश्व में प्रतिबिंबित करके हिंदी साहित्य को समृद्ध किया है। हिंदी कथा साहित्य में सामाजिक, धार्मिक, राजनीतिक, राष्ट्रीय, सांस्कृतिक, व्यक्तिगत, मानव मनोविज्ञान और भावना, प्रेम, परिवार आदर्शवाद और यथार्थवाद आदि विशेषताओं का चित्रण हुआ है। हिंदी कथा साहित्य में जो अनेक विषय रहे हैं, उनमें नारी शोषण भी रहा है। नारी की पीड़ा को प्रेमचंद के लेखनी द्वारा विरोध की जो पटकथा लिखना शुरू हुआ कि, जोआज इक्कीसवीं सदी के लेखिकाओने उन्हें उसे पूरे जोर से गति प्रदान की है। इक्कीसवीं सदी के कथा लेखिकाओने स्त्री के अंतर विरोधी और युगों से शोषित दमित नारी आज भी समाज की अकड़बंदी, जड़ मानसिकता और परंपरा की शिकार बन रही है, इसका विवेचन विश्लेषण किया है। यहां हमने उपन्यास और कहानी के संदर्भ में इक्कीसवीं सदी के हिंदी कथा साहित्य में चित्रित नारी के पीड़ा को निम्नांकित रूप में उद्घाटित किया है।

अ) हिंदी उपन्यासों में चित्रित नारी

उपन्यास एकमात्र साहित्य की ऐसी विधा है, जो सबसे गतिशील है ।इस विधा ने आरंभ से लेकर आज इक्कीसवीं सदी तक अनेक प्रकार के अलग-अलग मोड लिए है। हिंदी के उपन्यासों में प्रेमचंद से लेकर आज तक नारी शोषण के, उसके पीड़ा की पटकथा लिखने की परंपरा निरंतर चलती आई है। हिंदी के उपन्यासों में आधुनिकता बोध, मुक्त बाजारवादी व्यवस्था तथा मोबाइल, संगणक, लैपटॉप, टी.वी जैसे तकनीकों के कारण स्त्री जीवन को छिन्न-भिन्न कर दिया है। इक्कीसवे सदी के उपन्यासों में जो नारी की वेदना का विवेचन मिलता है, वह प्रतिष्ठित लेखिकाओं की खुद की स्वानूभूति है। पद्मा सचदेव के शब्दों में, "स्त्री को त्रासदी भोगने का अभ्यास होता है, फिर भी त्रासदी तो है ही। यंत्र बन जाने की त्रासदी बड़ी भयानक है, पर वीर पुरुष के लिए अपनी पत्नी बांटने के अपमान से बड़ा कोई अपमान नहीं। दोनों को जिया है मैंने और उसी तरह कागज पर उतारने का यत्न किया है मैंने।"[1] याने इक्कीसवी सदी के अनेक लेखिकाओं ने खुद को आए अनुभवों को, त्रासदी को अपने लेखनी के माध्यम से कथाओं में उतारने का काम किया है, जो अनेक कथा नारियों के जीवन की करुण गाथा है।

इक्कीसवी सदी में भूमंडलीकरण, बाजारवाद, उपभोक्ता संस्कृति पूरे विश्व में स्थापित है। यह संस्कृति भारत में आज पैरों पैरों पर दिखाई देती है। आज यह संस्कृति हर एक के घर में घुस गई है। इससे नारी कैसे छूट सकती है। दुनिया में कहीं भी जाओ उपभोक्ता , बाजारवाद और भूमंडलीकरण ने मानव जीवन में नयी तरह की चुनौती पेश की है। इस संदर्भ में प्रभा खेतान लिखती है कि, "बाजार हर जगह है।दुनिया के हर कोने में, और यह बाजार चौबीसो घंटे सक्रिय रहता है।"[2] याने नारियों के चारों ओर आज बाजारवाद और भूमंडलीकरण का परिवेश छाया हुआ है। इसी कारण नारी शोषण तथा पीड़ा के विविध रूप सामने आ रहे हैं। इसमें मानसिक प्रताड़ना, अपमान, कामकाजी स्त्रियों की समस्या, वेश्यावृत्ति , बलात्कार , पुरुष का अहम, काम कुंठा जैसे अनेक विषय इस सदी के उपन्यासों के केंद्र में रहे हैं। अरुंधति राय, ज्योति पांडे, मैत्रेयी पुष्पा ,दयानंद पांडेय,मन्नू भंडारी, गीता शर्मा ,चित्रा मृदुल, मृदुला गर्ग ,प्रीति शेणॉय, स्मिता जैन, शोभा डे ,ममता कालिया, चंद्रकांता, प्रभा खेतान, अलका सरावगी, क्षमा शर्मा , निलाक्षी सिंह, शशि प्रभा शास्त्री जैसी और भी अनेक उपन्यासकारों ने नारी का संवेदनशील यथार्थ, प्रभावशाली और हृदय स्पर्शी चित्रण किया है।

आज के इक्कीसवीं सदी मे नई-नई तकनीक साधनों का प्रभाव नारी जीवन उधवस्त कर रहा है। मोबाइल , इंटरनेट संगणक के गलत इस्तेमाल के कारण अपहरण और बलात्कार जैसी घटनाएं दिनों दिन बढ़ती जा रही है। आज नारी पैसा , कामयाबी करियर प्रत्येक सुख सुविधा पाने के लिए घर से बाहर जाती है, लेकिन वह घर वापस सुरक्षित आ जाएगी इसका कोई भी गारंटी नहीं है। आज लड़कियों का अपहरण करके उन्हें कॉल गर्ल या फिर कोठे पर बेच दिया जा रहा है। बढ़ते हुए सौंदर्य व्यापार ,सौंदर्य प्रतियोगिता आदि के कारण महिलाएं आज बलात्कार का शिकार होती जा रही है। आज की नारी स्कूल, कॉलेज ,मंदिर ,बाजार, ऑफिस रेल स्टेशन , हॉस्टल , बस स्टॉप ,घर और घर के बाहर कहीं भी दिन दहाड़े सुरक्षिता महसूस नहीं कर रही है। नारी के ऊपर अत्याचार सभी जगह पर बढ़ते ही जा रहे हैं। यही बढ़ते घटनाओं का चित्रण उपन्यासों द्वारा अनेक लेखिकाओं ने चित्रित किया है। 'कठ गुलाब' जैसे उपन्यास में, "स्मिता निरंतर अपना अधिकार प्राप्त करने का प्रयत्न करती रहती है। उसके जीजा द्वारा उसका बलात्कार किया जाता है परंतु भय के कारण वह विरोध कर नहीं पाती।"[3] अत: आज नारी का हर जगह शोषण हो रहा है। समाज के भय से वह अस्मिता बनी रखने के लिए सालों से यह पुरुषों द्वारा प्रताड़ित होती आई है।

इक्कीसवीं सदी के उपन्यास पढ़ने के बाद मालूम होता है कि, महिला उपन्यासकारों ने पूरी वैचारिक पृष्ठभूमि के साथ रचनाओं का लेखन किया है। इन्होंने विवाह संस्था को स्त्री पुरुषों के संबंधों को नई दृष्टि से विश्लेषित किया है। 'शेष कादंबरी' उपन्यास में सविता और रूबी के वार्तालाप में नारी की वेदना को अंकित किया है। जिसमें नारी पति के प्रत्येक अनुचित व्यवहारों को सहती रहती है। 'अनामिका के तिनका तिनका पास' में स्त्री वेदना के उत्तर आधुनिक रूप को उपस्थित किया है। इसमें विवाह संस्था, प्रेम, दांपत्यत्तेतर प्रेम संबंध, स्वच्छंद प्रेम संबंध, कॉल गर्ल ,वेश्या आदि का विवेचन किया है। इक्कीसवीं सदी के उपन्यासों में नारीवाद भी प्रस्तुत है। आज भी समाज में नारी का जन्म अभिशाप माना जा रहा है। उपन्यासकार लेखनी के माध्यम से लड़की के जन्म पर दुखी होने वाले लोगों के मानसिकता का पर्दा फाश करते हैं। मधु कांकरिया ने 'सेज पर संस्कृत' उपन्यास में धर्म के नाम पर स्त्री पर किस तरह अत्याचार हो रहे हैं, इसका सटीक ढंग से विवेचन किया है। आज के दौर में लीव इन रिलेशनशिप का फैशन आ गया है। आज क्या जमाना आ गया है की शादी से पहले लड़का लड़की एक साथ रहते हैं। इसी कारण भी आज की युवा नारी खुद ही यौन शोषण का शिकार होती जा रही है। ममता कालिया दौड उपन्यास में लिखती है कि, मैंने तो ऐसी कोई लड़की नहीं देखी जो शादी के पहले ही पति के घर में रहने लगी।"[4] मतलब अतृप्त यौन भावना भी नारी के पीड़ा का वर्तमान कालीन एक महत्वपूर्ण कारण है, जो उपन्यासकारों ने मार्मिक रूप से रेखांकित किया है।

आदिम युग से आज के इक्कीसवीं सदी के वैज्ञानिक युग तक सफर में आज की स्त्री रसोई घर से लंबा सफर करके बहुत आगे निकल आई है। आज हम अंतर्राष्ट्रीय महिला दिन मनाकर महिलाओं के प्रति तुम शक्ति, दया, त्याग की मुरत हो ऐसे नारे लगा रहे हैं, लेकिन दिल से हर एक को सोचने की बात है, नारी ने भारतीय संस्कारों की मर्यादा थोड़ी नहीं फिर भी अभी भी वह अत्याचार सह रही है। आज भी समझ में एक ऐसी व्यवस्था है। ऐसे लोग है, जो नारी का यौन शोषण, श्रम शोषण और आर्थिक शोषण करके उसको उपभोग्या बनाने की कोशिश कर रहे हैं। वेश्यावृत्ति, बलात्कार, अपहरण और पुरुषों की हिंसात्मक प्रवृत्ति ने नारी का जीवन दयनीय कर दिया है। वर्तमान में स्त्री की पीड़ा को चित्रित करने वाले विविध भाषाओं में अनेक महत्वपूर्ण रचनाएं उपलब्ध है। अनेक महिला उपन्यासकारों ने भी अपनी रचनाओं के माध्यम से भारतीय स्त्री की दशा को स्पष्ट किया है। उपर्युकत विवेचन से स्पष्ट है कि आज पूरा भारतीय समाज नारी जगत के वर्तमान स्थिति के प्रति चिंतित है। इस संदर्भ में हिंदी कथा साहित्य में उपन्यास संदर्भ का समग्र लेखन उल्लेखनीय और शोध परख है।

ब) हिंदी कहानियों में चित्रित नारी-

हिंदी कहानी साहित्य ने इक्कीसवीं सदी तक आते-आते अनेक मानवीय यथार्थों को अपने में समेटा है। पौराणिक काल से लेकर आज तक अनेक पक्षो को साहित्य में अभिव्यक्त किया है। साहित्य के कहानी विधा में भी यह बहुपक्षीय अभिव्यक्ति विविध रूपों में आई है। नारी हमारे सामाजिक जीवन का महत्वपूर्ण अंग है। आज नारी पुरुषों के खन्दो से खंदा मिलाकर समाज की हर क्षेत्र में अपने योगदान से कीर्तिमान स्थापित कर रही है, लेकिन इक्कीसवीं सदी के कहानियों में नारी के अनेक समस्याओं और तकलीफों की सूक्ष्म एवं गहरी अभिव्यक्ति मिली है। इसी अभिव्यक्ति को कहानीकारों ने पकड़ा है। इक्कीसवीं सदी की कुछ प्रमुख कहानीकारों ने अपनी रचनाओं में नारी की पीड़ा, स्थिति और समस्याओं को उठाया है। इसमें मैत्रीय पुष्पा, मृदुला गर्ग, अलका सरवागी, ममता कालिया, अनीता गोपेश ,शिवमूर्ति ,डॉ जयकांतन,संतोष श्रीवास्तव, स्वाति तिवारी, मृदुला गर्ग,

मन्नू भंडारी, चित्रा मंदल ,प्रभा खेतान, शशि प्रभा शास्त्री, मालती जोशी, क्षमा शर्मा, नीलाक्षी सिंह, चंद्रकांता आदि के साथ और भी अन्य कहानीकार मिलते हैं। इक्कीसवीं शती में बदलते परिदृश्यों को, बदलते तेवरों को, बदलते समय को, परिवेश को कहानीकारों ने अपनी कहानियों में विश्लेषित किया है। इस सदी के कहानियों में लिंग भेदभाव, घरेलू हिंसा ,यौन उत्पीड़न, शिक्षा और रोजगार का प्रश्न ,सामाजिक दबाव ,प्रेम जैसी अनेक नई समस्या चित्रित है।

आज हमारे देश में खेद की बात है कि ,महिलाओं की प्रति पशु जैसा व्यवहार किया जा रहा है। आज के संस्कारहीन लोग भारतीय संस्कृति भूल गए हैं। जिन पुरुषों को स्त्री का सहारा देना चाहिए ,उसकी रक्षा करना चाहिए वहीं पुरुषों के अत्याचारों से आज की स्त्री बहुत उत्पीड़न सह रही है। पुरुष मनोवृत्ति के कामुकता का शिकार हो रही है। भारतीय नारी विश्वास के आधार पर अपने जीवन की गाड़ी को आगे बढ़ना चाहती है किंतु उसे आज मानसिक घुटन का सामना करना पड़ रहा है। 'औरत एक रात है' इस कहानी में रीमा की शादी बनते बनते रह जाने की समस्या को उजागर किया है। इस कहानी में कपिल और रीमा की अफेयर की चर्चाओं के कारण एक नारी को सामाजिक दबाव में रहना पड़ रहा है। कहानी के वार्तालाप नुसार ,"वहां भी पता चला कि कपिल नाम का यह लड़का कभी फोन से, कभी पत्र से रीमा के साथ अपने अफेयर की सूचना देता है। कहता है रीमा सिर्फ मेरी है। किसी और की हो ही नहीं सकती"[5] मतलब आज नारी का किसी पुरुष के साथ प्रेम संबंध न होने पर भी लोग झुठे अफवाहों पर नारी को ही दोष देते रहते हैं। नारी लता समान होती है। चरित्र नर नारी समाज के हित के लिए मूल्यवान है। पर वर्तमान कालीन समाज चरित्र के मामले सारी पवित्रता नारी के लिए है पुरुष के लिए नहीं है ऐसा बर्ताव कर रहे हैं।इस पुरुष प्रधान समाज के सारे प्रबंध नारी को है। पुरुष हर मामले स्वतंत्र है ।

भारत में नारी जन्म तो पिता के घर में लेती है, लेकिन शादी के बाद उसको पति के घर अपनी पूरी जिंदगी बितानी पड़ती है। उसको पति के घर पत्नी ,माता, बहू ,भाभी आदि विविध रूपों में रहना पड़ता है। सामान्य नारी जीवन में समस्याओं से सदैव घिरी रहती है। उसको ससुराल जाकर आर्थिक ,पारिवारिक जैसे विभिन्न गंभीर समस्याओं का सामना करना पड़ता है। जिनका निदान सहज नहीं होता। 'बदलते रिश्ते' कहानी संग्रह के 'खाली हाथ' कहानी में एक नवयौवना की करुण कथा है, जो अपने ससुरालियों के जाल में ऐसी फस जाती है ,जो की मौत के बाद ही उनके जाल से छूट पाती है। जीवन मृत्यु के संघर्ष का चित्रण करते कहानीकार लिखती है कि, मुश्किल से उसने दो-चार सांस ली होगी कि घुटी घुटी सांसों से वह कहने लगी दीदी विजय को बचा लेना ,क्योंकि यही उनका कुलदीपक है ? मेरा क्या है मेरे जैसी तो और बहुत आ जाएंगी इतना करते ही उसकी आंखें ठहर गई और जीभ भी वहीं रुक गईअनेक अनुत्तरित सवाल छोड़कर"[6] मतलब समाज में इस तरह अनेक महिलाओं का ससुराल में मृत्यु होता रहता है। उनके मृत्यु का गुढ आज भी सामने नहीं आ रहा है। नारियों को मृत्यु के बाद भी न्याय मिल नहीं रहा है। विवाह के बाद की समस्या आज गंभीर रूप से सामने आ रही है। कुछ कहानीकारों ने पुरुष और नारी के अहम टकराहट को कहानियों का विषय बनाया है। अविवाहित नारी की दशा बड़ी दयनीय होती है।मालती जोशी की ढाई आखर प्रेम का' कहानी में ऐसी ही एक नारी का चित्रण है।वर्तमान काल में विधवा स्त्रियों के साथ दुर्व्यवहार किया जाता है।कथाकार मंजुल भगत की 'बुआजी' कहानी में विधवा जीवन की विवश्ताओं और उनसे लाभ उठाने वाले स्वार्थी लोगों का मार्मिक चित्रण हुआ है।

कुछ कहानीकारोंर ने इक्कीसवीं सदी की हिंदी कहानियों में वर्तमान कालीन नारी जीवन पर बाजारवाद, भूमंडलीकरण का प्रभाव किस तरह पड़ा है, इसका विवेचन किया है। आज के बाजारु प्रवृत्ति के कारण नारियों के भी भौतिक इच्छाएं और महत्वाकांक्षाएं बढ़ती जा रही है, इसके उदाहरण दिए हैं। भोगवादीवृत्ति के कारण प्रोफेशन कॉल गर्ल बन रही है। अंजू दुआ जैमिनी की कहानी 'बताना जरूरी है क्या'आज की स्त्री को प्रस्तुत करती है, जो बाजारवाद का शिकार बनी, हुई हैं। कहानी की नायिका कहती है ,"डोंट राइट हाउसवाइफ। मैं प्रोफेशन में हूं। आई एम प्रोफेशनल कॉल गर्ल।"[7] अर्थ मे कॉल गर्ल बनना आज प्रोफेशन मान जा रहा है।इस सदी के यही बदलते विभिन्न रंगों को कहानीकारों ने प्रस्तुत किया है। वर्तमान काल में शिक्षित नारी अपने नारीत्व का भले समादार न करें, परंतु उसकी समस्याएं कम नहीं हुई है। पुरुष आज भी उसका सहयोग करने के बजाय उसकी अवहेलना ही कर रहा है। कामकाजी स्त्रियों का जीवन तो और भी विषम है। उन्हें घर बाहर शोषण अपमान संदेह और उत्पीड़न का सामना हरक्षण करना पड़ रहा है। अनेक कहानीकारों ने अपनी रचनाओं के माध्यम से नारी के अस्तित्व बोध पर चिंता व्यक्त की है।

आज का युग संगणक का मोबाइल का युग माना जाता है। कंप्यूटर ,उपग्रह, डिजिटल प्रौद्योगिकी का लगातार विकास होता जा रहा है। नई-नई तकनीकों ,माध्यमों के कारण नारी शोषण के नवीन आयाम विकसित हो रहे हैं। नारी के सहज चित्रण दर्शाने के लिए टी.वी के , धारावाहिका ,फिल्मों में इर्ष्या, द्वेष , झगड़ालू वृत्ति को प्रस्तुत किया जा रहा है। विज्ञापनों में कुछ स्वार्थी लोग पैसा कमाने हेतु नारी की वासना रंजीत छवि को माध्यम बना रहे हैं ।आज कामोत्तेजक दवावों के विज्ञापनों के कारण महिला वर्ग पर अत्याचार और कामजन्य हिंसा को बढ़ावा मिल रहा है। देश में स्थित भयावह हो गई है। बदलापुर दुर्घटना में अपने पढ़ा सुना होगा कि पांच छह वर्ष की अबोध बच्चियों के साथ दुष्कर्म हो गया। देश में आज रेप कांड बढ़ता जा रहा है। कलात्मकता के नाम पर गांव से ज्यादा शहरों में वासनात्मक अंग का प्रदर्शन आम बात है। 'सुंदर लड़कियों वाला शहर' इस कहानी में एक लड़के के बारे में कहानीकार लिखते हैं, "वह रुका और छह सात के झुंड में वहां से गुजरती हुई लड़कियों को भर आंख देखने लगा । पूरी बेहयाईसे"[8] यहां आज के व्यापारोन्मुख संसार में महिलाओं को देखने की पुरुष की मानसिकता का मनोवैज्ञानिक प्रस्तुत किया है। आज के भयग्रस्त वातावरण में लड़कियों को ,नारियों को हर पल भयभीत रहना स्वाभाविक है। आज केइक्कीसवीं सदी के कहानियों में नारी के पीड़ा के अनेक रूपों को लेखनी में कैद किया है।

उपरोक्त विवेचन के बाद हम कह सकते हैं कि, मुंशी प्रेमचंद ने अपने कथा साहित्य में नारी शोषण के विरुद्ध अभियान का सूत्रपात किया था ।वह अभियान इक्कीसवीं सदी तक आते-आते गतिमान हो गया है। साहित्यकारों ने उपन्यास और कहानियों में नारी शोषण से संबंधित एक भी ऐसी समस्या नहीं छोड़ी जिसपर उन्होंने विचार न किया हो। इसमें महिला कथाकारों की भूमिका महत्वपूर्ण है। इन रचनाकारों ने अवैध संबंधों की समस्या, रखैल की समस्या,विधवा विवाह,परिवार नियोजन,विधवा मां, कुमारी मां की समस्या ,वेश्या समस्या,मातृ रूप,पति-पत्नी संबंध, प्रेमिका की समस्या,विवाह पूर्व प्रेम, बलात्कार, अतरूपता यौन भावना, घरेलू हिंसा मानसिक प्रताड़ना, उत्पीड़न, विवाह के बाद के रिश्ते, आर्थिक शोषण जैसे नारी संबंधी अनेक पहलुओ पर विचार करके कहानी और उपन्यासों के कथा द्वारा प्रकट किया है। आजकल तो संचार माध्यमों की प्रतिदिन प्रगति होती जा रही है। इसमें समाचार पत्र, टी.वी , कंप्यूटर मोबाइल इन माध्यमों द्वारा भी नारी पीड़ा के नए-नए आयाम सामने आ रहे हैं। आजकल कंप्यूटर द्वारा और मोबाइल द्वारा अश्लील ईमेल एस.एम.एस करना ,भेजना वीडियो बनाना आदि आधुनिक तारीखों का प्रयोग भी किया जा रहा है।स्कूल ,कॉलेज, हाट बाजार घर से बाहर जानेवाली महिला, लड़की आज पल-पल में भयग्रस्त है। अतः यही नारी शोषण के विभिन्न पीड़ाओ को इक्कीसवीं सदी के कथा साहित्य में यत्र तत्र मिल रहा है।

संदर्भ

1)पद्मा सचदेव ,भट्टको नहीं धनंजय, भारतीय ज्ञानपीठ, नई दिल्ली, तीसरा संस्करण -2007 (भूमिका)
2)प्रभा खेतान , भूमंडलीकरण ब्रांड संस्कृति और राष्ट्र, नई दिल्ली ,सामाजिक प्रकाशन- 2010 ,पृ-16
3)डॉ राजनारायण पांडेय ,हिंदी कथा साहित्य में नारी शोषण, उत्कर्ष पब्लिकेशन एंड डिस्ट्रीब्यूटर्स, कानपुर, प्रथम संस्करण-2013 पृ-67
4)ममता कालिया, दौड,वाणी प्रकाशन नई दिल्ली, प्रथम संस्करण -2005, पृ-52
5)मालती जोशी ,औरत एक रात है ,परमेश्वरी प्रकाशन दिल्ली, संस्करण -2007 ,पृ-91
6)डॉ कश्मीरी देवी ,बदलते रिश्ते, आरोग्य पुस्तक केंद्र गाजियाबाद, संस्करण-2013 पृ-14 7)अंजू जेमिनी, क्या गुनाह किया, कल्याणी शिक्षा परिषद नई दिल्ली,प्रथम वर्ष -2007, पृ- 27
8)दयानंद पांडेय, सुंदर लड़कियों वाला शहर ,राष्ट्रीय कला साहित्य एवं संस्कृति संस्थान दिल्ली, संस्करण- 2013 ,पृ-11

ज्योत्स्ना मिलन की कहानियों में चित्रित नारी का अंतर्द्वंद्व

कुमारी शकुंतला दशरथ कुंभार
शोध छात्रा
शिवाजी विश्वविद्यालय,
कोल्हापुर
shakuntalakumbhar10@gmail.com

प्रस्तावना:

हिंदी साहित्य जगत में आज तक कई विमर्शों को लेकर विचार-विवेचन हुआ है। उसमें दलित विमर्श, किसान विमर्श, वृद्ध विमर्श आदि कई विषयों पर विवेचन हुआ है। इन में ज्यादा मात्रा में नारी जीवन पर विचार-विमर्श तथा लेखन मिलता है। जिसमें नारी जीवन की समस्याओं, विचार शैली, सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, मानसिक स्थिति को लेकर लेखन दृष्टव्य होता है। हिंदी साहित्य जगत में ममता कालिया, मृदुला गर्ग, आशा रानी व्होरा, अमृता प्रीतम, सुशीला टाकभौरे जैसी कई महिला लेखिकाओं के साथ-साथ पुरुष लेखकों ने भी नारी को केंद्र में रखकर लेखन किया है। लेकिन फिर भी इनमें ज्योत्स्ना मिलन ने हिंदी साहित्य जगत में अपनी एक अलग पहचान बनाई है। ज्योत्स्ना मिलन ने नारी के संवेदनशील मुद्दों को अपने लेखन के माध्यम से उठाया है। उनकी कहानी की नारी एक आम, घरेलू नारी है, जो हमेशा हमारे इर्द-गिर्द घूमती रहती है। उनकी कहानियाँ स्त्री मानसिकता की अभिव्यक्त अरूप गहराइयों को और अंतरदृष्टि से लदफद सच्चाई को सतह तक उठा लेती है। यह वही स्त्रियाँ है, जिनसे हमारी मुलाकात रोज होती है। ऐसी ही आम नारियों की आंतरिक गहराइयों को ज्योत्स्ना मिलन ने अपनी कहानियों के माध्यम से चित्रित किया है।

शोध सार:

वर्तमान युग में हिंदी साहित्य सृष्टि में नारी जीवन को केंद्र में रखकर प्रचुर मात्रा में लेखन हुआ है, मगर उसकी आंतरिक छटपटाहट और उसके संवेदनशील मुद्दों को उजागर करने का सफल प्रयास ज्योत्स्ना मिलन ने किया है। उसके मन की अनकही उलझन, उसकी आंतरिक छटपटाहट, जीने का संघर्ष, सहनशीलता, जीवन की भीषणता, संवेदनशीलता, जीवन की वास्तविकता तथा जीवन की मार्मिक गहराई को छूने का प्रयास ज्योत्स्ना मिलन अपने कहानियों के माध्यम से करती है ।

बीज शब्द: अंर्तद्वंद्व, धरोहर, दृष्टव्य, आत्मनिर्भर

'चीख के आर पार' कहानी के माध्यम से नारी के अंतर्द्वंद को चित्रित किया है। कहानी की अश्विनी एक अजब उलझन से गुजर रही है। अँधेरा होते ही उसे अजब-से अनुभव होने लगते हैं। "उसे अपने हाथों से, समूचे अपने आप से बेहद डर लग जाता और वह डर बढ़ता जाता बाढ़ की तरह...."[1] उस अँधेरे में बहुत सारे चेहरे एक के बाद एक उसके सामने आने लगते हैं। रात के समय जब उसका पति कभी उसे पास आने की कोशिश करता, तो वह घबरा जाती। उसे लगता है कि, वह अपने पति का गला दबा रही हैं और देखते-देखते उसका गला सुई इतना छोटा हो गया है। जब वह सपने से जगती है, तो देखती है कि पति और उसकी गर्दन दोनों ठीक है। अश्विनी की यह स्थिति उसके मन की घबराहट को चित्रित करती है, जो हर नारी में अपने वैवाहिक जीवन के बारे में होती है। हर नारी के मन में कहीं न कहीं अपने पति को लेकर यह डर रहता है। अपने इस नए जीवन के सफर में इस तरह की उलझन होना स्वाभाविक है। नारी मन की छटपटाहट का यथार्थ अंकन लेखिका ने किया है।

'अंधेरे में' कहानी के दादी के माध्यम से नारी के मन में चलने वाली छटपटाहट को चित्रित किया है। हमारी भारतीय परंपरा में नारी सहनशीलता का प्रतीक है। हर बात को चुपचाप सहकर वह अपनी जिंदगी बिताती है। कहानी की दादी का घरवालों से बार-बार अपमान होता है, मगर वह उसके खिलाफ कोई आवाज तक नहीं उठाती। लेकिन जब भी वह नींद में होती है, तब अपने दबाए अपमान को बाहर निकालती है। वह नींद में बड़बड़ाती है "मेरा क्या मान अपमान, अपमान तो शरीर का होता है।"[2] इसी तरह की बुजुर्ग महिलाएँ आज भी हमारे घर, परिवार और समाज में पाई जाती है, जो घर-परिवार को बनाए रखने के लिए हमेशा समर्पित भावना रखती है। ज्योत्स्ना मिलन ने दादी के माध्यम से बुजुर्ग महिलाओं की वास्तविक स्थिति का अंकन किया है।

'शंपा' कहानी के माध्यम से नारी के मन में चल रहे आंतरिक संघर्ष को ज्योत्स्ना मिलन चित्रित करती है। शंपा अजीब दौर से गुजर रही है। वह कहती है," य़ह एक दौर होता है जब मुझे हमेशा लगता है कि मैँ शरीर के भीतर हूँ और मैं शरीर से अलग हूँ।"[3] एक दौर में शंपा का शरीर उसके शरीर के अंदर नहीं है, फिर भी शंपा इस उम्मीद में बैठी है कि शरीर उसे कभी ना कभी अंदर जरूर लेगा। बहुत देर बैठने के बाद उसका शरीर उसे अंदर लेता है। तब वह अपने शरीर के अंदर बहुत गहराई में जाकर बैठती है और ऐसे समय में उसका पति अतिक जब उसे छूने की कोशिश करता है, तो उसे लगता है कि उसने किसी गंदी नाली को छुआ है। इस भयानक अनुभव को वह अतिक को बता भी नहीं सकती और ना ही समझा सकती है। क्योंकि जब शंपा का यह दौर होता है, तो अतिक का कोई दौर नहीं होता। जिस वक्त शंपा को अतिक छूता है, तो शंपा खुद को बाँध कर रखती है। दूसरा दौर यह भी होता है कि ना चाहते हुए भी अपने आप को अतिक की ओर धकेल देती है। जो अतिक पहले दौर में उसे अच्छा नहीं लगता था, वही अतिक जब उसके पास से गुजरता है, तब अजीब-सा एहसास होने लगता है। शंपा के माध्यम से ज्य़ोत्स्ना मिलन ने नारी जीवन की मार्मिक गहराई ,उसकी मानसिक स्थिति, उसकी शारिरीक अवस्था को अंकित किय़ा है जो य़थार्थ आज भी हर औरत में पाय़ा जाता है। कईं महिलाएँ आज भी इस मानसिक और शारिरीक उलझन से गुजरती है, मगर अपनी इस उलझन को किसी को बताती नहीं।

'धड़ बिना चेहरे' का कहानी के माध्यम से नारी के मन में चलने वाली मानसिक स्थिति को चित्रित किया है। कहानी की अश्विनी के घरवाले उसका विवाह ऐसे इनसान से करते हैं, जिसे वह बिलकुल पसंद नहीं करती। जिस इनसान से वह शादी करना चाहती है, उसकी एक सुंदर तस्वीर उसने मन में बनाई है, मगर वास्तव में जिसके साथ शादी हुई वह बिलकुल उसके विरुद्ध है। जिसे देखते ही "उसने चीखते हुए कहा, नहीं, नहीं, नहीं..... ई....ई....ई। मैं नहीं सह सकती य़ह चेहरा।"[4] रात के समय जब उसका पति उसके आँखों के सामने आता है, तब मानो बिना धडवाले चेहरे से वह मिलती है। जिसकी कल्पना का चेहरा, सपनों का चेहरा उसे कभी नहीं मिलता। इससे स्पष्ट होता है कि, आज भी मध्य़मवर्गीय़ परिवारों में लड़की को अपनी पसंद य़ा अपनी जिंदगी का फैसला लेने की आजादी हमारा समाज य़ा परिवार नहीं देता। आज भी कई लडकिय़ों को इस अजीब उलझन से गुजरना प़ड़ता है। यहाँ लेखिका ने भारतीय समाज तथा परंपरा की सच्चाई को चित्रित किया है।

'झमकू' कहानी के माध्यम से नारी मन की आंतरिक बहस को चित्रित किया है। वास्तविक झमकू बाल विधवा है, पति की मृत्यु के बाद एक साधारण-सी जिंदगी जीती है। वैसे जीवन से उसे कोई शिकायत नहीं है, मगर फिर भी मंदिर के मोहनदास जी को जब भी देखती है, तो अंदर से काँप उठती है। जब अपने बेटे और बहू का शादीशुदा जीवन देखती है, तब वह अपने आप को बिलकुल नहीं रोक पाती। वह अंतरिक रोमांच से काँप उठती है। अपने बेटे और बहू का प्यार भरा जीवन देखकर उसे अपने सूने जीवन से जलन-सी होने लगती है। जब मोहनदास जी से नज़र मिलती है तो अंदर से सिहर उठती है। तब उसके मन में यह ख्याल जरूर आता है कि, सारे बंधनों को, अपनी सीमाओं को तोड़कर उस रिश्ते को अपनाएँ। मगर यह केवल सपने में हो सकता है, इसका उसे पूरा विश्वास था। आज नारी शिक्षित तथा आत्मनिर्भर होने के कारण लोगों की सोच थोड़ी बहुत बदली जरुर है, मगर फिर भी य़ह स्थिति पूरी तरह से बदली है ऐसा हम कह नहीं सकते। समाज, परिवार तथा जिम्मेदारी एक विधवा को किसी भी तरह की आंतरिक भावना जगाने की अनुमति नहीं देता। पत्नि के मृत्य़ु के पश्चात पुरुष तुरंत विवाह कर सकता है मगर इस तरह की स्वतंत्रता हमारा समाज एक विधवा को आसानी से नहीं देता। उसे परंपराओं में बाँधकर रखता है।

'सहचार' कहानी के माध्यम से ज्य़ोत्स्ना मिलन ने नारी के मन में उठने वाली आंतरिक गहराई को स्पष्ट किया है। कहानी की निशी एक चित्रकार है, लेकिन बिलकुल गुमसुम-सी रहती है। अपने-आप को किसी के सामने जाहिर नहीं करती। अपनी भावनाओं को, अपने विचारों को किसी पर नहीं लादती। उसका पति उसे समझने की पूरी कोशिश करता है, मगर किसी भी हालत में वह अपनी जिंदगी को खुलकर नहीं बताती। जब भी उसका पति उसे कुछ बताने की कोशिश करता है, तब वह दिखावे के लिए सब कुछ करती है, लेकिन अंदर ही अंदर नाराज-सी कुढती रहती है। निशी के माध्यम से लेखिका ने उन महिलाओं के जीवन को उजागर किय़ा है, जो अपने वैवाहिक जीवन से खुश नहीं है। जिसके लिए विवाह एक समझौता है और आज भी कई महिलाओं को वैवाहिक जीवन में कई बार समझौता करना पड़ता है। य़ही हमारे समाज का कडुआ सच है, जिस पर लेखिका ने प्रकाश डाला है।

'बावली' कहानी के माध्यम से नासिरा शर्मा ने स्त्री अंतर्मन को चित्रित किया है। बावली कहानी की सलमा कहती है, "कभी खय़ाल ही नहीं आय़ा कि मेंरा, सिर्फ मेरा, मेरा अपना एकदम निजी कुछ भी नहीं हो सकता है। मैं तो उनमें प्यास के रिश्ते के नाम बँटती रही।"[5] उपर्युक्त विधान नारी की छटपटाहट को चित्रित करती है। इस कहानी की सलमा शादीशुदा औरत है। पति-पत्नी दोनों एक दूसरे से बेहद प्यार करते हैं, मगर सलमा माँ नहीं बन पाती। इसलिए उसके ससुराल वाले और मायके वाले उसके पति की दूसरी शादी के लिए अनुमति देते हैं। मगर सलमा इस सत्य को नहीं स्विकारती। वह अपने पति को दूसरी शादी की अनुमति तो देती है, मगर अपने अंदर ही अंदर कुढ़ती रहती है। वह यह सह नहीं पाती कि उसके पति के जीवन में कोई दूसरी औरत उसके स्थान पर आने वाली है। अपने मन को समझाने की कोशिश जरूर करती है, मगर अपनी इस छटपटाहट को किसी के सामने नहीं बता सकती। सलमा के माध्यम से लेखिका ने औरतों के यथार्थ जीवन को दर्शाय़ा है, जो अपने पति की दूसरी पत्नी के साथ रहती है। आज भी इस स्थिति से कई औरतों को गुजरना पड़ता है। आज वर्तमान युग में यह सबसे बड़ी समस्या मानी जा सकती है। आज भी हमारे समाज में शादीशुदा औरत का पुनर्विवाह करना गलत माना जा सकता है, मगर पहली पत्नी के होते हुए भी दूसरी शादी करना उतना ही सही माना जाता है। समाज की इस सोच को आज बदलना सच में जरूरी है। य़हाँ समाज की कडवी सच्चाई को प्रस्तुत किय़ा है।

निष्कर्ष:

उपर्युक्त विवेचन से स्पष्ट होता है कि, ज्य़ोत्स्ना मिलन द्वारा लिखित आम नारी पात्र एक अजब-सी उलझन से गुजर रहे हैं। आज नारी शिक्षित, आत्मनिर्भर है मगर यह बातें सभी महिलाओं के संदर्भ में सच नहीं है। आज भी दादी, अश्विनी, निशी, शंपा, झमकू, बावली जैसी औरतें हमारे आस-पास दृष्टव्य़ होती है। और आज भी इन्हीं आम महिलाओं के साथ-साथ एक शिक्षित नारी भी इस मानसिक पीड़ा से गुजरती दिखाई देती है। आज नारी स्वतंत्र है, मगर फिर भी समाज, परिवार, परंपरा तथा जिम्मेदारियों के नाम पर आज भी वह अपने अंदर कुढती रहती है। उसके लिए उसकी मानसिक या शारीरिक आजादी आज भी पूरी तरह से मिली है ऐसा हम नहीं सकते। आज भी वह अपनी भावनाओं को दबाती है। आज भी भारतीय समाज की महिलाएँ मानसिक रूप से पूरी तरह स्वतंत्र है, ऐसा हम बिलकुल नहीं कह सकते और इसी सच्चाई को ज्य़ोत्स्ना मिलन ने अपनी कहानियों के माध्यम से अंकित किया है। और समाज को स्त्री मन की गहराइय़ों को, मानसिक स्थिति के प्रति सोचने के लिए प्रेरित किया है।

संदर्भ ग्रंथ:

1. ज्य़ोत्स्ना मिलन, अंधेरे में इंतजार, वाग्देवी प्रकाशन, बीकानेर 1996, पृ.31
2. वही, पृ.37
3. वही, पृ.38
4. मिलन ज्य़ोत्स्ना, उम्मीद की दूसरी सूरत, वाग्देवी प्रकाशन बीकानेर, प्रथम संस्करण 2003, पृ.123
5. शर्मा नासिरा, दस प्रतिनिधि कहानियाँ, किताब घर प्रकाशन, नई दिल्ली ,2008, पृ.सं.20

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

नासिरा शर्मा के कथा साहित्य पर भूमंडलीकरण का प्रभाव 'संस्कृति' के विशेष संदर्भ में

कु. भाग्यश्री दादासाहेब चिखलीकर
पीएच.डी., शोध छात्रा
शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

सारांश :

वैश्वीकरण की अवधारणा हमारी संस्कृति के लिए नई बात नहीं है। हमारी पारंपरिक अवधारणा 'वसुधैव कुटुम्बकम्' की है, पूरे विश्व समुदाय को एक कुटुम्ब, एक कुल मानने का हमारा आग्रह रहा है। लेकिन भूमंडलीकरण की शब्दावली का वैश्विक गाँव-'ग्लोबल व्हिलेज' हमारी धारणा से अलग है। 'वैश्विक गाँव' की मान्यता का एक आर्थिक पक्ष बाजार तथा बाजारवाद इसे हमारी पुरातन मान्यता से पूरी तरह अलग करता है। वैश्वीकरण का यह आर्थिक पक्ष इसे नव साम्राज्यवाद का रूप प्रदान करता है। 'भूमंडलीकरण' के अंतर्गत बाजार का अंग बन जाना ही विकास का एकमात्र मार्ग है।

बीजशब्द : संस्कृति, भूमंडलीकरण, वैश्वीकरण, आधुनिक

प्रस्तावना :

प्रो. यशपाल कहते है, 'भूमंडलीकरण' का अर्थ यह नहीं है की, यह सब लोगों के लिए बराबर है। इसमें 'वसुधैव कुटुम्बकम्' जैसी बात बिल्कुल नहीं हैं। भूमंडलीकरण एक स्वेच्छावारी प्रक्रिया है, जिसके नियमों का पालन हमें करना पड़ेगा और हम सबको उसके पीछे चलना पड़ेगा। ये यह भी तय करेंगी कि, हमारी स्थितियाँ कैसी होगी, उन्हें कैसी होनी चाहिए। आपको अनुकूलित किया जाएगा।

भूमंडलीकरण उसे कहते है, जो उन्नीसवीं सदी के सातवे दशक में आधुनिकता ने सुरु किया था। आधुनिकता को इंसान के सोच-विचार में तरह —तरह की क्रांतियाँ करने का श्रेय दिया जाता है, लेकिन उस की व्याख्याओं में यह पहलू उभर कर आ पाता है कि वह भूमंडलीकरण की वाहक भी है।

'भूमंडलीकरण' को सामाजिक संबंधो को विश्वव्यापी सधनीकरण के रूप में परिभाषित किया जा सकता है जो दूर-दूर स्थित स्थानियताओं को आपस में जोड़ देता है। यह सूत्र एस तरह से काम करता है की स्थानियताओं के दायरे में होनेवाली घटनाओं को बहुत दूर चले रहे घटनाक्रम के आधार पर बनती है और ऐसा ही असर स्थानियताओं का घटनाक्रम स्वंय को प्रभावित कर रही सुदूर घटनाओं पर डालता है। भारत में भूमंडलीकरण पर होनेवाली बहस को दो भागों में बाँटा जाता है। एक और भूमंडलीकरण के समर्थक है और दूसरी ओर विरोधी। भारत में भूमंडलीकरण के समर्थक इसकी नकारात्मक विफलताओं की ओर वैसे ही आँखे मूंद लेते हैं जैसे भूमंडलीकरण का विरोधी वर्ग इसकी सफलताओं से। इस तथ्य से कोई इन्कार नहीं कर सकता की 'भूमंडलीकरण' ने भारत का कायापालट किया है।

'भूमंडलीकरण' का हमारे जीवन पर पड़नेवाले प्रभावों को हिंदी साहित्य ने बड़ी कुशलता के साथ रेखांकित किया है। हिंदी कथा साहित्य विशेषत: उपन्यासों में हम यह देख पाते है कि हमारा भूमंडलीकृत भारत किस प्रकार अमेरिका बनने कि होड में लगा है। युवा पिढी गाँवों में से शहर और फिर शहरों से जैसे विदेश में जाकर बसने में ही वह अपने कर्तव्यों की इतिश्री समझते है।

समकालीन हिंदी उपन्यासों में हमें इन प्रश्नों से जूझते-लड़ते पुरानी पीढ़ीमाता-पिता तथा विदेशी संस्कृति अपना चुकी नयी पीढ़ी अपनी जरूरतों को और साथ ही साथ अपने शौक, जरूरतों को पूरा करती दिखाई पड़ती है।

नासिरा शर्मा कथा साहित्य पर भूमंडलीकरण का प्रभाव :

भारतीय संस्कृति में हमें अनेकता में एकता देखने को मिलती है। भारतीय संस्कृति की अपनी एक परंपरा रही है।जिस प्रकार समुद्र में अनेक नदियाँ आकर गिरती है और एक हो जाती है, उसी प्रकार भारतीय संस्कृति अनेक विचारधाराओं को अपने से समाहित करती हुई विकास के मार्ग पर निरंतर गतिशील रही है। भारतीय संस्कृति में हमें आदर्श, विश्वास उदारता आदी गुण दिखाई देते है।

भारतीय संस्कृति और पाश्चात्य संस्कृति में काफी भिन्नता दिखाई देती है। पाश्चात्य संस्कृति, ऐश, मौज-मस्ती को प्रधानता देती है तो भारतीय संस्कृति जो भी है उसे सब मिलकर खाओ, केवल भौतिक सुविधाओं के लिए ही संघर्ष मत करो पर ध्यान देती है। "भारतीय संस्कृति के चिंतन में मूलत सत्य, ज्ञान, कर्म पुरुषार्थ, अर्थ, काम-मोक्ष, पुनर्जन्म, आत्मा-परमात्मा, ब्रह्म-माया, वृक्ष, पूजा, जलवायु, अग्नि पूजा तथा गृह पूजा का समावेश है।"[2]

आधुनिकता काल के इस बदलते परिवेश में लोग बदल रहे है। और अपनी संस्कृति को भी बदलने की कोशिश में लगे हुए है इसी कारण कई सांस्कृतिक समस्याएँ उत्पन्न हो रही है, जो भारतीय संस्कृति के लिए बाधक होती जा रही है। इसमें सांस्कृतिक विघटन, भाषा, प्रेम, बदलते संदर्भ, परंपराओं का विघटन, लोकसंस्कृति का ऱ्हास आदि समस्याएँ प्रमुख है। नासिरा शर्मा ने इन समस्याओं में से कई समस्याओं को चित्रित किया है।

आधुनिक बनने की होड में आज मानव 'पाश्चात्य संस्कृति' का अंधानुकरण करने के पीछे पड़ा हुआ है। इससे वह आधुनिक तो नहीं बना पाया है। लेकिन अपनी संस्कृति को हानि पहुँचा रहा है। नासिरा शर्मा ने 'ठिकरे की मंगनी' उपन्यास में 'रफत' के माध्यम से अंधानुकरण करनेवालों का उदाहरण दिया है। शहर में रहनेवाला 'रफत' की कोशिश आधुनिक बनने की होड में वह अपने परंपरागत मूल्यों को तोड़कर आगे बढ़ना चाहता है।

जबरफत-गाँव जाता है तब उसकी माँ ईद के दिन न आने के बारे में पूछती है, तो वह कहता है, "अरे अम्मी मैं तो खुद अपने वक्त का इमान हुसैन हूँ। मुझे इन चीजों की अब जरूरत नहीं रह गई है।"3 इससेरफत पंरपराओं से चली आ रही ईद की पवित्रता तथा इस त्यौहार पर ही अविश्वास प्रकट करता है। वह महरुख को भी दिल्ली आने के बाद आधुनिकता के बारे में बताता है।

"सही तरीके से जीना सीखो, महरुख इन पुरानी बेडियों को काट फेंको, दकियाजूसी तौर-त-रीकों को खुदा हाफिज कहों।"[4] जब रफत पुरानी परंपराओं को उखाड़कर फेंकने की बात करता है तब वह इसमें से अच्छा-बुरा नहीं पहचानता है। जबरफत इंग्लैण्ड जाता है तब वहाँ की लड़की से शादी करते समय यह भूल जाता है कि, उसकी महरख के साथ मंगनी हो चुकी है। रफत भौतिक आकर्षण से पागल होकर अपनी संस्कृति और समाज के प्रति कृतघ्न बनाना है। वह अपने सुख के लिए सभी सामाजिक मर्यादाओं को तोड़ देता है और अपने सगे संबंधियों की परवाह किए बगैर अपनी प्रेमिका से शादी कर लेता है।

आज हमारी आर्थिक नीति भोगवादी संस्कृति के विस्तार को प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष रूप से समर्थन दे रही है, इससे हम परस्पर बिखरने लगे है और साथ-ही-साथ हमारे संबंधो में भी दरार पड़ने लगी है। आज व्यक्ति प्रसिद्धी के पीछे अपने परिवार और समाज को भूल रहा है।

नासिरा शर्मा ने 'दुनिया' कहानी में ऐसे बदलते संदर्भों को चित्रित किया है। इसमें शोभना आधुनिक नारी है जो प्रसिद्ध के पीछे पड़ी है। इसी होड़ में वह अपने माता-पिता को भूल जाती है। आज के युग में आधुनिकता को अपनानेवाली नारी और परंपरागत मूल्यों का हो रहा ऱ्हास को दिखाना लेखिका का उद्देश्य रहा है।

जबकि 'शाल्मली' उपन्यास में लेखिका ने इसके विरुद्ध चित्रण किया है। इस उपन्यास में शाल्मली आई.ए.एस. अफसर होने के बावजूद अपने माता –पिता की ही नहीं बल्कि अपनी सास की भी सेवा करती है और बाहर के लोग तो सास को उसकी माँ ही मानते है। इससे नासिरा शर्मा ने ऱ्हास हो रही मानवीयता को बचाने की कोशिश की है। नासिरा शर्मा ने सांस्कृतिक समस्याओं के अंतर्गत बदलते संदर्भ, अंधानुकरण की मूल्यों के पतन के बारे में चिंता व्यक्त की है।

आज इस भौतिकवादी युग में जितनी सुख-सुविधा हम भोग रहे है लेकिन फिर भी असंतोष महसूस कर रहे है। इसलिए एक और मनुष्य ने स्वयं को जितना सुखमय बनाया है उतना ही वह अपने को विविध सांस्कृतिक स्थिति से घिरता चला जा रहा है। आज के युग में उसकी भौतिक प्रवृत्ति की ओर झूकने के कारण यह समस्या ज्यादा सताने लगी है। आज परिवर्तन हो गया है। किंतु समस्या का जो मूल कारण है वह नहीं बदला है। आज मानव के जीवन का एक भी हिस्सा ऐसा नहीं बचा जिसे समस्या ने न घेरा हो। ऐसा इस लिए हो रहा है कि, हम परस्पर त्याग, समर्पण की संस्कृति से दूर होते चले जा है।

लेखिका ने सांस्कृतिक परिवेश का ही चित्रण नहीं किया है बल्कि उनके मूल तक जाने का प्रयास करते हुए इनका हल ढूँढने का प्रयास भी किया है। लेखिका ने संस्कृति का चित्रण करते समय किसी भी वर्ग या समाज की अनैतिकता को स्थान नहीं

दिया है। और वर्ग भेद की दूरी मिटाने का प्रयास करते हुए सर्व धर्म समभाव पर विश्वास प्रकट किया है। प्रत्येक वर्ग, प्रांत, देश की संस्कृति अलग-अलग होने के कारण उसका समाधान भी अलग-अलग तरह से किया है।

उन्होंने सामाजिक समस्याओं का चित्रण किया है और कहीं भी पाश्चात्य संस्कृति का अपने परिवार पर प्रभाव महसूस नहीं होने दिया है। वह अपनी संस्कृति की खुशबू को अपने चारों और संजोए हुए दिखलाई पड़ती है। जिंदा मुहावरे 'उपन्यास में गाँव की मिट्टी की सोंधी महक गुंथी हुई है। सिल पर पिसे हरे धनिये की चरनी, अरहर की दाल, आलू का भूता, गरम-गरम गुड कि खुशबू, गुड की चाय।" यहाँ पर ग्रामीण माहौल का चित्रण किया गया है, हर व्यक्ति कि पोशाक और वेशभूषा का वर्णन है और शादी, गमी तीज-त्यौहार पर परस्पर दिखाया गया है।"

निष्कर्ष :

'भूमंडलीकरण' के सामाजिक और सांस्कृतिक प्रभावों की अभिव्यक्ति पूरे विश्व में हम दो रूपों में देख सकते है। विकसित और विकासशील देशों का एक बड़ा वर्ग उपभोक्तावाद के आकर्षण में भूमित है। भौतिकवाद की अंधी दौंड में मनुष्य उपभोक्ता बनकर रह गया है। आज तनाव विश्व की तीसरी सबसे बड़ी बीमारी बनकर उभरी है।" सांस्कृतिक असहिष्णुता और वैचारिक कट्टरता भूमंडलीकरण के सांस्कृतिक प्रभाव की अभिव्यक्ति है।"[6]

संदर्भ :

1) नासिरा शर्मा – अपराधी
2) नासिरा शर्मा – अपराधी
3) नासिरा शर्मा – ठिकरे की मंगनी, पृ. 146
4) नासिरा शर्मा – ठिकरे की मंगनी, पृ. 183
5) नासिरा शर्मा – जिंदा मुहावरे, पृ. 116
6) अमित कुमार सिंह – भूमंडलीकरण और भारत, पृ. 30

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

हिंदी नाट्य साहित्य और न्यायव्यवस्था

डॉ. आर.एन. तहसिलदार
सहायक प्राध्यापक
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी
Email – rnt540@gmail.com

प्रस्तावना

हिंदी नाट्य साहित्य भारतीय समाज के विविध पहलुओं को अपनी लेखनी में समेटता है, और यह समाज की सामाजिक, राजनीतिक और न्यायिक स्थितियों पर गहरा प्रभाव डालता है। नाटक एक ऐसा साहित्यिक रूप है जिसमें संवाद और अभिनय के माध्यम से कहानी को प्रस्तुत किया जाता है। यह कला रूप समाज के विभिन्न मुद्दों को उजागर करने, विचार विमर्श करने और आलोचना करने का एक प्रभावशाली तरीका है। न्यायव्यवस्था, जो कि समाज की संरचना और नियमों की रक्षा करती है, हिंदी नाट्य साहित्य में महत्वपूर्ण विषयों में से एक रही है।

न्यायव्यवस्था और उसके कार्यकलाप, भ्रष्टाचार, अदालतों में न्याय के पक्ष और विपक्ष, और इसके द्वारा उत्पन्न होने वाली समस्याएँ, नाटकों का केंद्रीय विषय बन चुकी हैं। ऐसे नाटकों ने समाज को जागरूक करने, न्याय की प्रक्रिया को समझाने और न्यायिक सुधारों की आवश्यकता को उजागर करने का कार्य किया है।

हिंदी नाट्य साहित्य में न्यायव्यवस्था का चित्रण

हिंदी नाट्य साहित्य में न्यायव्यवस्था के विविध पहलुओं का चित्रण प्रमुख रूप से दो दृष्टिकोणों से किया गया है: एक तो न्याय की प्राप्ति के संघर्ष के रूप में, और दूसरा न्यायिक संस्थाओं की विफलता और भ्रष्टाचार के रूप में। नाटककारों ने यह दर्शाने की कोशिश की है कि न्याय व्यवस्था का उद्देश्य केवल अपराधियों को दंडित करना नहीं, बल्कि समाज में समानता और शांति स्थापित करना भी है। इस दृष्टिकोण से नाटकों में न्याय के विभिन्न रूपों का चित्रण हुआ है, जैसे कि सामाजिक न्याय, न्याय का भ्रस्टाचार से जुड़ा पहलू, और न्याय के प्रति लोगों का विश्वास।

प्रमुख नाटक और न्याय

1. "आंधी" (1975)

कई हिंदी नाटकों में न्याय का प्रश्न उत्पन्न होता है, लेकिन 'आंधी' नाटक विशेष रूप से महत्वपूर्ण है क्योंकि इसमें एक महिला राजनेता के संघर्ष के माध्यम से नारी के अधिकार और न्याय की अवधारणा पर गहरे विचार किए गए हैं। इसमें न्याय की प्राप्ति की दिशा में सामाजिक और राजनीतिक संघर्षों को उजागर किया गया है।

2. "सैकड़ो साल पहले" (1980)

इस नाटक में न्यायिक व्यवस्था और सामाजिक असमानता के बीच संघर्ष को दिखाया गया है। इसमें नायक न्याय के लिए संघर्ष करता है, लेकिन उसे यह महसूस होता है कि न्याय की प्रक्रिया में भ्रष्टाचार और सामाजिक भेदभाव की भारी भूमिका है।

3. "तमाशा" (1960)

इस नाटक में समाज की न्यायिक व्यवस्था का आलोचनात्मक चित्रण किया गया है, जिसमें यह बताया गया है कि किस प्रकार न्याय का विकृत रूप सामने आता है जब न्यायालय भ्रष्टाचार और स्वार्थ के शिकार हो जाते हैं।

न्यायव्यवस्था के प्रति समाज का दृष्टिकोण

हिंदी नाटकों में न्याय व्यवस्था के प्रति समाज का दृष्टिकोण अक्सर विरोधाभासी होता है। एक ओर जहां न्यायिक व्यवस्था को समाज के लिए अवश्यक और सहायक माना जाता है, वहीं दूसरी ओर भ्रष्टाचार, पक्षपाती निर्णय और सामाजिक असमानताओं के कारण न्यायव्यवस्था पर गंभीर सवाल उठाए जाते हैं। कई नाटककारों ने यह दिखाया है कि न्याय की प्रक्रिया सटीक, त्वरित और निष्पक्ष नहीं हो पाती, और इससे समाज में असंतोष पैदा होता है। इसके अतिरिक्त, यह भी दिखाया गया है कि कैसे न्याय की ढीलापन से अपराध और अपराधियों के पक्ष में निर्णय आते हैं, जिससे समाज में अनाचार और असुरक्षा बढ़ती है।

न्यायिक भ्रष्टाचार और उसका प्रभाव

हिंदी नाट्य साहित्य में न्यायिक भ्रष्टाचार को एक अहम मुद्दे के रूप में प्रस्तुत किया गया है। भ्रष्टाचार न केवल न्यायिक प्रक्रिया को प्रभावित करता है, बल्कि यह समाज की न्याय के प्रति धारणा को भी हिलाता है। नाटकों में न्यायाधीशों की निष्पक्षता और ईमानदारी पर सवाल उठाए गए हैं। अनेक नाटककारों ने भ्रष्टाचार के प्रभावों को उजागर किया है और यह दर्शाया है कि कैसे एक गलत निर्णय या पक्षपाती न्याय व्यवस्था समाज में असंतुलन उत्पन्न कर सकती है।

नाटककारों ने यह भी दर्शाया है कि जब न्याय की प्रक्रिया में भ्रष्टाचार और कदाचार घुस जाता है, तो न्याय का उद्देश्य और उसका निष्पक्षता समाप्त हो जाता है। यह विषय ऐसे नाटकों में प्रमुखता से उभर कर सामने आया है, जहां व्यक्ति की नैतिकता और न्याय की शुद्धता पर गहरा प्रश्न उठाया गया है।

हिंदी नाटकों में न्याय की वैधता और मनोविज्ञान

न्याय केवल एक कानूनी प्रक्रिया नहीं, बल्कि यह एक मानसिक स्थिति भी है। कई नाटककारों ने यह दर्शाया है कि न्याय की अवधारणा न केवल बाहरी नियमों और कानूनों पर निर्भर करती है, बल्कि यह व्यक्ति के मनोविज्ञान, उसकी नैतिकता और उसके आस्थाओं पर भी आधारित होती है। ऐसे नाटक, जो न्याय की मानसिकता और उसकी वैधता पर विचार करते हैं, समाज को यह संदेश देते हैं कि समाज में व्यक्तिगत जिम्मेदारी और संवेदनशीलता को ध्यान में रखते हुए न्याय की प्रक्रिया को सही दिशा में मोड़ा जा सकता है।

न्याय की प्रक्रिया और आम आदमी

हिंदी नाटकों में न्याय की प्रक्रिया और आम आदमी के बीच का अंतर काफी स्पष्ट रूप से दिखाया गया है। आमतौर पर नाटककारों ने यह दर्शाया है कि न्याय की प्रक्रिया एक जटिल और लंबी प्रक्रिया है, जिसमें गरीब और निम्न वर्ग के लोग न्याय के लिए संघर्ष करते हैं। यह संघर्ष आर्थिक असमानताओं, सामाजिक पूर्वाग्रहों और न्यायिक भ्रष्टाचार के कारण और भी कठिन हो जाता है।

निष्कर्ष

हिंदी नाट्य साहित्य ने हमेशा समाज के विभिन्न पहलुओं, विशेषकर न्यायव्यवस्था, पर गहरे सवाल उठाए हैं। न्याय की अवधारणा और प्रक्रिया की आलोचना करते हुए नाटककारों ने दर्शाया है कि समाज के लिए न्याय का क्या महत्व है, और क्यों यह सुनिश्चित करना जरूरी है कि न्याय सभी के लिए समान और निष्पक्ष हो। साथ ही, नाटककारों ने यह भी बताया है कि भ्रष्टाचार और असमानता न्याय की प्रक्रिया को कितना नुकसान पहुंचा सकते हैं और समाज में विश्वास की कमी पैदा कर सकते हैं।

न्याय का विषय हिंदी नाट्य साहित्य में न केवल एक कानूनी या न्यायिक प्रक्रिया के रूप में प्रस्तुत किया गया है, बल्कि यह एक सामाजिक और मानवाधिकार के दृष्टिकोण से भी देखा गया है। इस प्रकार, हिंदी नाट्य साहित्य न केवल मनोरंजन का एक साधन है, बल्कि यह समाज में न्याय और समानता की प्रक्रिया को समझाने और सुधारने का भी एक प्रभावशाली माध्यम है।

संदर्भ

1. "हिंदी नाटक: इतिहास और विकास" (Hindi Drama: History and Development) - विजय बहादुर सिंह
2. "हिंदी नाटक और समाज" - बालकृष्ण शर्मा नवीन
3. "आधुनिक हिंदी नाटक: विकास और प्रवृत्तियाँ" - लीलाधर मंडलोई
4. "हिंदी नाटक और उसके रचनाकार" - शंकर शरण
5. "न्याय और समाज: एक आलोचनात्मक अध्ययन" - रामचंद्र शुक्ल
6. "कथायें और नाटक: समाज में न्याय का स्वरूप"

सोशल मीडिया का व्यवसायिक शिक्षा और समाज पर प्रभाव

नदिम इकबाल मुल्ला
शोध छात्र, सातारा (खटाव)
ई-मेल: rubaroo.nadim28@gmail.com

प्रसतावना :

सोशल मीडिया एक अपरंपरागत मीडिया है। यह एक वर्चुअल वर्ल्ड बनाता है। जिसे इंटरनट के माध्यम से महत्त्वपूर्ण बना सकते है। सोशल मीडिया एक विशाल नेटवर्क है। सोशल मीडिया सारे संसार को जोड सकता है। प्रस्तुत प्रसतावना में सोशल मीडिया के हर पहलू (समाज व्यवसाय) को किस प्रकार प्रभावित किया है, यह वर्णन किया है। इसमें यह वर्णन किया गया है की, यह द्रुतगति से सूचनाओ का आदान प्रदान करने जिसमें हर क्षेत्र की सूचनाए होती है। मनुष्य के जीवन की तकनीक तंत्र सोशल मीडिया पर बढती जा रही है। इंटरनेट आधारित यह तकनीक बहुत तीव्र बदल रही है। सोशल मीडिया इंटरनेट के माध्यम से व्यवसाय, समाज, मोबाईल उपकरण, शिक्षा अवजार पुरी दुनिया के लोगों के हाथ लगा है। जिसके जरिए वे न सिर्फ अपनी बातों को दुनिया के सामने रखते है, बल्कि वे दूसरी बातों सहित दुनिया की तमाम घटनाओ से अवगत भी होते है। सोशल मीडिया के जरिए यूजर हजारे लोगों तक अपनी बात महज एक क्लिक की सहायता से पहुँचा सकते है।

सोशल मीडिया का जन्म सबसे पहला प्लेटफॉर्म 1997 मे दुनिया का सबसे पहले पहला नाम सिक्सडिग्री था। जब इंटरनेट ने भारत में पांव पसारने शुरू किए तो यह आशंका व्यक्त की गई कि कप्युटर के कारण देश में फिर से अंग्रेजी का बोलबाला हो जाएगा। किंतु यह धारण निर्मूल साबित हुई। आज सोशल मीडिया में हिंदी विविध रूपों से विकसित हो रही है। सोशल मीडिया प्लेटफॉर्म को श्रेणियों में विभाजित किया जाता है। सोशल नेटवर्किंग, कम्युनिटी ब्लॉग, डिस्कशन साइट्स, शेयरिंग इकॉनमी, नेटर्वक्स, सोशल रिव्यू साइट, सोशल नेटवर्किंग साइट जैसे फेसबुक, ट्विटर, इस्टाग्राम, टिकटॉक.....

मीडिया एक अभिनव विचार है। जिसमें प्रगति की अतिरिक्त गुंजाइश के साथ एक बहुत ही शनदार अवसर है। सोशल नेटवर्किंग के उपयोग से हम अधिक कुशाल तरीक से विज्ञापन या संचार कर सकते है। इसी तरह लोगो को अब दैनिक समाचार प्राप्त करने के लिए मीडिया या टी.व्ही. पर निर्भय नहीं रहना पडता है। यह सब सोशल नेटवर्किंग साइट से प्राप्त किया जा सकता है। सोशल नेटवर्किंग के उपयोग से इस कुशल तरीके से विज्ञापन या संचार कर सकते है। मुख्य उद्देश है की, सोशल मीडिया का विद्यार्थियोंकी शैक्षिक उपलब्धि पर प्रभाव का अध्ययन करना था। परिणाम प्रदर्शित करते है कि सोशल मीडिया के प्रयोग से विद्यार्थियों में शैक्षिक उपलब्धि में वृद्धी हुई है।

मुख्य शब्द - सोशल मीडिया, विद्यार्थी, नेटवर्किंग, विज्ञापन.

भूमिका –

वर्तमान युग में सामालिक मीडिया का दौर है। सामालिक मीडिया की ही देन है कि फेसबुक का विश्व का सर्वाधिक लोकप्रिय सोशल साईट कहा जाता है। सोशल मीडिया से हम हमारे विचारो का आदान-प्रदान कर सकते है। सोशल मीडिया से हम दूर रहे लोगो से जुड सकते है। विडियो कॉल के जरिये हम दूर रहकर भी अपने सामने बात कर सकते है। सोशल मीडिया सब ही लोगो में लोकप्रिय है।

सोशल मीडिया की समालोचना विभिन्न प्लेटाफार्म के अनुप्रयोग में आसानी, अनकी क्षमता, उपलब्ध जानकारी की विश्र् वसनीयता के अधार पर होती रही है। कुछ प्लेटफॉर्म्स के बीच संवाद करने की सुविधा प्रदान करते है। लोकप्रियता के प्रसार में सोशल मीडिया एक बेहतरन प्लेटफॉर्म है। जहा व्यक्ती स्वयं को अथवा अपने किसी उत्पाद को ज्यादा लोकप्रिय बना सकते है। आज किल्मों के ट्रेलर, टी.व्ही. प्रोग्राम का प्रसारण भी सोशल मीडिया के माध्यम से किया जा रहा है। वीडियो तथा ऑडियो चैट भी सोशल मीडिया के माध्यम से सुगम हो पाई है। जिसमें फेसबुक व्हॉट्सपॉट, इंस्टाग्राम कुछ प्रमुख प्लेटफॉर्म है।

सोशल मीडिया अन्य पारंपरिक तथा सामाजिक तरीकों से कई प्रकार से एक उगम अलग है। इसमें पहुँच, आवृत्ति, प्रयोज्य, ताजगी और स्थायित्व आदि तत्व शामिल है। निएलसन के अनुसार 'इन्टरनेट प्रयोक्ता अन्य साइट्स की अपेक्षा सामाजिक मीडिया वह बैक मशीन साइट्स पर ज्यादा समय व्यतीत करते है।'

दुनिया में दो तरही की सभ्यताओं का दौर शुरू हो चुका है। वर्चुअल और फिजीकल सिविलाइजेशन। आने वाले समय में जल्द ही दुनिया की आबादी से दो-तीन गुना अधिक आबादी अंतर्जाल पर होगी। अंतर्जाल एक ऐसी टेक्नोलाजी के रूप में हमारे सामने आया है, जो उपयोग के लिए सबको उपलब्ध है और सर्वताय है। यही से सामाजिक मीडिया का स्वरूप विकसित हुआ है। सोशल मीडिया एक अनिनव विचार है, जिनमें प्रगति की अतिरिक्त गुंनजाईश के साथ एक बहूत ही शानदार अवसर है। इस प्रकार सोशल मीडिया की प्रगति के साथ कई संगठन अपनी प्रथाओं को बेहतर बनाने के लिए ईस माध्यम का अपयोग कर रहे है।

लोकप्रिय सोशल मीडिया साइट्स :-

फेसबुक —

यह सबसे बडा सोशल मीडिया नेटवार्क है। हस नेटवर्क पर उपयोगकर्तओं की कुल संख्या और नाम पेहचान दोने के मामले में सबसे बडा नेटवर्क है। फेसबुक यह नेटवर्क का अस्तित्व 4 फरवरी 2004 को आया था। हावर्ड यूनिवर्सिटी में पढाई के दौरान मार्क जुकरबर्ग ने अपने कुछ दोस्तों के साथ कॉलेज में एक दूसरे से जुडे रहने के लिए फेसबुक का उपयोग करते है। यह स्वचलित रूप से दुनिया भर के लोगो को आपके व्यवसाय से जोडने के लिए सबसे अच्छे माध्यमों में से एक है। छोटे और मध्यम आकार के व्यवसायी अपने व्यवसाय का विज्ञापन करने के लिए इस मंच का उपयोग करते है।

यूटयूब —

एक नि:शुल्क वीडियो शेयरिंग वेबसाइट है जो ऑनलाइन वीडियो देखना आसान बनाती है। डोमेन नाम "youtube.com" को 14 फरवरी 2005 को वीडियो अपलोड विकल्पों के साथ सक्रिय किया गया था। जिसका नाम "टयून इन,हुक अप" चाड हर्ले, स्टीव चेन और जावेद करीम के मूल विचार के बाद 23 अप्रैल 2005 को एकीकृत किया गया था। यूटयूब में हर महीने 1 बिलियन से अधिक साइट अती थी है और Google के बाद सबसे प्रसिद्ध इंटरनेट खोजकर्ता है ।

ट्विटर -

ट्विटर के द्रवरा व्यवसाय संभाविता गारहकों के साथ बातचीत करने, सवालो के जवाब देने, नवीनतम समाचार जारी करने और साथ ही विशिष्ट दर्शकों के साथ लक्षित विज्ञापनो का उपयोग करने के लिए ट्विटर का उपयोग करते है। ट्वीट शेअर कर सकते है। ट्विटर एक ऑनलाइन सोशल मीडिया और सोशल नेटवर्किंग सेवा है, जो ट्विटर एक की संचालित है। ट्विटर विंडो के लिए एक बेहतरीन ऐप है। यह देश विदेश की किसी भी जानकारी को त्वरित प्राप्त करने का आसन माध्यम है।

रेडिअट —

एक सामाजिक समाचार वेबसाईट और मंच है। यह एक पॉपुलर साइट है। जहा पर प्रतिदिन अलग-अलग कैटेगिरी में न्यूज, इन्फॉर्मेशन, नॉलेज से जुडे हजारे आर्टिकल वायरल फोटो-विडियो शेयर किए जाते है। रेडिअट सदस्य पंजीकरण नि:शुल्क है और वेबसाईट की बुनियादी सुविधाओ का उपयोग करने के लिए यह आवश्यक है। सर्वोतम मतो वाली प्रविष्टियां सर्वश्रेष्ठ वर्गीकरण या प्राथमिक पृष्ठ मे दिखाई देती है।

इंस्टाग्राम —

एक फोटो और वीडियो शेयरिंग सोशल नेटवर्किंग सेवा है। इंस्टाग्राम पर फोटो और वीडियो को फिल्टर के साथ संपादित किया जा सकता है। इंस्टाग्राम को केविनसिस्ट्रॉम और माइक क्राइगर ने बनाया गया था। इंस्टाग्राम एक विजुअल ऑनलाइन नेटवर्किंग स्टेज है। करीब 10 फीसदी इंस्टाग्राम यूजर्स भी फेसबुक का इस्तमाल करते है।

व्हाट्सऍप —

एप्लिकेशन को अन्य उपयोगमर्ताओं को चित्र, टेक्स्ट, दस्तावेज, ऑडिओ और वीडिओ संदेश भेजने के लिए इंटरनेट कनेक्शन की आवश्यकता है, जिनके डिवाइस पे ऍप इंस्टॉल है। जनवरी 2010 मे लॉच किया गया, व्हाट्सअॅप को फेसबुकने 19

फरवरी 2024 को लगभग 19.3 बिलियन डॉलर मे खरीदा था। ग्राहको से बात करने के लिए और व्यवसायी भी इसका उपयोग करते है।

स्नैपचॅट –

एक इमेज इंफॉर्मिग एप्लीकेशन ट्रेनिंग आइटम है जिसे रेगी ब्राउन, इनवा स्पीगल और बॉबी मर्फी ने बनाया था। जब वे स्टैनफोड युनिवर्सिटी में पढ रहे थै। प्रत्येक समाजिक माध्यम के 18 प्रतिशत से अधिक ग्राहक स्नैपचॅट का अपयोग करते है।

व्यवसाय पर सोशल मीडिया का प्रभाव :

व्यवसाय विभिन्न तरीकों से असोसिएशन क निष्पादन को उन्नत करने के लिए वेब-आधारित सोशल नेअवर्क्रिग का उपयोग करता है। उदाहरण के लिए व्यावसायिक लक्ष्यों को प्राप्त करने के लिए, असोसिएशन के वार्षिक प्रस्तावों का विस्तार करना। सोशल मीडिया प्रचार का नया क्षेत्र है, जिसमें व्यवसाय संघ और ब्रांड शामिल है। जो समाचार बनते है। विभिन्न लंबी दूरी के अनौपचारिक संचार स्थलों के माध्यम से व्यापार को उन्नत किया जा सकता है। संगठन से व्यापार बडा समुह सबसे बडे ग्राहको को आकर्षित करने के लिए एक विशिष्ट अंतिम लक्ष्य के साथ ऑनलाइन नेटवर्किग पर पदोन्नती देकर अपने व्यवसाय को आगे बढाता है। स्टॉक धारकों के बीच दो तरह के संचार को प्रोत्साहित करता है। ग्राहक ऑनलाइन नेर्टकिग का उपयोग करके अधिक व्यक्तिगत स्तर पर व्यवसाय से जुड सकते है और सहयोग कर सकते है। सोशल मीडिया के उपयोग से कई संगठन अपने व्यवसाय को बढावा देने के लिए अपनी रणनीती बना सकते है।

व्यवसाय पर सोशल मीडिया का सकारात्मक प्रभाव :

सोशल मीडिया पूरी दुनिया में व्यापार को बढावा देने में मदद है। यह ऑनलाइन नेटवर्क्रिग के साथ बाजार की अंतर्दुष्टि बढाने और अपने प्रतिद्वद्रियो से परे विस्तार करने की मदद करता है। विज्ञापन क हर एक हम अपने व्यवसाय को सबसे बडे दर्शकों तक पहुँचा सकते है। पुरी दुनिया आपके लिए खुली है। और उन्हें बढावा दे सकती है। यह मुनकि को बढावा और व्यापार के लक्ष्यों को प्राप्त करने में मदद करेंगा। सोशल मीडिया की मदद से व्यवसायो के तारो में सामग्री को तजी से और आसानी से साझा करना। सोशल नेअवर्क्रिग साइट्स विभिन्न सुविधाए प्रदान करके नए ग्राहक बनाने में मदद करती है।

व्यापार पर सोशल मीडिया का नकारात्मक प्रभाव :

अत्यधिक समय लेने वाला वेब अधिक से अधिक सामग्री से भआ हुआ है। सोशल मीडिया से जुडना बेहद समय लेने वाला है। एक संस्था क रूप में आपको एक ऐसे व्यक्ति को नियुक्त करना चाहिए जो आपको पृष्ठो और प्रोफाइल को उल्लेखनीय सामग्री के साथ लगातार समर्थन दे।

कई महत्वपूर्ण संघो ने प्रोग्रामरों के आगे घुटने टेक दिए है। गलत ऑनलाइन ब्रांड सिस्टम एक संगठन को भाग्य दे सकता है और एक जबरदस्त वायरल सामाजिक खामी में डाल सकता है।

समाज पर सोशल मीडिया का प्रभाव :

सोशल मीडिया गंतव्यो ने वेब पर लोगों के संचार और घुलने-मिलने के तरीके का बदल दिया है। व्यक्ति से व्यक्ति संचार गंतव्य व्यक्तियों को अपने पुराने साथी भागीदारो और साथीयों के साथ फिर से जुडने के अवसर प्रदान करते है। जैसे कि हम सभी अपने समाज पर व्यापक प्रभाव का सुगम बनाने के लिए सोशल मीडिया से अच्छी तरह वाकिफ है। वेब आधारित सोशल मीडिया नेटवर्क्रिग समाज की जीवन शैली को भी बदल देती है।

समाज पर सोशल मीडिया का सकारात्मक प्रभाव :

शिक्षण :

सोशल नेटवर्किग छात्रों और शिक्षकों को विभिन्न लाभ प्रदान करती है। सोशल मीडिया के माध्यम से विशेषज्ञ और पेशेवर है। सोशल मीडिया स्थान और शिक्षा की पृष्ठभूमि के बावजूद हम इसके लिए भुगतान किए बिना खुद को शिक्षित कर सकते है।

सहायता :

आप सहायता और ऊर्जा प्राप्त करने के लिए अपने मुद्दों को समूह तक पहुंचा सकते है। भले ही यह नकद, या सलाह के रूप में मदद कर रहा हो, आप इसे उस समूह से प्राप्त कर सकते है जिससे आप जुडे हुए है।

कनेक्टिविटी :

सोशल मीडिया का सबसे पहला और सबसे महत्वपूर्ण लाभ कनेक्टिविटी है। स्थान और धर्म की प्रवाह किए बिना सोशल मीडिया की खूबी यह है की आप किसी से भी जुड सकते है और अपने विचार साझा कर सकते है।

नेक काम :

सोशल मीडिया का इस्तमाल जरूरतमंद लोगो के योगदान के लिए कर रही है। और ऐसे लोगो की मदद करने का यह एक स्वरित तरीका हो सकता है।

समाज पर सोशल मीडिया का नकारात्मक प्रभाव :

धोखाधडी और घोटाले :

ऐसे कई मामले उपलब्ध है। जहा लोगो ने ऑनलाइन नेअवर्किग के माध्यम से धोकाधडी और घोटाला किए है।

हैकिंग : ट्विटर और फेसबुक के अकांउट को हैक भी किए जा सकता है। हैकिंग के वजह से प्रोग्रामर ने ऐसी समाग्री पोस्ट की थी जिसने व्यक्ति के जिवन को प्रभावित किया है।

लत : ऑनलाइन नेटवर्किग की लत व्यक्ति के उस समय को भी बर्बाद कर सकता है। जिसका उपयोग लाभदायक कार्यो और अभ्यासों व्दारा किया जा सकता है।

निष्कर्ष :

सोशल मीडिया से प्राप्त सामग्री इनके मन में भारत की अच्छी तस्वीर पेश करती है। जैसे-जैसे तकनीक विकासीत हो रही है, वेब आधारित सोशल नेअवर्किग हर अंतिम व्यक्ति लोगों के लिए दिनचर्या में बदल गई है। समूहों को लगातार इस तकनीक पर निर्भर देखा जाता है। युवा हर दिन इन मीडिया के संपर्क में पाए जाते है। फिर भी इसमें कुछ दोष् भी है और कुछ ले सकती है गलत गतिविधियाँ। सोशल मीडिया के सकारात्मक पहलुओं को अपनाए और नाकारात्मक प्रभावों से बचें। सोशल मीडिया ने अभिव्यक्ति की स्वतंत्रा का अधिकार को नया आयाम दिया है। आज प्रत्येक व्यक्ति बिना किसी डर के सोशल मीडिया के माध्यम से अपने विचार रख सकता है और असे हजारो लोगों तक पहुंचा सकता है, परंतु सोशल मीडिया के दुरूपयोग ने इस एक खतरनाक अपकरण के रूप में भी स्थापित कर दिया है, तथा इसके दोष के आवश्यकता लगातार म्हसूस की जा रही है। अत: आवश्यकता है जिन निजता के अधिकार का उल्लघन रोकने के लिए सभी पक्षो के साथ विचार-विमर्श करे। भविष्य में इसके संभावित दुष्प्रभावों से बचा जा सके।

संदर्भ ग्रंथ :

1. कॉम्प्युटर संचार सूचना पेज नं. 9 पत्रिका
2. कॉम्प्युटर संचार सूचना – 2016 पेज नं. 10
3. प्रयोजनमुलक हिंदी – विविध संदर्भ
4. सोशल नेटवर्किंग नए समय का संवाद – 2011
5. मीडिया का जनजीवन पर सकारात्मक और नकारात्मक प्रभाव – रामसुमेट

इक्कसवी सदी के काव्य में चित्रित स्त्री विमर्श

प्रा.सुहानी सागर पाटील
हिंदी विभाग
दूधसाखर महाविद्यालय,बिद्री
Email-Suhani160686@gmail.com

प्रस्तावना -

हिंदी साहित्य के विकास यात्रा में इक्कसवी सदी के साहित्य का महत्वपूर्ण योगदान है। इस सदी के साहित्य में रचनाकारों ने साहित्य सृजन में स्त्री विमर्श पर विचार व्यक्त करते हुए अनेक समस्याओं को उजागर करने की कोशिश की है। वास्तव में नारी समाज का अभिन्न अंग है,जिसके बिना समाज के अस्तित्व की कल्पना नहीं की जा सकती। इक्कसवी सदी के स्त्रियों ने जीवन के नए-नए क्षितिजों को पार करते हुए कामयाबी के विविध मुकाम हासिल कर लिए है।वह पुरुषों के साथ खड़ी होकर उनके वर्चस्व को भी चुनौती दे रही है फिर भी उन्हें अनेक प्रकार की समस्याओं का सामना करना पड़ रहा है।

आज की शिक्षित नारियाँ भी पुरुष प्रधान संस्कृति की शिकार हो रही है। स्त्री विमर्श की साहित्यिक आंदोलन के जरिए स्त्री वर्ग की शिकायतें, उनका छुपा हुआ आक्रोश,उनका प्रकट और अप्रकट क्रोध, स्त्रियों के जीवन के प्रति स्वतंत्र दृष्टिकोण को अभिव्यक्त किया गया है। इक्कसवी सदी के साहित्य में स्त्री की स्थिति का प्रामाणिक और यथार्थ विवेचन हुआ है। नारी जीवन की विसंगति, त्रासदी तथा नारी के बदलते विविध आयामों को सहज तथा सरलता से अभिव्यक्त किया गया है।

विषय प्रवेश-:

स्त्री विमर्श इस साहित्यिक आंदोलन में स्त्री के हितों पर विचार किया जाता है। इसमें स्त्री के स्वाभिमान और अस्तित्व के लिए लड़ने की बात कही गई है। इसे अंग्रेजी में 'फेमिनिज्म' कहते है। स्त्री में चेतना जागृत करके उसमें व्यक्तिगत स्वतंत्रता का विकास करना यह इस साहित्य का उद्देश्य है। "सदियों से होते आए शोषण और दमन के प्रति स्त्री चेतना ने ही स्त्री विमर्श को जन्म दिया है।स्त्री विमर्श और कुछ नहीं आत्मचेतना,आत्मसम्मान, आत्मगौरव, समानाधिकारी की पहल का दूसरा नाम है।"[1] भारत में स्त्री विमर्श इस साहित्यिक आंदोलन की शुरुआत सन 1970 के आसपास हुई है। इस आंदोलन के समर्थकों की अपेक्षा यह है कि नारी को पुरुष के समान सम्मान, प्रतिष्ठा और अधिकार मिले।

हर्षवर्धन त्रिपाठीजी लिखते हैं -"नारियों के अधिकारों का एवं उनका पुरुषों के साथ सामाजिक राजकीय एवं आर्थिक समानता का पक्षधर आंदोलन नारीवाद के रूप में पहचाना जाता है।"[2] नारीवाद की मांग ही यह है कि नारी को पुरुषों के समान अधिकार मिले जिसके द्वारा वह अपने अस्तित्व, स्वातंत्र्य और कौशल्य के द्वारा अपने जीवन के मार्ग खुद तलाश करें।

डॉ.कल्याणी दिवेकर जी कहती हैं कि -"नारी शोषण अन्याय के विरोध में समाज और परिवार में जागरूकता निर्माण कर उसके संबंधी संवेदनशीलता जगाना और अन्याय लिए अनुकूल परिस्थितियों में परिवर्तन के लिए प्रयत्न पूर्वक विचार एवं कृति करना नारीवाद है।"[3]

इक्कसवी सदी के साहित्यकारों ने अपने साहित्य में नारी संघर्षों, नारी समस्याएँ और उनके जीवन के विविध पहलुओं को दिखाने की कोशिश की है।नारी आर्थिक दृष्टि से सक्षम होने के बावजूद भी मानसिक तौर पर विविध समस्याओं को झेल रही है। इन्हीं समस्याओं की अभिव्यक्ति करके स्त्रियों को अन्याय, अत्याचार के खिलाफ लड़ते हुए अपने स्वाभिमान और आत्मसम्मान की रक्षा के लिए जागृत किया गया है।

इक्कसवी सदी की काव्य में चित्रित नारी विमर्श -:

नारी सामाजिक, राजनीति, आर्थिक, धार्मिक क्षेत्र के साथ-साथ पारिवारिक शोषण का शिकार होते हुए नजर आ रही है। इक्कसवी सदी की कविताओं मे नारी जीवन की व्यथाओं का, स्त्री के शारीरिक, मानसिक शोषण और अतृप्त इच्छाओं का, पति-पत्नी के बिघड़ते रिश्ते, तनाव, पारिवारिक स्थिति का, पुरुषप्रधान संस्कृति में पिसती नारी आदि का यथार्थ चित्रण किया गया है। नारी का सबसे बड़ा शोषण उसके परिवार में ही होता है। पुरुष प्रधान समाज में उसके पास निर्णय लेने की शक्ति होने के बावजूद भी वह अपने मर्जी से कोई भी काम नहीं कर पाती है। वह अपनी खुशी का विचार न करते हुए अपने परिवार के लिए

जीना पसंद करती है, उसका परिवार ही उसकी जिंदगी होती है। शादी से पहले उसे माता-पिता की सलाह के अनुसार जीना पड़ता है, विवाह के बाद पति की मर्जी के अनुरूप अपनी इच्छाओं के बलि देते हुए जीवन व्यतित करना पड़ता है। कहने का मतलब कौमार्य में पिता, यौवन में पति और बुढ़ापे में पुत्र के आगे लाचार बनकर रहना पड़ता है। यह वास्तविकता कवियित्री अनामिका जी ने अपनी कविता 'बेजगह 'में व्यक्त की हैं-

" जिनका कोई घर नहीं होता
उनकी होती है भला कौन-सी जगह?
कौन-सी जगह होती है ऐसी
जो छूट जाने पर औरत हो जाती है।
कटे हुए नाख़ूनों,
कंघी में फँस कर बाहर आए केशों-सी
एकदम से बुहार दी जाने वाली?"[4]

उदय प्रकाश ज़ी नें अपनी कविता 'औरते' में स्त्री जीवन की पीड़ा और विडंबना को तीव्रता के साथ उभारा है। स्त्री के साथ घटित होनेवाले दर्दनाक हादसों का सिलसिला इस कविता में दिखाई देता है। उसमें से एक हादसा इसप्रकार चित्रित करते हुए वे कहते हैं -

"अस्पताल में हज़ार प्रतिशत जली हुई औरत का
कोयला दर्ज कराता है अपना मृत्यु-पूर्व बयान कि
उसे नहीं जलाया किसी ने
उसके अलावा बाक़ी हर कोई है निर्दोष
ग़लती से उसके ही हाथों फूट गई क़िस्मत और फट गया स्टोव्ह"[5]

दहेज समाज की बुरी प्रथा है, जिसका शिकार मासूम और गरीब औरतें होती है। उसे दहेज के लिए जिंदा जला दिया जाता है। वह मृत्यु के द्वारपर होने के बावजूद भी न्याय की मांग नही कर सकती। उसे यह बयान देनेपर मजबूर किया जाता है कि उसे किसीने नही जलाया, उसकी गलती और बुरी किस्मत के वजह से वह इस हालत में है। कितनी विवश हो जाती है औरत अपने जीवन के अंतिम पडाव पर भी ।

आज के आधुनिक समाज में भी प्राचीन कुप्रथाएँ प्रचलित है। आज भी लड़का -लड़की में भेद करते हुए भ्रूणहत्याएँ की जाती है। गर्भावस्था में ही लिंग परिक्षण करवाकर उसे इस दुनिया में आने से पहले ही मार दिया है। क्या कसूर होता है उस नन्ही-सी जान का? क्या उसे इस दुनिया में आने का अधिकार नहीं है? इसमें सबसे ज्यादा दु:ख इस बात का होता है कि एक औरत मुझे बेटी नहीं वंश आगे बढ़ाने के लिए बेटा चाहिए ऐसा कहती है, कितनी शर्म की बात है यह। हरकीरत हीर के 'अजन्मी चीख के सवाल' इस कविता में कोख में से बेटी अपनी माँ से सवाल करते हुए अपना कसूर जानना चाहती है-

" मुझे आज भी याद है वह भयानक दिन
उस दिन खूब जोरों से बिजली कड़की थी
कोई बादल फट पड़ा था आसमाँ में
इक भयानक-सी आकृति का चेहरा बढ़ आया था
मेरी ओर उस दिन माँ मैं खूब चीखी थी
तुझे न जाने कितनी बार पुकारा माँ पर तुम नहीं आई
धीरे -धीरे कोई तेज धार से मेरे अंगों को काटने लगा था
मैं पीड़ा से कराहती तुझे पुकारती रही माँ पर तू नहीं आई
मेरे नन्हें - नन्हें हाथ पैरों को टुकड़ों टुकड़ों में काट दिया गया
फिर आँख, कान, गला भी रेत दिया गया
मुझे अजन्मी को ही मार दिया गया माँ "[6]

औरत दिनभर काम करती है, पति की सेवा और बच्चों की देखभाल में ही उसका पूरा दिन निकल जाता है। कोई उसकी तकलीफें और जरुरतों कों समझना जरुरी नहीं समझता। वह एक मशीनी वस्तु बनकर सबकी जरूरते पूरी करने में अपने लिए जीना भूल जाती है।

उसकी दबी हुई वाणी को आवाज देते हुए हरकीरत हीर कहती है

"अपनी दिन भर की थकान
पर मैं कैसे झाड़ू हुई
कैसे बर्तन बनी ...
और कैसे फ्रिज बन उसका बिस्तर बनी
किसी को खबर भी न हुई ...
लो मैंने बिछा दी है
तुम्हारे लिए अपनी देह"[7]

औरत अपने परिवार के लिए दिन रात मेहनत करती है। दिनभर जी-तोड मेहनत करने के बाद जब वह रात को थकान महसूस करती है, तब भी उसका पति उसके मनस्थिति और भावनाओ का विचार किए बिना अपनी इच्छाओं की पूर्ति मे लगा रहता है। औरत अपनी इच्छाओं को अलमारी मे रखे गये चीजों की तरह अपने मन की अलमारी में बंद करके जीवन व्यतित करती रहती है। जिंदगीभर उसकी इच्छाएँ पुरी ही नहीं होती, वह अतृप्त ही रहती है।

इक्कसवी सदी के कवियों नें बलात्कार और यौन हिंसा जैसे गंभीर विषय पर अपने कविताओं के माध्यम से आवाज उठाई है। जो कविताएँ पीड़िताओ की पीड़ा, उनकी न्याय की मांग तथा समाज के रवैये को प्रतिबिंबित करती है। ऐसे कविताओं में अक्सर क्रोध, करुणा, दर्द परिवर्तन की पुकार होती है। पद्मजा शर्मा अपनी कविता 'दामिनी का दर्द 'में 2012 के दिल्ली गैंगरेप (निर्भया केस)की पीड़िता के दर्द और पीड़ा को अभिव्यक्त करती है।

"क्या जाने कभी ख़ुशियों ने
उसका दामन सितारों से भरा होगा
जाने उसने कितना दर्द...
सुनकर उसकी दास्ताँ
हर दिल में दर्द का इक दरिया ज़रूर बहा होगा
जाने उसने कितना दर्द सहा होगा"[8]

इस कविता में स्त्री के भीतर छिपे दर्द, संघर्ष और पीडा को उजागर किया गया है। दामिनी यहाँ एक प्रतिक के रूप मे प्रस्तुत की गई है, जो अन्याय और उत्पीडन की शिकार है, जिसका सामना लडकियाँ अक्सर करती रहती है।

निष्कर्ष -

इक्कसवी सदी की कविताएँ स्त्री विमर्श की नई धारा को प्रस्तुत करते हुए न केवल महिलाओं के संघर्ष और पीड़ा को उजागर करती है, बल्कि समाज में पितृसत्ताक संस्कृति, लैंगिक असमानता, यौन हिंसा के खिलाफ आवाज उठाती है। इस सदी के साहित्य में स्त्री की स्थितियों का यथार्थ और प्रामाणिक विवेचन हुआ है। स्त्री विमर्श महिलाओ के अधिकार, लैंगिक समानता और उनके सामाजिक स्थिति पर केंद्रित है। यह महिलाओं के सामाजिक, राजनैतिक और आर्थिक अधिकारों के लिए लड़ाई का आंदोलन है। इस आंदोलन का उद्देश्य समाज में लैंगिक समानता निर्माण करना, महिलाओं के अधिकारों की रक्षा करना और उन्हें निर्णय लेने में सक्षम बनाना है। इक्कसवी सदी की कविताएँ महिलाओं के भीतर की आवाज को उजागर करके उनमें साहस, आत्मसम्मान निर्माण करती है। सरकार और विविध संस्थओ को महिलाओं के अधिकारों के लिए उनके सम्मान और सुरक्षा के लिए ठोस कदम उठाने की जरूरत है। समाज के सभी वर्गों को लैंगिक समानता और महिलाओं के अधिकारों की रक्षा के लिए काम करना होगा तभी स्त्री मुक्त और स्वंतत्र जीवन जीने में कामयाब होगी।

संदर्भ सूची -

1. विमर्श के विविध आयाम, डॉ.अर्जुन चौहान, वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली, प्रथमसंस्करण 2008,पृ.29
2. नारीवादी या नारी मुक्ति की अवधारणा,हर्षवर्धन त्रिपाठी, उपलब्धि डॉ.सूर्यनारायण रनसुभे के लेख से, पृ.35
3. स्त्रीवादी विशेषांक, डॉ. कल्याणी दिवेकर, पृ.35
4. काव्यसंग्रह (खुरदूरी हथेलियाँ), बेजगह, अनामिका, किताबघर प्रकाशन, पृ.11
5. औरतें, उदय प्रकाश, पृ.01
6. दीवारों के पीछे की औरत, हरकीरत हीर, आगमन प्रकाशन, पृ.65
7. खामोश चीखे, हरकीरत हीर, आगमन प्रकाशन,पृ.65
8. दामिनी का दर्द, पद्मजा शर्मा, पृ.02

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

हिन्दी साहित्य और भूमंडलीकरण

विद्या आनंदराव जाधव
हिन्दी विभाग
कोल्हापुर शिवाजी विश्वविद्यालय
इमेल ID : vidyawaske1979@gmail.com

शोधसार :

२१ सदी में भूमंडलीकरण नामक अवधारणा का निर्माण दुनिया के सामने आया। परिणामस्वरूप संपूर्ण विश्व के सामने सूचना और हर क्षेत्र में विभाजीत होती दिखाई दे रही है। हिन्दी साहित्य में भी भूमंडलीकरण का असर अनेक पहलूओंपर दिखाई दे रहा है। साहित्य भूमंडलीकरण कोई आकस्मित घटना या परस्थिति नहीं है , बल्कि एक अनवरत प्रक्रिया है जो लम्बे समय से चली आ रही है वैश्विकरण और शिक्षा साहित्य" अमूर्त ऐसा विषय है। अतः हिन्दी साहित्य का भूमंडलीकरण का अध्ययन और विस्तार से विश्लेषण करना अनिवार्य जान पड़ता है।इस शोधकार्य का उद्देश्य यही है कि हिन्दी साहित्य का भूमंडलीकरण हमें किस स्तर तक पहुंचा रहा है। जिसका प्रथम चरण भले ही भयावह था पर उसका आज का चरण परिवर्तनीय और समाज उपयोगी है। इस सन्दर्भ में ग्लोबल होती हिन्दी साहित्य पर भूमंडलीकरण का प्रभाव पर चर्चा अनिवार्य है।

प्रास्ताविका :

मानव जीवन की प्रखर अभिव्यक्त सच्चाई , मानव जीवन की आलोचना , सूक्ष्म यथार्थ दर्शन दर्शाने के लिये रचनाकार को प्रबल शक्ति देना , जीवन के प्रति उसे अनुरक्त करना उस प्रखर अभिव्यक्ति को साहित्य कहते है।

साहित्य सामाजिक यथार्थ का दर्पण होता है। आधुनिक जीवन के जटिल यथार्थ ,अंदरूनी हकिकत को उसकी पूरी जैविकता के साथ संप्रेषित करने की क्षमता एक साहित्यक विधा के रूप में हिन्दी साहित्य को प्राप्त है। जमीन कि समस्त विसंगातियों के बीचोबीच खड़े मनुष्य के यथार्थ को अपनी विधाओं में समेटकर निदर्शित करने में साहित्य ने सफलता हासिल की हैजिसपर भूमंडलीकरण का असर होता दिखाई देता है।

इक्कीसवी सदी के हिन्दी रचनाकारों ने साहित्य को सामाजिक पारिस्थियों की पृष्ठभूमि में रखकर साहित्य को जीवन निकट प्रदर्शित करने की कोशिश की है। जिसमें भूमंडलीकरण की सबसे बड़ी समस्या और समाधान होने के साथ परिवर्तनीय महत्त्व भी दिखाई दे रहा है। भूमंडलीकरण की घटना समाज का विषय तो बना लेकिन उसका आधार साहित्य है।

हिन्दी साहित्य और भूमंडलीकरण का सबंध सदियों से है। भूमंडलीकरण का असर हिन्दी साहित्य पर हर एक चरण में अनेक सही और गलत परिणामों के साथ हम देखते आ रहे है।

का अर्थ :

"भूमंडलीकरण शब्द 'भूमंडल' शब्द से बना है 'भू' का हिन्दी अर्थ है 'भूमी' 'पृथ्वी'तथा 'मंडल' का अर्थ है 'परिधि'(१) इसतरह से भूमंडलीकरण का अर्थ है 'पृथ्वी की परिधि' करना भूमंडलीकरण शब्दों के विभिन्न पर्याय भी हैं जैसे वैश्वीकरण,ग्लोबलाइजेशन,पृथवीकरण, भूमंडलीकरण जगतीकरण, अंतर्राष्ट्रीयवाद, उदारीकरण, विश्ववाद, बाजारवाद व्यापार।(२)

भूमंडलीकरण की परिभाषा :

अमेरिकन लोगों का मत है "भूमंडलीकरण के प्रवाह में बहने के आलावा कोई चारा नहीं है जैसें ख्याल को आखिर तौर से मान लेना कि दुनिया का भविष्य राष्ट्र आधारित लोकतंत्रो में निहित न होकर किसी 'ग्लोबल गवर्नस' और 'ग्लोबल डेमोक्रेसी' की शीर्ष संरचना में निहित है"।(३)

हिन्दी साहित्य और भूमंडलीकरण का स्वरूप :

साहित्य और समाज का यौगिक संबंध है। समाजद्वारा साहित्य का निर्माण और साहित्यद्वारा समाज का दार्शनिक स्वरूप सामने आता है। समाज और साहित्य एक दुसरे के पूरक है इसलिए समाज का भूमंडलीकरण होते ही साहित्य का भूमंडलीकरण होना अनिवार्य और अनवरत है।

भूमंडलीकरण की प्रक्रिया का प्रारंभ १९ वी सदी में हुआ था। कुछ लोग १७ वी सदी हे प्रारंभ मानते है। भूमंडलीकरण व्यापारिक क्रियाकल्पो , मूलत:विपणन सम्बंधी क्रियाओं का अंतराष्ट्रीयकरण करता है, जिससे सम्पूर्ण विश्व एक बाजार के रूप में सामने आता है। भूमंडलीकरण ऐसी प्रक्रिया है जिसमें विश्व बाजारों के मध्य पारस्परिक निर्भता उत्पन हुई है।भूमंडलीकरण का प्रभाव केवल बाजार तथा व्याप्यार तक ही सीमित नहीं रहा , पूरी सभ्यता और संस्कृति को इसने प्रभावित किया है।रहन — सहन , भाषा — भूषा , आचार — विचार आदि जीवन के सभी पक्षों का पूरे भूमंडल पर वैश्वीकृत स्थितियों को प्रभावित किया है। यह बाजार संस्कृत का निर्बाध प्रचार अब रुकने की बात नहीं करता है। इसके प्रभाव को केवल साहित्य और कलाओं के चिंतन द्वारा ही कुछ समानता पर लाया जा सकता है। भूमंडलीकरण से उपजे संकट अब प्रकट होते दिखाई दे रहे है। 'गोरी चमडी' वाले व्यक्ति की जिम्मेदारी सिधान्त (व्हाइट मैनस वर्डन थ्योरी) के नाम से जाना जाता है जिसकी यह मान्यता है कि विकासशील देशों को विकास का रास्ता दिखाने की जिम्मेदारी ईश्वर ने विकसित देशों को दे रखी है।इस पूरी प्रक्रिया को स्प्राइये एवं टेलर पश्चिमीकारण या आधुनिकता का नाम दे। (४)

भूमंडलीकरण का हिन्दी साहित्य पर परिणाम :

भूमंडलीकरण ने हिन्दी साहित्य पर विस्तृत असर डाला है , भूमंडलीकरण पूंजीवादी देंशो के लिये विश्व का शंखनाद है। यह पूरी दूनिया को अमीर देश और गरिब देश में बाटता चला गया है। साहित्य की एक मात्र पूंजी संवेदना और साहित्य की भावा से है जिससे निराला और प्रेमचंद जैसे रचनाकार का जन्म हुआ।

साहित्य के क्षेत्र में भूमंडलीकरण ने पूंजीवादी मानसिकता की अहीमियत बढ़ा दी है और पारंपरिक नैतिकतावादीसाहित्य की तुलानात्मक दृष्टी से कम उत्पादन होने के कारण उपेक्षित होने लगे हैं।

हम जानते हे कि उत्पादनों से सृजन होता है उनमें भाषा प्रमुख मणि जाती है। बाजारीकरण के युग में यही सर्जनात्मक भाषा सबसे अधिक क्षतिग्रस्त होती नजर आई है।

आज साहित्य में भाषा की अलग उपस्थिति है , जो आपने देश की भाषिक चेतना की निरन्तरता में प्रतीत नहीं होती दिखायी दे रही है।आज साहित्य में भाषा से देशी गन्ध नहीं आती है जिसमें लोकभाषा , मुहावरें , कहावते , भाषिकी , व्याकरण , संस्कुतिक चेतना नहीं दिखाई देती है। भूमंडली के दौर में हिन्दी साहित्य यह भूल गया है कि भाषा हमारी पहचान है और रचनाकार भाष का सृजनकर्ता है।

भाषा शास्त्री रमेश दवे ने कहा है कि भाषा अपने ही उपकरणों से जिन्दा रहती है। ऐसा नहीं है कि समयानुसार भाषा में परिवर्तन और विकास नहीं होता अगर इलेक्ट्रोनिक माध्यम की और घूमेंगे तो भी घटिया , अन्धविश्वास से भरी फूहड़ हास्य और नकारात्मक ख़बरों से भ्रष्ट भाषा से अपने वायुमंडल को ही प्रदूषित करेंगे। भूमंडलीकरण के दौर में "सीघ्र" ही वह समय आएगा जब लेखक नहीं , संगणक साहित्य की रचना करने लगेगा,
रोबोट भाषण देने लगेगा। (५)

इससे अनुमान लगाया जा सकता है कि लेखक और साहित्य की स्थिती क्या होगी क्योंकि इसने साहित्य की साहित्यिकता को एकांतिता में बदल दिया है। मनुष्य भूमंडलीकरण के कारण आत्मकेंद्रित बनता जा रहा है। जब संगीत , कला ,विज्ञान ,दर्शन सभी पर व्यवसायिकता का प्रत्यक्ष प्रभाव है तो इससे साहित्य कैसे अछूता रह सकता है।

भूमंडलीकरण का हिन्दी साहित्य में महत्त्व :

वर्त्तमान समय में हिन्दी भाषा साहित्य की दृष्टी से अपनी परमसीमा पर पहुँच गई है। भूमंडलीकरण के दौर में हिन्दी वैश्विक परिदृश्य में अपना महवपूर्ण स्थान बना रही है। यह विदेशी भाषाओं के शब्दों को स्वयं में आत्मसात करने की क्षमता रखती है अर्थात भाषा का लचीलापन उसके विकास में सहयोगी सिद्ध हुआ है।

बाजार के दृष्टिकोण से बहुराष्ट्रीय कंपनियाँ विज्ञापनों और बाजार की भाषा को समझने के लिए हिन्दी की और बढ़ रही है। इससे भाषाई प्रसार हो रहा है। हिन्दी के वैश्विक स्तर पर स्थापित होने के पीछे इसमें रचित उत्तम साहित्य का बड़ा योगदान है। अनुवाद की बढ़ती गुणवत्ता से हिन्दी की स्थिति और बेहतर होती जा रही है। जिसमे साहित्य की भक्तिकालीन अनुपम कृति 'रामचरितमानस' की लोकप्रियता और रामायण के ३०० से ज्यादा टेक्स मौजूद है।

अन्तरराष्ट्रीय स्तर पर हिन्दी को बढ़ावा देने वाली संस्थाओं में प्रमुख है।मौरिशिस हिन्दी संसथान , विश्व हिन्दी सचिवालय , हिन्दी सोसायटी सिंगापुर , हिन्दी परिषद् (नीदरलैंडस) हिन्दी संगठन (मोरिशिस) विदोशों में रहनेवाले प्रवासी भारतीयोंद्वारा प्रवासी साहित्य रचा गया, जो दुनिया के अलग — अलग देशों में निवास करते हुए भी भाषायी एकात्म बनाए हुए है। जिसमें उषा प्रियवंदा (अमेरिका) , अभिमन्यु अनंत (मोरिशिश) , तेजेंद्र शर्मा (इंग्लंड) , उषाराजे (ब्रिटन) आदि कुछ प्रवासी साहित्यकार हिन्दी भाषा साहित्य को वैश्विक साहित्य बनाने के लिए निरंतर प्रयासरत हैं।

भूमंडलीकरण के कारण साहित्य में आए बदलाव :

- भारतीय बाजारों में विदेशी भाषाओं के साहित्य की उपलब्धता बढ़ी है।
- हिन्दी साहित्यकारों की रचनायें अब सोशल मीडिया पर उपलब्ध है।
- पारंपरिक नैतिकतावादी साहित्य को उपेक्षित किया जाने लगा है।
- हिन्दी साहित्यकारों ने ब्लॉग और सोशल मिडिया के जरिये स्वतंत्र अभिव्यक्ति का अधिकार हासिल किया है।
- विभिन्न भाषाओं की रचनायें हिन्दी में और हिन्दी की रचनायें विदेशी भषाओं में अनुदित होकर उपलब्ध हो रही है।
- गीत चत्रुवेदी की कहानी 'सिमसिम' में आज हिन्दी भाषा पर होनेवाली भूमंडलीकरण का सशक्त प्रभाव दृष्टव्य है। उदारहण के रूप में कहानी के कुछ अंश — "सामने कंप्यूटर पर जीमेल खुला हुआ है। उसके ऊपर गूगल टॉक की विडो खुली हुई है। और रह रह कर चमक रही है। उस तरफ से किसी 'मेरा नाम जोकर का संदेश है — m not cnfm.jst Waitn,waitn:cमेरी हिम्मत नहीं होती कि में कंप्यूटर की तरफ देखूं।(५)
- प्रदीप सौरभ का 'मुन्नी मोबाईल' और अलका सरावगी का 'एक ब्रेक के बाद' उपन्यासों में भूमंडलीय व्यापार जगत मोबाईल क्रान्ति इंडिया की इकोनोमी कल्चर , मल्टी नेशनल कंपनियों के दिग्गज प्रबंधन अधिकारीयों , विकास की द्रुत गति , समकालीन काला बाजार (आर्ट मार्केट) नई पीढ़ी और उसकी योंनिक स्वतंत्रता आदि पर केन्द्रित है।

इसप्रकार हिन्दी साहित्य के अन्य विधाओं में भी भूमंडलीकरण का सशक्त प्रभाव है।

निष्कर्ष :-

परिवर्तन यह समाज का नियम और युग की चाह है। भूमंडलीकरण का शुरवाती चरण भले ही भयावह और परिणामिक था पर इक्कीसवी सदी ने भूमंडलीकरण का नया परिवर्तनीय रूप स्वीकारा इसका परिणाम समय , समाज , संस्कृति , देश और भाषा में परिवर्तन ला रहा है जो समाज और हिन्दी साहित्य के लिये महत्वपूर्ण बनता जा रहा है। जिसमें वर्चुवल वल्ड में अपना अस्तित्व बना रहा है। इस सन्दर्भ में ग्लोबल होती हिन्दी साहित्य पर भूमंडलीकरण का प्रभाव पर चर्चा अनिवार्य है ।जिसका विश्लेषण इस शोधकार्य द्वारा करने का प्रयास किया गया।

सन्दर्भ ग्रंथ :

१) सम्पादक नगेन्द्रनाथ वसु , हिन्दी विश्वकोश , १९८६ , पृ . स . 212
२) प्रो. एस. एल .वर्म हिंदुत्व का वैश्वीकरण नेशनल पब्लिकेशन हाउस -2008,पृ.स.396
३) अभयकुमार दुबे , भारत और भूमंडलीकरण वाणी प्रकाशन , द्वितीय सं 2007 , पृ .सं 25
४) सम्पादक पंकजविष्ट , समयांतर मार्च 2005 , पृ . स . 56
५) अभय कुमार दुबे , भारत का भूमंडलीकरण वाणी प्रकाशन , द्वितीय सं . 2007 पृ . सं . 21
६) गीत चतुर्वेदी , सिमसिम , प्रगतिशील वसुधा , कहानी विशेषांक — 1 पृष्ठ- 314 , 2008-2009

महाविद्यालयीन छात्रों में कहानी लेखन का महत्व के प्रति दृष्टिकोण - अध्ययन

श्री. संतोष साताप्पा कांबळे
सहाय्यक प्राध्यापक
बी.ए.बी.एड.,हिंदी विभाग,
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय,गारगोटी

सार :

कहानी लेखन का उद्देश्य पाठकों को एक सुखद अनुभव प्रदान करके उनका मनोरंजन करना और उन्हें ज्ञान, नैतिक मूल्यों और जीवन के सबक देकर शिक्षित करना है। हिंदी विषय के छात्र भविष्य में लेखक, पत्रकार,अध्यापक तथा सरकारी सेवा एवं निजी सेवाओं में एक बेहतर अधिकारी व कर्मचारी के साथ एक भारतीय नागरिक होनेवाले होते हैं, उनमें भाषा कौशल पर अधिकार प्राप्त होना आवश्यक है ओर इसमें कहानी लेखन करना सहायक सिद्ध हो सकता है। हिंदी में प्रेमचंद कहानी की परिभाषा में कहते हैं कि यह एक ऐसी रचना है जिसमें जीवन के किसी एक अंग या मनोभाव को प्रदर्शित करना ही लेखक का उद्देश्य रहता है। कहानियों को प्रायः सैद्धान्तिक, ऐतिहासिक, सुधारात्मक, मनोवैज्ञानिक, आँचलिक आदि वर्गों में रखा जाता है। कहानियाँ पत्र-पत्रिकाएँ तथा पॉकेट नॉवेल, प्रतिलिपि, स्टोरी मिरर,YourStory.com इसके अलावा अमर उजाला, भास्कर आदि समाचारपत्रों में भी प्रकाशित कर सकते हैं। कहानी लेखन से भाषा कौशल में सुधार, आलोचनात्मक सोच विकसित होना, भावनात्मक बुद्धिमता को बढ़ावा मिलता है, अकादमिक सफलता, आजीवन सीखने को प्रोत्साहन इन लाभों के साथ साथ प्रसिद्धि तथा आर्थिक लाभ भी होते हैं।

प्रस्तावना :

कहानी लेखन का उद्देश्य पाठकों को एक सुखद अनुभव प्रदान करके उनका मनोरंजन करना और उन्हें ज्ञान, नैतिक मूल्यों और जीवन के सबक देकर शिक्षित करना है। चाहे मनोरंजन के माध्यम से हो या शिक्षा के माध्यम से, कहानियों में पाठकों को प्रेरित करने, विचार भड़काने और उनके साथ सार्थक संबंध बनाने की शक्ति होती है। महाविद्यालय के प्रथम वर्ष हिंदी के छात्रों के लिए उनके पाठ्यक्रम में कहानी लेखन की इकाई है। जिसमें कहानी लेखन का उद्देश्य, स्वरूप, महत्व की जानकारी दी हैं। छात्र बचपन से लेकर कथा-कहानियाँ पढ़ते है। यदि छात्रों को कहानी लेखन के लाभों से परिचित कराया जाएगा तो वे कहानी लेखन में रुचि लेंगे और अपने व्यक्तित्व में रचनात्मकता को बढ़ा सकते हैं। हिंदी विषय के छात्र भविष्य में लेखक ,पत्रकार, अध्यापक तथा सरकारी सेवा एवं निजी सेवाओं में एक बेहतर अधिकारी व कर्मचारी के साथ भारतीय नागरिक होनेवाले होते हैं उनमें भाषा कौशल पर अधिकार प्राप्त होना आवश्यक हैं ओर इसमें कहानी लेखन करना सहायक सिद्ध हो सकता हैं।

उद्देश्य

1. कहानी की उचित परिभाषा समझाना ।
2. कहानी के प्रकार जानना ।
3. कहानी लेखन के महत्व से परिचित कराना ।

परिकल्पना : कहानी लेखन के महत्व से परिचित होकर छात्र कहानी लेखन में रुचि लेंगे।
नमूना : कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, प्रथम वर्ष हिंदी के छात्र।
पद्धति : अनुसंधान पद्धति (सर्वे मेथड)
साधन : प्रश्नावली

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय,गारगोटी प्रथम वर्ष हिंदी के कुल 10 छात्रों को कहानी लेखन के महत्व की जानकारी के अध्ययन के लिए प्रश्नावली दी गई जिसमें कुल 12 सवालों में से 2 सवाल बद्ध तथा 10 सवाल मुक्त थे।

विषय विवेचन :

एक अच्छी कहानी के गुण परिभाषा में नहीं बांधे जा सकते। परंतु फिर भी कहानी की परिभाषा समय-समय पर देने का प्रयत्न विद्वानों द्वारा किया जाता रहा है। प्रसिद्ध विद्वान एडगर ऐलन पो के अनुसार कहानी की परिभाषा, "कहानी वह छोटी आख्यानात्मक रचना है, जिसे एक बैठक में पढ़ा जा सके, जो पाठक पर एक समन्वित प्रभाव उत्पन्न करने के लिए लिखी गई हो, जिसमें उस प्रभाव को उत्पन्न करने में सहायक तत्वों के अतिरिक्त और कुछ न हो और जो अपने आप में पूर्ण हो।" हिंदी में प्रेमचंद कहानी की परिभाषा में कहते हैं कि यह एक ऐसी रचना है जिसमें जीवन के किसी एक अंग या मनोभाव को प्रदर्शित करना ही लेखक का उद्देश्य रहता है।

कहानियों को प्रायः सैद्धान्तिक, ऐतिहासिक, सुधारात्मक, मनोवैज्ञानिक, आँचलिक आदि वर्गों में रखा जाता है।

सैद्धांतिक कहानियों में सिद्धांतवादी कहानियाँ होती है जिसमें सीख-बोध मिलता है जैसे की, पंचतंत्र, तेनालीराम की कहानी आदि। सुधारात्मक कहानियाँ इसमें समाज सुधार से संबंधित कहानियाँ आती है जिसमें समाज के दुर्बल, वंचित घटकों को न्याय देना, समाज में सुधाराव लाना एवं अपनापन, भाईचारा, देशप्रेम होता है जैसे की, प्रेमचंद की कफन, दो बैलों की कथा, पूस की एक रात, ठाकुर का कुआँ, पंचपरमेश्वर आदि। ऐतिहासिक कहानियाँ इतिहास से संबंधित होती है इसका उद्देश्य सीखने की प्रक्रिया के दौरान ऐतिहासिक घटनाओं को मनोरंजक बनाना है तथा इसका महत्वपूर्ण पहलू अतीत के समाज के बारे में नए विचार उत्पन्न करना। सम्राट अशोक, छ. शिवाजी महाराज, महाराणा प्रताप, आर्य चाणक्य इनकी ऐतिहासिक कहानियाँ सुप्रसिद्ध हैं।

मनोविज्ञान से संबंधित कहानियों को मनोवैज्ञानिक कहानियाँ कहते हैं। मनोवैज्ञानिक कहानियों में कथावस्तु बाहरी जीवन की न होकर व्यक्ति के आंतरिक जीवन से संबंधित होती है। इन कहानियों में घटनाओं का महत्त्व कम हो जाता है और चरित्रों के अंतर्द्वंद्व, चिंतन-मनन, आत्मविश्लेषण आदि का महत्त्व बढ़ जाता है। इनकी भाषा सीधी सपाट न होकर बेहद प्रतीकात्मक हो जाती है। लेखक की कोशिश रहती है कि चरित्र के चेतन और अवचेतन की फाँक को पाठक तक पहुँचा सके एवं इस प्रक्रिया में पाठक को भी अपने व्यक्तित्व की भीतर तहों को समझने की अंतर्दृष्टि दे सके। जैनेन्द्र की मनोवैज्ञानिक कहानियों के नाम इस प्रकार हैं, फाँसी, वातायन, दो चिड़िया, एक रात, नीलम देश की राजकन्या, ध्रुवयात्रा आदि। आँचलिक कहानी आम कहानी से विशिष्ट होती है, खास लक्षण उसे आम कहानी से अलग कर देते हैं, आँचलिक कहानी के कथानक का आधार आँचल-विशेष की घटनाएं एवं जनजीवन होता है। आँचलिक कहानी का दूसरा महत्वपूर्ण लक्षण लोकसंस्कृती का सजीव चित्रण है। इस कहानी में यथार्थवादी पृष्टभूमि एवं कथाकार का दृष्टिकोण यथार्थवादी होता है। आँचलिक कहानी के क्षेत्र में फणीश्वर नाथ 'रेणु' का नाम आदर के साथ लिया जाता है इनकी कुछ आँचलिक कहानियाँ है, 'तीसरी कसम', 'तपेदिक', 'लालपन की बेगम', 'अतिथि सत्कार', 'भूदान'।

कहानियाँ पत्र-पत्रिकाएँ तथा पॉकेट नॉवेल, प्रतिलिपि, स्टोरी मिरर,YourStory.com इसके अलावा अमर उजाला, भास्कर आदि समाचारपत्रों में भी प्रकाशित कर सकते हैं। ई ऑनलाइन प्लेटफार्म हैं जो स्वयं-प्रकाशन की सुविधा देते हैं, जैसे:Amazon Kindle Direct Publishing **(KDP)**: यह सबसे लोकप्रिय और आसान तरीका है अपनी किताब को ई-बुक और प्रिंट बुक के रूप में प्रकाशित करने के लिए। **Blueroseone** यह एक अन्य विकल्प है जो स्वयं-प्रकाशन की सुविधा प्रदान करता है।

मनोरंजनः कहानियाँ लोगों को मनोरंजन प्रदान करती हैं। वे हमें नए स्थानों और लोगों के बारे में जानने, नई चीजें सीखने और रोमांच और रोमांच का अनुभव करने का अवसर देती हैं। शिक्षा: कहानियाँ हमें शिक्षा भी प्रदान कर सकती हैं। वे हमें नैतिक मूल्यों, जीवन के सबक और दुनिया के बारे में महत्वपूर्ण जानकारी सिखा सकती हैं।

कहानियाँ हमें समस्याओं को सुलझाने में मदद करती है, इनसे हमें जुनून, भय, उदासी, कठिनाइयाँ और खुशियों का अनुभव होता है। इनसे हमें नैतिक सिखावट और जीवन की सच्चाईयों के साथ नीति उपदेश भी मिलता है। ये हमारे मनोरंजन के

साथ मन को शांति और सुख देती हैं। ये बच्चों को नए शब्द सीखने और व्याकरणिक विकास में मदद करती हैं। कहानी लेखन से भाषा कौशल में सुधार, आलोचनात्मक सोच विकसित होना, भावनात्मक बुद्धिमता को बढ़ावा मिलता है, अकादमिक सफलता, आजीवन सीखने को प्रोत्साहन इन लाभों के साथ साथ प्रसिद्धि तथा आर्थिक लाभ भी होते हैं।

कहानी लेखन से भाषा कौशल में सुधार, आलोचनात्मक सोच विकसित होना, भावनात्मक बुद्धिमता को बढ़ावा मिलता है, अकादमिक सफलता, आजीवन सीखने को प्रोत्साहन इन लाभों के साथ साथ प्रसिद्धि तथा आर्थिक लाभ भी होते हैं।

निष्कर्ष :

छात्रों को कहानी, उसके प्रकार, परीक्षा में कहानी लेखन के लिए दिए जानेवाले अंक तथा छात्रों को कहानी लेखन से स्वयं जीवन एवं समाज को होनेवाले लाभों से परिचित करना होगा। भाषा कौशल के लेखन कौशल का महत्व ओर उसमें कहानी लेखन से लेखन कौशल में सुधराव का महत्व बताकर उनसे कहानी लेखन करने के लिए प्रोत्साहित तथा प्रेरित करना होगा।

संदर्भ :

1. सृजनात्मक लेखन, बी.ए.प्रथम वर्ष, दूरशिक्षण विभाग, शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापूर
2. सीबीएसई हिंदी 'ब' व्याकरण व लेखन, कक्षा '10वी'
3. हिन्दी औपचारिक लेखन – डॉ. अनीता देवी
4. रचनात्मक लेखन - रमेश गौतम, माधुरी सुबोध, राजेन्द्र गौतम, प्रभात व्यंजन
5. सृजनात्मक लेखन – राजेन्द्र मिश्र
6. https://brainly.in
7. http://leverageedu.com/blog

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

हरिशंकर परसाई के निबंधों में शैक्षिक व्यंग्य

डॉ. जयसिंग मारुती कांबले
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी
kjaysing@gmail.com

सारांश -

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी साहित्य में व्यंग्य एक विकसित विधा के रूप में उभरी है। हरिशंकर परसाई जी का मानना है, "व्यंग्य जीवन से साक्षात्कार करता है, जीवन की आलोचना करता है, विसंगतियों, मिथ्याचारों और पाखंडों का पर्दाफाश करता है।" हरिशंकर परसाई जी ने निबंध, कहानी आदि विधाओं में अपना साहित्य सृजन किया है। कमलाप्रसाद के शब्दों में, "हरिशंकर परसाई के निबंध और उनका गद्य स्वतंत्रता के बाद सबसे ताजा, प्रखर, जनतान्त्रिक और विशिष्ट है।" उन्होंने अपने निबंधों में शिक्षा व्यवस्था में व्याप्त विभिन्न विसंगतियों, पाखंडों, बुराइयों पर प्रहार किया है। वे घटती शैक्षिक गुणवत्ता के साथ विघटित शैक्षिक मूल्यों पर तंज करते हैं। उन्होंने बदलते पाठ्यक्रम का समाज पर होता विपरीत असर दर्शाते हुए भ्रष्ट होती शिक्षा को उजागर किया है। स्कूल के खोखले अनुशासन का छात्रों पर होने वाला बुरा परिणाम चित्रित किया है। दिन ब दिन बेबस होते अध्यापक पेशे का विवेचन करते हुए, शिक्षा के ठेकेदारों की चूसने की, शोषण की प्रवृत्ति पर व्यंग्य कसा है। साथ ही किताबें बेचने से लाभ से अधिक नुकसान ही होगा यह भी बताया है। इस प्रकार हरिशंकर परसाई ने शिक्षा व्यवस्था में फैल रही बुराइयों पर व्यंग्य का तीर कसमसाकर छोड़ा है। हरिशंकर परसाई द्वारा लिखित निबंध आज भी प्रासंगिक है।

बीज शब्द -व्यंग्य, गद्य की कसौटी, ठेकेदार, पाखंड, भ्रष्टाचार, शोषण।

उद्देश्य -

1. हरिशंकर परसाई के व्यंग्य साहित्य से परिचित कराना।
2. हरिशंकर परसाई के व्यंग्य निबंधों से अवगत कराना।
3. हरिशंकर परसाई के निबंध साहित्य में चित्रित शैक्षिक व्यंग्य को उजागर करना।

प्रस्तावना -

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी साहित्य में व्यंग्य एक विकसित विधा के रूप में उभरी है। इस विधा में समाज की विसंगतियों, कुरीतियाँ, भ्रष्टाचार, सामाजिक शोषण, राजनीति के गिरते स्तर की घटनाओं पर व्यंग्य कसा जाता है। व्यंग्य के माध्यम से लेखक सामाजिक बुराइयों का पर्दाफाश करते हुए उनमें सुधार की अपेक्षा रखते हैं। अपनी कलम के माध्यम से समाज में सुधार लाना लेखक का उद्देश्य होता है। व्यंग्य के बारे में स्वयं हरिशंकर परसाई जी का मानना है, "व्यंग्य जीवन से साक्षात्कार करता है, जीवन की आलोचना करता है, विसंगतियों, मिथ्याचारों और पाखंडों का पर्दाफाश करता है।... जीवन के प्रति व्यंग्यकार की उतनी ही निष्ठा होती है, जितनी गंभीर रचनाकार की... बल्कि ज्यादा ही। वह जीवन के प्रति दायित्व का अनुभव करता है।"[i] व्यंग्य लेखक जीवन के प्रति गंभीर होता है। यही वजह है कि वह अपनी पैनी नजर से समाज की छोटी से छोटी बुराई को भी ढूंढ लेता है। हरिशंकर परसाई ने व्यंग्य विधा को अपनाकर उसे नया आयाम देने का काम किया। हरिशंकर परसाई को व्यंग्य के पुरोधा बताते हुए भावना शेखर लिखती है, "हरिशंकर परसाई ने घर, परिवार, समाज और राजनीति में व्याप्त कुरीतियों, विकृतियों के विरोध के लिए व्यंग्य विधा को चुना।"[ii] व्यंग्य को एक विधा के रूप में विकसित करने में परसाई जी का महत्त्वपूर्ण योगदान है। उनके योगदान के बारे में डॉ. बालेंदु शेखर तिवारी कहते हैं, "व्यंग्य की समर्थ भाषा में आज के बदलते परिवेश के यथार्थ की सही पकड़ का जीवंत नाम है हरिशंकर परसाई।"[iii]

हरिशंकर परसाई के निबंधों में चित्रित शैक्षिक व्यंग्य —

हरिशंकर परसाई ने निबंध, कहानी, उपन्यास जैसी विधाओं में अपना साहित्य सृजन किया। निबंध विधा से उन्हें अधिक लगाव था। यद्यपि निबंध लिखना लेखक के लिए चुनौती भरा है। बावजूद इसके परसाई जी ने स्थानीय, क्षेत्रीय, राष्ट्रीय,

अंतर्राष्ट्रीय गतिविधियों के विभिन्न विषयों पर निबंध लिखे। उनके इसी वृत्ति के बारे में कमलाप्रसाद लिखते हैं, "हरिशंकर परसाई ने अपने लिए विधा के रूप में प्राय: निबंध या कहानी को चुना है। निबंध उनके लिए और भी ज्यादा अनुकूल रहा है। कितनी अच्छी बात है कि जो गद्य विधा लेखक के लिए कसौटी है, वही उनकी प्रकृति के लिए अनुकूल है।"[iv] परसाई जी ने भारतीय समाज में व्याप्त सामाजिक ढकोसलों पर करारा व्यंग्य कसा है। समाज में फैली बुराइयों पर व्यंग्य कसते हुए उनकी कलम अधिक पैनी हो जाती है। कांतिकुमार जैन लिखते हैं, "परसाई एक खतरनाक लेखक हैं, खतरनाक उस अर्थ में कि उन्हें पढ़कर हम ठीक वैसे नहीं रह पाते जैसे उनको पढ़ने से पहले रहते हैं।"[v] वे अपने निबंधों के माध्यम से सामाजिक, राजनीतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक तथा शैक्षिक व्यंग्य को पाठकों के सामने लाते हैं। परसाई जी ने शिक्षा में व्याप्त भ्रष्टाचार, विसंगतियों पर निम्न तरीके से करारा व्यंग्य कसा है।

शिक्षा के ठेकेदार -

भारतीय समाज व्यवस्था में हर जगहों पर ठेकेदारों का प्रभाव है। उसे अधिकतर राजनेता, धर्म के ठेकेदार ढोते हैं। हमारे समाज की बागडोर उनके हाथों में होती है। ठीक वैसे ही शिक्षा में भी ठेकेदारों की चलती है। वे जैसा चाहते हैं वैसी शिक्षा हमारे बच्चों को दी जाती है। कांच के घरों में, एसी रूम में बैठकर हमारे शिक्षाविद देश की शिक्षा नीति तय करते हैं। उनकी बनाई नीति को सरकार, विषय तज्ञ, शिक्षक आदि अंमल में लाते हैं। उस नीति पर कोई आक्षेप जता नहीं सकता। इसी अंधी व्यवस्था पर तंज करते हुए परसाई जी लिखते हैं, "कितनी काँवड़े हैं – राजनीति में, साहित्य में, कला में, धर्म में, शिक्षा में। अंधे बैठे हैं और आँखवाले उन्हें ढो रहे हैं।"[vi] लेखक ने शिक्षा के ठेकेदारों के स्वार्थ वृत्ति पर व्यंग्य कसा है।

शिक्षा का बाजार -

वर्तमान में जीवन के हर क्षेत्र पर बाजार हावी है। लाभ कमाना बाजार का नियम है। शिक्षा भी उससे प्रभावित हुई। शिक्षा मनुष्य जीवन का अभिन्न अंग है। अत: अनिवार्य बातों में शिक्षा होने से बाजारू वृत्ति वाले लोग उससे भी फायदा देखने लगे। शिक्षा क्षेत्र में व्यापारी सोच वाले लोगों का हस्तक्षेप बढ़ने लगा। दूसरी ओर सरकार शिक्षा के खर्च में कपात करने लगी। शिक्षा का निजीकरण किया जाने लगा। निजी संकायों को शैक्षिक संस्थाएं निर्माण करने और उनके नियंत्रण की जिम्मेदारी सौंप दी गयी। जिससे शिक्षा के सम्राट निर्माण होने लगे। नॉन ग्रांट स्कूलों और कॉलेजों की तादाद बढ़ने लगी। एक ओर संख्यात्मक दृष्टि से शिक्षा विकसित होने लगी। वहीं दूसरी तरफ स्कूलों में दी जाने वाली शिक्षा का गुणात्मक स्तर घटने लगा। इसी घटती शैक्षिक गुणवत्ता पर व्यंग्य कसते हुए हरिशंकर परसाई जी लिखते हैं, "मैं समझ गया कि ज्यों ज्यों देश में इंजीनियरिंग कॉलेज खुलते जा रहे हैं, त्यों त्यों कच्चे पुल और तिडकनेवाली इमारतें क्यों अधिक बनते जा रहे हैं। और जब हर जिले में इंजीनियरिंग कॉलेज हो जाएगा, तब हम लोग कहाँ रहेंगे?"[vii] यह वर्तमान शिक्षा की वास्तविक स्थिति है। बाजार की स्पर्धा और फायदे की नीति का प्रभाव शिक्षा पर भी पड़ने लगा है।

विघटित शैक्षिक मूल्य –

मनुष्य के वर्तन में उचित परिवर्तन करना याने शिक्षा। तथापि वर्तमान शिक्षा से मनुष्य के वर्तन में सही बदलाव होगा ऐसा कहा नहीं जा सकता। स्कूल में छात्रों को सही-गलत का निर्णय लेने के लिए सक्षम बनाने की अपेक्षा रखी जाती है। स्कूल से ही हम समाज के अच्छे नागरिक तैयार होने की उम्मीद रखते हैं। लेकिन आज के हमारे स्कूल से ये सब बातें पूरी होगी यह कहा नहीं जा सकता। स्कूल बेमानी सिखाते हैं। वहीं से छात्रों में मिलावट के गुण विकसित होते हैं। इस अनपेक्षित स्थिति पर प्रकाश डालते हुए 'प्रेम-पत्र और हेडमास्टर' निबंध में परसाई जी लिखते हैं, "यों स्कूल में कुछ भी सीखा जा सकता है। मैंने बेमानी और मिलावट स्कूल में गणित के जरिए सिख ली थी।"[viii] वर्तमान स्कूल प्रणाली को इस बात पर सोच लेना चाहिए। छात्रों में उचित मूल्यों को विकसित करने के लिए प्रयास करना चाहिए।

पाठ्यक्रम से चिपकी व्यवस्था –

पाठ्यक्रम पर शिक्षा की गुणवत्ता आधारित होती है। समय के अनुसार उसमें बदलाव करना अनिवार्य होता है। लेकिन हमारी समाज व्यवस्था में 'old is gold' का अधिक महत्त्व है। पुरानी बातों को हम यूं ही नहीं छोड़ते। उनसे हम बुरी तरह चिपके रहते हैं। हमारा पाठ्यक्रम भी ऐसा ही है। सालों तक उसमें कोई बदलाव नहीं किया जाता। न ही कोई नई अध्ययन-अध्यापन रीति को अपनाया जाता। वह जितना ज्यादा आउट्डेटिड होता हम उसके उतने ही अधीन हो जाते हैं। सालों साल चलता पाठ्यक्रम

और किताबें हमें शैक्षिक खर्चा काम करने का साधन लगते हैं। जब कभी ऐसे बदलाव होते हैं तो उसका विपरीत असर शिक्षा व्यवस्था, शिक्षक, छात्र तथा अभिभावकों पर पड़ता है। वे सभी बौखला जाते है। इसी बात को उजागर करते हुए परसाई जी कहते हैं, "लड़के मुंहजोरी करने लगे हैं। कमबख्तों की किताबें बदल गयी है। कोर्स इतनी जल्दी क्यों बदलने लगे हैं? बड़े लड़के से कह दिया था कि अपनी किताबें संभालकर रखना, छोटे के काम आएगी। पर किताबें बदल गयी। पुरानी किताबें किसी के काम नहीं आ रही हैं। एक ही किताब पीढ़ियों क्यों नहीं चलती?"[ix]

भ्रष्ट व्यवस्था –

भ्रष्टाचार भारतीय समाज को लगा दीमक है। शिक्षा व्यवस्था भी उससे बची नहीं। ऊपर से लेकर नीचे तक इसी व्यवस्था ने शिक्षा को खोखला बनाया है। शिक्षा व्यवस्था में अंदर जाने के लिए घुस देनी पड़ती है। घुस का आंकड़ा पचास लाख से आगे जा चुका है। इसी तरह से घुस देकर शिक्षक, प्रोफेसर बने लोग व्यवस्था में जाकर ठीक वैसा ही व्यवहार करते हैं। वे प्रमोशन पाने के लिए घुस देते हैं। छात्रों से उनके नंबर बढ़ाने के लिए घुस लेते हैं। पेपर आउट करते हैं। और ये सभी बातें सामान्य हो गयी हैं। इन्हीं पर करारा व्यंग्य करते हुए परसाई जी शिक्षकों के संमेलन में कहते हैं, "मैंने कहा, "आप बिल्कुल दुरुस्त फरमा रहे हैं। पर रीडर, सीनियर रीडर, पेपर सेटिंग मॉडरेशन, पेपर आउट, नंबर बढ़ाना – यह भी रोजमर्रा का ही मामला हो गया है।"[x] लेखक की दृष्टि से भ्रष्ट होती शिक्षा आम बात बनी है। इसे सुधारणा चाहिए।

खोखला अनुशासन –

अनुशासन शिक्षा व्यवस्था में महत्त्वपूर्ण माना जाता है। लेकिन अनुशासन का ढकोसला छात्रों में शिक्षा के बारे में अरुचि निर्माण करता है। छात्रों को खेल बहुत पसंद है। लेकिन पढ़ाई के नाम पर उन्हें खेलने नहीं दिया जाता। आजकल छात्रों को परीक्षाओं के चक्की में पीसा जा रहा है। जैसे माता-पिता अपनी इच्छाएं अपने पाल्य पर थोपते हैं, वैसे अध्यापक भी अपनी इच्छाओं को छात्रों पर थोपते हैं। इसी बात को उजागर करते हुए लेखक कहते है, "अध्यापकीय दृष्टि में अक्सर सुखदायक चीजें अनैतिक होती हैं। खेल तक बुरा माना जाता है।"[xi] जिन चीजों में छात्रों को रुचि होती है वही बातें अध्यापकों की दृष्टि में अनैतिक होती हैं। हमारे शिक्षा व्यवस्था में स्थित नीति-अनीति के ढकोसले पर लेखक व्यंग्य कसते हैं।

बेबस अध्यापक –

शिक्षा व्यवस्था में अध्यापक महत्त्वपूर्ण कड़ी है। शिक्षा की नीति का अंमल अध्यापक करते हैं। अध्यापकों के कंधे पर ही शिक्षा की बागडोर होती है। लेकिन वर्तमान में अध्यापकों को अनेक समस्याओं से जूझना पड़ता है। मॅनेजमेंट से लेकर अधिकारियों, अभिभावकों तक अनेक लोगों से उनका पाला पड़ता है। मॅनेजमेंट, सरकार आदि सब उनपर अलग-अलग काम का दबाव डालते रहते हैं। मॅनेजमेंट उनकी समस्याओं को सुनना नहीं चाहता। उनकी समस्याओं को सुलझाना नहीं चाहता। समस्याओं समझ लेने के बजाय अध्यापकों से त्याग की अपेक्षा रखता है। उन्हें आदर्श की घुटी पिलाता है। अपने कार्य और स्थिति से बेबस अध्यापकों का चित्रण करते हुए लेखक लिखते हैं, "बड़े 'आका' आए; मास्टरों ने फ़रियाद सुनाई, दुखड़ा रोया, प्रार्थना की। बड़े 'आका' घड़ी देखते रहे और फिर बोल दिया- 'त्याग करना चाहिए आप लोगों को प्राचीन गुरुओं की तरह।' यही होता है खैर, बेचारे सुन लेते सुनने के आदी थे। पर उनका मन न भरा और 'फुर्र' होने के पहले बड़े 'आका' यह भी कह गये – 'Teaching profession of the refuge of stupid.' अर्थात 'शिक्षा व्यवसाय में तो मूर्ख लोग शरण लेते हैं।'"[xii] शिक्षा व्यवसाय तथा अध्यापकों को शिक्षा के ठेकेदार मूर्ख समझते हैं। वे उनसे सिर्फ काम करवाके लेना चाहते हैं। उनकी बेबसी का फायदा उठाते हैं। कम दाम में अधिक काम की अपेक्षा रखते हैं। लेखक वर्तमान समाज में अध्यापकों की जो दशा हुई है उसपर प्रकाश डालते हैं।

अर्थहीन (किताबों की) दुकानें –

शिक्षा व्यवस्था में किताबों का महत्त्वपूर्ण स्थान है। किताबें हमें ज्ञान समृद्ध बनाती है। अनुभव संपन्न बनाती है। किताबों को सबसे अच्छा दोस्त माना जाता है। लेकिन समय के चलते किताबों का महत्त्व कम हो रहा है। आज वाचन को बढ़ावा देने के लिए वाचन प्रेरणा दिवस मनाने की स्थिति निर्माण हो चुकी है। किताबों की दुकानों से पैसा नहीं मिलता। पुस्तक विक्रेता का अधिक समय ग्राहकों की राह देखने में गुजरता है। पुस्तके बेचने का धंधा आर्थिक लाभ से अधिक नुकसान का धंधा है। इसी बात पर प्रकाश डालते हुए लेखक लिखते है, "पुस्तक-विक्रेता अक्सर मक्खी मारते बैठा रहता है।... ठीक सामने दवा की

दुकान पर हमेशा ग्राहक रहते हैं। मैं इस पुस्तक विक्रेता से कहता हूँ- तूने धंधा गलत चुना। इस देश को समझ यह बीमारी प्रेमी देश है। तू अगर खुजली का मलहम भी बेचता तो ज्यादा कमा लेता।... खुजली सबको उठती है- कोई खुजाकर खुजास मिटाता है, कोई शब्दों का मलहम लगाकर।"[xiii] भारतीय लोगों को सही राह पर लाने के लिए प्रयास करने के बजाय उन्हें भावनिक बातों में उलझाकर अपना स्वार्थ साधना अधिक सरल है। इसीलिए किताबों से अधिक दवाओं की दुकान पर लोगों की भीड़ होती है ऐसा लेखक का मानना है।

निष्कर्ष -

इसी तरह हरिशंकर परसाई जी ने गद्य की कसौटी होने वाली निबंध विधा को चुनकर अपना साहित्य सृजन किया। कमलाप्रसाद के शब्दों में, "हरिशंकर परसाई के निबंध और उनका गद्य स्वतंत्रता के बाद सबसे ताजा, प्रखर, जनतान्त्रिक और विशिष्ट है।"[xiv] उन्होंने अपने निबंधों में शिक्षा व्यवस्था में व्याप्त विभिन्न विसंगतियों, पाखंडों, बुराइयों पर प्रहार किया है। उन्होंने घटती शैक्षिक गुणवत्ता के साथ विघटित शैक्षिक मूल्यों पर तंज किया है। बदलते पाठ्यक्रम का समाज पर होता विपरीत असर दर्शाते हुए भ्रष्ट होती शिक्षा को उजागर किया है। स्कूल के खोखले अनुशासन का छात्रों पर होने वाला बुरा परिणाम चित्रित किया है। दिन ब दिन बेबस होते अध्यापक पेशे पर प्रकाश डालते हुए, शिक्षा के ठेकेदारों की चूसने की प्रवृत्ति पर व्यंग्य कसा है। साथ ही किताबें बेचने से लाभ से अधिक नुकसान ही होगा यह भी बताया है। इस प्रकार हरिशंकर परसाई ने शिक्षा व्यवस्था में फैल रही बुराइयों पर व्यंग्य का तीर छोड़ा है। वे इन बुराइयों को सुधार लेना चाहते हैं। इस प्रकार हरिशंकर परसाई द्वारा लिखित निबंध आज भी प्रासंगिक है।

---

[i] शर्मा, शंकरलाल (संपा.), 2013, **हिन्दी गद्य की विविध विधाएं,** ईशान प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ. 82

[ii] शेखर, भावना, दिसंबर, 2023, व्यंग्य के पुरोधा - हरिशंकर परसाई **साहित्य अमृत**, नई दिल्ली, पृ. 46

[iii] तिवारी, बालेंदु शेखर (डॉ.), 1988, **हिन्दी व्यंग्य के प्रतिमान**, गिरनार प्रकाशन, महेसाना, पृ. 16

[iv] कमलाप्रसाद, धनंजय वर्मा, श्यामसुंदर मिश्र, मलय, श्याम कश्यप (संपा.), 1998, **हरिशंकर परसाई रचनावली – 3**, पृ. 5

[v] https://www.rachanakar.org/2014/10/blogl post Date – 03/03/2023

[vi] कमलाप्रसाद, धनंजय वर्मा, श्यामसुंदर मिश्र, मलय, श्याम कश्यप (संपा.), 1998, **हरिशंकर परसाई रचनावली – 3**, पृ. 20

[vii] वहीं पृ. 17

[viii] वहीं पृ. 273

[ix] वहीं पृ. 19

[x] वहीं पृ. 71

[xi] वहीं पृ. 273

[xii] कमलाप्रसाद, धनंजय वर्मा, श्यामसुंदर मिश्र, मलय, श्याम कश्यप (संपा.), 1998, **हरिशंकर परसाई रचनावली – 6**, पृ. 299

[xiii] कमलाप्रसाद, धनंजय वर्मा, श्यामसुंदर मिश्र, मलय, श्याम कश्यप (संपा.), 1998, **हरिशंकर परसाई रचनावली – 3**, पृ. 52

[xiv] वहीं पृ. 7

गांधीवादातील साप्रांदायिकता

डॉ.शशिकांत शामराव चव्हाण
मराठी विभाग
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय गारगोटी
Email: shashikantchavan06@gmail.com

गांधीवाद एक सांप्रदायिक विचार प्रवाह आहे. या जगातील निसर्ग, प्राणी आणि मनुष्य हा ईश्वराचा अंश आहे असे ते मानतात. ही श्रद्धा त्याच्या विचाराच्या मुळाशी आहे. माणसाच्या समग्र जीवनाकडे पहाण्याची गांधीजींची एक विशीष्ट दृष्टी आहे. त्यांचा धार्मिक ,नैतिक दृष्टीकोन, आचारधर्म, समाजकारण, राजकारण, शिक्षण इत्यादी जीवन अंगांविषयीची धारणा, सगळ्या गोष्टींचा समावेश गांधींच्या जीवनदृष्टीत होतो. त्यांच्या जीवनपद्धतीला गांधीवाद असे म्हणतात.

गांधीजींची मूळ वृत्ती धार्मिक आहे. त्यांचा धार्मिक विचार सर्व संप्रदायांना सामावून घेणारा आहे. त्यांच्या दृष्टीने सत्य हे जीवनातील सर्वांत महत्त्वाचे मूल्य आहे. साधनांच्या शुचितेशिवाय सत्याकडे जाता येत नाही. अशी त्यांची धारणा असल्यामुळे साधना ही साध्याचा भाग ठरतात. या अर्थाने साध्य साधन त्यांच्या जीवनदृष्टीचा महत्त्वाचा आचारधर्म होता. यावरून गांधीजींची ईश्वरावर नितांत श्रद्धा किती होती ते दिसते आणि ती श्रद्धा गांधीजींना अत्यंत महत्त्वाची वाटते. गांधीजींना इंद्रिय संवेदनांचे सुख हे अंतिम आहे असे त्यांना मान्य नव्हते. आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक विषमता व शोषण याला ते प्रचंड विरोध क रत होते. स्त्रियांबद्दलचे अनुद्गार, जात, वर्ण, संप्रदाय, धर्म,वंश, राष्ट्र या कल्पनांच्या आधारे निर्माण होणारी असहिष्णुता आणि एकूणच माणसालाही कमी लेखणाèया कोणत्याही गोष्टी गांधीजींना अमान्य होत्या.

गांधीजींची ही जीवनमूल्ये

गांधीजींनी ही जीवनमूल्ये आधारभूत मानून व्यक्तीने आपले आचरण करावे असे त्यांना वाटत होते. समाजकारण, राजकारण व्हावयास हवे असेल तर नैतिक मूल्यांचा अंगीकार करून त्या मार्गाने जावे असे त्यांचे मत होते. त्यांचे स्वतःचे राजकारणही धर्माला अनुसरून होते. त्यांची धार्मिक , नैतिक दृष्टी त्यांच्या जीवन जगणाèया व्यवहाराच्या मुळाशी होती. यंत्र व भौतिक संस्कृतीला गांधीजींचा विरोध होता. या गोष्टी मानवी कल्याणाला बाधा आणतात. यांच्यामुळे विध्वंस, हिंसा, युद्ध इत्यादी कृत्ये अधिक होतात. यंत्राच्या साहाय्याने होणारा विकास गांधीजींना मान्य होता. पण मोठे कारखाने, यंत्रे यावर आधारित समाजव्यवस्थेत शहराकडून खेड्यांचे शोषण केले जाते. त्यामुळे या यंत्राधिष्टीत संस्कृतीला पिळवणूक व इत्यादीवर आधारलेल्या समाजव्यवस्थेला त्यांचा विरोध होता. या कारणांनी त्यांना अर्थव्यवस्था, समाज संघटन इत्यादी गोष्टींमध्ये विकेंद्रीकरण हवे होते. भारताची समाजव्यवस्था ग्रामसंस्कृतीशी जोडलेली आहे. या ग्रामसंस्कृती विषयीची कर्तव्य भावना सर्वांच्या मनामध्ये सहकार्याची असावी अशी त्यांची धारणा होती. गांधीजींनी प्रचलित शिक्षण व्यवस्थेला विरोध केला होता. त्याचे मुख्य कारण ही व्यवस्था विद्यार्थ्यांच्या मनावर संस्कार करणारी, त्यांचे शीलसंवर्धन करणारी नसून, त्यांना आजूबाजूच्या वास्तवापासून, समाजापासून, लोक कल्याणाच्या उद्देशापासून दूर घेऊन जाणारी आहे असे गांधींजींना वाटत होते. भारतातील भाषांचे महत्त्व गांधीजींना मान्य होते. भारतीय भाषा यातून भारतीय संस्कृतीचे रक्षण होते. त्यामुळे भारतीय भाषेची अस्मिता जागृत ठेवणे त्यांना गरजेचे वाटत होते. सर्वांनी मातृभाषेतूनच शिक्षण घ्यायला पाहिजे आणि सर्व प्रांतांच्या भाषा जोडणारी संपर्क भाषा हिंदी असावी अशी गांधीजींची प्रामाणिक भूमिका होती.

साहित्याच्या क्षेत्रामध्ये गांधीजींनी सत्य, शिव याला अधिक महत्त्व दिले आहे. सत्य आणि शिव याचे सौंदर्य त्यांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. सत्य आणि शिव याचे आकलन अधिक चांगल्या रीतीने जाणून घेणे गांधीजींना महत्त्वाचे वाटते. पुरुष संबंधीचा त्यांनी नैतिक मूल्यांचा आग्रह धरला होता. पतीपत्नीच्या संबंधातील परंपरागत नैतिकता मान्य होती. गांधीजींचे जे अभ्यासक आहेत, ज्यांना आपण गांधीवादी म्हणतो अशा गांधीवादांच्या अभ्यासकास असे दिसेल की, गांधीवादींना गांधीजींच्या प्रत्येक शब्द आणि वाक्य, प्रत्येक कृती, मता विषयीचा प्रत्येक होकार, नकार

व तिरस्कार या सर्व गोष्टींमध्ये ध्येय आहे. त्यांचा एकच दृष्टीकोन आहे. ज्या योगाने गांधीजींचे जीवन आणि चारित्र्य, त्यांचे कार्य, यश, त्यांचा संदेश आणि उद्देश यांची घडण झाली तेच गांधीजींचे तत्त्वज्ञान होय.

गांधीवाद हा नवा मंत्र

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाने गांधीवाद हा नवा मंत्र जगापुढे आणला. इंग्रजांनी जरी बळाच्या वापरावर जगातील अनेक देशांवर आपली सत्ता स्थापन केली असली तरी ते स्वतःला पुरोगामी आणि सुसंस्कृत समजत होते. संघर्षाला नेस्तनाबूत करण्याचे तंत्र त्यांच्याकडे होतेच. त्यातून आलेला मुजोरपणाही त्यांच्यात ठासून भरलेला होता. ही इंग्रजांची गुर्मी उग्र वादाने उतरण्यासाठी त्या काळात बराच प्रयत्न केला. तरी इंग्रजांनी त्यांना जुमानले नाही. अशा उग्रवाद्यांना हाताळणे इंग्रजांना अवघड नव्हते. पण चौक टीबाहेरचा गांधीवाद त्यांना हाताळणे उमगले नाही. इंग्रजांनी भारतातील गांधीजींचे गांधीवादी आंदोलन प्रथमतः त्यांनी सामर्थ्याचा वापर करणे हे असंस्कृतपणाचे आहे. जगापुढे त्याचा परिचय येऊ लागल्याने त्यांनी सामर्थ्याचा वापर करणे टाळले. तसे पाहिले तर भारतीय लोक अशिक्षित, गावठी पण भारतातील करोडो अशिक्षित माणसांना गांधीवाद पचनी पडला होता. गांधीजींचे विचार लोकांनी आत्मसात केले. इंग्रजां विरूद्ध अंगावर शस्त्रांचे वार झेलून मरणाची कदर न करता ते गांधीजींचे सच्चे कार्यकर्ते बनले. ते अनुयायी झाले. जगाला माहीत नसणारा हा उदात्त गांधीवाद त्यांना समजला होता. याचे आश्चर्य सबंध जगाला वाटले होते.

आईन्स्टाईनला अमेरिकेने बॉम्ब बनवायला सांगतला अणुबॉम्ब निर्मिती करताना गांधींची एक भूमिका आईन्स्टाईनला पटली. जो अणुबॉम्ब तयार होणार आहे त्यातून प्रचंड मानवी संहार होणार आहे. आईन्स्टाईनला आपल्या संशोधनाच्या विषायावरचा उतारा गांधीवादातून समजला होता. त्या घटनेनंतर आईन्स्टाईन पुढे गांधीजींच्या प्रेमात पडला. एक विसाव्या शतकात अनेक राष्ट्रांनी महासंहारक शक्तीची निर्मिर्ती केली. शस्त्राचा अचूक मारा करण्यासाठी महासंगणक तयार केला.

गांधीवादी व्यक्ती म्हटली की ती कलेच्या विरोधात असणारी, मागासलेल्या वृत्तीची असा एकंदरीत समज समाजामध्ये रूढ झाला होता. पण गांधीवादाला कलेचे वावडे कधीही नव्हते. जीवन आणि साहित्य यांच्या परस्पर संबंधातून गांधीवाद पुढे सरकतो. जीवनातील सापेक्षता कलेच्या संदर्भात विचार केला तर गांधीवाद कला मूल्यांना अनुबंधित आहे, अशी कलामूल्ये गांधीवादाने स्वीकारलेली आहेत. त्यांचे स्वागतच केले आहे. जीवन पोषक मूल्यांचे वितरण बौद्धिक कसोटीतून आणि नैतिक आदेशातून होण्यापेक्षा ते जीवनाच्या रसातून स्वाभाविक पणे प्रफुल्लपणे आणि स्वतंत्र जाणिवेतून व्हावे असे गांधीवाद सांगतो. त्या काळातील गांधीवादी लोकांनी त्याचे कौतुक केले आहे.

महाराष्ट्राच्या विचारवंतांना, साहित्यिकांना त्यांच्या विचारांचे सौंदर्य पटले आणि अनेक साहित्यिकांनी गांधी विचारांची अभिव्यक्ती आपापल्या साहित्यकृतीमध्ये केली. गांधीजींच्या राजकारणापेक्षा समाजकारण सुरुवात करणारा महाराष्ट्रातील एक बुद्धिवादी गट होता. गांधीवाद हा विशिष्ट सिद्धांतांनी व कर्मकांडांनी युक्त असे बहुतेक तत्त्वज्ञान नाही. ते जीवनाचे आचरणशास्त्र आहे. त्यांनी साधनांची अभेद्यता पटवली. शुद्धतम साध्यासाठी शुद्धतम साधनांची कास धरली. अध्यात्म आणि व्यवहार या दोन गोष्टी वेगळ्या नसून एकच आहेत. व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनसाधना करता येते. त्यांनी पटवून दिले. गांधीजींचा जीवनप्रवास हीच एक उच्चतम जीवनसाधना आहे. सत्य आणि अहिंसा यांचे अभिसरण जीवनात प्रस्थापित व्हावे यास्तव व्यक्ती व समाजाने विशिष्ट सत्यावर निष्ठा ठेवावी हे त्यानी स्वतःच्या जीवनप्रवासाद्वारे शिकविले. संस्कृतीतील भोगप्रधान संस्कृती श्रेयसंवर्धक नाही. त्या संस्कृतीने मानवतेची सभ्यता धोक्यात येईल असे वाटते. गांधीजींनी सत्याग्रहाचा, निर्भयतेचा, भक्तिमय जीवनाचा, श्रद्धा व कष्टमय जीवनाचा आदर्श स्वतःच्या जीवन चलनातून शिकविला. सामाजिक नीतीला आहे तसा आत्मिक प्रेमधर्म शिकविला. त्यांचे राजकारण सर्वव्यापक होते. गांधीजींचे समाजकारण, अर्थकारण, धर्मकारण सर्वव्यापक होते. त्यांनी समाजातल्या सुप्तशक्ती जागृत करून समाजमनाला आपल्या अंकित केले. त्यांच्या विचारांचा पगडा मराठीवर होणे हे योग्यच होते. यातून मराठी साहित्यिक प्रभावित झाले. यातून साहित्याची निमिर्ती झाली. त्याला गांधीवादी साहित्य असे म्हटले जाते.

गांधीवाद आणि नैतिक मूल्ये

गांधीवाद आणि नैतिक मूल्ये मराठी साहित्याचा विचार करताना असे लक्षात येते की, गांधीवादाचा मराठी साहित्यावर प्रभाव पडला आहे. महात्मा गांधींच्या विचारांचा मागोवा घेणारे आणि ते अधिक संपन्न क रणारे विचारवंत महाराष्ट्रात झाले. परंतु ललित साहित्यात तो प्रभाव वैचारिक साहित्याबरोबरच आढळतो. साहित्यातील भाषा साधी, सरळ थेट हृदयाला भिडणारी प्रभावी असावी असे त्यांना वाटत होते. लेखकांनी अनलंकृत संवाद साधू पाहणाèया भाषेतून भावनांची सचोटी भाषेतून असावी असे साहित्य निर्माण करावे. लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व हे स्वतंत्र, निर्भय, करुणामय त्यागशील, सेवावृत्ती आणि अन्यायाच्या विरोधात असावे. साहित्यिकाने नैतिक मूल्ये डोळ्यासमोर ठेवून साहित्याचे लेखन करावे. आत्मक्लेश, आत्मबलिदान या प्रकारच्या जीवनमूल्यांनी लेखकाने जीवनमूल्यांचा स्वीकार केला असेल तर त्याच्या व्यक्तिमत्त्वातून सहजपणे व अपरिहार्यपणे साहित्यात भरलेला दिसेल. महाराष्ट्रातील अनुयायांनी गांधीजींच्या जीवनमूल्यांना अनुसरून मराठी साहित्याचे लेखन केले. आचार्य विनोबा भावे, आचार्य भागवत, आचार्य जावडेकर, आचार्य दादा धर्माधिकारी, पु. ल. देशपांडे, अप्पासाहेब पटवर्धन, आचार्य काका कालेलकर, साने गुरुजी, ग. प्र. प्रधान इत्यादी विचारवंतांनी गांधींचा मूलभूत विचार स्वीकरुन त्यांचा राजकीय, सामाजिक , आर्थिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या अधिक सूक्ष्म विचार केला आहे. गांधींच्या विचाराचे अधिक विश्लेषण ना. ग. गोरे, एस. एम. जोशी, मधु लिमये, नलिनी पंडित, प्रेमा कंटक यांनी केले आहे. महाराष्ट्रात गांधी विचारांचा जसा मौलिक व सूक्ष्म विचार झालेला आहे. तसा त्यांना वैचारिक विरोधही तीव्रपणे झालेला दिसतो. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, लोक मान्य टिळकांच्या विचाराने प्रभावित झालेला बुद्धीवादी वर्ग व कट्टर मार्क्सवादी विचारवंत गांधींच्या विरोधात सतत लिहीत होते. स्वातंत्र्यवीर सावरकर आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडक र यांनीही गांधीजींच्या विचारांना आपल्या दृष्टीकोनानुसार प्रखरविरोध केला.

मराठी ललित साहित्यात विशेषतः कथा, कविता, कादंबरी, नाटक या लोकप्रिय साहित्य प्रकाराच्या आधारे गांधी विचार दर्शन व्यक्त झाले. त्याआधारे गांधींची एक प्रतिमा रंगवली होती. आजच्या सामान्यांच्या जीवनातून गांधी विचारावरची निष्ठा वैक्तिगत स्वरुपात आढळते. पण सार्वजनिक जीवनात मात्र आपण त्यांच्यापासून दूर राहू इच्छितो. ह्या वास्तवाचे भान हे ललित साहित्यातून जाणवत होते. गांधीजींचे अभ्यासक आहेत, ज्याला आपण गांधीवादी म्हणतो अशा गांधीवादाच्या अभ्यासकास असेच दिसेल की, त्यांना प्रत्येक शब्द आणि वाक्य, प्रत्येक कृती इतरांच्या कृती विषयीचा व मताविषयीचा प्रत्येक होकार, नकार व तिरस्कार या सर्व गोष्टींमध्ये ध्येय आहे. एकच दृष्टीकोन आहे ज्या योगाने गांधींचे जीवन आणि चारित्र्य, त्यांचे कार्य आणि यश, त्यांचा संदेश आणि उद्देश त्यांची घडण झाली तेच गांधीजींचे तत्त्वज्ञान होय.

गांधीजींनी आयुष्यभर राजकारण केले पण त्यांना जॉर्ज वॉशिंग्टन, अब्राहम लिंकन, जोसे\ मॅझिनी यासारख्या जगप्रसिद्ध नेत्यांच्या पंक्तीत त्यांना बसविता येणार नाही. कारण गांधीजींचा मुख्यतः गौतम बुद्ध, येशू ख्रिस्त, ज्ञानेश्वर, कबीर यासारख्या धर्म महात्म्यांचा पिंड होता. राजकारण हा सत्याच्या प्रयोगाचाच भाग होता. गांधीजींच्यावर अध्यात्माचा मोठा प्रभाव होता पण ते धर्मवेडे नव्हते. धर्म हे एक सामाजिक जीवनाचे अंग आहे. मानवी जीवनामध्ये मानवा मानवामधील संबंधांचाही धर्माला विचार करावा लागतो. प्रत्येक धर्माचा सामाजिक जीवनाकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन त्या वरून त्या धर्माचे स्वरूप व त्याचे समाज जीवनावरील परिणाम निश्चित होतात. नीतीचा संबंध नेहमी सामाजिक व्यवहाराशी असतो. माणसाचे पशुहून असलेले वेगळेपण म्हणजेच मानवता, ऐक्य इत्यादी तत्त्वांना आधुनिक काळात प्रतिष्ठा हाच गांधींच्या तत्त्वविचारांचा केंद्रबिंदू आहे. जगातील सर्व घडामोडींमध्ये नैतिकता हे नियंत्रण तत्त्व असेल तर जगामध्ये सत्याचाच विचार होणार हे उघड आहे.

भारतातील १९२० नंतरचा कालखंड घेतला तर दोन मोठ्या विचार प्रणालींच्या प्रभावाचा कालखंड होता. गांधीजींचा राजकारणातील प्रवेश त्यातून मांडलेली त्यांची भूमिका म्हणजेच गांधीवाद. गांधीवादावर गांधींच्या व्यक्तित्त्वाचा, त्यांच्या नेतृत्वाचा प्रभाव मात्र फार मोठा होता. गांधींचा विचार, त्यांचे कार्य यापासून प्रेरणा घेऊन गांधींचे लाखो अनुयायी निर्माण झाले होते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात तर भारतीय जनता, राजकीय कार्यकर्ते, विचारवंत यांना गांधीवादापेक्षा गांधीजींचे आकर्षण मोठे होते. गांधीवादापेक्षा गांधीविचारापेक्षा गांधींनी स्वातंत्र्य संग्रामात स्वातंत्र्य प्राप्तीचे

जे मार्ग दाखविले, त्या मार्गाचा भारतीय जनतेवर प्रभाव पडला होता. जीवन आणि राजकारणात गांधींची भूमिका ही नैतिक तेची व साधनशुचितेची होती. ही लोकांना फार भावली होती. गोरगरीब माणसांबद्दलचा कळवळा, त्यांच्या उन्नतीबद्दलची त्यांची बांधीलकी, कृती आणि उक्ती मधील प्रामाणिक पणा आणि निर्भयता, स्वातंत्र्य प्राप्तीची तळमळ, देशासाठी सर्वस्वाचा त्याग या गोष्टींचा समाज मनावर प्रभाव पडल्याचे दिसते.

महात्मा गांधीजी धर्मनिष्ठेने भारलेल्या अशा कुटुंबात वाढले. त्यांच्या विचारात धर्माला फार महत्त्व होते. ईश्वरदर्शन, आत्मसाक्षात्कार, सत्यानुभूती हेच ध्येय त्यांनी मानले. सत्यानुभूती हेच आपले ध्येय व सत्य हाच आपला परमेश्वर आणि सत्याची उपासना करणे, सत्याच्या मार्गाने जाणे हाच धर्म त्यांनी मानला. सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह, सत्याग्रह या तत्त्वांना अनुसरून न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मार्गाने सामाजिक विकासाचे स्वप्न गांधीजींचे होते.

संदर्भ

१. पंडित नलिनी, 'गांधी, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई १९८३. पृ. क्र . ३५
२. गोखले द. न., गांधीजी-मानव नि महामानव, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई १९९६. पृ. क्र .१४२.
३. निरंतर गं. बा.,'गांधी आणि गांधीवाद, देशमुख आणि कंपनी, पुणे १९४६. पृ. क्र . ३५.
४. गोखले द. न., गांधीजी-मानव न{ महामानव, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई १९९६.पृ. क्र . ०४.
५. निरंतर गं. बा.,'गांधी आणि गांधीवाद, देशमुख आणि कंपनी, पुणे १९४६. पृ. क्र . ५०.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

शिक्षणातील एक नवीन विचारप्रवाह -डिजिटल साक्षरता आणि शिक्षण

प्रा.प्रदिप बळवंत पाटील
सहाय्यक प्राध्यापक,
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय,गारगोटी.

डिजिटल साक्षरता म्हणजे डिजिटल उपकरणे आणि ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मचा प्रभावीपणे उपयोग करण्याची क्षमता. हे फक्त संगणक चालवणे इतकेच मर्यादित नाही, तर यात माहिती शोधणे, त्याचे मूल्यांकन करणे, डिजिटल सामग्री तयार करणे आणि सामायिक करणे, तसेच ऑनलाइन सुरक्षा आणि गोपनीयता राखणे देखील समाविष्ट आहे.

According to National digital literacy mission digital literacy is ability of individual and community to understand and use digital technology for meaningful action within life situations.

डिजिटल साक्षरता ही व्यक्ती आणि समुदायांची जीवनातील परिस्थितींमध्ये अर्थपूर्ण कृतींसाठी डिजिटल तंत्रज्ञान समजून घेण्याची आणि वापरण्याची क्षमता आहे.

Digital literacy is the ability to define, access, manage, integrate, communicate evaluate and create information safely and appropriately through digital technology and networked devices for participation in economic and social life

डिजिटल साक्षरता म्हणजे जीवनातील सर्व प्रकारच्या समस्या सोडवण्यासाठी डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करणे होय. यामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर माहिती मिळवणे, माहितीचा उपयोग करणे, माहिती साठवून ठेवणे आणि इंटरनेटचा उपयोग करून माहितीची देवाण-घेवाण करणे या गोष्टी अपेक्षित आहेत.

सध्याच्या एकविसाव्या शतकामध्ये तंत्रज्ञानामध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रगती झाली आहे. मानव तंत्रज्ञानाचा वापर करून चंद्रावर व मंगळावर पोहोचला आहे. मानवी जीवनाच्या सर्व पैलूंना माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाने(ICT) स्पर्श केला आहे. सध्या सर्व क्षेत्रे माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाने व्यापली आहेत त्या सर्व क्षेत्रांमध्ये डिजिटलायझेशन झाले आहे. डिजिटल साक्षरता या संकल्पनेमध्ये साक्षरता म्हणजे फक्त लिहिण्या वाचण्याची क्षमता अपेक्षित नाही तर डिजिटल तंत्रज्ञानाचा कौशल्यपूर्ण वापर अपेक्षित आहे.

Gilster (1997) या तज्ञाच्या मते डिजिटल साक्षरता म्हणजे विविध स्वरूपातील डिजिटल तंत्रज्ञानाचा संगणकाच्या साह्याने वापर करण्याची क्षमता होय.

फक्त संगणक आणि स्मार्टफोन वापरण्याची क्षमता म्हणजे डिजिटल साक्षरता नव्हे तर डिजिटल साक्षरता या संकल्पनेमध्ये डिजिटल आशय तयार करणे, वापर करणे, आदान प्रदान करणे तसेच समाज माध्यमांचा वापर करणे व्यावसायिक कौशल्य विकसित करणे अशा घटकांचा समावेश आहे.

Digital literacy या संकल्पनेमध्ये दोन संकल्पना समाविष्ट आहेत. डिजिटल आणि लिटरसी. डिजिटल म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक तंत्रज्ञान, उपकरणे, आधुनिक प्रोग्रॅम, आयसीटी(ICT) साधने जी विशिष्ट उद्देशाने माहिती गोळा करतात सुसूत्र पद्धतीने साठवतात आणि आवश्यकता असेल त्यावेळी त्या माहितीचा उपयोग करतात. लिटरसी म्हणजे साक्षरता आणि जे विविध स्वरूपातील माहिती लिखित किंवा अन्य ओळखणे आकलन करून घेणे अर्थ लावणे व योग्य वापर करणे होय.

डिजिटल साक्षरतेचे महत्त्व :

आजचा युग डिजिटल युग आहे. सर्वत्र डिजिटल उपकरणांचा उपयोग होतो. म्हणून, डिजिटल साक्षर असणे खूप महत्त्वाचे आहे. डिजिटल साक्षर असल्याने आपण:

- **संधीची उपलब्धता :** नोकरी शोधणे, शिक्षण घेणे, यासारख्या अनेक क्षेत्रात डिजिटल साक्षरता उपयोगी पडते.

- **माहिती सहज प्राप्त करता येते :** इंटरनेटवर असंख्य माहिती उपलब्ध आहे. डिजिटल साक्षर असल्याने आपण या माहितीपर्यंत सहज पोहोचू शकता.
- **प्रभावीपणे संवाद साधू शकता:** आपण ईमेल, सोशल मीडिया आणि इतर डिजिटल माध्यमंद्वारे लोकांसोबत सहज संवाद साधू शकता.
- **उत्पादक वाढते :** डिजिटल उपकरणांचा उपयोग करून आपण आपले काम अधिक कार्यक्षमतेने करू शकता.
- **अधिक आत्मनिर्भर बनू शकता:** डिजिटल साक्षरता आपल्याला अनेक समस्यांचे निराकरण स्वतः करण्यास सक्षम करते.

डिजिटल साक्षरतेमध्ये समाविष्ट कौशल्ये : डिजिटल साक्षरतेमध्ये अनेक कौशल्ये समाविष्ट आहेत, जसे की:

- **संगणकाचे मूलभूत ज्ञान:** संगणक चालू करणे, फायल्स उघडणे, इंटरनेट ब्राउज करणे इत्यादी.
- **इंटरनेटचा उपयोग:** वेबसाइट्स शोधणे, ईमेल पाठवणे, ऑनलाइन फॉर्म भरणे इत्यादी.
- **सोशल मीडियाचा उपयोग:** फेसबुक, ट्विटर, इन्स्टाग्राम इत्यादी प्लॅटफॉर्मचा उपयोग करणे.
- **ऑनलाइन सुरक्षा:** पासवर्ड सुरक्षा, फिशिंग हल्ल्यांपासून बचाव, ऑनलाइन गोपनीयता इत्यादी.
- **डिजिटल सामग्रीचे निर्माण:** ब्लॉग पोस्ट लिहिणे, व्हिडिओ बनवणे, प्रस्तुती तयार करणे इत्यादी.
- **डिजिटल उपकरणांचा उपयोग:** स्मार्टफोन, टॅबलेट, इत्यादीचा उपयोग करणे.
- **माहितीचे मूल्यांकन:** इंटरनेटवर मिळणारी माहितीची सत्यताचे मूल्यांकन करणे.

डिजिटल साक्षरता आणि शिक्षण

डिजिटल साक्षरता आणि शिक्षण एकमेकांशी घट्टपणे जोडलेले आहेत कारण दोन्ही विद्यार्थ्यांच्या ज्ञान आणि कौशल्ये वाढविण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. डिजिटल साक्षरता म्हणजे केवळ संगणक वापरणे नव्हे, तर इंटरनेटचा सुरक्षित व प्रभावी वापर, माहिती स्रोतांचा योग्य प्रकारे शोध, विश्लेषण, आणि ते योग्य पद्धतीने सादर करणे ह्याचा समावेश असतो. शिक्षणामध्ये डिजिटल साक्षरतेचा फायदा खालीलप्रमाणे होतो:

1. **ज्ञानाची विस्तृत उपलब्धता**: डिजिटल साक्षरता असलेल्या विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन शैक्षणिक संसाधने, जसे की ई-पुस्तके, संशोधन निबंध, आणि शैक्षणिक वेबसाइट्स वापरता येतात. यामुळे त्यांना विश्लेषणात्मक आणि नवीन ज्ञान मिळविण्यात मदत होते.
2. **मल्टीमीडिया शिक्षण अनुभव**: डिजिटल साधनांद्वारे ऑडिओ-व्हिज्युअल शिकवणीतून विषय अधिक सखोल समजला जातो. उदाहरणार्थ, सायन्स मॉडेल्सचे थ्रीडी ॲनिमेशन किंवा ऐतिहासिक घटना व्हिडिओ स्वरूपात पाहता येतात, ज्यामुळे शिक्षण अधिक रोचक व प्रभावी होते.
3. **स्वयं-अभ्यास आणि ई-लर्निंग**: डिजिटल साक्षरतेमुळे विद्यार्थी इंटरनेटवर उपलब्ध असलेल्या ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्म्सवरून अभ्यास करू शकतात. हे त्यांना स्वयंपूर्ण बनवते आणि शिकण्याच्या वेग व शैलीनुसार शिकता येते.
4. **संवाद व सहकार्य कौशल्ये**: डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून विद्यार्थी विविध माध्यमांवरून शिक्षक व सहाध्यायींशी संवाद साधू शकतात. तसेच ग्रुप प्रोजेक्ट्ससाठी विविध साधने, जसे की गूगल ड्राईव्ह, स्लॅक, किंवा टीम्स वापरून काम अधिक प्रभावीपणे करता येते.
5. **डेटा सुरक्षितता आणि तंत्रज्ञानाचे ज्ञान**: आजच्या डिजिटल युगात माहिती सुरक्षित ठेवणे गरजेचे आहे. डिजिटल साक्षरतेमुळे विद्यार्थ्यांना डेटा सुरक्षितता, गोपनीयता, आणि सुरक्षित संकेतशब्द यासंबंधीचे ज्ञान मिळते, जे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.
6. **करिअर संधींमध्ये वाढ**: डिजिटल कौशल्ये असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना भविष्यातील नोकरीसाठी अधिक संधी उपलब्ध होतात, कारण आज जवळपास सर्वच क्षेत्रांमध्ये डिजिटल तंत्रज्ञानाचे महत्त्व वाढले आहे.

डिजिटल साक्षरतेमुळे शिक्षण अधिक समृद्ध आणि प्रभावी बनते, तसेच विद्यार्थ्यांना जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक बनवते.

डिजिटल साक्षरता कशी विकसित करायची?

- **ऑनलाइन कोर्स:** अनेक वेबसाइट्स आणि ॲप्सवर मोफत आणि पेड ऑनलाइन कोर्स उपलब्ध आहेत.
- **पुस्तके आणि ब्लॉग:** डिजिटल साक्षरतेशी संबंधित पुस्तके आणि ब्लॉग वाचू शकता.
- **प्रॅक्टिस करा:** जितके अधिक आपण डिजिटल उपकरणांचा उपयोग कराल, तितके अधिक आपली डिजिटल साक्षरता वाढेल.
- **दुसऱ्यांकडून मदत घ्या:** जर तुम्हाला काही समस्या आली तर, कोणत्याही मित्र, कुटुंबातील सदस्य किंवा तज्ञांकडून मदत घेऊ शकता.

निष्कर्ष

डिजिटल साक्षरता आजच्या काळात एक आवश्यक कौशल्य आहे. हे विकसित करण्यासाठी तुम्हाला निरंतर प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे. डिजिटल साक्षर असल्याने आपण आपल्या वैयक्तिक आणि व्यावसायिक जीवनात यशस्वी होऊ शकता.

संदर्भ :

1. सप्रे, निलिमा, पाटील, प्रिती, आणि पाटील, ज्योती (२००९). गतिमान शिक्षणासाठी विचारप्रवाह, कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
2. White, J. P. (2015). Digital Literacy Skills for FE Teachers. United
3. Kingdom: SAGE Publications.
4. Digital Literacy for Teachers. (2022). Singapore: Springer Nature Singapore.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

एक देश एक निवडणूक

डॉ. शहाजीराव धोंडीराम वारके,
विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग,
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी

भारतीय घटनेने संसदीय लोकशाहीचा पुरस्कार केलेला आहे. देशात खऱ्या अर्थाने लोकशाही अस्तित्वात यावयाची असेल तर खुल्या आणि स्वच्छ वातावरणात निवडणुका होऊन योग्य व पात्र प्रतिनिधींची निवड होणे आवश्यक असते. लोकशाहीचा कारभार जनतेच्या संमतीतून आणि टिकेतून चालतो. अब्राहम लिंकन यांनी वर्णन केलेली लोकशाही (लोकांचे, लोकांकडून, लोकांकरिता असणारे शासन) प्रत्यक्षात आणण्यासाठी निवडणूक यंत्रणा आवश्यक असते. लोकशाही आणि निवडणुका या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. भारतीय घटनेच्या सरनाम्यात 'सार्वभौम... लोकशाही, गणराज्य' असे स्पष्टपणे म्हटलेले आहे. भारतीय घटनेने प्रातिनिधिक शासन पद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे. मध्यवर्ती सरकार व घटक राज्यांची सरकारे यातील प्रतिनिधी निवडणुकीद्वारे निवडले जातात. संसद, विधानसभा यातील प्रतिनिधी जनतेकडून निवडले जातात. भारतीय घटनेने अठरा वर्षे पूर्ण असलेल्या स्त्री-पुरुष नागरिकांना प्रौढ मतदानाचा अधिकार दिलेला आहे. भारतीय नागरिकांना जसा मतदानाचा अधिकार आहे, तसा निवडणूक लढविण्याचा अधिकारही दिलेला आहे. लोकसंख्येचा विचार करून देशात मतदार संघ पाडलेले आहेत. या मतदारसंघातून सार्वत्रिक निवडणुका घेऊन प्रतिनिधींची निवड केली जाते. अर्थात निवडणूक घेणे, मतदार संघ, मतदार याद्या तयार ठेवणे, मतदानाची प्रक्रिया ठरविणे, मतमोजणी करणे अशी निवडणुकीच्या संदर्भातील सर्व कार्ये पार पाडण्यासाठी, त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी, त्यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी निवडणूक आयोगाची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

भारतीय राज्यघटनेच्या पंधराव्या भागातील ते 324 328 या कलमात निर्वाचन आयोग, प्रादेशिक मतदार संघ, प्रौढ मताधिकारानुसार मतदार याद्या तयार करणे, लोकसभा आणि विधानसभा यांच्या निवडणुका घेणे, निवडणुकीसंबंधी कायदे करण्याचा संसदेचा अधिकार इत्यादी बाबतच्या तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत.

भारत हा लोकशाही शासनव्यवस्था असणारा जगातील सर्वात मोठा देश आहे. लोकशाहीमध्ये निवडणुकांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. निवडणूक प्रक्रियेद्वारे सामान्य मतदार आपले सरकार ठरवत असते. भारत हा बहुधर्मीय, बहुजातीय तसेच सांस्कृतिक विविधता असणारा देश आहे. त्यामुळे निवडणूक प्रक्रियेमध्ये या सर्व घटकांचा प्रभाव दिसून येतो. असे असले तरी सुद्धा भारतातील निवडणुका खुल्या वातावरणात झालेल्या आहेत.

भारत देशाचा राज्यकारभार संसदीय लोकशाही पद्धतीने चालतो. प्रातिनिधिक शासन पद्धतीनुसार देशाचा राज्यकारभार राष्ट्रीय, प्रांतीय आणि स्थानिक पातळीवर चाललेला आहे. अगदी ग्रामसभेपासून लोकसभेपर्यंतचा राज्यकारभार लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीमार्फत चालतो. भारतीय निवडणूक आयोग ही घटनात्मक संस्था आहे. तिचे अधिकार कार्यक्षेत्र राज्यघटनेनुसार निश्चित करण्यात आलेले आहेत. केंद्रीय निवडणूक आयोगातर्फे लोकसभा, राज्यसभा, विधानसभा व विधान परिषदांच्या निवडणुका घेतल्या जातात. राज्य निवडणूक आयोगामार्फत स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका घेतल्या जातात. केंद्रीय निवडणूक आयोग आणि राज्य निवडणूक आयोग यांची कार्यक्षेत्र वेगळी असली तरी त्यांचे अधिकार समान आहेत. राज्य निवडणूक आयोग शासनापेक्षा वेगळा स्वतंत्र आहे. राज्य निवडणूक आयोगाच्या आयुक्तांचा दर्जा केंद्रीय निवडणूक आयोगाच्या मुख्य आयुक्तांच्या दर्जाशी समतुल्य आहे. राज्य निवडणूक आयोगाला जबाबदारी पार पाडण्यासाठी आवश्यक ती सर्व साधनसामग्री व मनुष्यबळ राज्य शासन उपलब्ध करून देते. राज्य शासनाला निवडणूक आयोगाचे निर्देश पाळणे बंधनकारक असते.

भारतीय जनता सार्वभौम आहे. जनतेच्या सार्वभौमत्वाच्या प्रकटीकरणातून लोकशाहीचा उदय होत असतो. भारतातील नागरिक हे लोकशाहीचे मूलभूत घटक आहेत. मतदारांनी प्रकट केलेल्या मतानुसार प्रतिनिधी निवडले जातात. हे प्रतिनिधी लोकशाहीत निर्णय निर्धारणाची भूमिका पार पाडत असतात. भारतीय नागरिक प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे प्रतिनिधींच्या निवडणूक प्रक्रियेत आणि निर्णय निर्धारणात सहभागी होतात. भारतीय लोकशाहीत मतदारांचे खरेखुरे प्रतिबिंब उमटत असते. निवडणुका

खुल्या, स्वच्छ वातावरणात होऊन मतदारांना आपल्या मतदानाचा अधिकार निर्भीडपणे बजाविता यावा यासाठी निवडणुकीच्या संदर्भात आचारसंहिता निर्माण केली जाते. मतदार, निवडणूक लढविणारे उमेदवार, राजकीय पक्ष, शासकीय कर्मचारी यांना या आचारसंहितेचे पालन करावे लागते.

भारतात लोकसभा आणि घटक राज्यांच्या विधानसभा निवडणुका तसेच महानगरपालिकांसह सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सार्वत्रिक निवडणुका एकत्रित घेण्यासाठी 'एक देश एक निवडणूक' या संकल्पनेवर केंद्रीय मंत्रिमंडळाने सप्टेंबर, 2024 मध्ये मंजूरी दिली. सदरचा प्रस्ताव विधेयक स्वरूपात संसदेच्या हिवाळी अधिवेशनात आणला जाणार आहे. सदर प्रस्ताव संसदेने मंजूर केला व त्यासाठी आवश्यक त्या घटना दुरुस्त्या संमत झाल्या तर सन 2029 साला पासून देशात एक देश एक निवडणूक ही संकल्पना अंमलात येईल.

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर संसदेच्या निवडणुका व राज्य विधानसभेच्या निवडणुका केंद्रीय निवडणूक आयोगामार्फत संचालित केल्या जातात. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका राज्य निवडणूक आयोगामार्फत घेतल्या जातात. लोकसभा, विधानसभा, स्थानिक स्वराज्य संस्था या सर्व संभागृहांची मुदत पाच वर्षाची असून मुदत संपताना निवडणुका घेतल्या जातात. सर्व सभागृहांच्या निवडणुका वेगवेगळ्या वेळी घेतल्याने सतत देशभरात कोणत्या ना कोणत्या निवडणुकीचा कार्यक्रम चालू असतो. प्रचार यंत्रणा, आचारसंहिता यामध्ये राजकीय व प्रशासकीय यंत्रणा सातत्याने गुंतून राहते. या प्रक्रियेचा सामान्य माणसाच्या विकासावर पर्यायाने देशाच्या विकासावर परिणाम होतो. सातत्याने निवडणूकमय वातावरणामुळे विकास कामांमध्ये अडथळे तयार होतात. मुख्य पदावरील राजकीय व्यक्ति, प्रशासकीय अधिकारी यांचा वेगवेगळ्या निवडणुकीतील सहभागामुळे विकास व प्रशासन या बाबींकडे दुर्लक्ष होते. देशातील सर्व निवडणुका एकाच वेळी घेण्यात आल्या तर, शासकीय यंत्रणांवरील सातत्याने येणारा निवडणुकांचा ताण कमी होईल. निवडणुकांवरील शासकीय निधीची बचत होईल. वेगवेगळ्या निवडणुकांमध्ये वापरले जाणारे राजकीय, प्रशासकीय व सामाजिक मनुष्यबळ देशाच्या विकास प्रक्रियेतही वापरता येईल.

केंद्र सरकारने एकत्रित निवडणुकीबाबत नेमलेल्या कोंविंद समितीचा अहवाल केंद्रीय मंत्रिमंडळाने स्वीकारला आहे. संसदेत विधेयक मांडले जाईल. त्यानंतर घटना दुरुस्ती झाल्यास सन 2029 सालापासून देशात दर पाच वर्षांनी एकत्रित निवडणुका होऊ शकतात. "एकत्रित निवडणुकी बाबत कोंविंद समितिसमोर 62 राजकीय पक्षांपैकी 47 पक्षांनी आपले मत नोंदविले. भाजपसह 32 राजकीय पक्षांनी एकाचवेळी निवडणुका घेण्यास संमती दर्शविलेली आहे. मनुष्यबळ व संसाधानांचा योग्य वापर, सामाजिक ताळमेळ बसवणे आणि आर्थिक विकासाला गती देण्यासाठी एकाचवेळी निवडणूक घेणे फायदेशीर असल्याचे या पक्षांचे म्हणणे आहे. तर कॉंग्रेससह पंधरा पक्षांनी या प्रस्तावाला विरोध करण्याचे अहवालात नमूद आहे." माजी राष्ट्रपती रामनाथ कोंविंद यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने ही संकल्पना योग्य असल्याचे स्पष्ट केले आहे.

भारतात लोकसभा व विधानसभा या दोन्ही निवडणुका एकावेळी घेण्याचे अनेक फायदे आहेत. सरकारकडून होणाऱ्या निवडणुक खर्चात यामुळे बचत होणार आहे. राजकीय पक्षांचाही प्रचार कार्याचा खर्च कमी होईल, निवडणुका घेण्याचा प्रशासनाचा ताण कमी होईल, सततच्या निवडणुकांमध्ये आदर्श आचारसंहिता लागू करावी लागत असल्याने प्रशासनाचे काम ठप्प राहत होते ते या संकल्पनेमुळे होणार नाही. देशात निवडणुका एकाचवेळी झाल्यास त्या अनुकूल वातावरण आणि हवामान पाहून आयोजित करता येतील.

एक देश एक निवडणुकीचे फायदे –

- देशात एकाचवेळी निवडणुका झाल्याने पुन्हा-पुन्हा निवडणुका घेण्याचा प्रशासनावारील ताण कमी होईल.
- निवडणूक खर्चासाठी सातत्याने शासनास करावी लागणारी तरतूद यामध्ये बचत होईल.
- एकाचवेळी निवडणुका झाल्याने पुढील पाच वर्षासाठी सर्व यंत्रणा विकासावर भर देतील.
- सततच्या आचारसंहितेमुळे कामकाजात येणारे अडथळे कमी होतील.
- एकत्रित निवडणुकांमुळे पैसा, मनुष्यबळ यांच्या वापरावर मर्यादा राहतील.
- पाच वर्षात एकदाच निवडणुकीचे वातावरण तयार झाल्याने जनता, प्रशासन व राजकीय पक्ष उत्साहाने सहभागी होतील.

स्थानिक स्वराज्य संस्था –

"लोकसभा विधानसभा निवडणुका एकाचवेळी झाल्यावर शंभर दिवसात स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका घेण्याची शिफारस कोंविंद समितीने केली आहे. शिफारशींची अंमलबजावणी नीट होते की नाही याची पाहणी करण्यासाठी एक गट स्थापन करण्याची सूचनाही समितीने केली."

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका एकत्रित घेतल्याने स्थानिक पातळीवरील सातत्याने होणारा राजकीय संघर्ष कमी होईल. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका ही प्रक्रिया मतदार यादी ते मतमोजणी पर्यंत गुंतगुंतीची, वादाची व संघर्षाची असते. एकत्रित निवडणुकांमुळे हा संघर्ष कमी होईल व राजकीय सामाजिक वातावरण सौहार्दपूर्ण राहील. जिल्हा प्रशासन ते स्थानिक प्रशासन हे नेहमी सामान्य माणसाच्या दैनंदिन कामकाजाशी जोडलेले असते. सातत्याने होणाऱ्या निवडणुकांमुळे व त्या अनुषंगिक निवडणूक कामकाजामुळे प्रशासनाचे जनतेच्या कामाकडे दुर्लक्ष होते. सततच्या निवडणूक कामकाजामुळे केंद्रशासन व राज्यशासन यांची विकासकामे व जनताभिमुख धोरणांची अंमलबजावणी याकडे प्रशासनाचे दुर्लक्ष होते. प्रशासनावारील ताण कमी करून विकास प्रक्रियेला गती देण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या एकत्रित निवडणुका हा चांगला उपक्रम ठरणार आहे.

भारतीय लोकशाहीच्या भक्कम वाटचालीसाठी एक देश एक निवडणूक ही धोरण सहाय्यभूत ठरणार आहे. निवडणूक खर्च, प्रशासनाचा व जनतेचा वेळ, राजकीय पक्षांची धडपड या सर्वांमध्ये बचत होणार आहे. पंतप्रधान, मुख्यमंत्री, इतर उच्च पदस्थ राजकीय व्यक्ती, प्रशासकीय अधिकारी यांचा वेळ व शक्ती एकत्रित निवडणुकांमुळे विकासाच्या मुख्य प्रवाहात वापरली जाईल. एकत्रित होणाऱ्या निवडणुकांमुळे निवडणुकीचा खर्च, प्रचार दौरे व सभा, राजकीय कार्यकर्ते व प्रशासन यांच्या वेळचा अपव्यय, प्रचारामधील जनतेचा सहभाग यावर सकारात्मक नियंत्रण येणार आहे. एक देश एक निवडणूक या संकल्पनेमुळे स्थिर शासन व गतिमान प्रशासन या धोरणाला बळकटी प्राप्त होईल.

भारताच्या संसदीय लोकशाहीत निर्वाचन आयोगाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. सार्वत्रिक निवडणुका खुल्या वातावरणात पार पाडून लोकशाही मूल्ये जोपासण्याची महत्त्वाची जबाबदारी निर्वाचन आयोगावर असते. अर्थात त्यासाठी निर्वाचन आयोगाचे कार्य स्वतंत्रपणे, तटस्थतेने चालणे महत्त्वाचे असते. सरकारच्या नियंत्रणापासून निर्वाचन आयोगाचे कार्य स्वतंत्रपणे होणे आवश्यक असते. सत्तारूढ पक्ष, विरोधी पक्ष आणि मतदार यांना विश्वासात घेऊन निर्वाचन आयोगाला निवडणुका घ्याव्या लागतात. निवडणूक आयोगावर कोणत्याही प्रकारचे शासकीय नियंत्रण किंवा दडपण येता कामा नये. घटनेने घालून दिलेला विशिष्ट पद्धती शिवाय निर्वाचन आयुक्ताला त्याच्या पदावरून कमी करता कामा नये. थोडक्यात निर्वाचन आयुक्तला स्वतंत्रपणे, निर्भीडपणे, तटस्थ भूमिकेतून निवडणुका घेता येतील अशी परिस्थिती निर्माण व्हावी लागते. केवळ घटनात्मक तरतुदी करून चालत नाहीत, तर सत्तारूढ पक्षाने निर्वाचन आयुक्तावर दडपण आणता कामा नये. निर्वाचन आयुक्ताने स्वतंत्र न्याय बुद्धीने आणि निष्पक्षपातीपणे आपली जबाबदारी पार पाडली पाहिजे. निवडणुका खुल्या वातावरणात होण्यासाठी राजकीय पक्षांनी आणि नागरिकांनी निर्वाचन आयोगाला सहकार्य देणे गरजेचे आहे. कारण सार्वत्रिक निवडणुकात अनेक गैरप्रकार घडून येतात. सत्तेचा गैरवापर, पैशाचा गैरवापर, मतांची खरेदी, शासकीय वाहनांचा व प्रचार माध्यमांचा गैरवापर, निवडणुकीसंबंधीच्या नियमांचे उल्लंघन असे गैरप्रकार सार्वत्रिक निवडणुकात आढळून येतात. त्यामुळे निवडणूक आयोगाला खुल्या वातावरणात निवडणुका पार पाडणे अशक्य होते. तेव्हा निर्वाचन आयुक्ताचे अधिकार वाढवले पाहिजेत. राजकीय पक्ष, नागरिक आणि मतदानाच्या प्रक्रियेत काम करणारे कर्मचारी यांनी निर्वाचन आयोगाला योग्य प्रकारे सहकार्य देणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. एक देश एक निवडणूक ही संकल्पना भारतीय लोकशाहीला पोशाक ठरेल.

संदर्भग्रंथ सूची

1. Austin, Granville – The Indian Constitution, Corner Stone of a Nation.
2. Banerjee A. C. – The Marketing of the Indian Constitution.
3. Jakhar Balram – People, Parliament, Administration.
4. Gehlot N. S. – Election and Electoral Administration in India
5. चंद्रशेखर धर्माधिकारी – भारतीय संविधानाचे अधिष्ठान.

6. प्रा. बी. बी. पाटील – भारतीय शासन आणि राजकारण.
7. प्रा. बी. बी. पाटील – लोकशाही निवडणुका व सुशासन.
8. दैनिक पुण्यनगरी, कोल्हापूर, 19 सप्टेंबर, 2024, पृ. 1.
9. दैनिक लोकमत, कोल्हापूर, 19 सप्टेंबर, 2024, पृ. 1.

इंटरनेट

1. www.electioncommission

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

शिक्षकाला वर्तमानपत्रांचा अध्ययन-अध्यापनामध्ये होणारा उपयोग, त्यासाठी आवश्यक उपक्रम आणि मूल्यमापन

श्रीम. एस. एस. पाटील.
संशोधक विद्यार्थीनी, सहाय्यक प्राध्यापिका,
कर्मवीर हिरे कला, शास्त्र, वाणिज्य व शिक्षणशास्त्र
महाविद्यालय, गारगोटी .

प्रो. डॉ. पी. एस. देसाई
प्र. प्राचार्य, आचार्य जावडेकर
शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, गारगोटी.

प्रस्तावना

शिक्षणामध्ये वेगवेगळ्या गोष्टींचा वापर केला जातो. आजची शिक्षणपद्धती विद्यार्थ्यांना भावी आयुष्यासाठी जीवन जगण्याची तयारीच करून देत असते. या शिक्षणामध्ये वेगवेगळे उपक्रमासाठी इतर अनेक शाखांचा उपयोग करून घेतला जातो. यामध्ये वर्गाध्यापनात अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया उत्तम होण्यासाठी वर्तमानपत्रांचा देखील उपयोग करून घेतला जातो. वर्तमानपत्रे सामान्यतः बातम्या देण्याचे कार्याकरीता वापरली जातात. वर्तमानपत्रामधून दैनंदिन घडामोडी, विविध प्रकारची राजकीय, क्रीडाविषयक, मनोरंजनात्मक, चालू घडामोडींबद्दल, वेगवेगळे निर्णय, समाजामध्ये घडणारे बदल, इतिहास, भौगोलिक घटना अशा अनेक गोष्टींची चर्चा केलेली असते. याबरोबर गुन्हेगारी विश्व, मनोरंजन यावर विशेष भर दिलेला असतो. वर्तमानपत्रामध्ये प्रामुख्याने जाहीराती, नवीन उत्पादने व त्यांचा उपयोग अशा गोष्टीविषयी मथळे, जाहिराती, बातम्या दिलेल्या असतात. वर्तमानपत्रांचा उपयोग शिक्षणातील अध्ययन, अध्यापन प्रक्रिया यासाठी काही वेळा केला जातो. विद्यार्थ्यांना वर्तमानपत्राच्या उपयोगामुळे अनेक फायदे होताना दिसतात. वर्तमानपत्रे हे शिक्षणातील एक मौल्यवान शैक्षणिक साधन ठरू शकते.

संशोधन पद्धती-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने पुस्तके, वर्तमानपत्रे, मासिके, इंटरनेट इ.चा उपयोग करण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे

१. वर्तमानपत्रांचे कार्य समजून घेणे.
२. वर्तमानपत्रांचा उपयोग अध्ययनामध्ये कशा पद्धतीने होतो याची माहिती करून घेणे.
३. वर्तमानपत्राचा उपयोग शिक्षकांना वर्गात अध्यापन करताना कशा प्रकारे होतो हे समजून घेणे.

विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षकाला अनेक उपक्रम, वर्तमानपत्राच्या सहाय्याने राबवता येणे शक्य आहे. या उपक्रमामध्ये वर्तमानपत्राचे वाचन, त्यावर चर्चा इ. अशा अनेक उपक्रमांतून विद्यार्थ्यांला पुढील प्रमाणे फायदे मिळू शकतात.

- वाचन कौशल्याचे विकसन - ज्यामुळे विद्यार्थ्यांची साक्षरता सुधारेल. वाचनाचे आकलनविषयक सोप्या पद्धतीने कौशल्य वाढवण्यासाठी वर्तमानपत्रे उपयोगी ठरतात. वर्तमानपत्रे ही दैनंदिन जीवनाशी जोडलेली असतात. विद्यार्थ्यांचा सांस्कृतिक वर्ग, सामाजिक पर्यावरणातील शब्द, म्हणी, वाक्यप्रचार व घटना यांचा वापर त्याच्यात केलेला असतो.
- विद्यार्थ्याला वर्तमानपत्रातील अग्रलेख, मनोरंजनातील सिनेमा, नाटके, एपिसोडिक सीरियल्स यांच्यावर असणा-या चिंतनात्मक सदरामधून विद्यार्थ्याची चिंतनात्मक विचारप्रक्रिया विकसित होण्यासाठी मदत होते. याबरोबर एखाद्या गोष्टीचा चिकित्सकपणे विचार करणे, विश्लेषण करणे, समुपदेशन करणे, त्यामधून योग्य तो संदेश देणे शक्य होते.
- विद्यार्थ्यांच्यामध्ये समाजाचा एक घटक म्हणून किंवा भावी नागरिक म्हणून शाळा ही एक छोटी प्रतिकृती म्हणून कार्य करते. या संदर्भात नागरी जीवनाविषयीची प्रतिबद्धता, जागरुकता, समाजात असणारी मूल्य आणि विविध समस्या यांचे ज्ञान वर्तमानपत्रांच्या माध्यमातून होत असते.

- विद्यार्थ्यांची भाषा, कला, समाजशास्त्र, अशा विषयांच्याविषयी अद्ययावत ज्ञान हे वर्तमानपत्रांच्या माध्यमातून होत असते.
- वर्तमानपत्रांच्या माध्यमातून सामाजिक माध्यमांची योग्य प्रकारे ओळख होण्याचे कार्य होत असते. याबरोबरच चिकित्सक व चिंतनात्मक विचारांचा विकास अप्रत्यक्षरीत्या होत असतो .
- शैक्षणिक संकल्पना, त्यांचा वास्तविक जगातील अनुप्रयोग हा वर्तमानपत्रांच्या माध्यमातून होत असतो. जसे विनोबा भावे एके ठिकाणी म्हणतात "जीवन व शिक्षण हि वेगवेगळी प्रक्रिया नसून ती एकच प्रक्रिया आहे. जीवन व शिक्षण हे एकत्र झाले पाहिजे". जसे भगवान श्रीकृष्णाने अर्जुनाला रणभूमीवर ज्ञान दिले, तसेच शिक्षकाने विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष जीवनामध्ये अनेक गोष्टींचे ज्ञान देणे गरजेचे आहे. यासंदर्भात वर्तमानपत्रांचा खूप मौल्यवानरीत्या उपयोग होताना दिसतो.
- वर्तमानपत्रातील अनेक बातम्यांचा उपयोग करून शिक्षक वर्गामध्ये चर्चा, वादविवाद, नाटय़ीकरण, भूमिकापालन अशा वेगवेगळ्या उपक्रमांद्वारे ज्ञान देऊ शकतो.

वर्तमानपत्राचा उपयोग करण्यासाठी शिक्षकाने पुढील प्रकारांचा उपयोग करणे उचित ठरते-

१ . **चालू घडामोडी वर चर्चा** - चालू घडामोडी वर चर्चा करणे ही अत्यंत उपयुक्त ठरणारी गोष्ट आहे. कारण विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष घडणाऱ्या गोष्टीविषयी, घटनांविषयी वर्तमानपत्रामधून माहिती मिळत असते. त्याच्यावर चर्चा करून घडलेली घटना उपयुक्त किंवा हानिकारक आहे, तिचा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक अशा अनेक संदर्भाने विचार करण्यासाठी चर्चा घडवून आणणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. शैक्षणिक चर्चेचे अनेक प्रकार असू शकतात. उदा. अभ्यासक्रमामध्ये असलेल्या गोष्टीविषयी आलेली एखादी बातमी व त्यावरील चर्चा, यानंतर एखादी अभ्यासक्रमाला पूरक अथवा अभ्यासक्रमेतर बातमी व त्यावर सारासार विवेक बुद्धीने घडवून आणलेली चर्चा याचे अनेक उपयोग विद्यार्थ्यांना होतात. साधारणपणे मुद्द्यांविषयी विश्लेषण, संश्लेषण, चिंतन व विवेक बुद्धीने त्यावर केलेले विवेचन अशा अनेक कौशल्यांच्यावर तो प्रभुत्व प्राप्त करू शकतो. म्हणून चालू घडामोडीवर चर्चा ही उपयुक्त ठरते.

२. **वर्तमानपत्रातील वाचन व त्यावरील आकलन यांचा अभ्यास** - विद्यार्थ्यांना वर्तमानपत्रातील अनेक रकाने, सदरे व मथळे वाचण्यास देऊन त्यावरील आकलन विषयक प्रश्न विचारणे, चर्चा घडवून आणणे, काही उपक्रम देणे हे शैक्षणिक प्रगतीसाठी उत्तम ठरते. कारण वर्तमानपत्रातील भाषा ही त्याच्या दैनंदिन वापरामधील भाषा असते. त्याच्या संदर्भातील अनेक शब्द, म्हणी, वाक्यप्रचार त्यामध्ये आढळतात. त्याच्या सांस्कृतिक, सामाजिक वातावरणाशी निगडित असे वाचन व त्यावरील आकलन याविषयी तो जिज्ञासूपणे व उत्साहाने अध्ययन प्रक्रिया करतो.

३. **शब्द संपत्ती मधील वाढ**- वर्तमानपत्राच्या वाचनामुळे अनेक प्रकारचे शब्द जे त्याने आजपर्यंत वाचलेले असतात परंतु प्रत्यक्षात उपयोगात आणलेले नसतात ते सुद्धा उपयोगात येतात. ते शब्द वापरले गेल्यामुळे त्याचा शब्दसंग्रह मजबूत होतो. त्याची शब्द संपत्ती निष्क्रिय न राहता सक्रिय होते.

४. **संपादकीय अग्रलेख व इतर लेख** -अशा प्रकारचे अग्रलेख व लेखांच्या वाचनामुळे त्याच्या ज्ञानामध्ये भर पडते. एखाद्या गोष्टीविषयी आपले मत मांडताना त्याचे विषयी असणारी तथ्ये, पुरावे यांचे संकलन करणे, संश्लेषण करणे, विश्लेषण करणे, चिंतन करून त्याची मांडणी करण्याचे कौशल्य हे अत्यंत महत्त्वाचे कौशल्य विद्यार्थ्यास प्राप्त होते.

५. **वर्तमानपत्र विषयक संशोधने** -विद्यार्थ्याला वर्तमानपत्रांमधून जगामध्ये चालणाऱ्या संशोधनाविषयी माहिती मिळते . विद्यार्थी संशोधन पद्धती, संशोधनासाठी आवश्यक असणारी साधने, संशोधनासाठी आवश्यक गरजा, त्यासाठी लागणारे श्रम, वेळ व संपत्ती इ. विषय विचार करू शकतो. अद्ययावत अशी माहिती संशोधनामुळे त्याला मिळते, जी पाठ्यपुस्तकांमधून मिळणे शक्य नसते. त्यामुळे एक प्रकारे त्याच्या जिज्ञासाचे शमन होते.

६. **चिंतनात्मक विचार निर्भीडपणे मांडणे चे कौशल्य** - विद्यार्थ्याला वर्तमानपत्राच्या वाचनामुळे विविध प्रकारे विचार करण्यास म्हणजेच बहुआयामी पद्धतीने विचार करणे शक्य होते. वेगवेगळ्या पद्धतीने विचार केल्यामुळे योग्य अशा

प्रकारचे मत बनवणे, त्याची योग्य मांडणी करणे व समाजामध्ये जगताना त्या संदर्भात कार्यवाही करणे हे त्याला शक्य होते.

७. **माध्यमांच्या साक्षरते विषयी वर्तमानपत्रामधून ओळख** -विद्यार्थी हा समाजाचा घटक असतो. विविध प्रकारची सामाजिक माध्यमे त्याच्यामध्ये बदल घडवत असतात. समाजाचा घटक म्हणून माध्यमावर त्याची प्रतिक्रिया अत्यंत महत्त्वाची ठरते. माध्यमांचा योग्य प्रकारे उपयोग करणे, त्यातील सत्या-सत्यता पडताळणी अशा अनेक कौशल्यांचे त्याला ज्ञान प्राप्त होते म्हणजेच माध्यम साक्षरतेचे धडे वर्तमानपत्रामधून आपल्याला विद्यार्थ्यापर्यंत पोहोचवता येतात.

८. आंतरशाखीय संबंध -वर्तमानपत्राच्या वाचनामुळे विद्यार्थ्याला तो शिकत असलेले विषय वेगवेगळे नसून हे ज्ञानाचा एक एक भाग आहेत असे लक्षात येते. त्यांची आंतरशाखीय संबंध असल्यामुळे एकमेकांशी वेगवेगळे विषय जोडून समस्या सोडवण्यासाठी त्यांचा उपयोग करणे याचे ज्ञान त्याला प्राप्त होते उदा. इतिहास, विज्ञान, गणित, भूमिती या सर्वांचा उपयोग जीवनातील एखाद्या क्षेत्रामध्ये एकत्रितरित्या करावा लागतो हे त्याला उमजते.

९. चर्चा वादविवाद व प्रेरणादायी लेखन कौशल्य -विद्यार्थ्याला वर्तमानपत्राच्या वाचनातून अनेक प्रेरणादायी लेख मिळतात. एकमेकांच्या विरोधी मते सुद्धा त्याला मांडलेली दिसतात. अनेक विषयांवर, समस्यांवर चर्चा घडवून आणलेल्या दिसतात. या सर्वामुळे विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासामध्ये व सामाजिकीकरणांमध्ये वर्तमानपत्र महत्त्वाची भूमिका निभावते हे या उपक्रमातून त्याच्या लक्षात येते.

१०. शिक्षणाविषयी माहिती - विद्यार्थ्याला वर्तमानपत्रातून सद्य परिस्थितीत चालू असणाऱ्या शिक्षण पद्धतीची इत्यंभूत माहिती मिळते. याबरोबरच त्याला या शिक्षण पद्धतीमध्ये होणारी नवनवीन संशोधने, याबरोबर भविष्यातील संधी व आव्हाने यांची माहिती मिळत असते. त्यामुळे त्याला शिक्षण प्रक्रियेबद्दल अद्ययावत माहिती मिळते आणि हा उपक्रम महत्त्वाचा ठरतो.

एकंदरीत वरील प्रकारचे मार्ग आपल्याला वर्तमानपत्राचा शिक्षण प्रक्रियेमध्ये उपयोग करण्यासाठी मार्गदर्शक ठरू शकतात. याबरोबरच प्रत्यक्ष वर्गामध्ये काही उपक्रम पुढीलप्रमाणे राबवता येतील-

- **बातम्यांचे विश्लेषण** - वर्ग अध्यापनामध्ये रोज बातम्यांचा उपयोग करून त्यांचे विश्लेषण करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन दिले तर विद्यार्थ्यांच्या विविध कौशल्यांचा विकास होतो. अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया अधिक परिणामकारक होते.
- **संपादकीय लेखन व अग्रलेख** - वेगवेगळ्या प्रकारचे अग्रलेख, संपादकीय लेख यांचे वाचन केल्यावर समाजात असलेल्या समस्या, वेगवेगळे प्रयोग, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक घडामोडी यांचे ज्ञान, त्यावर सहयोग व संमती असलेली मते व त्याविरोधी मते एकंदरीत विचार करता त्या गोष्टीचा समाजाला असणारा उपयोग, अशा अनेक गोष्टीबरोबर चर्चेमध्ये भाग घेणे, आपली मते मांडणे याविषयीचे असणारे विश्लेषण, संश्लेषण, चिंतन व योग्य मांडणी अशी कौशल्य विद्यार्थ्यास प्राप्त होण्यास मदत होते.
- **लेखाचा सारांश** - एखाद्या लेखाचा सारांश लिहून आणण्यासाठी विद्यार्थ्यांना सांगितले तर वाचन करणे, योग्य प्रकारे त्याचे आकलन करणे, त्याचे विश्लेषण, संश्लेषण करणे व त्याविषयी थोडक्यात म्हणजे कमीत कमी शब्दात अधिकाधिक विचार मांडण्याचे कौशल्य विद्यार्थ्यांना प्राप्त होण्यास मदत होते.
- **व्यंगचित्रे अथवा प्रतिमांचे विश्लेषण** - विद्यार्थ्यांना वर्तमानपत्रात येणाऱ्या अनेक प्रतिमा, कार्टून अथवा व्यंगचित्रे यांचे विश्लेषण करायला सांगितल्यानंतर त्याला दैनंदिन घटनांचे, समस्यांचे ज्ञान होते. याबरोबरच वेगवेगळ्या समस्यांविषयी जनजागृती साठी उपयोग होतो. एखाद्या प्रतीकाचा योग्य अर्थ समजून घेण्याचे कौशल्य त्यांना प्राप्त होतो.
- **मथळा लेखन** -विद्यार्थ्यांना एखाद्या घडलेल्या घटनेविषयी मथळ्याचे लेखन करावयास सांगितले तर घडलेल्या घटनेविषयी योग्य पद्धतीने विचार करणे, त्यातील महत्त्वाचे मुद्दे टिपणे, कमीत कमी शब्दात मांडणे अशा अनेक भाषाविषयक कौशल्यांचे ज्ञान त्यांना होते.

- **<u>बातम्यांचे शोधन</u>** . -विशिष्ट अशा बातम्या वर्तमानपत्रातून शोधून त्यांचे एकत्रीकरण करणे, त्यावर भाष्य करणे, चर्चा करणे, अद्ययावत ज्ञान प्राप्त करणे अशा गोष्टीमुळे विद्यार्थ्यांना वर्तमानपत्र वाचनाची सवय होते व या समाज माध्यमातून समाजाचे खरेखुरे दर्शन घडवून तो एक उत्तम नागरिक होण्यास खऱ्या अर्थाने सुरुवात होते.
- **<u>माध्यम साक्षरता कार्य पत्रिका</u>** -विद्यार्थ्यांना माध्यम साक्षरते विषयी ज्ञान देण्याचे काम अशा उपक्रमांमधून होते. माध्यमांचा उपयोग करून ज्ञान कसे प्राप्त करावे, त्याच्या सत्याबद्दलची शहानिशा कशी करावी, त्यातील कोणत्या गोष्टी घ्याव्यात व कोणत्या टाळाव्यात याचा एक सराव विद्यार्थ्यांना यामधून होतो.
- **<u>वादविवाद विषय</u>** -विद्यार्थ्यांना अनेक ताज्या घटना बद्दल वादविवाद करण्यासाठी विषय दिले तर विद्यार्थी स्वतः व गटामधून वेगवेगळ्या विषयाबद्दल चिंतन करतात, तथ्य व पुरावे शोधतात, त्याच्यावर संशोधन करतात. यामुळे त्यांच्या वादविवाद कौशल्यामध्ये विकसन होते.
- **<u>वर्तमानात घडलेल्या कार्यक्रमाविषयी सादरीकरण करणे</u>** - यामधून विद्यार्थ्यांना बातमी तयार करणे किंवा एखाद्या घटनेचे ज्ञान दुसऱ्यांना देणे विषयीचे कौशल्य प्राप्त होते. आवश्यक व महत्त्वाचे मुद्दे, गरजेच्या घटना या सर्वाबद्दल योग्य व व्यवस्थित मांडणी करण्याचे कौशल्य त्यांना प्राप्त होते.
- **वृत्तपत्र निर्माण करणे प्रकल्प** - शाळेमधील किंवा समाजामधील वेगवेगळ्या घटनांच्या विषयी स्वतःच वर्तमानपत्र तयार करण्याचे उपक्रम व प्रकल्प विद्यार्थ्यांना दिले तर विद्यार्थी समाजातील अनेक समस्या, समाजाला आवश्यक असणाऱ्या बातम्या, मनोरंजन, खेळ इ. अनेक गोष्टीबद्दल सतर्क होतो. शालेय अनुभवाबरोबर प्रत्यक्ष समाजातील अनुभवास सामोरा जाऊन त्याच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये व जीवनाच्या तयारीमध्ये वाढ होताना दिसते. त्यामुळे अशा पद्धतीचे उपक्रम अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात.

या सर्व उपक्रमांचा अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेमध्ये वर्गाध्यापनात उपयोग करताना शिक्षकाने साधारणपणे खालील मुद्द्यांचा विचार करावा

१ विद्यार्थ्यांच्या पाठ्य वस्तूशी संबंधित व आकर्षक अशा प्रकारचे लेख निवडावेत.

२ विचार प्रवण करणारे व चर्चा करण्यासाठी प्रोत्साहित करणारे काही मुक्त प्रश्न किंवा विधानांचा वापर वर्ग अध्यापनात करावा.

३ वर्तमानपत्रातील कात्रणे, बातम्या, जाहिराती इत्यादीविषयी योग्य तो संदर्भ व त्याची पार्श्वभूमी यांची माहिती थोडक्यात द्यावी.

४ अभ्यासक्रमांशी संबंध जोडण्यासाठी वर्तमानपत्रातील योग्य त्या आशयाचा उपयोग करावा.

५ गरज असल्यास डिजिटल वर्तमानपत्रे, बातम्या अशा तंत्रज्ञानाचा वापर करून वर्गातील वातावरण आपण मनोरंजक व उत्साही बनवावे.

६ माध्यम साक्षरते विषयी जागृती करून त्या वापरा संदर्भात कौशल्य वाढवावीत.

७ विद्यार्थ्यांच्या सहभागाला व त्यांच्या सहकार्याला प्रोत्साहन द्यावे जेणेकरून वर्गाध्यापन परिणामकारक होईल.

वर्तमानपत्रावर आधारित वर्गाध्यापनाचे परिणाम विषयक मूल्यांकन

वर्तमानपत्रावर आधारित विविध उपक्रम , प्रकल्प , चर्चा ,वादविवाद व व्याख्याने यांच्या उपयोगानंतर मूल्यांकनात संदर्भात पुढील गोष्टींचा उपयोग करता येईल

१. आकलना संदर्भात प्रश्नमंजुषा निर्माण करणे.

२. चिंतनावर आधारित सरावासाठी स्वाध्याय देणे.

३. संपादकीय व इतर लेखांचे लेखन करण्यासाठी उपक्रम देणे.

४. वर्गाध्यापनानंतर सहभागी अथवा गटचर्चा यामार्फत मूल्यांकन करणे.

५. गृहपाठासाठी वेगवेगळे प्रकल्प देणे व त्यांचे सादरीकरण करणे.

६. विविध प्रकारचे माध्यमातून अभिप्राय घेणे याद्वारे त्यांची माध्यम साक्षरता तपासणे.

७. विद्यार्थ्याला मनन व चिंतन करण्यास सांगून स्वयंमूल्यांकनाविषयी प्रोत्साहन देता येईल.

वरील प्रकाराशिवाय इतर मूल्यांकन पद्धतीचा वापर करून शिक्षक वर्ग अध्यापनातील मूल्यांकन तपासू शकतात.

समारोप –

एकंदरीत शैक्षणिक क्षेत्रात वर्तमानपत्राचा समावेश करून शिक्षक त्यांचे अध्यापन आकर्षक, परस्पर संबंधित, परस्पर संवादी असे करून विद्यार्थ्यांना अधिकाधिक अनुभव देऊ शकतात. जे त्यांच्या ज्ञानरचना तयार करण्यासाठी उपयुक्त ठरेल. त्यामुळे विद्यार्थी अधिकाधिक ज्ञान घेऊ शकतात व अद्यायावत ज्ञानामुळे २१ व्या शतकातील भारताचे सूज्ञ व जागरूक नागरिक बनू शकतील.

संदर्भ –

1. Susan M. McCormack (2015) "Using Newspapers in the Classroom"
2. Richard R. Rellels (2013) " Newspaper Literacy: A Guide for Teachers "
3. Nancy D. Lester (2012) "Teaching, Reading with Newspapers"
4. Gray S. Stager (2018) "Newspaper- Based Projects for the Classroom"
5. Susan M. McCormack (2016) " Using Newspapers to integrate Curriculum"
6. John Larmer (2015) "Project-based learning with Newspapers"
7. Ernest R. House (2018) " The power of newspaper in the classroom"
8. मनोहर रा. कुलकर्णी, रामदास का. फेगडे, "अनौपचारिक शिक्षण"
9. दिनकर गांगल "माया माध्यमांची"

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

शेणगाव गावातील वीटभट्टी उद्योगाचा आर्थिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून अभ्यास

प्रा. विक्रमसिंह बाबासो राऊत
सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोलशास्त्र विभाग,
कर्मवीर हिरे कला, शास्त्र, वाणिज्य व शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय गारगोटी,
ता. भुदरगड, जि. कोल्हापूर 416209
Email Id- rautvikramsinh@gmail.com
प्रा. एस. एन. पाटील
सहाय्यक प्राध्यापक व प्रमुख, भूगोलशास्त्र विभाग,
कर्मवीर हिरे कला, शास्त्र, वाणिज्य व शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय गारगोटी,
ता. भुदरगड, जि. कोल्हापूर 416209
Email Id- sanjaypatilgargoti@gmail.com

प्रस्तावना

"मानव स्वत:च्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी ज्या हालचाली अगर प्रयत्न करत असतो त्या क्रिया प्रयत्नांना 'मानवी व्यवसाय म्हणतात किंवा "ज्या हालचाली किंवा प्रयत्न मानवी गरजांची पूर्तता करण्याच्या कामी येत असतात त्या सर्व हालचालींना 'मानवी व्यवसाय' असे म्हणतात.' मानवी गरजांचा अभ्यास केला असता आपणांस भावी गरजांतील वेगळेपणा सहज लक्षात येतो. मानवी गरजा कधी न संपणारी एक प्रक्रिया आहे, असे असले तरी सर्वच मानवी गरजा ह्या सारख्याच स्वरूपाच्या नसतात. मानवी गरजा ह्या निरनिराळ्या असतात व त्यामुळे त्या वेगवेगळ्या गरजांच्या पूर्ततेसाठी मानवाने केलेले प्रयत्नही वेगवेगळे असल्याचे आपणाला आढळून येते. या केल्या जाणाऱ्या वेगवेगळ्या प्रयत्नातून मानवाचे निरनिराळे व्यवसाय ठरविले जातात. मानवी व्यवसायाचे मुख्यत: चार प्रकारात वर्गीकरण केले जाते. प्रथम श्रेणी, द्वितीय श्रेणी, तृतीय श्रेणी व चतुर्थ श्रेणी अशा प्रकारचे विविध व्यवसाय मानव आपल्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी करत असतो. त्याचप्रमाणे बांधकामासाठी लागणाऱ्या विटा बनवण्याचे काम हे वीटभट्टी उद्योगाच्या माध्यमातून होते. वीटभट्टी उद्योग हा परंपरागत व्यवसाय आहे. परंतु आज अलीकडे त्या व्यवसायामध्ये नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर होत असलेला पाहावयास मिळतो. अशा या वीटभट्टी उद्योगासंदर्भातची सद्यस्थिती काय आहे हे पाहण्यासाठी आम्ही शेणगाव गावातील वीट भट्टी उद्योगाची प्रत्यक्ष पाहणी करून, मुलाखती घेऊन माहिती जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला.

उद्दिष्टे:

1. शेणगाव या गावातील वीटभट्टी उद्योगाची आर्थिक सामाजिक स्थिती अभ्यासणे.
2. शेणगाव या गावातील वीटभट्टी उद्योगासमोरील समस्यांचा शोध घेणे.
3. शेणगाव या गावातील वीटभट्टी उद्योगातील समस्या सोडविण्यासाठी उपाय सुचविणे.

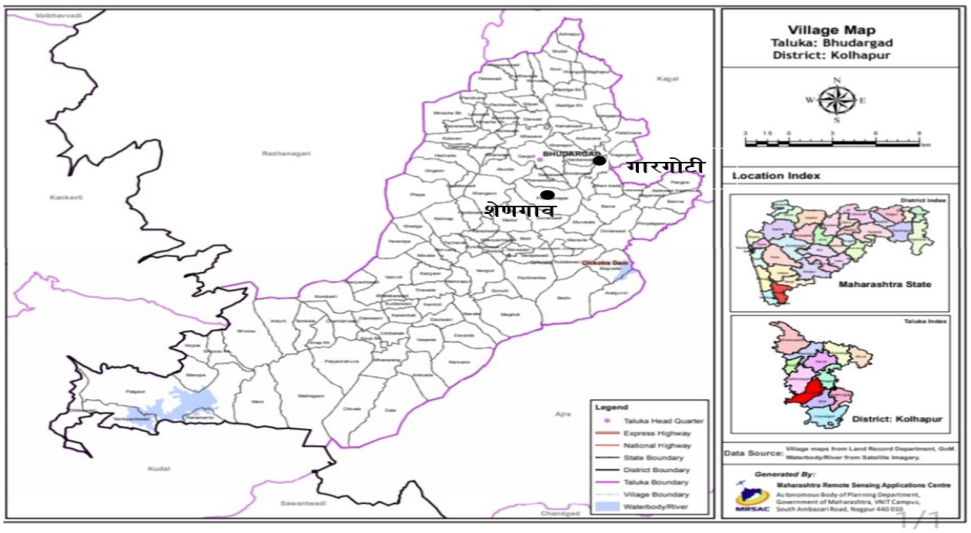
अभ्यास पध्दती

शेणगाव गावातील वीटभट्टी उद्योगाचा अभ्यास करण्यासाठी विशिष्ट अभ्यास पध्दती व तंत्राचा वापर करण्यात आला. प्रत्यक्ष निरीक्षणे, मुलाखती व लिखित साहित्यांचे संकलन करण्यात आले. यासाठी विविध अभ्यास पध्दती व तंत्रे यांचा वापर करण्यात आला. जिल्हा सेन्सस, हँडबुक, जनगणना निर्देशांक, हस्तपुस्तिका इत्यादींच्या सहाय्याने माहिती गोळा करण्यात आली. शेणगाव या गावातील वीटभट्टी उद्योगासंदर्भात संपूर्ण माहिती ही शेणगाव गावातील वीट भट्टी उद्योग मालक तसेच कामगार यांची प्रत्यक्ष मुलाखती घेवून आवश्यक त्या माहितीच्या नोंदी घेतल्या. शेणगाव या गावातील वीटभट्टी उद्योगासंदर्भात संपूर्ण

माहिती ही शेणगाव गावातील वीट भट्टी उद्योगास प्रत्यक्ष भेटून आवश्यक त्या माहितीच्या नोंदी घेतल्या. नकाशाच्या आधारे शेणगाव या गावातील वीटभट्टी उद्योगासंदर्भात संपूर्ण माहिती ही घेतली व विश्लेषण करण्यात आले.

अभ्यास क्षेत्र

कोल्हापूर जिल्ह्यातील भुदरगड किल्ल्याच्या वायव्येला शेणगाव गावचे स्थान असून ते कोल्हापूरच्या दक्षिणेला ५५ किलोमीटर अंतरावर वेदगंगा नदीच्या डाव्या तीरावर वसलेले गाव आहे. गावाच्या पश्चिमेला सह्याद्री पर्वत आहे. शेणगाव गावची एकूण लोकसंख्या 3177 इतकी आहे. तर गावात 699 कुटुंब राहतात.

भौगोलिक पर्यावरण

दख्खनच्या पठारावरील भुदरगड तालुक्यात शेणगाव गावाचे मध्यवर्ती स्थान आहे. वेदगंगा नदिच्या डाव्या तीरावर शेणगाव गाव वसले आहे. शेणगाव गावच्या प्राकृतिक रचनेचा विचार केल्यास दक्षिणेकडून उत्तरेकडे उताराचा भाग आहे. ज्वालामुखीच्या उद्रेकातून बाहेर पडलेल्या शिलारसाच्या संचयनाने निर्माण झालेल्या दख्खनच्या पठाराच्या इतर भूभागाप्रमाणे शेणगाव गावची भूरचना आढळते. सहयाद्री पर्वताच्या पूर्व उतारावर हा भाग भूगर्भशास्त्रीयदृष्ट्या अतिशय मजबूत मानण्यात येतो. या गावातून वेदगंगा नदी वाहते त्यामुळे गावातील शेतीसाठी वर्षभर पाणी पुरवठा केला जातो तसेच पिण्याच्या पाण्याची सोय चांगल्या प्रकारे होते. शेणगाव चे हवामान उष्ण व दमट स्वरूपाचे आहे. पावसाळ्यात पर्जन्याचे प्रमाण अधिक असते. वार्षिक सरासरी १०० ते १५० से.मी. इतके पर्जन्यमान असते. हिवाळ्यात हवामान आल्हाददायक असते. शेणगाव हे गाव वेदगंगा नदीच्यानतीरावर असल्याने हिवाळ्यात जास्त थंडी जाणवते. हिवाळ्यात तापमान थोडे कमी म्हणजे १२ ते १५ सेंटी ग्रेड इतके असते. उन्हाळ्यात हवामान कोरडे व उबदार असते. मार्च ते मे दरम्यान येथील तापमान जास्त असते. मे महिन्यात सरासरी तापमान २५ ते ३५ सेंटी ग्रेडअसते. शेणगाव या गावी दख्खनच्या पठारावर आढळणारी सर्वसाधारण मृदा आढळते. गावात प्रामुख्याने रेगूर मृदा (काळी मृदा) आढळते. वेदगंगा नदीतून शेतीला वर्षभर पाणी पुरवठा होत असल्यामुळे ऊस, भात व भुईमुग इत्यादी पिके घेण्यात येतात. शेणगाव हे गाव वेदगंगा नदीच्या तीरावर वसले आहे. जलसिंचनाव्दारे शेतीसाठी वर्षभर पाणीपुरवठा केला जातो. शेणगाव च्या हद्दीत नेसर्गिक वनस्पती आढळून आली. या गात मोसमी हवामान असल्यामुळे अनेक झाडे व झुडपे आढळतात. गावात प्रामुख्याने मोसमी पानझडी वनस्पती आहेत. निलगिरी, फणस, आंबा, चिंच या झाडांची संख्या जास्त आहे.

शेणगाव गावातील वीटभट्टी उद्योगाची सद्यस्थिती-

भारतात सध्या १ लाख ५० हजार पेक्षा जास्त विटभट्टया आहेत. भारताचा वीट उत्पादनात जगात दुसरा क्रमांक आहे. तर चीनचा प्रथम क्रमांक आहे. भारतात १ कोटी पेक्षा अधिक लोकांना रोजगाराच्या संधी या उद्योगाने निर्माण करून दिल्या आहेत. महाराष्ट्रात १५ हजार विटभट्ट्या आहेत, तर कोल्हापूर जिल्हयात २५०० वीट भट्ट्या कार्यरत आहेत. भुदरगड तालुक्यात ३०० वीट भट्ट्या आहेत त्यापैकी शेणगाव या गावांमध्ये. १५० इतक्या वीटभट्ट्या कार्यरत आहेत. शेणगाव गावामध्ये वीट भट्टी उद्योगासाठी लागणारा कच्चामाल माती ,लाकूड, कोळसा हा स्थानिक ठिकाणावरून उपलब्ध होतो तसेच शेणगाव गावामध्ये

पारंपारिक पद्धतीने विटांचे उत्पादन केले जाते. यामध्ये यांत्रिकीकरणाचा थोडाफार प्रमाणात वापर केला जातो. या शेणगावातील वीटउद्योगाला लागणारा मजूर पुरवठा हा कर्नाटक राज्यातून विजापूर जिल्ह्यातून होतो. तसेच स्थानिक मजूर ही या वीट उद्योगांमध्ये कामगार म्हणून उपलब्ध होतात. या उद्योगांमध्ये स्थानिक लोकांचा सहभाग अधिक असतो. प्रामुख्याने या व्यवसायामध्ये गुंतलेले लोक हे बहुतांशी कुंभार समाजातील आहेत.

विटभट्टी व्यवसायासाठी फारशा तांत्रिक ज्ञानाची आवश्यकता नाही. हा उद्योग वर्षभरात ६ ते ८ महिने चालतो. शेणगाव गावामध्ये विटभट्टी मालकांच्याही संघटना आहेत . तसेच कामगारांच्याही संघटना नाहीत विटभट्ट्यांना मा. तहसिलदारांकडून परवाना घ्यावा लागतो. काही थोडया यांची लघुउद्योग म्हणून नोंद झालेली आहे. याचा अर्थ रोजगाराच्या दृष्टीने विटभट्टी उद्योग महत्वाचा उद्योग आहे.

वीटभट्टी उद्योगाची आर्थिक स्थिती

वीट उत्पादनाचा खर्च :-

विटभट्टी उद्योग एक पारंपारिक आणि मूलभूत उद्योग आहे. विविध विटभट्टी उद्योजकाच्या मुलाखती घेतल्या असता तसेच विटभट्टी अभ्यास तज्ञांच्या माहिती नुसार प्रत्येक विटेचा सरासरी उत्पादन खर्च रु 4 येतो. विटेची लांबी ६ इंच, रूंदी ४ इंच व जाडी २.५ इंच गृहीत धरून विटांचा खर्च दर्शविण्यात आली आहे..

प्रति विट उत्पादन खर्च

अ.न	खर्चाचा तपशील	खर्चाचे शेकडा प्रमाण
1	इंधन	45 %
2	मजुरी	28%
3	कच्चामाल	15%
4	व्यवस्थापन व कायदेशीर बाबी	6%
5	इतर खर्च नुकसान	6%
	एकूण	100%

वरील प्रकारे विट उत्पादनाचा खर्च विभाजीत करण्यात आला आहे. इंधनावर सर्वाधिक ४५ टक्के खर्च उत्पादकांना करावा लागत आहे. मजूरीचा खर्च उत्पादन खर्चाच्या २८ टक्के आहे. विटभट्टी उद्योगाला लागणा-या कच्च्या मालावरील खर्च १५ टक्के येतो. व्यवस्थापन व कायदेशीर बाबींसाठी ६ टक्के खर्च येतो इतर खर्चाचे प्रमाण ६ टक्के आहे. अशा प्रकारे 4 रू खर्चाची विभागणी होते.

वीटभट्टी कामगारांना मिळणारे उत्पन्न :-

विटभट्टी कामगारांना विटा बनविण्याची मजूरी दर हजार विटा मागे रु ४०० पर्यंत मिळते. तसेच विटभट्टी पर्यंत वाहून नेणे याची मजूरी रु २५० मिळते. तर भट्टीत विट रचने, भाजणे या प्रकारचे काम भटकर करतात. त्यांना दर हजारी रु ५०मिळतात. अशा प्रकारे विटभट्टी कामगारांना विटा तयार करण्यापासून भट्टीत भाजण्यापर्यंतची मजूरी रु ७०० पर्यंत मिळते. दर हजार विटांची किंमत ग्राहकास रू ४०००/- होती. पैकी ७०० रू चे उत्पन्न मजूरीपोटी कामगारांना मिळत होते. यावरून एकूण उत्पादन खर्च काढता येईल. समजा २८ टक्के खर्च मजुरीवर होतो. एक हजार विटांसाठी मजूरी पोटी कामगारांना ७०० मिळत असतील. तर एक हजार विटांच्या १०० टक्के खर्च म्हणजे रु २५०० येतो. याचा अर्थ १००० विटा बनविण्याचा खर्च २५०० रू येतो तर विटभट्टी मालकास रु ४००० रु वजा २५००, १५०० रू दर हजार विटांमागे मिळतात. विटभट्टी मालकास धोका व अनिश्चितता पत्काण्याचा मोबदला रु १५००/- मिळतो. विटभट्टी कामगारांस वर्षातून ६ ते ८ महिने काम मिळते. या काळात एक कुटुंबाने १ लाख विटा बनविल्यास त्यांना रू ७००००/- मजूरी मिळते.

वीटभट्टी कामगारांच्या खर्चाचे विवरण :-

प्रत्येक विटभट्टी कामगाराचे आचार-विचार भिन्न असतात. त्यामुळे खर्चाची दिशा सुध्दा वेगवेगळी असते. विटभट्टी व्यवसायातील बहुसंख्य कामगारांच्या अभ्यासातून त्यांच्या सर्वसाधारण खर्चाचे विवरण पुढील प्रमाणे मांडता येईल.

अ. क्र.	तपशील	शेकडा प्रमाण
१	उपभोग्य खर्च	
	१. जीवनावश्यक वस्तू (अन्नधान्य, कपडे इ.)	२०
	२. चैनीच्या वस्तू (मोटर सायकल, मोबाईल, टी. व्ही. डिश इ.)	२०
	३. सामजिक उपक्रम/प्रवास खर्च	१०
	४. व्यासानावरील खर्च	१०
	५. कर्ज व व्याज परतफेड	२०
	६. इतर खर्च (आजारपण इ)	०५
२	उत्पादक खर्च	
	१. घरबांधणी, दुरुस्ती, प्लॉट खरेदी, मशागत इ.	१०
	२. पूरक व्यवसाय	०५
	एकूण	**१००**

शेणगावातील गावांमधील वीटभट्टी उद्योगाची सामाजिक स्थिती

विटभट्टी कामगारांच्या सामाजिक स्थितीचा अभ्यास केला असता पुढील संवर्गातील लोक विटभट्टी व्यवसायात गुंतलेले दिसून येतात.

संवर्गनिहाय वर्गवारी

अ.न.	संवर्ग	शेकडा प्रमाण
1	ओपन (खुला)	30
2	अनुसूचित जाती	05
3	अनुसूचित जमाती	00
4	भटक्या व विमुक्त जाती जमाती	05
5	इतर मागासवर्ग कुंभार	60
	एकूण	100

शेणगाव गावातील वीटभट्टी उद्योगा समोरील समस्या

१) वीटभट्टी व्यवसायात अकुशल कामगार वर्ग आहे. ते पारंपारिक पध्दतीने उत्पादन करतात. त्यामुळे उत्पादकता कमी आहे.

२) वीटभट्टी उद्योगासाठी अधिक भांडवलाची आवश्यकता असल्याकारणाने भांडवलाची कमतरता यामुळे अनेक विटभट्ट्या बंद होऊन कामगारांची बेकारी निर्माण होत आहे.

३) वीटभट्टी कामगारांना अल्प उत्पन्न- विटभट्टी कामगार ६ ते ८ महिने काम करून त्यांचा हाती फारच थोडे उत्पन्न पडते. तेवढया उत्पन्नात कामगारांच्या वर्षभराच्या गरजा पूर्ण होऊ शकत नाहीत.

४) अवकाळी पाऊसाचे संकट विटभट्टी व्यवसायात आलीकडे अवकाळी पाऊसाचे संकट मोठया प्रमाणात येऊ लागले आहे.त्यामुळे विटभट्टी मालकांचे खूप मोठे नुकसान होते. त्यामुळ मालकवर्गांचा तोटा वाढतो.

५) शिक्षणाचे अल्प प्रमाण- विटभट्टी व्यवसायातील कामगारांच्या शिक्षणाचे प्रमाण अल्प आहे. त्यामुळे कामगारांच्या रहाणीमानाचा दर्जा अतिशय निकृष्ट प्रतिचा आहे.

६) व्यसनाधिनतेचे प्रमाण जास्त जवळ जवळ सर्वच विटभट्टी कामगार व्यसने करतात. स्त्री आणि पुरूष दोघेही व्यसने करतात. व्यसनाधिनता ही कामगारांची मोठी समस्या आहे.

७) शिक्षण, आरोग्याकडे दूर्लक्ष, विटभट्टी कामगारात निरक्षरता आणि अल्पशिक्षितपणा असे दोष दिसून येतात. त्यामुळे मुलांच्या शिक्षणाकडे ते लक्ष देत नाहीत. तसेच या कामगारात आरोग्याचे प्रश्न मोठे गंभीर आहेत.

थोडक्यात वीटभट्टी व्यवसायास आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात विशेष महत्वाचे स्थान आहे. परंतू आजही परंपरागत तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने हा उद्योग चालला आहे. असंख्य समस्या या उद्योग व्यवसायाच्या आहेत.

शेणगाव गावातील वीटभट्टी उद्योगा समोरील समस्येवर उपाय

1) वीटभट्टी व्यवसायातील अकुशल कामगार वर्गाला चांगले दर्जाचे प्रशिक्षण देणे.

२) वीटभट्टी उद्योगासाठी अधिक भांडवलाची आवश्यकता असल्याने शासनाने कमी व्याजदरावर कर्जपुरवठा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

३) वीटभट्टी कामगारांच्या पगारामध्ये वाढ करणे आवश्यक आहे.

४) अवकाळी पाऊसाचे संकट वीटभट्टी व्यवसायात आलीकडे अवकाळी पाऊसाचे संकट मोठया प्रमाणात येऊ लागले आहे.त्यामुळे विटभट्टी मालकांचे होणारे नुकसान टाळण्यासाठी शासकीय पातळीवर उपाय योजना करणे गरजेचे आहे.

५) वीटभट्टी कामगारांना तसेच त्यांच्या मुलांना शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे तर त्यांच्या राहणीमानात सुधारणा होईल.

६) व्यसनाधिनता ही कामगारांची मोठी समस्या आहे. त्याबाबत जनजागृती करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

७) वीटभट्टी कामगारांच्या मध्ये आरोग्य विषयक जनजागृती करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

1. शेणगाव गावामध्ये केला जाणारा वीट उद्योग हा पारंपारिक पद्धतीने केला जातो.
२. शेणगाव गावातील वीटभट्टी उद्योगासाठी लागणारा कच्चामाल हा स्थानिक क्षेत्रातून उपलब्ध केला जातो.
3. शेणगाव गावामध्ये केला जाणारा वीटभट्टी उद्योग हा हंगामी स्वरूपाचा आहे.
4. शेणगाव गावांमधील वीटभट्टी उद्योगांमध्ये गुंतलेल्या मजुरांच्या मध्ये शैक्षणिक मागासले पण आढळते.
5. शेणगाव गावातील वीटभट्टी उद्योगासाठी लागणारा मजूर पुरवठा स्थानिक तसेच कर्नाटक राज्यातील विजापूर जिल्ह्यातून होतो.
6. शेणगाव गावातील वीटभट्टी उद्योगात गुंतलेले बहुतांशी लोक हे कुंभार समाजातील आहेत.
7. भुदरगड तालुक्यातील शेणगाव हे गाव वीट उत्पादनामध्ये अग्रेससर असणार गाव आहे .
8. शेणगाव गावातून उत्पादित केलेली वीट ही भुदरगड, कागल, आजरा, चंदगड, करवीर, राधानगरी अशा वेगवेगळ्या तालुक्यांमध्ये वितरित केली जाते

महाराष्ट्रातील मुख्य आदिवासी जमातींचा तुलनात्मक अभ्यास

प्रा डॉ नितीन तुकाराम जाधव
सहा.प्राध्यापक (इतिहास विभाग)
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी .
ntjadhav881@gmail.com

सारांश :-

महाराष्ट्रातील मुख्य आदिवासी जमातींमध्ये भिल्ल, वारली, कोळी महादेव, गोंड, आणि ठाकुर यांचा समावेश आहे. प्रत्येक जमात विशेष सांस्कृतिक परंपरा, आर्थिक स्थिती, आणि सामाजिक रचना राखून आहे. भिल्ल समाज नाशिक, धुळे आणि नंदुरबार जिल्ह्यात मुख्यतः शेतीवर अवलंबून असून त्यांच्यात पारंपरिक नृत्याची परंपरा आहे. वारली समाज त्याच्या वारली चित्रकलासाठी प्रसिद्ध असून ठाणे व पालघर जिल्ह्यात वसलेला आहे. कोळी महादेव समाज सातारा आणि पुणे जिल्ह्यात राहतो व त्यांच्यात कोळी गीतं आणि नृत्य महत्त्वाची आहेत. गोंड समाज विदर्भात राहून जंगलांवर अवलंबून आहे आणि ठाकुर समाज रायगड, ठाणे आणि पालघर भागात वसला आहे. शिक्षणाची आवड असूनही आर्थिक मर्यादांमुळे या जमातींचा शिक्षण स्तर कमी आहे. सरकारी योजना या समाजांसाठी उपलब्ध असल्या तरी त्यांचा विकास अद्याप अपूर्ण आहे.

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाज हा राज्याच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक घटकाचा महत्त्वाचा भाग आहे. विविध आदिवासी जमाती राज्याच्या वेगवेगळ्या भौगोलिक भागात वसलेली असून त्यांची स्वतःची सांस्कृतिक, सामाजिक, आणि आर्थिक वैशिष्ट्ये आहेत. मुख्यतः भिल्ल, कोळी, वारली, ठाकुर, गोंड, महादेव कोळी या जमाती प्रमुख आहेत. या संशोधनाचा उद्देश या जमातींच्या जीवनशैली, आर्थिक स्थिती, सामाजिक रचना, आणि सांस्कृतिक परंपरांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे आहे.

संशोधन पद्धती

डेटा संकलन: महाराष्ट्रातील आदिवासी विकास खात्याच्या अहवालांचा संदर्भ, तसेच क्षेत्रीय अभ्यास आणि पारंपरिक मुलाखतींचा वापर.

अभ्यास पद्धती: विविध आदिवासी जमातींच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक पैलूंचा तुलनात्मक विश्लेषण.

1. **भिल्ल जमात**
   - स्थान: भिल्ल आदिवासी मुख्यतः नंदुरबार, धुळे, नाशिक या जिल्ह्यांत आढळतात.
   - सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये: भिल्ल समाजात पारंपरिक नृत्य, संगीत, आणि विशेषत: 'भिल्ल वाघ' नृत्य प्रसिद्ध आहे.
   - आर्थिक स्थिति: बहुतांश भिल्ल समाज शेतीवर अवलंबून आहे. येथे दारिद्र्याचे प्रमाण अधिक आहे.
   - शिक्षण स्तर: शिक्षणाचा अभाव असून, मुलांची शाळा सोडण्याचे प्रमाण अधिक आहे.
2. **वारली जमात**
   - स्थान: ठाणे, पालघर, नाशिक या जिल्ह्यांमध्ये मुख्यतः वारली समाज आढळतो.
   - सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये: वारली चित्रकला ही जगभर प्रसिद्ध आहे. वारली नृत्य हे त्यांचे पारंपरिक नृत्य आहे.
   - आर्थिक स्थिति: बहुतेक वारली लोक शेती व हस्तकलेवर अवलंबून आहेत. त्यांचे अर्थार्जन फार मर्यादित आहे.
   - शिक्षण स्तर: शिक्षणाचे प्रमाण वाढत असून, विशेषतः कलात्मक शिक्षणाची आवड आहे.
3. **कोळी महादेव जमात**
   - स्थान: सातारा, पुणे, आणि नगर जिल्ह्यांत मुख्यतः कोळी महादेव समाज आढळतो.

- सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये: पारंपरिक सण, कोळी गीत आणि नृत्य विशेष प्रसिद्ध आहे.
- आर्थिक स्थिति: हा समाज साधारणपणे खेड्यांत राहतो आणि छोट्या शेतीवर अवलंबून असतो.
- शिक्षण स्तर: शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे, परंतु अलिकडे सरकारी योजना उपलब्ध झाल्याने शिक्षणाची आवड वाढते आहे.

4. गोंड जमात

- स्थान: विदर्भातील चंद्रपूर, गडचिरोली, यवतमाळ जिल्ह्यांत गोंड समाज आढळतो.
- सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये: गोंड समाजाची स्वतंत्र धार्मिक परंपरा आहे, 'गोंडी' नृत्य व संगीत प्रसिद्ध आहे.
- आर्थिक स्थिति: गोंड समाज जंगलावर अवलंबून आहे, तसेच बऱ्याचशा वनउत्पादक वस्तूवर त्यांचे आर्थिक जीवन आधारलेले आहे.
- शिक्षण स्तर: शिक्षणाची आवड असली तरी आर्थिक स्थितीमुळे शिक्षणात बरीच अडचण येते.

5. ठाकुर जमात

- स्थान: रायगड, पालघर, ठाणे जिल्ह्यांत ठाकुर जमात वसलेली आहे.
- सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये: ठाकुर समाजाचे विविध धार्मिक विधी व परंपरा आहेत. त्यांच्या कलेमध्ये पारंपरिक शिल्पकला आणि नृत्य विशेष आहे.
- आर्थिक स्थिति: शेती व मोलमजुरीवर अवलंबून आहे. अर्थार्जनाचे साधन मर्यादित आहे.
- शिक्षण स्तर: शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे; प्राथमिक शिक्षणापर्यंतच बहुतेक मुलांचे शिक्षण थांबते.

तुलनात्मक विश्लेषण

आदिवासी जमाती	स्थान	सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये	आर्थिक स्थिती	शिक्षण स्तर
भिल्ल	नंदुरबार , धुळे , नाशिक	भिल्ल वाघ नृत्य	शेती , वानौत्पादन	कमी
वारली	ठाणे , पालघर , नाशिक	वारली चित्रकला, वारली नृत्य	शेती, हस्त कला	सुधारत आहे
कोळी	सातारा , पुणे, नगर , जळगाव	कोळीगीत व नृत्य	छोटी शेती	वाढत आहे
गोंड	चंद्रपूर , गडचिरोली	गौंडी नृत्य व धार्मिक परंपरा	जंगलावर अवलंबून	शिक्षणात अडचणी
ठाकूर	रायगड,ठाणे , पालघर	शिल्पकला व नृत्य	शेती , मोलमजुरी	कमी

निष्कर्ष

महाराष्ट्रातील विविध आदिवासी समाजांचा सांस्कृतिक, सामाजिक, आणि आर्थिक जीवन वेगळे आहे, परंतु त्यांच्यात अनेक सामायिक गुण आढळतात. शिक्षण, अर्थार्जन आणि सामाजिक सुधारणांमध्ये अद्याप बऱ्याच बाबी उन्नतीच्या प्रतीक्षेत आहेत. सरकारी योजना व धोरणांमुळे त्यांच्या जीवनात काही बदल घडत आहेत, परंतु या सुधारणा अद्याप अपूर्ण आहेत.

संदर्भ :

1. महाराष्ट्र आदिवासी विकास खाते, शासकीय अहवाल - महाराष्ट्रातील विविध आदिवासी जमातींवरील सरकारी माहिती, सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीवरील विश्लेषण [महाराष्ट्र सरकारच्या अधिकृत वेबसाइटवर उपलब्ध].
2. महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींचे सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये - 'महाराष्ट्रातील आदिवासी: समाज, संस्कृती आणि आर्थिक स्थिति', लेखक: डॉ. रमेश पाटील, 2015, पब्लिकेशन: ज्ञान प्रकाशन.
3. अखिल भारतीय आदिवासी संशोधन आणि विकास संस्था, पुणे - महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींचे जीवन, प्रथा, आणि आर्थिक जीवन यावर आधारित संशोधन अहवाल.
4. 'वारली आर्ट ऑफ महाराष्ट्र' - लेखक: ज्योती प्रधान, 2017. या पुस्तकात वारली समाजाचे सांस्कृतिक आणि कलात्मक जीवन याचे सविस्तर वर्णन.
5. राष्ट्रीय सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी संस्था (NSO) अहवाल, 2020 - महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजाच्या शिक्षण, आर्थिक स्थितीवर आधारित सर्वेक्षण.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

सामाजिक कार्यामध्ये परस्पर सहकार्य - एक अनिवार्यता

प्रा.डॉ. सुप्रिया अमर शिंदे
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी.
ता. भुदरगड, जि.कोल्हापूर.
ईमेल आयडी - supriyashinde711@gmail.com

सारांश -

मानवी जीवनामध्ये समाजशीलता खूप महत्त्वाची आणि प्रमुख भूमिका बजावत असते. मानव हा एक समाजशील प्राणी आहे. मागील अनेक वर्षापासून मानवाच्या प्रगती आणि विकास यामध्ये समाजशीलतेने खूप महत्त्वाची आणि प्रमुख भूमिका बजावलेली आहे. समाजशीलता ही परस्पर सहकार्यावरती अवलंबून असते. सामाजिक कार्यामध्ये परस्पर सहकार्य अत्यंत आवश्यक आहे. समाजामध्ये कार्य करत असताना परस्पर सहकार्याशिवाय कोणतेही कार्य करणे शक्य होत नाही. जागतिक स्तरावर कार्य करत असताना तसेच व्यावसायिक स्तरावर कार्य करत असताना किंवा व्यक्तीगत कार्य करत असताना परस्पर सहकार्य अत्यंत महत्त्वाचे समजले जाते. समाजाचा आणि कुटुंबाचा एक प्रमुख घटक म्हणून मानवाने सामाजिक कार्यामध्ये परस्पर सहकार्य करणे खूप गरजेचे आहे. सध्याच्या काळात कोरोना सारख्या संकटानंतर मानव जातीमध्ये परस्पर सहकार्याची भावना वाढीस लागलेली आहे. त्या अनुषंगाने या लेखांमध्ये आपण परस्पर सहकार्य आणि त्याची समाजामधील असणारी अनिवार्यता या संबंधात सविस्तर विवेचन करणार आहोत. माहिती तंत्रज्ञानामध्ये झालेला बदल आत्मसात करून त्याचा वापर परस्पर सहकार्य करण्यासाठी करणे गरजेचे आहे. सामाजिक परस्पर सहकार्य हा तमाम मानव जातीचा आधार असल्याने त्यामध्ये वाढ होणे हे मानव जातीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. परस्पर सहकार्य हा मानवाचा स्थायीभाव आहे त्यामुळे आज परस्पर सहकार्य वाढले तर मानवा मानवा मधील प्रेम, स्नेह आणि सहानुभूती वाढत जाईल साहजिकच सामाजिक समतोल निर्माण होईल.

प्रस्तावना -

सामाजिक कार्य करत असताना यामध्ये परस्पर सहकार्य हा शब्द सार्वजनिक आणि सामाजिक जीवनामध्ये अनेक वेळा वापरला जातो. संतश्रेष्ठ जगद्गुरु तुकाराम महाराज यांनी म्हंटलेलेच आहे एकमेका सहाय्य करू! अवघे धरू सुपंथ! या अभंगातून त्यांनी तमाम मानव जातीस परस्पर सहकार्य करणे अत्यंत आवश्यक आहे याबाबतचा संदेश त्यांच्या अभंगातून जनतेला दिलेला आहे. प्रत्येक मानव हा समाजाचा महत्त्वाचा घटक आहे आणि त्या व्यक्तीने आपण समाजाचे काही देणे आहोत या या अर्थाने परस्पर सहकार्याची भूमिका घेऊन एकमेकांना मदत करणे आवश्यक आहे. जागतिक स्तरावर आणि व्यावसायिक पातळीवर परस्पर सहकार्य वाढत असताना सामाजिक पातळीवर सुद्धा परस्पर सहकार्य वाढणे आवश्यक आहे. आपण समाजाचा एक घटक आहोत आणि समाजाला आपण काही देणे आहोत या भूमिकेतून सामाजिक कार्य करत असताना प्रत्येकाने परस्पर सहकार्याची भूमिका ठेवणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. परस्पर सहकार्य म्हणजे फक्त देणे आणि घेणे एवढे मर्यादित नसून त्यामध्ये वाढ होणे अपेक्षित आहे. मानवाचा सामाजिक क्षेत्रामध्ये विकास फक्त परस्पर सहकार्यावरतीच अवलंबून असतो. मानव जातीला प्रगतीकडे न्यायचे असेल तर परस्पर सहकार्य असणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ग्रामीण भागामध्ये चालणारे सामाजिक जीवन हे बरेचअंशी परस्पर सहकार्यावरती अवलंबून असते. माहिती तंत्रज्ञानामध्ये झालेला बदल आत्मसात करून त्याचा वापर परस्पर सहकार्य करण्यासाठी करणे गरजेचे आहे. सामाजिक परस्पर सहकार्य हा तमाम मानव जातीचा आधार असल्याने त्यामध्ये वाढ होणे हे मानव जातीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. कोरोना सारख्या महामारीनंतर समाजामध्ये परस्पर सहकार्याची भावना वाढल्याचे दिसून येत आहे. जागतिक तंत्रज्ञानामध्ये प्रचंड प्रमाणात बदल होत आहेत आणि त्याचा सहाजिकच जागतिक विकास आणि प्रगती वरती परिणाम होत आहे.

समाजकार्याची व्याख्या –

1) फ्रिडलॅटर यांनी पुढील शब्दात समाजकार्याची व्याख्या केली आहे. "समाजकार्य ही एक व्यावसायिक सेवा आहे हा व्यवसाय शास्त्रीय ज्ञानावर व मानवी संबंधाच्या कौशल्यावर आधारित आहे एखाद्या व्यक्तीला गटाला अशी मदत केली जाते जेणेकरून त्यांच्यात वैयक्तिक व सामाजिक समाधान निर्माण होऊन स्वलंबाची प्रक्रिया सुरू होईल. समाजकार्य एखाद्या संस्थेमार्फत किंवा संघटनेमार्फत केले जाते."
2) स्ट्राईप यांच्या मते, "समाजकार्य हे जसे शास्त्र आहे तसेच ही एक कला आहे त्यांच्या मते व्यक्ती, गट किंवा समुदायाच्या गरजांच्या पुर्तीसाठी सर्व प्रकारच्या साधनांचा एकत्रित वापर करून लोकांना स्वतःचे प्रश्न स्वतः सोडवण्या सक्षम करणे म्हणजे समाजकार्य होय."
3) सामाजिक कार्य करणाऱ्या भारतीय परिषदेने 1957 मध्ये समाजकार्याची व्याख्या अशी केली आहे की, "समाजकार्य ही एक कल्याणकारी कृती आहे समाजकार्य हे मानवतावाद, शास्त्रीय ज्ञान व तांत्रिक कौशल्य यावर आधारित आहे. व्यक्ती समुह किंवा समुदायाचे आयुष्य अधिक परिपूर्ण करण्याच्या प्रयत्न त्यात आहे."
4) डॉ. विटमर - "व्यक्तीच्या संदर्भात ज्या गंभीर अडचणी किंवा समस्या उद्भवतात अशा समस्याचे निर्मूलन करून संबंधित सेना मदत करणे म्हणजे समाजकार्य होय."

समाजकार्याची मूलतत्त्वे संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या तिसऱ्या आंतरराष्ट्रीय प्रशिक्षणात काही मूलतत्त्वे व नैतिक नियम मान्य करण्यात आले आहेत त्यावर समाजकार्य प्रत्यक्ष व्यवहारात कार्यरत आहे ही. मूल्यतत्वे खालील प्रमाणे आहेत.

1) व्यक्तीचा धर्म, दर्जा,जात, व राजकीय विचार आणि स्वभाव यावर अधिक भर देण्याऐवजी एक मानव म्हणून त्या व्यक्तीकडे पाहणे आणि व्यक्तीचा गौरव, सन्मान, चरित्र व स्वाभिमान वृद्धिंगत करणे.
2) व्यक्ती, समूह आणि समुदाय यांच्यामध्ये असलेल्या मित्रत्वाकडे आदराने पाहणे आणि त्यांच्यात समन्वय वाढवून त्यातून सामुदायिक कल्याण साधने.
3) व्यक्तीमध्ये स्वावलंबनाची भावना वाढवण्यासाठी शक्ती व प्रोत्साहन देणे ज्यामुळे व्यक्तींचा आत्मविश्वास वाढेल आणि व्यक्ती आपल्या जबाबदाऱ्या पार पाडू शकतील.
4) व्यक्ती, समूह आणि समुदाय यांना आपत्ती काळात, संकट काळात अशी मदत करणे ज्यामुळे त्यांचे जीवन सुसह्य होईल.
5) समाजकार्याचे ज्ञान व तत्त्वज्ञानावर आधारित नीती नियमांची प्रत्यक्ष कार्यवाही करण्याची व्यावसायिक जबाबदारी स्वीकारणे ज्यामुळे व्यक्तींना आपल्या अपेक्षा व गरजांची पूर्तता करण्यासाठी चांगले वातावरण आणि कालावधी प्राप्त होईल आणि त्यांना आपल्या क्षमतेचा पूर्ण वापर करता येईल व ते समाधानी राहतील.
6) व्यावसायिक संबंधातील गुप्तता सांभाळणे.

परस्पर सहकार्याचे महत्त्व -

1) **संघटित समाजाची निर्मिती** - परस्पर सहकार्याची भावना समाजामध्ये वाढल्यामुळे सामाजिक क्षेत्रामध्ये कार्य करताना परस्पर सहकार्य वाढून संघटित समाजाची निर्मिती होते. परस्पर सहकार यामध्ये व्यक्तिगत हितापेक्षा व्यक्ति समूहाच्या हिताला प्राधान्य दिले जाते त्यामुळे धर्म, जात,पंत, लिंग, वर्ण इत्यादी भेद कमी होऊन सर्वांना समान मानले जाते. परिणामी समाजामध्ये संघटित समाजाची निर्मिती होण्यास मदत होते. कोरोना सारख्या महामारी नंतर परस्पर सहकार्य हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. संघटित समाजाची निर्मिती करण्यासाठी परस्पर सहकार्य वाढणे अत्यंत गरजेचे आहे. परस्पर सहकारी वाढल्यामुळे समाजामध्ये संघटित समाजाची निर्मिती होऊन व्यक्तिगत विकास होण्यास मदत होईल.

2) **सामाजिक संबंध विकसित** -सामाजिक क्षेत्रामध्ये कार्य करत असताना परस्पर सहकार्याची भावना वाढल्यामुळे समाजामध्ये सामाजिक संबंध प्रस्थापित होतात आणि त्यामुळे समाजाला दिशा मिळते. एकमेकांना परस्पर सहकार्य केल्यामुळे समाजामध्ये चांगल्या प्रकारचे सामाजिक संबंध विकसित होऊन सामाजिक विकास होण्यास मदत मिळते. समाजामध्ये चांगल्या प्रकारचे सामाजिक संबंध विकसित होण्यासाठी परस्पर सहकार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

3) **समाज व्यवस्था टिकून राहते** - समाज व्यवस्था टिकून राहण्यासाठी समाजामध्ये परस्पर सहकार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. एकमेका सहाय्य करू अवघे धरू सुपंथ या अभंगानुसार समाजामध्ये परस्पर सहकार्य केल्यामुळे समाजव्यवस्था टिकून

राहण्यासाठी मदत होते, प्रत्येक समाजामध्ये एक प्रकारचे परस्पर सहकार्य असल्यामुळे भारतामध्ये सामाजिक व्यवस्था टिकून राहिली आहे आणि परस्पर सहकार्या मध्ये वाढ झाल्यामुळे ही समाज व्यवस्था चांगली राहण्यास मदत होऊ शकते.

4) **स्वसामर्थ्याची जाणीव** - सामाजिक क्षेत्रामध्ये परस्पर सहकार्य वाढल्यामुळे व्यक्तिगत स्वसामर्थ्याची जाणीव होण्यास समाजास मदत होते. परस्पर सहकार्यामुळे आत्मविश्वास वाढवून संघटन आणि व्यवस्थापन कौशल्य इत्यादी व्यक्तिगत गुणांचा विकास होतो. सामाजिक क्षेत्रामध्ये परस्पर सहकार्य वाढल्यामुळे लोकांच्या मध्ये स्वसामर्थ्याची जाणीव निर्माण होऊन आदर्श समाज घडण्यास मदत होते.

5) **लोकशाहीचा विकास** - सामाजिक कार्यामध्ये परस्पर सहकार्य वाढल्यामुळे लोकशाहीचा विकास होतो. एकमेकांना परस्पर सहकार्य केल्यामुळे व्यक्तिगत आणि सामाजिक विकास होऊन लोकशाहीचा विकास होण्यास मदत होते.

6) **आर्थिक आणि सामाजिक विकास** - एकमेकांना परस्पर सहकार्य केल्यामुळे समाजाचा विकास होतो आणि व्यक्तिगत आर्थिक होऊन समाजाचा विकास होण्यास मदत होते. सहकारी तत्त्वांना अनुसरून परस्पर सहकार्य केल्यामुळे समाजाचे आर्थिक हितसंबंध वृद्धिंगत होण्यास मदत होते. समाजामध्ये वावरताना एकमेकांना परस्पर सहकार्य केल्यामुळे समाजाचा आर्थिक आणि सामाजिक विकास होत असतो त्यामुळे परस्पर सहकार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे समाजाच्या आणि देशाच्या दृष्टीने आर्थिक आणि सामाजिक विकास होण्यासाठी परस्पर सहकार्य उपयुक्त ठरते.

7) **समता** - सामाजिक कार्यामध्ये परस्पर सहकार्य वाढल्यामुळे व्यक्ती संघटित होऊन एकमेकांना सहकार्य करीत असतात, त्यामुळे सर्वांना समानतेची वागणूक मिळते आणि त्यांच्यात कोणत्याही कारणामुळे भेद केला जात नाही. सर्वांना समान संधी उपलब्ध होतात आणि समाजामध्ये समता निर्माण होते.

8) **मूलभूत सुविधांचा विकास** - परस्पर सहकार्य वाढल्यामुळे समाजामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारच्या सहकारी संस्था निर्माण होऊ शकतात आणि त्यांच्या मधून लोकांना मूलभूत सुविधा मिळू शकतात. परस्पर सहकार्य वाढल्यामुळे समाजामध्ये सहकार क्षेत्रामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारच्या सहकारी संस्था तयार झाल्या आहेत, त्यामधून लोकांचा मूलभूत आणि सामाजिक विकास होत आहे.

9) **औद्योगिक क्षेत्राचा विकास** - देशाच्या आर्थिक विकासात औद्योगिक क्षेत्राचे महत्त्वाचे स्थान आहे औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासामध्ये सहकारी चळवळीची भूमिका महत्त्वाची आहे. सहकारी साखर कारखाने, सहकारी सूतगिरण्या, सहकारी तेल गिरण्या, सहकारी खत कारखाने, सहकारी फळ व भाजी प्रक्रिया संस्था, सहकारी दूध संस्था इत्यादींचा विकास सहकाराच्या माध्यमातून झालेला आहे. तसेच ग्रामीण भागातील लघु आणि कुटीर उद्योगांच्या विकासामध्ये सहकाराची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची समजली जाते. सहकारी प्रक्रिया उद्योगातून शिल्लक राहणाऱ्याने टाकाऊ पदार्थवर आधारित कागद कारखाने, प्लायवुड निर्मिती, स्पिरिट उत्पादन, खत कारखाने इत्यादी. उपउत्पादने सहकार क्षेत्रात घेतली जातात आणि यामधून ग्रामीण भागाचा विकास साध्य केला जातो अशा पद्धतीने सहकारामध्ये परस्पर सहकार्यामुळे औद्योगिक क्षेत्राचा मोठ्या प्रमाणावर विकास होतो.

10) **व्यापार क्षेत्राचा विकास** -जागतिकीकरणानंतर सहकारी संस्था आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सहभागी झाल्या शेतमाल, दुग्ध पदार्थ, प्रक्रिया केलेला माल, फळे,भाजीपाला, साखर इत्यादी माल सहकारी संस्थामार्फत निर्माण केला जातो आणि त्याद्वारे देशाला विदेशी चलन मिळत आहे त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासाची गती मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे अशा प्रकारे सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून परस्पर सहकार्यामुळे व्यापार क्षेत्राचा विकास मोठ्या प्रमाणावर होत आहे आणि त्याच्या सहकार्य देशाचा आर्थिक विकास होऊन देश समृद्ध बनत आहे.

11) **रोजगार निर्मिती** -सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून देशात रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. प्रामुख्याने शेती आणि औद्योगिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात सहकारी संस्थेच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक झाली असल्याने तेथे रोजगाराची निर्मिती झालेली दिसून येते. सहकारी साखर कारखान्यामुळे भूमीहीन व गरीब शेतकऱ्यांना रोजगार उपलब्ध झाला आहे तसेच सहकारी साखर कारखाने, सूतगिरण्या, प्रक्रिया संस्था यामधून अनेक लोकांना कायमस्वरूपी रोजगार उपलब्ध झाला आहे. तसेच सहकारी संस्थांमुळे स्वयंरोजगार ही मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाला आहे. सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील लघुउद्योगांच्या विकासात चालना मिळत आहे त्यामुळे ग्रामीण भागात रोजगार निर्माण होऊ देशाचा आर्थिक विकास होत आहे. सहकार क्षेत्र परस्पर सहकार्यामुळे मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती करीत आहे.

सहकार्याचे प्रकार -

सामाजिक क्षेत्रामध्ये कार्य करीत असताना एकमेकांप्रती परस्पर सहकार्याची भावना आवश्यक असते. समाजामध्ये कोणतेही कार्य पूर्ण करावयाचे असल्यास एकमेकांचे सहकार्य असल्याशिवाय ते काम पूर्ण होऊ शकत नाही.

1) **मार्गदर्शनपर सहकार्य** - जेव्हा अधिकार प्राप्त व्यक्तीच्या मार्गदर्शनाखाली समान उद्दिष्ट प्राप्त करण्यासाठी लोकांच्याकडून संघटितरित्या काम केले जाते त्या सहकार्यास मार्गदर्शनपर सहकारी असे म्हणतात. उदाहरणार्थ एखाद्या मोठ्या कंपनीमध्ये मॅनेजर हा मार्गदर्शनपर सहकार्य करीत असतो.

2) **पारंपारिक सहकार्य** - परंपरेनुसार एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होणारा सहकार्याचा हा प्रकार आहे. उदाहरणार्थ अनेक कुटुंबाकडून सामूहिक शेती एकत्रित येऊन केली जाते हा पारंपारिक सहकार्याचा प्रकार आहे.

3) **प्रत्यक्ष सहकार्य** - ज्यावेळी सामाजिक क्षेत्रामध्ये कार्य करीत असताना अनेक लोक एकमेकांच्या संपर्कात येऊन समान उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी कार्य करीत असतात त्यावेळी त्यांच्यामध्ये प्रत्यक्ष सहकार्य होत असते उदाहरणात एखादा राजकीय कार्यक्रम पूर्ण करण्यासाठी अनेक कार्यकर्ते एकत्रित येऊन प्रत्यक्ष सहकार्य करीत असतात.

4) **अप्रत्यक्ष सहकार्य** - समाजामध्ये व्यक्ती स्वतंत्ररीत्या स्वतःची कार्य पूर्ण करत असतात मात्र त्याचा अप्रत्यक्ष फायदा समाजाला होत असतो त्यामुळे ते एक प्रकारे समाजासाठी अप्रत्यक्ष सहकार्य करीत असतात उदाहरणार्थ पोलीस वकील न्यायाधीश सरकारी कर्मचारी शिक्षक कलाकार हे आपापल्या क्षेत्रामध्ये कार्य करीत असतात मात्र त्यांचा परस्पर अप्रत्यक्ष सहकार्य समाजाला होत असते.

परस्पर सहकार्याची आवश्यकता -

आदर्श समाज घडवण्यासाठी समाजामध्ये परस्पर सहकार्याची भावना निर्माण होऊन सामाजिक समतोल निर्माण होण्यासाठी परस्पर सहकार्य अत्यंत आवश्यक आहे. परस्पर सहकार्याची आवश्यकता खालील प्रमाणे आहे.

1) **सामाजिक समतोल** - समाजामध्ये व्यक्तिगत आणि सामाजिक कार्य करीत असताना समाजाचा सामाजिक समतोल राहण्यासाठी परस्पर सहकार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. परस्पर सहकार्यामुळे सामाजिक समतोल राहण्यास मदत होते. परस्पर सहकार्य वाढल्यामुळे समाजामध्ये सहकार क्षेत्रामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारच्या सहकारी संस्था तयार झाल्या आहेत त्यामधून लोकांचा मूलभूत आणि सामाजिक विकास होत आहे.

2) **आर्थिक विकास** - देशाचा आर्थिक विकास होण्यासाठी समाजामध्ये परस्पर सहकार्य आवश्यक आहे. समाजामधील लोकांनी एकमेकांना परस्पर सहकार्य केल्यामुळे त्यांचा व्यक्तिगत विकास होतो आणि तसेच देशाचा सुद्धा आर्थिक विकास होत असतो. समाजाचा सामाजिक समतोल राखण्यासाठी समाजामध्ये परस्पर सहकार्य वाढले वाढले गरजेचे आहे. सहकाराच्या माध्यमातून समाजामध्ये सामाजिक समतोल निर्माण होत आहे कोणत्याही समाजाचा विकास हा अत्यंत महत्त्वाचा असतो. त्यामुळे देशाचा आर्थिक विकास आणि समाजाचा आर्थिक विकास होण्यास मदत होते आणि परस्पर सहकार्यामुळे ते शक्य आहे. त्यामुळे समाजाचा आर्थिक विकास आणि देशाचा आर्थिक विकास होण्यासाठी परस्पर सहकार्य महत्त्वाचे आहे.

3) **व्यक्तिगत विकास** - सामाजिक क्षेत्रामध्ये परस्पर सहकार्याची भावना निर्माण झाल्यामुळे व्यक्ती एकमेकांना परस्पर सहकार्य करीत असतात त्यामुळे समाजामधील व्यक्तींचा विकास होण्यास मदत होते. परस्पर सहकार्यामुळे व्यक्तीला त्याच्या स्व सामर्थ्याची जाणीव होते आणि त्याचा व्यक्तिगत विकास होण्यास मदत होते.

4) **रोजगार निर्मितीमध्ये वाढ** - लोकांच्या मध्ये एकमेकांना सहकार्य करण्याची भावना निर्माण झाल्यामुळे सामाजिक क्षेत्रामध्ये लोकांच्याकडून एकमेकांना काम देण्याची प्रवृत्ती निर्माण होऊन रोजगार निर्मितीमध्ये वाढ होऊ शकते त्यासाठी परस्पर सहकार्य आवश्यक आहे. सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून देशात रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. प्रामुख्याने शेती आणि औद्योगिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात सहकारी संस्थेच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक झाली असल्याने तेथे रोजगाराची निर्मिती झालेली दिसून येते.

5) **दुर्बल घटकांचे शोषण थांबवणे** - परस्पर सहकार्याची भावना समाजामध्ये वाढल्यामुळे समाजातील लोकांच्या मध्ये एकमेकांना परस्पर सहकार्य होऊ शकते आणि त्यामुळे समाजातील दुर्बल घटकांचे शोषण थांबवणे शक्य होऊ शकते.

6) **कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी** - आज कृषी क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात मनुष्यबळाची गरज निर्माण झाली आहे आणि परस्पर सहकार्यामुळे ती गरज भागवणे शक्य होऊ शकते. देशाचा विकास हा कृषी क्षेत्रावरती मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे आणि कृषी क्षेत्रासाठी मनुष्यबळाची खूप गरज निर्माण झाली आहे परस्पर सहकार्यामुळे ही गरज भागवता येऊ शकते आणि त्यामुळे कृषी क्षेत्राचा विकास होऊन पर्यायाने देशाचा मोठ्या प्रमाणात विकास होऊ शकतो.

7) **औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासासाठी** - औद्योगिक क्षेत्रामध्ये नवनवीन तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे मोठ्या प्रमाणात बदल निर्माण झाले आहेत हे बदल आत्मसात करून परस्पर सहकार्य केल्यामुळे औद्योगिक क्षेत्राचा विकास होऊ शकतो. देशाची प्रगती ही औद्योगिक क्षेत्रावरती अवलंबून असते नवनवीन तंत्रज्ञानामुळे औद्योगिक क्षेत्रात मोठे बदल होत आहेत आणि परस्पर सहकार्यामुळे या नवीन बदलाचा उपयोग औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासासाठी होऊ शकतो.

8) **आंतरराष्ट्रीय समतोल** - जगामध्ये नवनवीन तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केला जात आहे. नवनवीन क्रांतिकारी शोधांची निर्मिती होत आहे. अशावेळी जागतिक स्तरावर परस्पर सहकार्याची भावना निर्माण होणे आवश्यक आहे. विकसित देशांनी अविकसित देशांना परस्पर सहकार्य करून त्यांना विकसित मार्गाकडे नेण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष -

परस्पर सामाजिक सहकार्य ही एक मूलभूत संकल्पना आहे. सामाजिक क्षेत्रामध्ये कार्य करीत असताना समाजामधील घटकांमध्ये परस्पर सहकार्याची भूमिका महत्त्वाची आहे. प्रत्येक मानव हा समाजाचा महत्त्वाचा घटक आहे आणि त्या व्यक्तीने आपण समाजाचे काही देणे आहोत या या अर्थाने परस्पर सहकार्याची भूमिका घेऊन एकमेकांना मदत करणे आवश्यक आहे. जागतिक स्तरावर आणि व्यावसायिक पातळीवर परस्पर सहकार्य वाढत असताना सामाजिक पातळीवर सुद्धा परस्पर सहकार्य वाढणे आवश्यक आहे. आपले जीवन जगत असताना आपण एक समाजाचा जबाबदार घटक आहे म्हणून परस्पर सहकार्य साधने आणि त्यातून स्वतःचा आणि कुटुंबाचा आणि पर्यायाने समाजाचा विकास साधने आवश्यक असते. कोरोना सारख्या महामारीनंतर समाजामध्ये परस्पर सहकार्याची भावना वाढल्याचे दिसून येत आहे. जागतिक तंत्रज्ञानामध्ये प्रचंड प्रमाणात बदल होत आहेत आणि त्याचा सहाजिकच जागतिक विकास आणि प्रगती वरती परिणाम होत आहे, नवीन तंत्रज्ञान हे परस्पर सहकार्य आणि मदत यावर विसरलेले आहे आणि हे परस्पर सहकार्य एवढे पद्धतशीर आहे की त्याच्या कामकाजात एकसूत्रीपणा आणि गती दिसून येते. ऑनलाइन वस्तू खरेदी करणे, ऑनलाइन रेल्वेचे बुकिंग करणे, सर्व प्रकारचे पेमेंट ऑनलाईन करणे या सर्व गोष्टी व्यावसायिक परस्पर सहकार्यावरती अवलंबून आहेत. माहिती तंत्रज्ञानामध्ये झालेला बदल आत्मसात करून त्याचा वापर परस्पर सहकार्य करण्यासाठी करणे गरजेचे आहे. सामाजिक परस्पर सहकार्य हा तमाम मानव जातीचा आधार असल्याने त्यामध्ये वाढ होणे हे मानव जातीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. परस्पर सहकार्य हा मानवाचा स्थायीभाव आहे त्यामुळे आज परस्पर सहकार्य वाढले तर मानवा मानवा मधील प्रेम, स्नेह आणि सहानुभूती वाढत जाईल साहजिकच सामाजिक समतोल निर्माण होईल. परस्पर सहकार्य वाढवण्यासाठी शिक्षण हे अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे शिक्षणामुळे माणूस आपल्या जीवनाचे योग्य असे नियोजन करू शकतो. समाजाला योग्य दिशा देणे व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करणे आणि परस्पर सहकार्य वाढवणे यासाठी शिक्षण अत्यंत महत्त्वाचे काम करू शकते.

संदर्भ -

1) डॉ. सर्जेराव साळुंखे : " समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना" नरेंद्र प्रकाशन, पुणे 1996
2) Rawat, H. K. : "Sociology", Rawat Publications, Jaipur, 2007.
3) Shankar Rao : "Sociology : Primary Principles", S. Chand and Co. Ltd., New Delhi, 2004.
4) Madver, R. M. and Page C. H. : "Society : An Introductionary Analysis", MacMillan India Limited, Madras, 1986.
5) Harry Johnson M. : "Sociology : A systematic Introduction", Alied Publishers, Bombay, 1970.
6) Vidya Bhushan and Suchdeva : "An Introduction to Sociology", Kitab Mahal, Allahabad, 1998
7) Subhedar I. S. - "Field Work Training in Social Work" Rawat Publications - Jaypur and Delhi (2001)
8) Lawani B. T. - "Social Work Education and Field Instructions". (SRD, Bharati Vidyapeeth, Pune (2002)

PRASHAST ची सर्वसमावेशक शिक्षणातील भूमिका
(शिक्षक शिक्षणातील संशोधनात नवीन विचार प्रवाह)

पीएच.डी.संशोधक :
रमेश बापू कोरे,
शिक्षणशास्त्र विभाग शिवाजी विद्यापीठ ,कोल्हापूर
इ-मेल : koreramesh2@gmail.com

संशोधन मार्गदर्शक
डॉ. शैलजा एस. मंडले,
सहयोगी प्राध्यापक,
महावीर महाविद्यालय,कोल्हापूर.

2009 च्या शिक्षणाचा हक्क अधिकार कायद्यान्वये, (RTE Act 2009) विशेष गरजा असलेल्या सर्व मुलांनाही मोफत व सक्तीचे शिक्षण मिळण्याचा हक्क प्राप्त झालेला आहे. तर 2016 RPWD च्या कायद्यान्वये, सर्व प्रकारच्या दिव्यांग मुलांची ओळख शक्य तितक्या लवकर करून त्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात समावेशित करून घेण्यासाठी व त्यांचा शैक्षणिक विकास करणेसाठी विविध तरतुदींची शिफारस करणेत आलेली आहे. या कायद्यानुसार सांगितलेल्या 21 दिव्यांगांच्या प्रकारांपैकी बऱ्याचशा प्रकारांशी सामान्य पालक तसेच शिक्षक देखील अल्प परिचित आहेत. त्यामुळे विशिष्ट प्रकारच्या दिव्यांगत्वाची लक्षणे आपल्या मुलांमध्ये किंवा विद्यार्थ्यांमध्ये असली तरी ती लक्षणे ओळखता न आल्याने संबंधित मुलांकडे दुर्लक्ष होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. जर मुलांच्या दिव्यांगत्वाचे निदानच झाले नाही, तर त्याचा परिणाम हा प्रत्यक्षपणे त्यांच्या शैक्षणिक विकासावर होणार आहे. दिव्यांगत्वाच्या दृष्टीने PRASHAST हे एक प्रभावी प्राथमिक तपासणी साधन आहे आणि ते एखाद्या मुलाचे दिव्यांगत्व वर्णन करून त्यास प्रमाणीकरणापर्यंत पोहोचण्याचा मार्ग आहे. दिव्यांग मुलांच्या सक्षमीकरणासाठी, त्यांना इतर कोणत्याही मुलांप्रमाणे दर्जेदार शिक्षण मिळण्यासाठी समान संधी पुरवणारी यंत्रणा तयार करण्याचे महत्व 'राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020' मान्य करते. याद्दष्टीनेच शिक्षक व मुख्याध्यापक यांच्या मदतीने पडताळा सूचीद्वारे दिव्यांगत्वाची प्राथमिक तपासणी करण्यासाठी 'प्रशस्त' हे एक महत्वपूर्ण पाऊल ठरणार आहे.

बीज शब्द - शीघ्र हस्तक्षेपण, प्रशस्त पडताळा सूची, दिव्यांगत्वाचे प्रकार, सर्वसमावेशित शिक्षण, RTE 2009, RPWD Act 2016.

प्रस्तावना :

वर्गातील विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक कामगिरी खालवण्यासाठी नेहमीच अभ्यासातील निष्काळजीपणा किंवा शिकवणे-शिकणे यांकडे होणारे दुर्लक्ष हीच कारणे असत नाहीत; तर शैक्षणिक, शारीरिक व मानसिक स्वरूपाची सहजासहजी लक्षात न येणारी दिव्यांगत्वाची पार्श्वभूमीही त्यास कारणीभूत ठरू शकते. ही पार्श्वभूमी लक्षात घेतली गेली नाही, तर केवळ परिस्थितीजन्य कारणे लक्षात घेऊन शैक्षणिक मागासलेपणासाठी मुलांना बोल लावला जातो. अशा परिस्थितीत मुलांच्या या विशिष्ट दिव्यांगत्वाच्या लक्षणांची कारणमीमांसा करण्यासाठी शिक्षकांना व पालकांना मदत करणारी 'प्रशस्त' पडताळा सूची विकसित करणेत आलेली आहे.

2009 च्या शिक्षणाचा हक्क अधिकार कायद्यान्वये, (RTE Act 2009) विशेष गरजा असलेल्या मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण मिळण्याचा हक्क प्राप्त झालेला आहे. RPWD 2016 च्या कायद्यान्वये, सर्व प्रकारच्या दिव्यांग मुलांची ओळख शक्य तितक्या लवकर करून त्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात समावेशित करून घेण्यासाठी व त्यांचा शैक्षणिक विकास करणेसाठी विविध तरतुदींची शिफारस करणेत आलेली आहे. या कायद्यानुसार सांगितलेल्या 21 दिव्यांगांच्या प्रकारांपैकी बऱ्याचशा प्रकारांशी सामान्य पालक तसेच शिक्षक देखील अल्प परिचित आहेत. त्यामुळे विशिष्ट प्रकारच्या दिव्यांगत्वाची लक्षणे आपल्या मुलांमध्ये किंवा विद्यार्थ्यांमध्ये असली तरी ती लक्षणे ओळखता न आल्याने संबंधित मुलांकडे दुर्लक्ष होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. जर मुलांच्या दिव्यांगत्वाचे निदानच झाले नाही, तर त्याचा परिणाम हा प्रत्यक्षपणे त्यांच्या शैक्षणिक विकासावर होणार आहे. भारतात 2011 च्या जनगणनेनुसार, एकूण लोकसंख्येमध्ये दिव्यांगांचे प्रमाण 2.11% इतके आहे. UDISE 2016-17 नुसार दिव्यांग विद्यार्थ्यांचे प्रमाण प्राथमिक स्तरावर 1.1 % वरून गळून उच्च माध्यमिक स्तरावर 0.25 % इतके जास्त गंभीर

आहे. त्यामुळे शाळा स्तरावर विद्यार्थ्यांच्या दिव्यांगत्वाची ओळख करून घेऊन त्यांचे योग्य दिव्यांगत्व निदान करणारेसाठी 'प्रशस्त' पडताळा सूची हे सहाय्यकारी आहे.

शीघ्र हस्तक्षेपणात शिक्षकांची भूमिका

सर्वसमावेशक शिक्षणाच्या अंमलबजावणीमध्ये शिक्षकांची भूमिका ही महत्वपूर्ण आहे. कुटुंबातील सदस्यांनंतर शिक्षक हाच विद्यार्थ्यांचा सर्वात जवळचा सोबती आहे. कुटुंबातील सदस्यानंतर शिक्षकच विद्यार्थ्यांचे भावविश्व जाणतो. विद्यार्थ्यांचे वर्गातील, वर्गाबाहेरील, क्रीडांगणावरील व इतर उपक्रमातील वर्तनाचे बारकाईने निरीक्षण हे शिक्षकांकडूनच केले जाते. जेव्हा मुले शिक्षण, भावनिक किंवा वर्तणुकीशी संबंधित समस्या दर्शवतात, तेव्हा शिक्षक या कारणांशी परिचित असतात. मुलांच्या विकास आणि शिकण्यात अडचणी निर्माण करणारे घटक, तसेच वर्तमान वर्तनास कारणीभूत असलेले प्रत्येक संभाव्य कारण समजून घेण्यासाठी शिक्षकाने विविध स्त्रोतांकडून, प्रसंगांमधून माहिती गोळा करणे आवश्यक आहे. या अनुषंगाने विद्यार्थ्यांच्या पद्धतशीर प्राथमिक तपासणीसाठी व संभाव्य संशयित दिव्यांग विद्यार्थ्यांची माहिती प्राप्त करणेसाठी शाळा स्तरावर शिक्षकांसाठी प्रशस्त हे सुलभक व दिशादर्शक आहे.

प्रशस्त (PRASHAST-A Disability Screening Checklist for Schools) :

केंद्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान संस्था (CIET) व राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, न्यू दिल्ली (NCERT) यांनी भारतामधील सर्व शाळांसाठी 'प्रशस्त' (असेसमेंट होलिस्टिक स्क्रीनिंग टूल) नावाची दिव्यांगत्व तपासणी पडताळा सूची व ॲप तयार केलेले आहे. यात शिक्षण प्रणालीची सर्वसमावेशकता वाढविण्याच्या दृष्टीने दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या विशिष्ट गरजा आणि आवश्यकता ओळखून त्यांना योग्य त्या सोयी सुविधा मिळवून देण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आलेले आहे. प्रशस्तनुसार RPWD Act 2016 द्वारे, उल्लेखित केलेल्या २१ दिव्यांगत्वाच्या प्रकारांची तपासणी आणि तात्पुरते वर्गीकरण करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आलेले आहे. प्रशस्त हे इंग्रजी भाषेसह भारतीय राज्यघटनेच्या आठव्या अनुसूची मध्ये समाविष्ट करण्यात आलेल्या २२ भारतीय भाषांमध्ये विकसित करण्यात आलेले आहे. ज्याचा उद्देश देशाच्या सर्व भागातील शिक्षक, विशेष शिक्षक आणि शाळा प्रमुखांना ते सहजपणे हाताळता यावे हा आहे.

PRASHAST चे मुख्य दोन भाग

प्रशस्त भाग - 1	**हा पहिल्या स्तरावरील तपासणीसाठी नियमित शिक्षकांच्या वापरासाठी आहे. यात RPWD Act 2016 नुसार 21 दिव्यांगत्वाच्या परिस्थितीची तपासणी करणेसाठी वस्तुनिष्ठ प्रकारची पडताळा सूची तयार करणेत आलेली आहे.**
प्रशस्त भाग - 2	हा विशेष शिक्षक, समुपदेशक, शाळा प्रमुखांच्या वापरासाठी तयार केले आहे. पहिल्या स्तरात नोंदविलेल्या पडताळा सूचीतील मुद्द्यांवरून दिव्यांगत्वाची ओळख करणेसाठी व त्याचे प्रमाणपत्र प्राप्त करून देणेसाठीची प्रक्रिया सुलभ करणेसाठी हा भाग मदत करणारा आहे.

याचबरोबर आवश्यक तेथे पालक तसेच शाळा व्यवस्थापन समिती यांचा दिव्यांगत्व तपासणीसाठीचा सहभागही अनिवार्य आहे. हे सर्व करताना मुलांच्या वर्तन निरीक्षणावरून घेण्यात येणा-या नोंदींची गोपनीयता पाळणे, मात्र अनिवार्य आहे.

'PRASHAST' ची गरज व महत्त्व :

1. सन 2019 मध्ये केलेल्या सर्वेक्षणात 52.9 % राज्यांमध्ये दिव्यांगत्वाची लक्षणे किंवा वैशिष्टे समजावून घेण्यात अडचणी येत असल्याचे लक्षात आले. यातील बहुसंख्य राज्यांनी मानसिक आजार, वाचा आणि भाषण अक्षमता, अध्ययन अक्षमता, पार्किन्सन आजार, हिमोफेलीया आणि थॅलेसेमिया यासारख्या दिव्यांगत्वाच्या परीस्थितींबाबत निदान करताना गोंधळ होत असल्याचा दावा केला आहे. या परिस्थितीत राष्ट्रीय पातळीवर सर्व शाळांसाठी एकसमान दिव्यांगत्व तपासणी पडताळा सूची म्हणून 'प्रशस्त' महत्वपूर्ण भूमिका बजावते.
2. 'प्रशस्त' हे दिव्यांगत्व पडताळणीचे प्रमाणित व सर्वसमावेशक असे साधन असल्याने याच्या वापराने चुकीचे निदान होण्याची शक्यता कमी झालेली आहे. थोडक्यात चुकीच्या व अशास्त्रीय दृष्टीकोणावर आधारीत केल्या जाणा-या निदानापासून संरक्षण देण्याचे काम प्रशस्त करते.

3. दिव्यांग मुलांची लवकर व योग्यरीत्या ओळख होण्यास यामुळे मदत होत असल्याने सर्वसमावेशक शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी ते सहाय्यभूत ठरत आहे.
4. दिव्यांगत्व निश्चित करून प्रमाणपत्र प्रदान करताना यातून प्राप्त निष्कर्ष हे पायाभूत माहिती म्हणून उपयोगी ठरत आहेत.
5. दिव्यांगत्वाची पडताळणी करून शाळास्तरीय अहवाल सहजपणे तयार करणेसाठी 'प्रशस्त' महत्वपूर्ण आहे.
6. शाळास्तरीय अहवाल हा सहजपणे व एकत्रितरीत्या प्राप्त होत असल्याने मूल्यांकन शिबीरे आयोजित करणे, एकसमान दिव्यांगत्वाच्या दृष्टीने विशेष शिक्षकांची नियुक्ती करणे, आवश्यक त्या सरकारी सुविधा उपलब्ध करून देणे, इत्यादीबाबत सुलभता निर्माण होण्यास मदत होणार आहे.

' PRASHAST ' चा विकास

शाळा ही दिव्यांगत्वांची माहिती संकलनाचे सर्वात लहान एकक आहे. त्यादृष्टीने विद्यार्थ्यांच्या पद्धतशीर तपासणीमध्ये नियमित शिक्षकांचा सहभाग वाढविणे हाच प्रशस्तचा मुख्य उद्देश आहे.

प्रशस्तच्या विकासासाठी स्वीकारलेल्या प्रक्रियात्मक पाय-या खाली नमूद केल्या आहेत;

1.स्थिती अभ्यास सर्वेक्षण	जून 2019 मध्ये प्रशास्तच्या विकासाची प्रक्रिया सर्वेक्षणापासून सुरू झाली. 36 पैकी 34 राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांनी यात सहभाग नोंदविला. राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांनी दिव्यांगत्व असलेल्या शालेय विद्यार्थ्यांची तपासणी करणेसाठी आणि त्यांची ओळख पटवण्यासाठी करत असलेल्या कार्यपद्धतींचा अभ्यास करणे, हा या सर्वेक्षणाचा मुख्य उद्देश होता. सर्वेक्षणातून असे दिसून आले की, केवळ 8 राज्यांनी (23.5%) म्हणजे सिक्कीम, तामिळनाडू, केरळ, आसाम, छत्तीसगड, पाँडेचेरी, दिल्ली आणि उत्तर प्रदेश यांनी दिव्यांगांच्या ओळखीसाठी तपासणी सूची विकसित करण्यास सुरुवात केली आहे. परंतु RPWD कायदा 2016 मध्ये सूचीबद्ध केलेल्या सर्व 21 दिव्यांग प्रकारांचा यात समावेश करणेत आलेला नाही.
2. PRASHAST चा मसुदा	जुलै-ऑगस्ट 2019 च्या दरम्यान PRASHAST चा मसुदा तयार करण्यात आला.
3. तपासणी आणि अंतिमीकरण कार्यशाळा	तीन दिवसीय तपासणी आणि अंतिमीकरण कार्यशाळेमध्ये (21 ऑगस्ट ते 23 ऑगस्ट 2019) विकसित केलेला PRASHASTच्या मसुदा आवृत्तीची तज्ञांसोबत देवाण-घेवाण केली गेली. तज्ज्ञ गटात मेडिस्कूल हेल्थ सर्व्हिसेस प्रा. लि., डायरेक्टर बोन मॅरो ट्रान्सप्लांट, बीएलके सुपर स्पेशालिटी हॉस्पिटल, क्लिनिकल सायकोलॉजिस्ट, समावेशित शिक्षण (IE) राज्य समन्वयक (हरियाणा, सिक्कीम, जम्मू आणि काश्मीर आणि आसाम), विशेष शिक्षक, राष्ट्रीय संस्थांमधील दिव्यांगत्व तज्ञ आणि विषय/नियमित शिक्षक इत्यादींचा यात सहभाग होता.
4. PRASHAST ची प्राथमिक चाचणी	PRASHAST ची तीन राज्यांतील 29 शाळांमध्ये क्षेत्रीय चाचणी घेण्यात आली. सहभागी शाळांमध्ये हुंसूर ब्लॉक, कर्नाटकमधील 11 शाळा (26 ते 27 नोव्हेंबर 2019), चिल्लिका ब्लॉक, ओडिशा मधील 14 शाळा (30 ते 31 जानेवारी 2020) आणि भोईरींगोग ब्लॉक, मेघालयमधील 4 शाळांचा (18 ते 19 फेब्रुवारी 2020) समावेश होता. क्लस्टर रिसोर्स पर्सनचा समावेश असलेल्या क्षेत्रीय चाचणी कार्यगटाकडून गोळा घेण्यात आलेले अभिप्राय, गट संसाधन व्यक्ती,, विशेष शिक्षक, विषय शिक्षक, मुख्याध्यापक, तपासणी कार्यशाळेतील तज्ञ आणि संबंधित प्रादेशिक शिक्षण संस्थांमधील (NCERT) घेण्यात आलेला तज्ञ गट यांनी दिव्यांगत्व अभ्यासाची पार्श्वभूमी माहिती नसेल तरीही PRASHAST पडताळा सूची वापरण्यात कोणतीही अडचण नाही, असे सूचित केले आहे.
5. PRASHAST ची वैधता व विश्वसनियता	देशभरातील तज्ञांसह तीन दिवसीय कार्यशाळेत PRASHAST च्या मुद्दयांना अंतिम रूप देण्यात आले आणि नंतर त्याची चाचणी प्रत्यक्ष क्षेत्रात घेण्यात आली. सामान्य शिक्षक,

	विशेष शिक्षक आणि दिव्यांगत्व तज्ञांकडून मिळालेल्या अभिप्रायानुसार काही घटकांतील निकषांत सुधारणा करणेत आली, तर काही घटक वगळण्यात आले. चंदीगडमधील 100 शाळांमध्ये PRASHAST चे व्यवस्थापन करण्यात आले. PRASHAST भाग-1 च्या वापरामुळे 3482 विद्यार्थ्यांची यादी झाली. PRASHAST भाग-2 चे व्यवस्थापन करण्यात आले आणि त्यानंतर 637 विद्यार्थ्यांना मूल्यांकन आणि प्रमाणीकरण शिबिरासाठी पाठविण्यात आले. मूल्यांकन आणि प्रमाणीकरण शिबिरांमधून प्राप्त निष्कर्षांची PRASHAST मधून प्राप्त संशयित अपंगत्व माहितीची (भाग २ मधून प्राप्त) तुलना केली असता त्यात 95.76% समानता आढळली. PRASHAST मध्ये 21 दिव्यांग प्रकारांशी संबंधित 63 घटकांचा (प्रश्नावली) समावेश करणेत आलेला आहे. क्रोनबेंच अल्फा वापरून PRASHAST ची अंतर्गत सुसंगतता 0.801 आहे. जसे की, a = 0.801 स्वीकार्य श्रेणीमध्ये येते. यावरून PRASHAST ची आंतरिक वैधता चांगली आहे.
6. भाषा संपादन	PRASHAST चाचणीचे भाषा संपादन हे प्रकाशन विभाग (PD), NCERT च्या प्रशिक्षित आणि नामनिर्देशित केलेल्या भाषा संपादकांनी केले आहे.
7. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय तज्ज्ञांद्वारे बाह्य तपासणी	नोव्हेंबर 2021 मध्ये, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय तज्ञांना PRASHAST ची तपासणी करण्यासाठी विनंती करणेत आली. UNICEF India, University of Northampton, UK; University of Pennsylvania, USA; Monash University, Australia; and NIEPA, India येथील तज्ञांनी PRASHAST च्या उपयोगाबद्दल सकारात्मक निरीक्षणे नोंदविली.

PRASHAST वापरताना लक्षात ठेवण्याचे मुद्दे :

- मुलाने घरी वापरलेली भाषा ही शाळेत वापरल्या जाणाऱ्या शिक्षणाच्या माध्यमापेक्षा वेगळी असल्यास, तिचा पडताळणीवेळी विचार केला पाहिजे.
- PRASHAST पडताळा सूची ही फक्त दिव्यांगत्व तपासणीसाठी संदर्भ म्हणून आहे. हे साधन दिव्यांगत्वाचे लेबल (ठपका) लावणे अथवा तज्ञ व्यक्तीच्या सल्ल्याशिवाय कोणतेही निदान करण्यास मज्जाव करते.
- PRASHAST भाग-1 वापरण्यापूर्वी, शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांचे वेगवेगळ्या संदर्भात किमान 2 आठवडे किंवा त्याहून अधिक काळ निरीक्षण केले पाहिजे.
- तपासणी केलेल्या विद्यार्थ्यांशी संबंधित माहिती गोपनीय ठेवायची आहे आणि ती केवळ संबंधित विद्यार्थ्यांचे पालक आणि अधिकृत कर्मचा-यांमध्येच सामायिक करता येईल.

निष्कर्ष :

PRASHAST हे केवळ तपासणी साधन नाही, तर सर्व विद्यार्थ्यांच्या विशिष्ठ वर्तनाची ओळख करून देणारे आहे. प्रत्येक शाळेने या सर्वसमावेशक साधनाचा वापर करून सर्व विद्यार्थ्यांची प्राथमिक तपासणी केली पाहिजे. ही तपासणी करताना दिव्यांगत्वाचे निदान किंवा निश्चितीकरण करण्यासाठी हे साधन नाही, हे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे. याचा वापर 'संशयित दिव्यांगत्व डेटा' प्राप्त करणे व तदनुषंगाने दिव्यांग प्रमाणीकरणासाठी विद्यार्थ्यांना संदर्भित करणे, यासाठीच करावयाचा आहे. प्रस्तुत पडताळा सूची वापरताना शिक्षक आणि विशेष शिक्षकांनी सावधगिरी बाळगली पाहिजे. विशेष शिक्षक, संसाधन शिक्षक आणि समुपदेशक यांचेवर शाळा प्रशासकांकडून भाग-1 मिळवणे, त्यातील निकालांची पुष्टी करण्यासाठी PRASHAST भाग-2 वापरणे आणि शिक्षक व पालकांना सल्ला आणि समुपदेशन देण्याची महत्वपूर्ण जबाबदारी आहे. दिव्यांगत्वाच्या दृष्टीने PRASHAST हे एक प्रभावी प्राथमिक तपासणी साधन आहे आणि ते एखाद्या मुलाचे दिव्यांगत्व वर्णन करून त्यास प्रमाणीकरणापर्यंत पोहोचवण्याचा एक सोपा व प्रभावी मार्ग आहे. दिव्यांग मुलांच्या सक्षमीकरणासाठी, त्यांना इतर सर्वसामान्य मुलांप्रमाणे दर्जेदार शिक्षण मिळण्यासाठी समान संधी पुरवणारी यंत्रणा तयार करण्याचे महत्व 'राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020'

मान्य करते. यादृष्टीनेच शिक्षक व मुख्याध्यापक यांच्या मदतीने पडताळा सूचीद्वारे दिव्यांगत्वाची प्राथमिक तपासणी करण्यासाठी 'प्रशस्त' हे एक महत्वपूर्ण पाऊल ठरणार आहे.

संदर्भ :

1. देशमुख, लक्ष्मीकांत (२०२०), नवे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० : एक चिकित्सक अभ्यास अंमलबाजावणीच्या शिफारशींसह, पुणे : आंतरभारती.
2. निष्ठा : मुख्याध्यापक आणि शिक्षक यांच्या समग्र प्रगतीसाठी राष्ट्रीय पुढाकार शिक्षक प्रशिक्षण संच (डिसें २०१९) पुणे,राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद महाराष्ट्र. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०.
3. The Rights of Persons With Disabilities Act, 2016 Date - 27 th December 2016 PRASHAST A DISABILITY SCREENING CHECKLIST FOR SCHOOLS (PART-1AND PART-2), (2022) Central Institute of Educational Technology, NCERT, New Delhi

Web Resources

1. https://libraryzietmysore.wordpress.com/wp-content/uploads/2023/05/prashast.pdf (10 Oct 2024)
2. https://vikaspedia.in/education/teachers-corner/addressing-specific-problems-of-children/prashast-:-a-disability-screening-checklist-for-schools (10 Oct 2024)
3. https://ciet.ncert.gov.in/prashast (11 Oct 2024)
4. http://rehabcouncil.nic.in/(accessed on 23 April 2024).
5. http://ayjnihh.nic.in/index.asp (accessed on 23 April 2024)
6. http://www.iphnewdelhi.in/Home.aspx?ReturnUrl=%2f (accessed on 23 April 2024)
7. http://niepid.nic.in/abtmain.php (accessed on 23 April 2024)
8. http://nivh.gov.in/ (accessed on 23 April 2024)
9. http://niepmd.tn.nic.in/aboutus.php (accessed on 23 April 2024)
10. http://www.svnirtar.nic.in/?q=node/1 (accessed on 23 April 2024)
11. http://www.thenationaltrust.gov.in/content/innerpage/introduction.php (accessed on 23 April 2024)
12. www.mhrd.gov.in/shikshaparv(1stSep2020)Retrive From https://ncert.nic.in/pdf/shikshak-parv/Equitable
13. ChetanDarjihttps://www.studmentor.com/what-is-and-why-prashast-application Download-link-uses-2022/
14. Dr. Romesh Sharma (28 jan. 2024) Daily Excelsior, https://www-dailyexcelsior-com.translate.goog/prashast-a-disability-screening-tool-for-schools

एक राष्ट्र एक निवडणूक

डॉ अरुण दामोदर नलवडे
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
कर्मवीर हिरे कला, वाणिज्य, विज्ञान आणि शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, गारगोटी

प्रस्तावना -:

एक राष्ट्र एक निवडणूक ही संकल्पना भारतीय राजकारणामध्ये अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. अलीकडच्या काळात उदयास आलेल्या या संकल्पनेचा इतिहास फार जुना आहे तरी देखील 2014 ला या संकल्पनेचा पुनर्विचार होण्यास सुरुवात झाली. एक राष्ट्र एक निवडणूक ही कल्पना किमान १९८३ पासून आहे, जेव्हा निवडणूक आयोगाने प्रथम ती मांडली होती. मात्र१९६७ पर्यंत भारतात एकाचवेळी निवडणुका घेणे ही पद्धत रूढ होती. हाऊस ऑफ पीपल (लोकसभा) आणि सर्व राज्यांच्या विधानसभांच्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुका १९५१-५२ मध्ये एकाच वेळी घेण्यात आल्या.त्यानंतर १९५७, १९६२ आणि १९६७ साली झालेल्या तीन सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये ही प्रथा कायम राहिली.मात्र, १९६८ आणि १९६९ मध्ये काही विधानसभांचे अकाली विघटन झाल्यामुळे हे चक्र बिघडले. १९७० मध्ये लोकसभा स्वतःच अकाली विसर्जित करण्यात आली आणि १९७१ मध्ये नव्याने निवडणुका घेण्यात आल्या. अशा प्रकारे, पहिल्या, दुसऱ्या आणि तिसऱ्या लोकसभेत संपूर्ण पाच वर्षांचा कार्यकाळ होता. लोकसभा आणि विविध राज्यांच्या विधानसभांच्या मुदतपूर्व विघटनामुळे आणि मुदत वाढवल्यामुळे लोकसभा आणि राज्यांच्या विधानसभांच्या स्वतंत्र निवडणुका झाल्या असून, एकाच वेळी निवडणुकांचे चक्र बिघडले आहे.

उद्दिष्टे :

१. एक राष्ट्र एक निवडणूक संकल्पना समजून घेणे
२. एक राष्ट्र एक निवडणूक या संकल्पनेचे फायदे समजून घेणे
३. एक राष्ट्र एक निवडणूक या संकल्पनेचे तोटे समजून घेणे.

विषय विवेचन -:

'वन नेशन वन इलेक्शन' म्हणजे थोडक्यात सांगायचं झाल्यास देशभरातील निवडणुका एकत्र घेणं.यात सार्वत्रिक म्हणजे लोकसभेची निवडणूक, विधानसभा आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था अशा सगळ्या निवडणुका एकत्रितपणे घेण्याचा प्रस्ताव ठेवण्यात आलेला आहे.एक देश, एक निवडणूक' याचा सरळ अर्थ देशात लोकसभा आणि विधानसभेच्या निवडणुका एकाच वेळस घेणे असा आहे. नागरिकांना या दोन्ही निवडणुकांसाठी एकाच वेळी मतदान करता येईल. सध्या देशात विधानसभा आणि लोकसभेच्या निवडणुका वेगवेगळ्या वेळी दर पाच वर्षांनी घेतल्या जातात.देशभरातील लोकसभा आणि राज्यांच्या विधानसभा निवडणुका आणि पुढच्या टप्प्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका एकाच वेळी घेण्याचा प्रस्ताव म्हणजे वन नेशन वन इलेक्शन.भारतात यापूर्वी अशा निवडणुका झाल्या आहेत का? १९५७ मध्ये तत्कालीन बिहार, बॉम्बे, मद्रास, म्हैसूर, पंजाब, उत्तर प्रदेश आणि पश्चिम बंगाल या सात राज्यांच्या विधानसभा वेळेपूर्वी विसर्जित करून एकत्र निवडणुका घेण्यात आल्या होत्या.त्यानंतर १९६७ पर्यंत एकत्र निवडणुका झाल्या. नंतर निवडणुका वेगळ्या होऊ लागल्या.२०१६ मध्ये निती आयोगाने एकत्र निवडणुका ठेवण्यासाठी प्रस्ताव समोर आणला होता. लॉ कमिशननुसार, एक देश एक निवडणूक आणण्यासाठी संविधानामध्ये पाच दुरुस्ती कराव्या लागतील.पंतप्रधान मोदी २०१९ मध्ये सत्तेत आल्यानंतर त्यांनी एक देश एक निवडणूक यावर चर्चा करण्यासाठी देशातील विविध राजकीय पक्षांच्या नेत्यांना बोलावलं होतं. यावेळी काँग्रेस, तृणमूल, बहुजन समाज पार्टी, समाजवादी पार्टी आणि द्रविड मुन्नेत्र कझघम या पक्षांनी जाणं टाळलं होतं. तर आम आदमी पार्टी, तेलगु देसम पक्ष, भारत राष्ट्र समिती या पक्षांनी बैठकीला हजेरी लावली होती. डिसेंबर २०२२ मध्ये लॉ कमिशनने यासंदर्भात राजकीय पक्षांकडून, निवडणूक आयोग, अधिकारी, तज्ञ यांच्याकडून याविषयावर सहा प्रश्नांची उत्तरे मागवली होती. २०१८ च्या लॉ कमिशनने एकत्र निवडणुका घेण्याचा प्रस्ताव दिली होता. देशाच्या विकासाठी एक देश, एक निवडणूक आवश्यक असल्याचं कमिशनने म्हटलं होतं.

एकत्रित निवडणूक कशासाठी ?

एकत्रित निवडणुकांचे समर्थक प्रशासकीय व घटनात्मक बदलांची मागणी करताना पटतील अशी अनेक कारणेही पुढं करत आहेत. पहिले कारण जगजाहीर आहे. ते म्हणजे, सततच्या निवडणुकांमुळे देशावर मोठा आर्थिक बोजा पडतो. निवडणुका घेणे ही आर्थिकदृष्ट्या न परवडणारी प्रक्रिया असते आणि दिवसेंदिवस ती अधिकच खर्चिक होत चाललीय. एकाच वेळी सर्व निवडणुका घेतल्यास या खर्चात मोठी बचत होऊ शकणार आहे. यातील आणखी एक युक्तिवाद म्हणजे, एकत्रित निवडणुका घेतल्यास राजकीय पक्षांना त्यासाठी सतत निधी उभारण्याची गरज भासणार नाही. तसं झाल्यास निधी उभारण्यासाठी राजकीय पक्षांकडून वापरले जाणारे हातखंडे कमी होतील, अशीही एक आशा आहे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, त्यामुळे निवडणुकीत दिलेली आश्वासने पाळण्यास सरकारला जास्तीत जास्त वेळ मिळेल. आजच्या प्रमाणे वर्षभर कुठल्या ना कुठल्या निवडणुकीच्या प्रचारात सरकारचा वेळ जाणार नाही.सततच्या निवडणुका म्हणजे सततची आचारसंहिता हे ओघाने आलेच. एकदा का आचारसंहिता लागली की प्रशासकीय कामावर त्याचा लगेचच परिणाम होतो. कल्याणकारी योजना आणि पायाभूत प्रकल्पांची अंमलबजावणी रखडते. त्याशिवाय अनेक प्रकारची प्रशासकीय बंधने येतात. वेगवेगळ्या प्रकारच्या प्रशासकीय नियुक्त्या आणि बदल्या रखडत असल्याने विकासकामांना खीळ बसते. त्यातून निवडणूक काळात धोरण लकव्याची परिस्थिती निर्माण होते आणि राज्यकारभार ठप्प होतो.एकत्रित निवडणुकांमुळं मतदानाचा टक्का मोठ्या प्रमाणात वाढण्याची शक्यताही व्यक्त केली जातेय. शिवाय, एकदाच निवडणूक होणार असल्याने जाती, धर्माच्या आणि द्वेषाच्या राजकारणाला आळा बसेल. जे काही होईल, ते एकदाच होईल. वारंवार वातावरण कलुषित होणार नाही, असाही एक अंदाज आहे.

'एक देश, एक निवडणूक' टीकात्मक परीक्षण-:

वन नेशन वन इलेक्शनचे फायदे -:

- मतदारासांठी हे सोयिस्कर ठरेल त्यांचा ताण कमी होईल आणि त्यामुळं मतदानाची टक्केवारी वाढेल.
- आर्थिक विकास वाढू शकतो. तसंच सतत धोरण बदल्याची भीती उद्योजकांसमोर नसेल.
- पुरवठा साखळीवरचा ताण कमी होईल. कामगारांना वारंवार मतदानासाठी रजा घ्यावी लागणार नाही.
- प्रशासनाला वारंवार अडकून राहावं लागणार नाही.
- एकाचवेळी निवडणुका झाल्यास धोरणात्मक निर्णय घेणं सोपं होईल.
- सरकारी तिजोरीवरील भार कमी होईल.
- निवडणुकांच्या वेळापत्रकातून नागरिकांची कामे करण्यात अधिकाऱ्यांना कठिण जाणार नाही.
- निवडणुकीशी संबंधित वाद कमी होतील न्यायालयांवरील ताण कमी होईल.
- वारंवार समोर येणारा सामाजिक संघर्ष कमी होण्यास मदत होईल.

वन नेशन वन इलेक्शनचे तोटे -:

- विधानसभा आणि लोकसभेच्या निवडणुका एकाच वेळी घ्यायच्या झाल्यास संविधानामध्ये दुरुस्ती करावी लागेल. विधानसभेच्या निवडणुका लोकसभा निवडणुकीशी संलग्न कराव्या लागतील. तसेच रिप्रेझेंटेशन ऑफ पीपल्स ॲक्टमध्ये दुरुस्ती करणे आवश्यक होईल.
- स्थानिक पक्षांचा या प्रस्तावाला विरोध असण्याचा सर्वात महत्त्वाचा मुद्दा हा आहे की, निवडणुकीदरम्यान ते स्थानिक प्रश्न प्रभावीपणे मांडू शकणार नाहीत. तसेच राष्ट्रीय पक्षांसोबत ते खर्च आणि रणनीती यामध्ये स्पर्धा करु शकणार नाहीत.
- २०१५ मध्ये आयडीएफसी इन्स्टिट्यूटने केलेल्या अभ्यासानुसार, ७७ टक्के शक्यता अशी असेल की लोक राज्यातील आणि केंद्रातील एकाच पक्षाला निवडून देतील. निवडणूक सहा महिन्यांच्या अंतराने ठेवली तर ६१ टक्के लोकच सारख्या पक्षाला मतदान करतील. एकत्र निवडणुकांमुळे भारताच्या संघराज्य ढाच्याला धोका पोहोचू शकतो असा दावा काहीजण करतात.

समारोप -:

निवडणुकीतील वाढता खर्च, वेळेचा होणारा अपव्यय टाळण्यासाठी व निवडणूक आयोगावरील अतिरिक्त निवडणूक कार्यक्रमाचा ताण कमी करण्यासाठी'एक देश, एक निवडणूक' ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची आहे त्यामुळे या संकल्पनेचे अनेक फायदे आहेत त्या पद्धतीने अनेक तोटे देखील आहेत हे वरील शोधनिबंधात विस्ताराने मांडण्यात आले आहे

संदर्भ सूची :

१.दैनिक लोकसत्ता वर्तमानपत्र
२.दैनिक सकाळ वर्तमानपत्र
३.Economical and Political Weekly
४.दैनिक देशउन्नती वृत्तपत्र
५.साधना मासिक

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

कुटुंबसंस्थेतील लोकशाही

डॉ. कन्नाडे एम. के.
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
राजर्षी छत्रपती शाहू कॉलेज, कोल्हापूर
email- swamimamata@gmail.com

गोषवारा:

मानवाच्या संपूर्ण सामाजिक संस्थांमध्ये कुटुंबसंस्था ही एक आधारभूत व सर्वव्यापी सामाजिक संस्था आहे. सर्वच सामाजिक समूहात एक मूलभूत व प्राथमिक स्वरूपाचा कुटुंब हा एक सामाजिक समूह आहे. . न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता ही लोकशाही जीवन पद्धतीची आधारभूत तत्वे मानली जातात. लोकशाहीची चर्चा करताना ती लोकशाही आधी कुटुंबामध्ये मिळणे गरजेचे आहे. कुटुंबामध्ये तर लोकशाही मिळत नसेल तर समाजामध्ये ती कशी लागू होईल. कारण कुटुंबापासून देशाच्या जडणघडणीला सुरुवात होत असते. आजही कुटुंबातील कर्ता व्यक्ती म्हणून पुरुषांनाच महत्त्व आहे. स्त्रियांनी घर सांभाळावे अशी अपेक्षा केली जाते. पाश्चात्य देशातून आपण पाश्चात्य संस्कृती स्वीकारली पण सामाजिक मूल्य मात्र आपण स्वीकारायला तयार नाही म्हणूनच राष्ट्रीय कुटुंब सर्वेक्षणासारख्या अहवालातून देखील नवऱ्याने बायकोला मारण्यात काही चूक नाही अशी प्रतिक्रिया बहुसंख्य पुरुषांनी आणि महिलांनीही दिलेली आढळते. व्यक्तिस्वातंत्र्य, न्याय आणि समता ही मूल्य जर कुटुंबातच विकसित झाली तर नक्कीच समाजातही ही मूल्य स्पष्टपणे पहावयास मिळतील.

प्रस्तावना :

मानवाच्या संपूर्ण सामाजिक संस्थांमध्ये कुटुंबसंस्था ही एक आधारभूत व सर्वव्यापी सामाजिक संस्था आहे. सर्वच सामाजिक समूहात एक मूलभूत व प्राथमिक स्वरूपाचा कुटुंब हा एक सामाजिक समूह आहे. मानवी विकासाच्या सर्वच अवस्थांमध्ये कुटुंबाचे अस्तित्व दिसून येते. मानवी समाजाच्या विकास टप्प्यातील पहिली अवस्था म्हणजे कुटुंब होय. मानवी समाजाचा इतिहास म्हणजे कुटुंबाचा इतिहास होय. कुटुंबसंस्थेच्या निर्मितीमुळेच समाजातील स्थैर्य व सातत्य टिकून राहिले आहे. म्हणूनच कुटुंबसंस्थेला सर्व प्रकारच्या समाजात महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.

अब्राहम लिंकननी लोकशाहीची व्याख्या केली लोकांनी, लोकांचे, लोकांसाठी चालवलेले राज्य म्हणजे लोकशाही होय. आज जगात सर्वात लोकप्रिय शासन प्रकार म्हणून लोकशाही शासन पद्धतीकडे पाहिले जाते. न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता ही लोकशाही जीवन पद्धतीची आधारभूत तत्वे मानली जातात. लोकशाही जीवन पद्धतीत प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्याची संधी मिळवून देण्याची हमी असते. त्यामुळेच लोकशाही केवळ राजकीय क्षेत्रापुरतीच मर्यादित राहत नाही तर सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, कौटुंबिक इत्यादी सर्व क्षेत्रात लोकशाहीला स्थान प्राप्त झाले आहे.

भारत हा जगातील लोकशाही मानणारा सर्वात मोठा देश आहे. भारतामध्ये विविध प्रकारची विविधता ही आपणास पहावयास मिळते. अशा विविधतेने नटलेल्या देशाला एकसंघ ठेवण्याची किमया ही संसदीय लोकशाहीत आहे. लोकशाही म्हणजे 'लोकांची सत्ता'लोकशाहीमध्ये जनतेची इच्छा ही अंतिम आणि सर्वोच्च मानली जाते. म.गांधी म्हणतात, ' लोकशाही हा एक जीवनाचा मार्ग आहे'. इंग्लंड या देशाला संसदीय लोकशाहीची जननी म्हटले जात असले तरी तिथे सामाजिक व सांस्कृतिक भिन्नता तेवढी नाही जेवढी भारतामध्ये आहे. तरीही या विविधतेमध्ये एकता प्रस्थापित करण्यात भारतीय लोकशाही यशस्वी झाली आहे.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी माहिती संकलन आणि विश्लेषण पद्धतीचा अवलंब करून संशोधन विषयाशी संबंधित व्दितीय माहिती स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे. ज्यामध्ये विविध संदर्भग्रंथ, मासिके, विशेषांक, वर्तमान पत्रातील लेख, साप्ताहिक इ. आधारे हा शोधनिबंध तयार करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- कुटुंब संस्था व लोकशाहीचा अर्थ समजून घेणे
- कुटुंबातील लोकशाही समजून घेणे
- कुटुंबातील पालकांची लोकशाही मूल्याबाबतची मानसिकता समजून घेणे
- कुटुंबातील लोकशाहीत येणारे अडथळ्यांचा अभ्यास करणे व उपाय सुचवणे

लोकशाहीची चर्चा करताना ती लोकशाही आधी कुटुंबामध्ये मिळणे गरजेचे आहे. कुटुंबामध्ये तर लोकशाही मिळत नसेल तर समाजामध्ये ती कशी लागू होईल. कारण कुटुंबापासून देशाच्या जडणघडणीला सुरुवात होत असते. आपण समाजात नेहमीच पाहतो की, एखाद्या मुला मुलीने स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे जर लग्न केले तर त्यांना स्वतःच्या कुटुंबापासून दूर जावे लागते. काही वेळेला तर त्यांना जीव द्यावा लागतो किंवा त्यांच्या कुटुंबीयांकडून त्यांना संपविण्याचाही प्रयत्न केला जातो.

आजही कुटुंबातील कर्ता व्यक्ती म्हणून पुरुषांनाच महत्त्व आहे. स्त्रियांनी घर सांभाळावे अशी अपेक्षा केली जाते. पाश्चात्य देशातून आपण पाश्चात्य संस्कृती स्वीकारली पण सामाजिक मूल्य मात्र आपण स्वीकारायला तयार नाही म्हणूनच राष्ट्रीय कुटुंब सर्वेक्षणासारख्या अहवालातून देखील नवऱ्याने बायकोला मारण्यात काही चूक नाही अशी प्रतिक्रिया बहुसंख्य पुरुषांनी आणि महिलांनीही दिलेली आढळते. व्यक्तिस्वातंत्र्य, न्याय आणि समता ही मूल्य जर कुटुंबातच विकसित झाली तर नक्कीच समाजातही ही मूल्य स्पष्टपणे पहावयास मिळतील.

लोकशाहीचा विचार करताना कुटुंबातील लिंग आधारित स्तरीकरण ही गोष्ट देखील विचारात घेणे महत्त्वाचे आहे. कारण समाजाची विभागणी प्रामुख्याने जैविक तत्वावर असलेली पहावयास मिळते. यामुळे स्त्री-पुरुषात फार मोठे अंतरभेद लिंगभाव निर्माण होतो. अँथोनी गिडन्स यांनी लिंगभाव ही संज्ञा सामाजिक सांस्कृतिक घटकाशी संबंधित असल्याचे प्रतिपादन केले. त्यांच्या मते, "लिंगभाव ही संज्ञा पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील मानसशास्त्रीय, सामाजिक व सांस्कृतिक भेदांशी संबंधित आहे. पुरुषीपणा आणि बायकीपणा याबाबतच्या समाजनिर्मित कल्पनांशी ही संज्ञा जोडलेली आहे."

लिंग ही जन्मजात बाब आहे. पण लिंगभाव मानवनिर्मित आहे. अनेक कुटुंबामध्ये असे दिसून येते की मुलीच्या जन्मापासून प्रत्येक टप्प्यावर ती वेगळी किंवा दुय्यम आहे याची सतत कुटुंबातून जाणीव करून दिली जाते. घरकाम, खेळ, शिक्षण, अन्न, आरोग्य, वंशाचा दिवा, म्हतारपणाचा आधार, परक्याचे धन इत्यादी बाबी मुलींच्या संदर्भात मनामध्ये रुजलेल्या आढळतात. यामुळे कुटुंबातील लोकशाहीस तडा जातो जर कुटुंबातच लोकशाही तडा जात असेल तर देशामध्ये ही लोकशाहीचे मूल्य दुर्लक्षित होताना पाहाव्यास मिळतात कुटुंबात स्त्रियांचा केला जाणारा छळ, अपमान, पिळवणूक यासारख्या घटना पूर्वीपासून चालत आलेले आहेत आणि प्रचलित नियमने यामुळे त्यांच्यावर होणाऱ्या अत्याचारात भरच पडत गेली. स्त्रियांसाठी केल्या जाणाऱ्या काही कायदेशीर तरतुदी स्त्री शिक्षणाचा प्रचार आणि काही प्रमाणात त्यांना मिळणारे आर्थिक स्वातंत्र्य या गोष्टी विचारात घेतल्या तरी असंख्य स्त्रियांना आजही अत्याचारांना बळी पडावे लागते.काही हिंसाचार, गुन्हे, अत्याचार हे प्रामुख्याने स्त्रियांविरोधी होत असतात. बलात्कार, लैंगिक अत्याचार, लैंगिक शोषण, लैंगिक दुरुपयोग, वेश्याप्रवृत्ती, कौटुंबिक अत्याचार आणि अश्लील वाङ्मयाचे प्रदर्शन ह्या मार्गाने स्त्रियांचा सतत छळ केला जात असतो. याबरोबरच, हुंड्याची पूर्तता न केल्याने, पुरेशा प्रमाणात आर्थिक मागण्यांची तडजोड न लावल्याने तरुण विवाहित मुलीचा छळ करणे, त्यांना मारहाण करणे, त्यांना मरणयातना भोगायला लावणे ह्या मार्गानेदेखील स्त्रियांविरोधी अत्याचार चालूच असतात. अलीकडच्या काही वर्षांत अशा स्वरूपाच्या हिंसाचारात प्रचंड वाढ होताना तर दिसतेच आहे, शिवाय अशा त-हेची हिंसात्मक प्रवृत्ती सतत वाढतही आहे. ही एक प्रकारची कुटुंबातील व समाजातील विकृत हुकूमशाहीच आहे.

कौटुंबिक हिंसाचार, आईवडिलांच्यात होणारे भांडण, नातेवाईकांकडून त्यांच्यावर होणारे भेदभावजनक अन्याय व मुख्यतः लैंगिक अत्याचार हा आणखी एक पैलू. जगभर झालेल्या वेगवेगळ्या पाहण्यांतून 80% लैंगिक अत्याचा हे घरातील व्यक्ती वा परिचित यांच्याकडून होत असल्याचे दिसून येते. ते करणाऱ्यांकडून त्याबद्दल वाच्यता न करण्याची सक्ती केलेली असतेच, परंतु त्याहून दुर्दैवाची बाब म्हणजे, जरी मुलांनी हिम्मत करून कुटुंबातील व्यक्तींना सांगितलीच, तरी त्यांच्यावर विश्वास ठेवला जात नाही. बालवयात असे अनुभव घेतलेल्या मुलांना आपण कोणत्या तोंडाने लोकशाही मूल्ये शिकवणार? म्हणून, आईवडिलांनी व इतर पालकांनी स्वतः लोकशाही मूल्यांचा अवलंब करणे, घरामध्ये लोकशाहीचे वातावरण निर्माण

करणे व ते टिकवून ठेवणे आवश्यक आहे. घरातील कोणत्याही प्रकारचे वर्तन मूल फार लवकर आत्मसात करते. माझे आईबाबा स्वतःही असे वागतात, म्हणजे ते चांगले आहेत, हे समीकरण जर मनात पक्के बसले असेल, तरच पुढील मार्ग सोपा होतो.

घरातील मुलांना किंवा मुलींना शाळेत रस्त्यावर, दुकानात, पाहुण्यांच्या घरी किंवा स्वतःच्या घरी झालेल्या अन्यायाबाबत तक्रार करायची असेल तर कुटुंबातील मोठ्या व्यक्तींना लहान मुलाचं ऐकून घ्यायची इच्छा नसते. घरातील मोठेही 'गप्प बस' अशा सूचना देतात. घरात वृद्ध व्यक्तींनी जे सांगितले ते ऐकून त्याप्रमाणे वर्तन करणे याला आदर्श मानले जाते. आणि अशा मुलांना आपण आज्ञाधारक असे मानतो. मूल स्वतःच्या विचाराप्रमाणे वर्तन करीत असे तर त्याला उद्धट समजले जाते. कुटुंबातील लोकशाहीमध्ये मुलांनाही बोलायचे, मत मांडण्याचे अधिकार आहे. शिवाय कलम नंबर 12 मध्ये तशी तरतूद केलेली आहे. अलीकडे समाजामध्ये ज्या पद्धतीने मुले मुली अत्याचाराला सामोरे जात आहेत त्या परिस्थितीत पालकांचे आद्य कर्तव्यच आहे की घरामध्ये लोकशाहीचे वातावरण निर्माण करणे व जोपासणे.

मुलांमध्ये लोकशाही मूल्य रुजवताना या लेखात भाषा सल्लागार समितीच्या सदस्य अनुराधा मोहनी यांनी म्हटल्याप्रमाणे, 'आपल्या आवडीप्रमाणे वागण्याचे स्वातंत्र्य मोकळेपणाचा व हलकेपणाचा अनुभव देते, पण स्वातंत्र्य म्हणजे स्वतःच्या जगण्याविषयीची कल्पना स्पष्ट होणे आणि नंतर तशा प्रकारे जगण्याची मोकळीक मिळणे, एवढेच नव्हे, तर असंख्य बंधनांतून आणि बेड्यांतून आपले मानस मुक्त होणे आणि मोकळेपणाने विचार करता येणे. कोणतेही काम करणारा, कोणत्याही जातिधर्माचा पुरुष किंवा स्त्री ह्यांच्याशी त्यांचा आत्मसन्मान जपणारी वागणूक ठेवण्याने तशाच आत्मसन्मानाचा अनुभव स्वतःलाही येतो; हे झाले समतेचे मूल्य. आपल्या परिचितांशी प्रत्यक्षपणे व अपरिचितांशी अप्रत्यक्षपणे, जिव्हाळ्याने जोडून घेतल्याने आपल्यालाही सुरक्षिततेचा अनुभव येतो; त्याला म्हणायचे बंधुता. अन्याय-अत्याचारांचे परिमार्जन घडविल्याने आपली न्यायाची बाजू बळकट होते. ह्यावरून दिसते की, लोकशाही मूल्ये ही फक्त इतरांकडून करायची वर्तणुकीची अपेक्षा नाही. तसेच, इतरांशी वागताना पाळावयाची आचारसंहिताही नाही, तर त्या कृतीतून आपल्यातही परस्पर सौहार्दाची, सामूहिकतेची जाणीव करून देणाऱ्या लोकशाही मूल्यांची जोपासना होते.'

आपले घर, कुटुंब, शाळा काही अपवाद वगळता तिथेही आपल्याला लोकशाही पहावयास मिळत नाही. बहुतांश शाळेच्या वर्गामध्ये पाहिले तर शिक्षकांचच वर्चस्व पहावयास मिळतं. शिक्षकांनी सांगायचं आणि मुलांनी ऐकायचं. इथे मुलांना बोलायला शिकवले जात नाही तर गप्प बस अशा सूचना दिल्या जातात. मुलाचं मत आपल्या विचारांशी विसंगत असेल तर त्याच्यावर हात न उचलता किती पालक चर्चा करतात, जातीबाहेर केलेला प्रेम विवाह किती पालक मुक्तपणे स्वीकारतात, आंतरजातीय, आंतरधर्मीय विवाह केल्यामुळे कितीतरी पालक किंवा भाऊ आपल्या मुलीला किंवा बहिणीला मारून टाकतात व यांचा त्यांना संस्कृती जोपासण्याचा अभिमान वाटतो तेथे कुटुंबातील मुला - मुलींना निर्णय स्वातंत्र्य मिळतो का? आपल्या समाजातील लेसबियन, गे, बायसेक्सुअल मुला मुलींना त्यांच्या इच्छेप्रमाणे वागण्याची परवानगी समाज देत नाही. आपला कायदा सुद्धा आतापर्यंत हे वर्तन अनैसर्गिक आणि गुन्हेगारी स्वरूपाचं मानत होता, मतदार ओळखपत्र मिळण्यासाठी त्याची किती परवड होते हे पाहिले की लोकशाहीत समान नागरिक म्हणून त्यांना जगता येण्याचा प्रवास किती अवघड आहे याची कल्पना येते. मुलांमध्ये लोकशाही मूल्य रुजवायची असतील तर आधी पालकांमध्ये असायला हवीत. भारतीय पालक हे काही अपवाद वगळता सरजामी मानसिकतेचे आणि पितृसत्ताक व्यवस्थेचे प्रतिनिधी आहेत. कुटुंबातल्या स्त्रियासुद्धा या मानसिकतेला अपवाद आहेत असं म्हणता येणार नाही कुटुंबातील मुलाला इंग्रजी माध्यमात- मुलीला प्रादेशिक भाषेत, मुलाला विज्ञान शाखेत - मुलीला कला शाखेत, मुलाला हॉस्टेलमध्ये - मुलीला घरी, मुलाला नोकरीसाठी - मुलीला गृहिणी म्हणून वागवण्याचा विचार करणारे सगळीकडे दिसतात. तेव्हा कुटुंबातल्या लोकशाहीला तडा जातो. शिक्षण व लोकशाही या एकाच राहण्याच्या दोन बाजू आहेत. केवळ शिक्षणामुळेच लोकशाही बळकट राहू शकते.

लोकशाही समाजात राहून तिच्यात सहभागी होण्याचा अधिकार राज्यघटनेने मुलाला दिलेला आहे. कलम 5 मध्ये मुलांच्या हळूहळू आकारास येणाऱ्या क्षमतांची मोठ्यांकडून योग्य ती बूज राखली जाण्याचा अधिकार. कलम 9 मध्ये मुलाचे मत विचारात घेतल्याशिवाय त्याला त्याच्या कुटुंबापासून विलग न करण्याचा अधिकार. कलम १२ मध्ये मुलाचे म्हणणे ऐकून घेतले जाण्याचा आणि ते गंभीरपणे घेतले जाण्याचा अधिकार.कलम १४ मध्ये सदसद्विवेकबुद्धी, विचार आणि धर्म याबाबतचा

अधिकार, कलम १५ मध्ये संघटना बांधण्याचा अधिकार, कलम १६ मध्ये खाजगीपणाचा अधिकार, कलम १७ मध्ये माहितीचा अधिकार देण्यात आलेला आहे.

कायद्याने समाज बदलतो का, मानसिकता बदलते का, यावर प्रबोधन-चळवळीच्या काळापासून जगभरात चर्चा होत आलेली आहे. अशा कायद्यामुळे समाज तांत्रिकदृष्ट्या बदलल्यासारखा वाटला तरी प्रत्यक्षात बदलतो असं नाही. प्रत्यक्ष बदलाची प्रक्रिया दीर्घकाळ, संथ चालणारी आणि अनेक पदर असलेली आहे. त्यामुळेच लग्नाआधीच शरीरसंबंधांसाठी तयार होणारा एखादा पुरुष जन्माला घातलेल्या मुलाची जबाबदारी घ्यायला तयार होत नाही. यासाठी अलीकडच्या काळात मुलांची डीएनए चाचणी करण्यापर्यंत वैज्ञानिक प्रगती झाली आहे. तर दुसरीकडे गर्भाचं लिंगनिदान करण्यावर कायद्याने बदी आली आहे. याचा अर्थ, लोकांचं वैचारिक परिवर्तन झालेलं आहे असं नाही, पण कायद्याने किमान काही लोकांना चाप बसला आहे. तरीसुद्धा वैद्यकीय पेशाला आणि पालकत्वालाही काळिमा फासणाऱ्या मुलीची भ्रूणहत्या करण्याच्या किंवा नवजात अर्भकाच्या हत्या करण्याच्या घटना संख्येने कमी नाहीत. ज्या वेळेला आपण स्त्रीभ्रूणहत्या करतो त्यावेळेला आपण मुलींचा जन्म नाकारतो. आजही मुलांच्या जन्माचे ज्या पद्धतीने स्वागत केले जाते त्या पद्धतीने मुलींच्या जन्माचे स्वागत होईलच याची शाश्वती नाही. कुटुंबातील ही मानसिकता लोकशाही नाकारणारी आहे.

कुटुंबातील लोकशाहीत येणारे अडथळे:

लोकशाहीचा जागर करणारे सर्वच प्रत्यक्ष वर्तनात लोकशाहीवादी असतातच असं नाही. त्यामुळे वैयक्तिक, सामूहिक विचारांमध्ये आणि आचरणात अ-लोकशाहीवादी असलेल्या व्यक्तींना आणि समूहांना लोकशाही वळणावर आणणं, हे खरं आव्हान आहे.

प्राचीन रोममध्ये ज्याप्रमाणे ग्लॅडिएटर एकमेकांशी लढत असत आणि त्यातल्या एकाने दुसऱ्याचा घेतलेला बळी, लोक आनंदाने चेकाळून जात अनुभवत असत; तसं आजच्या समाजमाध्यमांचं झालं आहे. रूढार्थाने ज्याला ट्रोलिंग म्हणतात, ती लोकशाहीविरोधी किंबहुना माणुसकीविरोधी कृती आहे. जोपर्यंत एखादी व्यक्ती आपला विश्वास असलेल्या भूमिकेच्या समर्थनार्थ आक्रमकपणे युक्तिवाद करते, तोपर्यंत ते क्षम्य आणि समर्थनीय असतं. पण, एका टप्प्याला जमावाने आपली नखं बाहेर काढून भूमिका मांडणाऱ्या व्यक्तीला बोचकारून, घायाळ करून संपवणं हे लोकशाही पुढील मोठे आव्हान आहे.

कुटुंबातील लोकशाही मधील सर्वात मोठा अडथळा म्हणजे पुरुषप्रधान संस्कृती होय. बुद्धिमत्ता, शारीरिक क्षमता, सर्जनशीलता, कष्ट करण्याची धमक इत्यादी बाबत पुरुषांपेक्षा स्त्रिया कमी नसतानाही स्त्रीला पुरुषांपेक्षा कमी लेखण्याची वृत्ती या संस्कृतीत पहावयास मिळते. स्त्री ही पुरुषांची मालमत्ता आहे तिचा वाटेल तसा उपयोग करू शकतो ही मालकी हक्काची अमानुष भावना पाहायला मिळते त्यामुळे कुटुंबातील लोकशाही मोडकळीस येते.

स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण पुरुषप्रधान समाजात झालेली असल्यामुळे समाजाने दिलेले बाईपनाचे गुण घेऊनच ती लहानाची मोठी होत असते, स्त्रीच्याही मनात खरोखरच पुरुष आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे आपणास पुरुषाचे संरक्षण कवच हवे असते असे वाटू लागते. या मानसिकतेचा फायदा पुरुष घेतात व ते स्त्रियांवर अधिकार गाजवतात त्यामुळे कुटुंबात लोकशाही निर्माण होत नाही.

उपाय

"अशी कोणतीही मानवी संस्था नाही, जिच्यात दोष नाही. एखादी संस्था जितकी मोठी असते, तितका तिचा दुरुपयोग होण्याच्या शक्यता वाढतात. लोकशाही ही एक व्यापक संस्था आहे आणि म्हणूनच तिचा मोठ्या प्रमाणात दुरुपयोग केला जाऊ शकतो. पण, त्यामुळे लोकशाहीच नाकारणे हा उपाय नव्हे, तर तिचा दुरुपयोग होण्याच्या शक्यता कमीत-कमी ठेवून लोकशाही टिकवून ठेवता येईल." - महात्मा गांधी

मुळामध्ये सर्व माणसं सारखी आहेत आणि त्यांना व्यवस्थेचे सारखे फायदे मिळाले पाहिजेत, हे लोकशाहीपुढचं गृहीतक आहे. मात्र प्रत्यक्षात तसं घडतंच असं नाही, त्यामुळे ते घडविण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावे लागतात. समाजाची पुनर्निर्मिती करण्यासाठी, समाज सुधारण्यासाठी लोकशाहीचा मार्ग महत्त्वाचा आहे. ती लोकशाही कुटुंबामध्ये बिंबवणे देखील तितकेच महत्त्वाचे आहे. यासाठी खालील उपाय सुचविता येतील -

ज्याप्रमाणे समाज प्रबोधनासाठी अण्णाभाऊ साठे, अमर शेख, शाहीर गवाणकर, शाहीर साबळे, शाहीर विठ्ठल उमप इत्यादींनी आपल्या कलेचा वापर समाज प्रबोधनासाठी केला त्याप्रमाणे कीर्तनकार आणि शाहिरांनी लोकशाही मूल्य समाजामध्ये बिंबवण्याचा प्रयत्न कलेच्या माध्यमातून करणे गरजेचे आहे.

कायद्याचे सहाय्य : समाजामध्ये लोकशाही निर्माण करण्यासाठी विविध कायदे आहेत. त्याच कायद्याची जर व्यवस्थित अंमलबजावणी झाली तर कुटुंबामध्ये ही लोकशाही निर्माण होऊ शकते.

लोकशिक्षण : कुठलीही गोष्ट प्रत्यक्षात उतरवायची असेल तर कायदा असणे आवश्यक आहे त्याचबरोबर लोकशिक्षण व लोक जागृती याची देखील आवश्यकता आहे. कुटुंबातील लोकशाहीचे महत्त्व समाजाला पटणे गरजेचे आहे. त्यासाठी विविध वृत्तपत्रे मासिके आणि समाज माध्यमातून जागृती होणे गरजेचे आहे.

स्त्री शिक्षण व स्वावलंबन : कुठलाही व्यक्ती शिक्षणामुळे स्वावलंबी होतो. तेव्हा सर्व स्त्रियाला जर शिक्षण मिळाले, ती जर स्वतःच्या पायावर उभी राहिली तेव्हा तिच्यावर अधिकार गाजविण्याची पुरुषाची भावना कमी होईल, स्त्रीला वाटणारी भीती कमी होईल, तिच्या स्वावलंबनामुळे तिच्यात आत्मविश्वास निर्माण होईल व याचा परिणाम कुटुंबामध्ये लोकशाही वातावरण निर्माण होइल.

पुरुषांच्या मानसिकतेत बदल : पुरुषांच्या मनामध्ये स्त्रीबद्दल जी अमानवी विचारसरणी आहे ती बदलणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. प्रत्येक पुरुषांनी जर आपल्या पत्नीसोबत मैत्रीपूर्व व्यवहार केला तर त्याचे अनुकरण त्या कुटुंबातील मुलही करतील आणि आपोआपच कुटुंबामध्ये लोकशाही ची बीजे पेरले जातील.

सारांश

आपल्या देशात 'लोकशाही' फक्त राज्यव्यवस्थेत आणि तीदेखील निवडणूक प्रक्रियेपुरतीच मर्यादित राहिली आहे. आपण एक मूल्यव्यवस्था म्हणून लोकशाहीचा स्वीकार केलेलाच नाही. लोकशाही मूल्यं आपल्या जीवनपद्धतीचा अविभाज्य भाग बनलेली नाहीत. समाज आणि संस्कृती यांचं वळण लोकशाहीपर नसल्याने लोकशाही पद्धतीचे संविधान स्वीकारले तरी लोकशाही रुजणं आणि टिकणं अवघड आहे. म्हणून खासगी आणि सार्वजनिक पातळीवर विशेष प्रयत्न करावे लागतील. लहानपणापासून लोकशाहीवर आधारित वर्तनाचा सराव मुलांना कुटुंबातून आणि शाळेतून मिळायला पाहिजे. बदलाची सुरुवात आपल्या कुटुंबातच झाली पाहिजे - मोकळेपणाने प्रश्न विचारणं, मत व्यक्त करणं आणि आपसातील मतभेदांचा आदर करणं यांची कुटुंबापासून सवय लागली पाहिजे. व्यक्तिस्वातंत्र्याला घाबरून चालणार नाही. एकाधिकारशाही मोडावी लागेल. मोठ्या माणसांनी आपसात वागताना लोकशाही मूल्यं जपावी लागतील. पुरुषांना घरकामात सहभाग घ्यावा लागेल, घरातले लहानमोठे निर्णय सर्वांच्या सोबत चर्चा करून, सर्वांच्या सोयीने आणि सामंजस्याने घ्यावे लागतील, शारीरिक क्षमता किंवा लिंगावर आधारित भेदभाव केला जाणार नाही, याकडे लक्ष द्यावं लागेल. नव्या पद्धतीने कुटुंब घडवण्यासाठी अनेक नव्या पद्धती, कामाची नवी विभागणी, नवे नियम तयार करावे लागतील. अर्थातच, हे एका रात्रीत होऊ शकणारे बदल नाहीत. एखाद-दुसऱ्या कुटुंबात असे बदल घडूनही फारसा उपयोग नाही आणि केवळ कुटुंबाच्या पातळीवर थांबून चालणार नाही. कुटुंबासोबत शाळा, प्रसारमाध्यमं, सरकारी कार्यालयं, बँका, अशा अनेक ठिकाणी वर्तन-संस्कृतीमध्ये बदल करावे लागतील. तेव्हा कुठे स्थानिक स्वराज्य संस्था, राज्य आणि राष्ट्रीय पातळीवर बदल होण्याची आशा ठेवता येईल.

संदर्भ ग्रंथ

1. Indian Strems Research Journal volume 3 April 2013
2. व्होरा राजेंद्र आणि पळशीकर सुहास (संपादित) 2010, 'भारतीय लोकशाही: अर्थ आणि व्यवहार,' डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे
3. साबळे आर. डी. 2004, ' भारतीय शासन आणि राजकारण' हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, नागपूर
4. दीपक पवार (संपादित), 2022, ' लोकशाही समजून घेताना' मुख्य निवडणूक अधिकारी कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य मंत्रालय, मुंबई
5. साधना
6. प्रतियोगिता दर्पण

प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील मराठी विषयामधून सद्य:स्थितीत विकसित केल्या जाणाऱ्या सृजनशील कौशल्यांचा शोध-एक अभ्यास

***रंजना शिवाजी ओलेकर**
पीएच.डी. संशोधक
शिक्षणशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
ई-मेल आयडी- shelakeranjana32@gmail.com
****डॉ.युवराज यशवंत पवार**
सहयोगी प्राध्यापक
श्रीमती पुतळाबेन शहा कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सांगली
ई-मेल आयडी- yuvarajypawar@gmail.com

प्रस्तावना

मानवाच्या सर्व क्षेत्रातील प्रगतीला कारणीभूत असलेली शक्ती म्हणजे त्याची बुद्धी असा सर्वांचा समज आहे. पण बुद्धीची झेप मर्यादित आहे, तिचे सामर्थ्य मर्यादित आहे, बुद्धी हीच मानवाला प्राप्त झालेली एकमेव शक्ती नव्हे, तर तिच्यापेक्षाही एक श्रेष्ठतर शक्ती मानवाला लाभली आहे आणि ती म्हणजे सृजनशीलता. विज्ञानातील नवे शोध, तत्त्वज्ञानातील नवे विचार संप्रदाय, सामाजिक शास्त्रामधील नवनवीन उपपत्ती व कलेच्या क्षेत्रातील नवे प्रयोग, नवे प्रवाह ही सर्व सृजनशील व्यक्तींची देणगी आहे.

बुद्धीच्या साहाय्याने ज्ञानी, विद्वान किंवा पंडित निर्माण होतील, सृजनशील विचारवंत निर्माण होऊ शकत नाहीत. प्रगतीला खरा हातभार सृजनशील विचारवंतांचाच लागला आहे. म्हणून मानवाच्या- जगाच्या प्रगतीचे श्रेय हे बुद्धीपेक्षा सृजनशीलतेलाच द्यावे लागेल. विविध शिक्षण आयोगांनी शिक्षणाचे विविध आकृतीबंध सादर केले आहेत. त्यामधील 1986 च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार इयत्ता पहिली ते पाचवी हा स्तर पूर्व प्राथमिक स्तर म्हणून ओळखला जातो. विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाच्या पुढील वाटचालीमध्ये हा स्तर अत्यंत महत्त्वाचा आहे. डॉ. बेंजामिन ब्लूम यांनी सुधारित केलेल्या उद्दिष्टांच्या श्रेणीमध्ये नवनिर्मिती हे सर्वात उच्च उद्दिष्ट ठेवले आहे. हे उद्दिष्ट प्राप्त करण्यासाठी अध्ययन अध्यापनाच्या विविध पद्धती वापरल्या जातात व त्यामधून विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशीलता विकसित करण्याचा प्रयत्न केला जातो.आज मितीला प्राथमिक स्तरावर अध्यापन करणारे शिक्षकांना सृजनशील म्हणजे काय ? त्यांची सृजनशीलची संकल्पना काय आहे ? शिक्षक सृजनशील विकसनासाठी कोणते प्रयत्न करतात ? ते सृजनशीलतेच्या अनुषंगाने अध्ययन ,अध्यापनात विद्यार्थ्यांना कोणत्या संधी देतात ? या अशाच अनेक प्रश्नाच्या अनुषंगाने प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये कोल्हापूर जिल्ह्यातील प्राथमिक स्तरावर इयत्ता पाचवीला मराठी विषयाचे अध्यापन करणारे व अध्यापन केलेले ३०० शिक्षकांकडून संशोधिका विकसित 'शिक्षक प्रश्नावलीद्वारे' प्राप्त प्रतिसादांचे विश्लेषण करून प्राथमिक शिक्षण स्तरावर सद्य:स्थितीत विकसित केल्या जाणाऱ्या सृजनशील कौशल्यांचा शोध याचा अभ्यास केला आहे.

की वर्ड: भाषा, मराठी भाषा, सृजनशीलता ,प्राथमिक स्तर ,प्राथमिक शिक्षक

भाषा हा शब्द 'भाष' या धातूपासून बनला आहे 'भाष' या शब्दाचा मूळ अर्थ 'बोलणे' असा आहे. मनुष्य स्वतःचे भाव, विचार हे मुख्यतः बोलण्याच्या माध्यमातून व्यक्त करत असतो किंवा समजावून घेत असतो.

सृजनशीलतेचा अर्थ

सृजनशीलता हा शब्द संस्कृत मधील "सृज" या धातूपासून तयार झाला असून त्याचा अर्थ म्हणजे 'निर्माण करणे' असा आहे. त्यावरून सृजनशीलता ही नवीन निर्माण करण्याची शक्ती आहे हे दिसून येते. काहीतरी नवे निर्माण करावे असे प्रत्येकाला वाटत असते, प्रत्येक माणसाजवळ नवे घडविण्याची इच्छा व शक्ती असते असे मानले जाते. नेहमीचे घडणे यापेक्षा नवे घडणे अशी क्रिया होणे महत्त्वाचे असते. सुरुवातीपासूनच आपण "ईश्वराने सृष्टी निर्माण केली" असे ऐकत आलेलो आहोत पण

काही कवी "आम्ही शब्दसृष्टीचे ईश्वर आहोत" असे म्हणतात. यावरून असे लक्षात येते की कवी, लेखक किंवा कलावंत हे एक कल्पित सृष्टी जन्माला घालत असतात. थोडक्यात नवनिर्मितीची क्षमता म्हणजेच "निर्माणक्षम प्रज्ञा" होय असे म्हणता येईल.

सृजनशीलतेच्या व्याख्या

Creativity is the process which result in a novel work that is accepted as tenable to useful for satisfying by a group at some paint in time. - Calvin Taylor

"कोणत्याही व्यक्तीला पूर्वी पूर्णपणे अज्ञात असलेली व नवीनतम असलेली रचना, कल्पना किंवा उत्पादन निर्मिती करण्याची क्षमता म्हणजे त्या व्यक्तीची सृजनशीलता होय." - Drevedaha

संशोधनाचे महत्त्व

समाजाच्या प्रगतीसाठी किंवा कोणत्याही क्षेत्राच्या प्रगतीसाठी नवनवीन विचारांची आवश्यकता असते. पण विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशीलता नसेल तर हे सर्व सृजनशील विचारप्रक्रियेशिवाय अशक्यच आहे.

शिक्षकांना विद्यार्थ्यांची सृजनशीलता कशी वाढीला लावायची यासाठी विविध उपक्रम आयोजित करावे लागतील. विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशीलता कमी आहे हे समजल्यानंतर शिक्षकांना विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशील विचारप्रक्रिया वाढीस लावता येईल तसेच सृजनात्मक दृष्टिकोन विकसित करता येईल त्यामुळे शिक्षकांकडून सृजनशीलतेच्या सद्य:स्थितीचा अभ्यास करणे आवश्यक वाटते.

1. प्रस्तुत संशोधनामुळे विद्यार्थ्यांची आकलन क्षमता सुधारण्यास मदत होणार आहे तसेच त्यांच्या दीर्घकाळ स्मरणात राहण्यास सुद्धा मदत होणार आहे.
2. शैक्षणिक संपादनाला सध्याच्या स्पर्धात्मक युगामध्ये महत्त्वाचे स्थान निर्माण झाले आहे. सृजनशीलता व शैक्षणिक संपादन यातील सहसंबंधाचा शोध घेतल्यामुळे शैक्षणिक संपादन वाढविण्यासाठी सृजनशीलतेचा उपयोग होऊ शकतो हे समजणार आहे.

संशोधनाची गृहीतके

1. प्राथमिक शिक्षण स्तरामधील इयत्ता पहिली ते पाचवी मराठी पाठ्यपुस्तकातील आशय विद्यार्थी वयोगटास अनुरूप असा आहे.
2. सृजनशीलता वाढविता येते. (रॉबिन्सन केन 2001).
3. सृजनशीलता विविध क्षेत्रातील सर्व विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित केली जाऊ शकते. (डेविस 2004).

संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट

प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील मराठी विषयामधून सद्य:स्थितीत विकसित केल्या जाणाऱ्या सृजनशील कौशल्यांचा शोध घेणे.

संशोधनाची व्याप्ती

1. प्रस्तुत संशोधनाचे निष्कर्ष हे महाराष्ट्र राज्यातील प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील मराठी विषय अध्यापनासाठी उपयोगी आहेत.
2. मराठी विषयाचे अध्ययन -अध्यापन, मूल्यमापन यासाठी प्रस्तुत संशोधनाचे निष्कर्ष मार्गदर्शक ठरणार आहेत.

संशोधनाच्या परिमर्यादा

1. प्रस्तुत संशोधन प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील इयत्ता पाचवी मराठी माध्यमाच्या (प्रथम भाषा) पाठ्यपुस्तकापुरते मर्यादित आहे.
2. प्रस्तुत संशोधन प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील इयत्ता पाचवी मराठी पाठ्यपुस्तकातील आशयापुरते मर्यादित आहे.

3. कोल्हापूर जिल्ह्यातील जिल्हा परिषदेच्या शहरी भागातील व ग्रामीण भागातील शाळांमध्ये शैक्षणिक वर्ष 2023-24 मध्ये इयत्ता पाचवी वर्गाला अध्यापन करत असलेल्या/अध्यापन केलेल्या ३०० शिक्षकांपुरतेच मर्यादित आहे.

संबंधित साहित्याचा व संशोधनाचा आढावा

मुळे, रां.श. व उमाठे, वि.तु. (1977), कुंडले, म.बा.(2008), धोंडगे, दिलीप (2000) प्रस्तुत संशोधन अभ्यासामध्ये उपयोजन मराठी भाषिक कौशल्ये, सृजनशीलता निश्चितीसाठी या संदर्भ साहित्य व संशोधनाचा उपयोग झाला आहे. पंडित, बन्सी बिहारी व महाले, संजीवनी (2015) ,जगताप, ह.ना. (2022), कोल्हटकर, शीला (2011), गायकवाड, महेश (2010), Rajput, Archana (2018), खडसे, वर्षा (2019) R, Jayalakshmi (2019), Best, w. John & khan (2007) ,(2015), Best, w. John & khan (2007). गुणात्मक व संख्यात्मक पद्धती नमुना आकार, साधने व तंत्रे ,निवड, संशोधन साधने तयार करण्यासाठी मिश्र पद्धती , गुणात्मक व संख्यात्मक पद्धती प्रस्तुत संशोधन अभ्यासामध्ये संदर्भ साहित्य व संशोधनाचा उपयोग झाला आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनात प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील इयत्ता 5 वी मध्ये अध्ययन करत असणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये मराठी पाठ्यपुस्तकातील आशयावर आधारित सृजनशील कौशल्ये सद्य:स्थितीत कोणती आहेत हे जाणून घेण्यासाठी सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे.

न्यादर्श निवड

संशोधनासाठी संभाव्यता पद्धतीमधील सहेतुक नमुना निवड पद्धतीने महाराष्ट्र राज्यातील कोल्हापूर जिल्ह्याची निवड केली आहे. सर्वेक्षणासाठी नमुना निवड- कोल्हापूर जिल्ह्यातील सर्व तालुक्यातील प्राथमिक शिक्षण स्तरावर अध्यापन करणाऱ्या 300 शिक्षकांची निवड यादृच्छिक पद्धतीने केली आहे.

संशोधन साधन

प्रस्तुत संशोधनामध्ये संशोधिकेने प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील मराठी विषयामधून सद्य:स्थितीत विकसित केल्या जाणाऱ्या सृजनशील कौशल्यांचा शोध घेण्यासाठी मुक्त व बद्ध स्वरूपाचे प्रश्न असलेल्या 'शिक्षक प्रश्नावलीचा' वापर केला आहे.

संख्याशास्त्रीय साधने : संशोधन साधनांद्वारे प्राप्त माहितीचे विश्लेषण शेकडेवारी या संख्याशास्त्रीय तंत्रांचा वापर करून करण्यात आले आहे.

शिक्षक प्रश्नावलीचे विश्लेषण

प्रस्तुत संशोधनामध्ये संशोधिकेने प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील मराठी विषयामधून सद्य:स्थितीत विकसित केल्या जाणाऱ्या सृजनशील कौशल्यांचा शोध घेण्यासाठी प्राथमिक शिक्षकांसाठी प्रश्नावली विकसित केली व त्यामधून मिळालेल्या प्राप्त प्रतिसादांचे विश्लेषण गुणात्मक व संख्यात्मक स्वरूपात केले आहे ते खालीलप्रमाणे -

सारणी -1

सृजनशीलता म्हणजे काय? या प्रश्नाला प्राप्त प्रतिसादाचे विश्लेषण

अ.क्र.	प्राप्त प्रतिसाद	प्रतिसादाचे प्रमाण	प्रतिसादक
1.	सृजनशीलता म्हणजे नवनिर्मिती.	जास्त प्रमाणात	90
2.	प्राप्त परिस्थितीमध्ये पूर्वीपेक्षा वेगळे, स्वतंत्र आणि उपयुक्त असे काहीतरी निर्माण करणे म्हणजे सृजनशीलता होय.	मध्यम प्रमाणात	20
	नावीन्यपूर्ण निर्माण करणे म्हणजे सृजनशीलता होय.		10
	सृजनशीलता म्हणजे वेगळा विचार, नवीन विचार, कल्पना, कृतींना उजाळा देणे होय.		7

निरीक्षण

वरील सारणी 1 वरून असे दिसून येते की, प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील सद्य:स्थिती जाणून घेण्यासाठी संशोधक विकसित शिक्षक प्रश्नावलीतील सृजनशीलता म्हणजे काय? या प्रश्नाला 'सृजनशीलता म्हणजे नवनिर्मिती होय' असा शब्द जास्तीत जास्त शिक्षकांनी वापरला असल्याचे दिसून येते. तसेच प्राप्त परिस्थितीमध्ये पूर्वीपेक्षा वेगळे, स्वतंत्र आणि उपयुक्त असे काहीतरी करणे म्हणजे सृजनशीलता होय, नावीन्यपूर्ण निर्माण करणे म्हणजे सृजनशीलता होय, सृजनशीलता म्हणजे वेगळा विचार, नवीन विचार, कल्पना असे मध्यम प्रमाणात शिक्षक म्हणताना दिसून येतात.

सारणी -2

सृजनशीलतेचे कोणते घटक मराठी विषयाच्या माध्यमातून विकसित करता येतात?

या प्रश्नाला प्राप्त प्रतिसादाचे विश्लेषण

अ.क्र.	पर्याय	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
1.	प्रवाहित्व	8	2.67%
2.	लवचीकता	105	35.00 %
3.	मौलिकता	75	25.00 %
4.	स्पष्टीकरण, विस्तार किंवा पूर्ती	222	74.00 %

निरीक्षण

वरील सारणी 2 वरून असे दिसून येते की, शिक्षक प्रश्नावलीतील सृजनशीलतेचे कोणते घटक मराठी विषयाच्या माध्यमातून विकसित करता येतात? या प्रश्नाला दिलेल्या पर्यायांपैकी 'प्रवाहित्व' या पर्यायाला 8 शिक्षकांनी प्रतिसाद दिला असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 2.67% इतके आहे. तसेच 'लवचीकता' या पर्यायाला 105 शिक्षकांनी प्रतिसाद दिला असून त्याचे शेकडा प्रमाण 35.00 % इतके आहे. तसेच 'मौलिकता' या पर्यायाला 75 शिक्षकांनी प्रतिसाद दिला असून त्याचे शेकडा प्रमाण 25.00 % इतके आहे. व 'स्पष्टीकरण, विस्तार किंवा पूर्ती' या पर्यायाला 222 शिक्षकांनी प्रतिसाद दिला असून त्याचे शेकडा प्रमाण 74.00 % इतके आहे.

सारणी- 3

सृजनशीलतेची कोणती तंत्रे / विकास पद्धती वापरता? या प्रश्नाला प्राप्त प्रतिसादाचे विश्लेषण

अ.क्र.	पर्याय	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
1.	बुद्धिमंथन	69	23.00%
2.	भिन्नान्वयन	88	29.33%
3.	गुणधर्म सूचीकरण	90	62.06%
4.	वरीलपैकी सर्व	98	32.66%

निरीक्षण

वरील सारणी 3 वरून असे दिसून येते की, सृजनशीलतेची कोणती तंत्रे / विकास पद्धती वापरता? या प्रश्नाला दिलेल्या पर्यायांपैकी 'बुद्धिमंथन' या पर्यायाला 69 शिक्षकांनी प्रतिसाद दिला असून त्याचे शेकडा प्रमाण 23.00% आहे. तसेच 'भिन्नान्वयन' या पर्यायाला 88 शिक्षकांनी प्रतिसाद दिला असून त्यांच्या शेकडा प्रमाण 29.33% इतके आहे. 'गुणधर्म सूचीकरण' या पर्यायाला 90 शिक्षकांनी प्रतिसाद दिला असून त्याचे शेकडा प्रमाण 62.06% आहे.

सारणी- 4

सृजनशील विद्यार्थ्यांमध्ये कोणती गुणवैशिष्ट्ये असतात? या प्रश्नाला प्राप्त प्रतिसादाचे विश्लेषण

अ.क्र.	पर्याय	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
1.	स्वतः निर्णय घेण्याची क्षमता	214	71.33%
2.	इतरांपेक्षा वेगळा विचार करण्याची क्षमता	243	81.00 %
3.	चौकस व शोधक वृत्ती	259	86.33%
4.	बहुमार्गी विचार करणे	188	62.67 %

निरीक्षण

वरील सारणी 4 वरून असे दिसून येते की, सृजनशील विद्यार्थ्यांमध्ये कोणती गुणवैशिष्ट्ये असतात? या प्रश्नाला दिलेल्या पर्यायांपैकी 'स्वतः निर्णय घेण्याची क्षमता' या पर्यायाला 214 शिक्षकाने प्रतिसाद दिलेला असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 71.33% आहे. तसेच 'इतरांपेक्षा वेगळा विचार करण्याची क्षमता' या पर्यायाला 243 शिक्षकांनी प्रतिसाद दिला असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 81.00% इतके आहे. 'चौकस व शोधक वृत्ती' या पर्यायाला 259 शिक्षकांनी प्रतिसाद दिला असून त्यांच्या शेकडा प्रमाण 86.33% इतके आहे. तसेच 'बहुमार्गी विचार करणे' या पर्यायाला 188 शिक्षकांनी प्रतिसाद दिला असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 62.67% इतके आहे.

सारणी- 5

विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशीलता टिकून राहण्यासाठी प्रयत्न करता का? उत्तर होय असल्यास कोणते? या प्रश्नाला प्राप्त प्रतिसादाचे विश्लेषण

अ.क्र.	प्राप्त प्रतिसाद	प्रतिसादाचे प्रमाण	प्रतिसादक
1.	होय	जास्त प्रमाणात	181
2.	प्रवास, क्षेत्रभेट, असे नावीन्यपूर्ण उपक्रम (सहली, चित्रकला, निसर्ग भेट, साहित्यनिर्मिती, कार्यानुभव, क्षेत्रभेट इ.)	मध्यम प्रमाणात	43
	स्वतः व्यक्त होण्यासाठी संधी उपलब्ध करून देणे.		14
	चित्रवर्णन, चित्रकला, चित्रलेखन, चित्रकथा, चित्ररेखाटन असे उपक्रम		14
	म्हणी, वाक्प्रचार यांचा शोध घेणे, कथा, कविता, निबंध यांची निर्मिती		13
	विविध खेळ, भाषिक खेळ, कोडी		11

निरीक्षण

वरील सारणी 5 वरून असे दिसून येते की, विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशीलता टिकून राहण्यासाठी प्रयत्न करता का? तर होय असल्यास कोणते? या प्रश्नाला 'होय' असा प्रतिसाद जास्तीत जास्त शिक्षकांनी दिला असल्याचे दिसून येते. 'प्रवास, क्षेत्रभेट, असे नावीन्यपूर्ण उपक्रम (सहली, चित्रकला, निसर्ग भेट, साहित्यनिर्मिती, कार्यानुभव, क्षेत्रभेट इ. स्वतः व्यक्त होण्यासाठी संधी उपलब्ध करून देणे, चित्रवर्णन, चित्रकला, चित्रलेखन, चित्रकथा, चित्र रेखाटन असे उपक्रम, म्हणी, वाक्प्रचार यांचा शोध घेणे, कथा, कविता, निबंध यांची निर्मिती, विविध खेळ, भाषिक खेळ, कोडी घेतो असे मध्यम प्रमाणात शिक्षक म्हणताना दिसून येते.

सारणी- 6

विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशील कौशल्ये विकसित व्हावीत यासाठी वेगळे उपक्रम राबवता का? उत्तर होय असल्यास कोणते? या प्रश्नाला प्राप्त प्रतिसादाचे विश्लेषण

अ.क्र.	प्राप्त प्रतिसाद	प्रतिसादाचे प्रमाण	प्रतिसादक
1.	होय	जास्त प्रमाणात	182
2.	कथाकथन	मध्यम प्रमाणात	27
	प्रकल्प		23
	चर्चासत्र		19
	कविता तयार करणे		19
	निबंध स्पर्धा		12
	चित्रकला स्पर्धा		10
	वक्तृत्व स्पर्धा		10

निरीक्षण

वरील सारणी 6 वरून असे दिसून येते की, विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशील कौशल्ये विकसित व्हावीत त्यासाठी वेगळे उपक्रम राबवता का? उत्तर होय असल्यास कोणते? या प्रश्नाला 'होय' असा प्रतिसाद जास्तीत जास्त शिक्षकांनी दिला असल्याचे दिसून येते. कथाकथन, प्रकल्प, चर्चासत्र, कविता तयार करणे, निबंध स्पर्धा, चित्रकला स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा घेतो असे मध्यम प्रमाणात शिक्षक म्हणताना दिसतात.

सारणी- 7

एखादा विद्यार्थी सृजनशील आहे याचा शोध कशा पद्धतीने घेता? या प्रश्नाला प्राप्त प्रतिसादाचे विश्लेषण

अ.क्र.	प्राप्त प्रतिसाद	प्रतिसादाचे प्रमाण	प्रतिसादक
1.	नवीन दृष्टिकोन, कल्पना, नवीन शिकण्याची इच्छा, नवीन काहीतरी करतो.	जास्त प्रमाणात	20
	शोधक वृत्ती व चौकस वृत्ती असणारा		18
	निरीक्षणातून शोध		11
2.	नावीन्याची आवड, चित्रकलेची आवड, प्रकल्प कसा तयार करतो.	मध्यम प्रमाणात	7

निरीक्षण : वरील सारणी 7 वरून असे दिसून येते की, एखादा विद्यार्थी सृजनशील आहे याचा शोध घेण्यासाठी 'नवीन दृष्टिकोन, कल्पना, नवीन शिकण्याची इच्छा, नवीन काहीतरी करतो', शोधक वृत्ती व चौकस वृत्ती असणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा शोध निरीक्षणातून घेतो असे म्हणणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण जास्त असल्याचे दिसून येते. नावीन्याची आवड, चित्रकलेची आवड, प्रकल्प कसा तयार करतो असे मध्यम प्रमाणात शिक्षक म्हणताना दिसून येते.

सारणी- 8

भाषिक कौशल्याबाबत उपक्रम राबवताना सृजनशीलता विकसनामध्ये पाठ्यपुस्तकातील प्रमाणभाषा मारक ठरते असे वाटते का? या प्रश्नाला प्राप्त प्रतिसादाचे विश्लेषण

अ.क्र.	पर्याय	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
1.	होय	49	16.33%
2.	नाही	146	48.67%
3.	क्वचित	57	19.00%
4.	कधीकधी	32	10.67%

निरीक्षण

वरील सारणी 8 वरून असे दिसून येते की,भाषिक कौशल्याबाबत उपक्रम राबवताना सृजनशीलता विकसनामध्ये पाठ्यपुस्तकातील प्रमाणभाषा मारक ठरते असे वाटते का? या प्रश्नाला 'होय' असा प्रतिसाद 49 शिक्षकांनी दिला असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 16.33% इतके आहे. तसेच 'नाही' असा प्रतिसाद 146 शिक्षकांनी दिला असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 48.67% इतके आहे.

सारणी- 9

विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशीलता विकसनामध्ये कोणकोणते अडथळे येतात असे आपणास वाटते?

या प्रश्नाला प्राप्त प्रतिसादाचे विश्लेषण

अ.क्र.	प्राप्त प्रतिसाद	प्रतिसादाचे प्रमाण	प्रतिसादक
1.	मनात शिक्षकांची भीती	जास्त प्रमाणात	21
	शारीरिकदृष्ट्या दुर्बलता		19
	घरातील / कौटुंबिक वातावरण		18
	आर्थिक दुर्बलता		12
2.	सामाजिक विषमता	मध्यम प्रमाणात	6
	वेळेची कमतरता		6
	विद्यार्थ्यांमधील न्यूनगंड		6
	शैक्षणिक साधनांचा अभाव		5
	पालकांची उदासीनता		5
	विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास कमी असणे.		5
	पुरेशा सोयी- सुविधांचा अभाव		5

निरीक्षण

वरील सारणी 9 वरून असे दिसून येते की, विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशीलता विकसित होण्यामध्ये मनात शिक्षकांची भीती, शारीरिकदृष्ट्या दुर्बलता, घरातील / कौटुंबिक वातावरण, आर्थिक दुर्बलता हे अडथळे येतात असे म्हणणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण जास्त आहे. तसेच सामाजिक विषमता, वेळेची कमतरता, विद्यार्थ्यांमधील न्यूनगंड, शैक्षणिक साधनांचा अभाव, पालकांची उदासीनता, विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास कमी असणे, पुरेशा सोयी- सुविधांचा अभाव हे अडथळे येतात असे मध्यम प्रमाणात शिक्षक म्हणताना दिसून येते.

सारणी – 10

सृजनशील कौशल्ये दर्शविणाऱ्या कृती / उपक्रम

अ.क्र.	उद्दिष्ट	सृजनशील कौशल्ये दर्शविणाऱ्या कृती / उपक्रम
1.	स्मरण (Remembering)	रोजनिशी इ.
2.	आकलन (Understanding)	अवांतर वाचन, निरीक्षणातून शोध, प्रश्नांचे सविस्तर स्पष्टीकरण देणे, वैयक्तिक मार्गदर्शन, सामूहिक मार्गदर्शन, वाचन कोपरा, ग्रंथालय / वाचनालय, विविध मासिके उपलब्ध करून देणे, बातम्यांचे प्रकटवाचन, श्रुतलेखन, अनुलेखन, शब्दकोडी, वाचन कट्टा आठवडी बाजारातील संवाद इ.
3.	उपयोजन करणे (Applying)	निबंधलेखन, पत्रलेखन, चित्रवर्णन, कथाकथन, नाट्यीकरण, प्रकल्प, हस्तकला, मुक्त संवाद, स्वतःचे मत व्यक्त करण्याची संधी,

		बालसभा, बातमीलेखन, कविता गायन, परिपाठ, प्रश्नमंजुषा, तोंडी परीक्षा, गटचर्चा, चर्चासत्रे, आभासी मुलाखत, आठवडे बाजार, संवाद / परिसंवाद, शालेय उपक्रमांमध्ये विद्यार्थ्यांना संधी इ.
4.	विश्लेषण करणे (Analyzing)	कथा, गोष्टी, गाणी ऐकवणे, बालगीते ऐकवणे, रेडिओवरील गाणी ऐकवणे, छोटे- छोटे संभाषण, विद्यार्थ्यांच्या सृजनशील मतांचा आदर, अपेक्षित प्रतिसाद, विद्यार्थ्यांमधील न्यूनगंड, आत्मविश्वास कमी असणे, शैक्षणिक साधनांचा अभाव, पुरेशा सोयी सुविधांचा अभाव, पालकांची उदासीनता, आर्थिक दुर्बलता, सामाजिक विषमता, पालक मेळावा, जनजागृती इ.
5.	मूल्यमापन करणे (Evaluating)	निबंध स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, वादविवाद स्पर्धा, हस्ताक्षर स्पर्धा, प्रश्नमंजुषा स्पर्धा, कथाकथन स्पर्धा, तोंडी परीक्षा, वाचन स्पर्धा, अभिनंदन करणे, शाबासकी देणे, प्रेरणा देणे, गुणगौरव करणे, चॉकलेट देणे, बक्षीस देणे, कौतुक करणे, चित्रकला स्पर्धा इ.
6.	नवनिर्मिती (Creating)	नवीन कविता तयार करावयास लावणे, नवोपक्रम, वर्ग सजावट, प्रकल्प, अर्धवट गोष्ट / प्रसंग पूर्ण करण्यास सांगणे इ.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील सद्य:स्थिती जाणून घेण्यासाठी विकसित करण्यात आलेल्या शिक्षक प्रश्नावलीतील सर्व प्रश्नांचा आढावा घेतला. शाळेतील शिक्षक सृजनशीलतेशी संबंधित कोणत्या बाबी विद्यार्थ्यांकडून करून घेतात याचे ब्लूम यांच्या सुधारित उद्दिष्टांच्या श्रेणीबद्ध संरचनेनुसार विश्लेषण केले आहे. वरील सारणी 10 च्या निरीक्षणावरून असे दिसून येते की, अत्यल्प प्रमाणात शिक्षकांच्या सृजनशीलतेच्या अनुषंगाने मिळालेल्या प्रतिसादावरून नवीन कविता तयार करावयास लावणे, नवोपक्रम, वर्ग सजावट, प्रकल्प, अर्धवट गोष्ट / प्रसंग पूर्ण करण्यास सांगणे इत्यादी बाबी शिक्षक विद्यार्थ्यांकडून करून घेतात असे दिसून येते.

निष्कर्ष

मुख्य उद्दिष्ट

प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील मराठी विषयामधून सद्य:स्थितीत विकसित केल्या जाणाऱ्या सृजनशील कौशल्यांचा शोध घेणे.

1. सृजनशीलतेचा जुजबी अर्थ जास्तीत जास्त शिक्षकांनी देण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. सृजनशीलता म्हणजे काय हे स्वतःच्या शब्दात सांगण्याचा प्रयत्न शिक्षकांनी केलेला दिसून येत नाही. त्यामुळे सृजनशीलतेचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास करणे गरजेचे आहे असे वाटते. (सारणी -1)
2. सृजनशीलतेचे कोणते घटक मराठी विषयाच्या माध्यमातून विकसित करता येतात? या प्रश्नातील 'स्पष्टीकरण, विस्तार किंवा पूर्ती' या पर्यायाला प्रतिसाद देणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण सर्वाधिक असून 'प्रवाहित्व' या पर्यायाला प्रतिसाद देणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. (सारणी -2)
3. सृजनशीलतेची कोणती तंत्रे / विकास पद्धती वापरता? या प्रश्नातील 'वरीलपैकी सर्व' या पर्यायाला प्रतिसाद देणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण सर्वाधिक असून 'बुद्धिमंथन' या विकास पद्धतीला प्रतिसाद देणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. काही शिक्षकांनी परिसंवाद, पाठांतर व सराव, वादविवाद या सृजनशीलतेच्या विकास पद्धती सांगितलेल्या आहेत परंतु या अध्ययन-अध्यापनाच्या पद्धती आहेत. 'बुद्धिमंथन' ही विकास पद्धती सृजनशील विकसनाच्या दृष्टीने खूप महत्त्वाची आहे. परंतु याला शिक्षकांचा प्रतिसाद कमी प्रमाणात मिळाल्याचे दिसून येते. (सारणी -3)

4. सृजनशील विद्यार्थ्यांमध्ये कोणती गुणवैशिष्ट्ये असतात? या प्रश्नातील 'चौकस व शोधक वृत्ती' या गुणवैशिष्ट्याला प्रतिसाद देणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण सर्वाधिक असून 'बहुमार्गी विचार करणे' या गुणवैशिष्ट्याला प्रतिसाद देणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. 'बहुमार्गी विचार करणे' हे सृजनशीलतेचे महत्त्वाचे गुणवैशिष्ट्ये आहे. आणि हे गुणवैशिष्ट्य सृजनशील विद्यार्थ्यांमध्ये असणे खूप गरजेचे आहे परंतु याला शिक्षकांचा प्रतिसाद कमी प्रमाणात मिळाल्याची दिसून येते. (सारणी -4)
5. विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशीलता टिकून राहण्यासाठी प्रयत्न करतो म्हणणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण अधिक आहे परंतु सृजनशीलता टिकून राहण्यासाठी मुलांना स्वतःला व्यक्त होण्याची संधी दिली पाहिजे तसेच नवनवीन विषय देऊन त्यांच्या कल्पनाविस्ताराला संधी दिली पाहिजे, शाळेमध्ये घेतल्या जाणाऱ्या विविध उपक्रमांमध्ये संधी दिली पाहिजे, वक्तृत्व स्पर्धा, निबंध स्पर्धा घेऊन त्यांच्या सृजनशीलतेला वाव देणे गरजेचे आहे असे वाटते. (सारणी -5)
6. विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशील कौशल्ये विकसित व्हावीत त्यासाठी वेगळे उपक्रम घेतो म्हणणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण जास्त आहे. परंतु शाळेमध्ये शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना विविध प्रकल्प करण्यास सांगणे, विविध पाठ्यघटकांवर आधारित नाट्यीकरण करून घेणे, प्रश्नमंजुषा स्पर्धा घेणे, विविध नवोपक्रम करण्याची संधी दिली पाहिजे. संवाद / परिसंवाद घडवून आणला पाहिजे, नवीन कविता तयार करण्यास प्रोत्साहन दिले पाहिजे, वक्तृत्व स्पर्धा व निबंध स्पर्धा घेतल्या पाहिजेत, चर्चासत्रे घेतली पाहिजेत तसेच आठवडे बाजार व वर्ग सजावट असे उपक्रमदेखील सृजनशील कौशल्ये विकसित होण्यासाठी खूप महत्त्वाचे आहेत. तर शिक्षकांनी अशा प्रकारचे जास्तीत जास्त उपक्रम घेऊन विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशील कौशल्ये विकसित केली पाहिजेत असे वाटते. (सारणी -6)
7. शिक्षकांनी विद्यार्थी सृजनशील आहे याचा शोध घेण्यासाठी विविध कृती / उपक्रम सांगितलेल्या आहेत परंतु विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास व नेतृत्व क्षमता असणे, त्याच्या कृतीमध्ये वेगळेपणा असणे, एखादी समस्या / घटना यावरती इतरांपेक्षा वेगळा विचार मांडता येणे या गोष्टीसुद्धा महत्त्वाच्या आहेत. सृजनशील विद्यार्थ्यांचा शोध घेताना शिक्षकांनी याही गोष्टींचा जास्तीत जास्त विचार केला पाहिजे असे वाटते. (सारणी -7)
8. भाषिक कौशल्याबाबत उपक्रम राबवताना सृजनशीलता विकसनामध्ये पाठ्यपुस्तकातील प्रमाणभाषा मारक ठरते असे वाटते का? या प्रश्नाला 'नाही' असा प्रतिसाद देणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण जास्त असून 'कधीकधी' असा प्रतिसाद देणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. यावरून सृजनशीलता विकसनामध्ये पाठ्यपुस्तकातील प्रमाणभाषा मारक ठरत नाही असे दिसून येते. (सारणी -8)
9. विद्यार्थी, शिक्षक, पालक, प्रशासन यांना सृजनशील विकसनामध्ये अडथळे येतात असे दिसून येते. हे अडथळे दूर करण्यासाठी सर्वांनी प्रयत्न केले पाहिजेत व विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशीलता कशी विकसित करता येईल यादृष्टीने विचार केला पाहिजे. (सारणी -9)
10. अत्यल्प प्रमाणात शिक्षकांच्या सृजनशीलतेच्या अनुषंगाने मिळालेल्या प्रतिसादावरून नवीन कविता तयार करावयास लावणे, नवोपक्रम, वर्ग सजावट, प्रकल्प, अर्धवट गोष्ट / प्रसंग पूर्ण करण्यास सांगणे इत्यादी बाबी शिक्षक विद्यार्थ्यांकडून करून घेतात असे दिसून येते. (सारणी - 10)

समारोप

प्रस्तुत संशोधनातून सृजनशील कौशल्यांची सद्य:स्थिती लक्षात घेता सृजनशील कौशल्यांच्या विकसनासाठी अध्यापन पद्धती,कार्यनीती विकसित करणे व त्याचे प्रशिक्षण शिक्षकांना देणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. आगलावे, प्रदीप. (2000). *संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे.* नागपूर: विद्या प्रकाशन.
2. कुंडले, म.बा. (1997). *मराठीचे अध्यापन.* पुणे: श्री विद्या प्रकाशन.
3. कुंडले,म.बा.(एप्रिल 2008). *सर्जनशीलता* .पुणे: नित्य नूतन प्रकाशन.

4. खडसे, वर्षा दिलीपराव .(2019). *विद्यार्थ्यांच्या भाषिक सर्जनशीलता विकासात भाषिक सृजनशील विकास कार्यक्रमाची उपयुक्तता एक प्रायोगिक अभ्यास.* (पीएच.डी.शोध प्रबंध ,कवी कुलगुरू कालिदास संस्कृत विद्यापीठ,रामटेक, भारत). Retrieved from http://hdl.handle.net/10603/287673.
5. जगताप, ह.ना. (2022). *शैक्षणिक संशोधन.* कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
6. जुनगरे, रेखा ज.(2001). *हिंदी भाषेतील (राष्ट्रभाषा) प्राविण्यांचा वाड:मयीन सृजनशीलता आणि भाषिक क्षमता यांच्या संबंधांचा अभ्यास.* (पीएच.डी. शोध प्रबंध शिक्षणशास्त्र,अमरावती विद्यापीठ,अमरावती ,भारत). Retrieved from http://hdl.handle.net/10603/72935
7. पंडित, बन्सी बिहारी.(फेब्रुवारी 2010). *शिक्षणातील संशोधन.*पुणे. नित्य नूतन प्रकाशन.
8. राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद. (2014). *शिक्षक और अधिगम की सृजनात्मक पद्धतियां (माध्यमिक स्तर के शिक्षकों के लिए संदर्शिका*). नई दिल्ली : एन.सी.आर.टी. प्रकाशन विभाग.
9. शैक्षिक मनोविज्ञान और शिक्षा आधार विभाग राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद. (2009). *सृजनात्मकता के लिए शिक्षा अध्यापक- प्रशिक्षकों के लिए स्रोत पुस्तक.* नई दिल्ली: एन.सी.ई.आर.टी. प्रकाशन विभाग.
10. Best, J.W.(2007). *Research in Education, (Ninth edition).* New Delhi: Prentice Hall.
11. Bhatia, H.R.(1968). *Elements of Educational Psychology*. Calcutta: Oreint Longman.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

पर्यटनाची वाढ आणि त्याचा अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम

प्रा. डॉ. देविदास विक्रम हारगिले
(प्राध्यापक)
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, स.का. पाटील सिंधुदुर्ग महाविद्यालय,
मालवण,ता.मालवण,जि.सिंधुदुर्ग.पिन-४१६६०६,
Email - dvhargile@gmail.com

गोषवारा :-

पर्यटन हा जगभरातील आर्थिक वाढीचा एक महत्त्वाचा चालक म्हणून उदयास आला आहे, ज्याचा स्थानिक, प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेवर गंभीर परिणाम होत आहे. पर्यटकांच्या वाढीमुळे केवळ विविध क्षेत्रांना चालना मिळत नाही तर रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात, पायाभूत सुविधा वाढतात आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढवते. सर्वप्रथम, पर्यटन, निवास, वाहतूक, अन्न आणि करमणूक यावरील खर्चाद्वारे अर्थव्यवस्थेत नवीन भांडवल टाकते. खर्चाचा हा ओघ अर्थव्यवस्थेत वाढतो, हॉटेल्स आणि रेस्टॉरंट्सपासून स्मरणिका दुकाने आणि टूर ऑपरेटर्सपर्यंत असंख्य व्यवसायांना फायदा होतो. परिणामी, वाढत्या मागणीमुळे उच्च महसूल आणि नफा वाढतो, ज्यामुळे पुढील गुंतवणूक आणि विस्तारास प्रोत्साहन मिळते. शिवाय, पर्यटन रोजगार निर्मितीसाठी, विशेषत: आदरातिथ्य, वाहतूक आणि किरकोळ यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये एक शक्तिशाली उत्प्रेरक म्हणून काम करते. पर्यटकांच्या ओघाने त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी मोठ्या श्रमशक्तीची गरज भासते, ज्यामुळे बेरोजगारीचे प्रमाण कमी होते आणि घरगुती उत्पन्नात वाढ होते. याव्यतिरिक्त, पर्यटन उद्योग विविध रोजगाराच्या संधी प्रदान करतो, प्रवेश-स्तरीय पदांपासून ते विशेष भूमिकांपर्यंत, ज्यामुळे सर्वसमावेशक वाढ आणि सामाजिक-आर्थिक विकासाला चालना मिळते. त्यामुळे प्रस्तुत शोधनिबंधात पर्यटनाची वाढ आणि त्याचा अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम यांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

संकल्पनात्मक शब्दाचे अर्थ *- आर्थिक पर्यटन, जीवनशैली, सर्वसमावेशक, विदेशी मुद्रा विनिमय, सांस्कृतिक क्षरण इ.*

प्रस्तावना :-

पर्यटन हा जगाचा झपाट्याने विकसित होणारा उद्योग असू शकतो. सर्वसमावेशक सामाजिक आर्थिक सुधारणेसाठी ती एक मजबूत मोटर म्हणून व्यापक मान्यता मिळवत आहे कारण त्याने केलेल्या व्यवसायाच्या सुरुवातीमुळे आणि त्याचा परिणाम म्हणून पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा. भारतातील पर्यटन प्रदीर्घ काळापासून हळूहळू निर्माण झाले आहे. पर्यटन हे पर्यटक आणि यजमान समाज यांच्यातील परस्परसंवाद असल्याने, यजमान समुदायांची केवळ सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीच बदलत नाही, तर त्यांची मूल्य प्रणाली देखील सुधारते. पर्यटनामुळे वैयक्तिक आणि सामूहिक मूल्य प्रणाली, वर्तन पद्धती, सामाजिक संरचना, लोकांची जीवनशैली आणि त्यांच्या जीवनाचा दर्जा यामध्ये बदल होतो. शिवाय, विमानतळ, रस्ते आणि हॉटेल्स यांसारख्या पर्यटन पायाभूत सुविधांचा विकास केवळ अभ्यागतांचा अनुभवच वाढवत नाही तर स्थानिक समुदायांनाही फायदा होतो. सुधारित पायाभूत सुविधा केवळ पर्यटनालाच सुविधा देत नाही तर अभ्यागत आणि गुंतवणूकदार दोघांसाठीही गंतव्यस्थानाचे एकूण आकर्षण वाढवते. परिणामी, पर्यटनाच्या आर्थिक फायद्यांचे भांडवल करण्यासाठी सरकार अनेकदा लोकप्रिय पर्यटन स्थळांमध्ये पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना प्राधान्य देतात. तथापि, त्याच्या असंख्य फायद्यांबरोबरच, अनियंत्रित पर्यटन वाढीमुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास, सांस्कृतिक कमोडिफिकेशन आणि अतिपर्यटन यासारखी आव्हाने निर्माण होऊ शकतात. हे नकारात्मक परिणाम कमी करण्यासाठी आणि उद्योगाची दीर्घकालीन व्यवहार्यता सुनिश्चित करण्यासाठी जबाबदार संसाधन व्यवस्थापन, समुदायाचा सहभाग आणि सांस्कृतिक संरक्षण यासह शाश्वत पर्यटन पद्धती आवश्यक आहेत.

संशोधनाची उद्दीष्टये :-

१) पर्यटनाचा अर्थव्यवस्थेवर नकारात्मक व सकारात्मक परिणाम समजावून घेणे.

२) रोजगार निर्मिती व आर्थिक विकासाचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

३) पर्यटनाच्या वाढीचा अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोनातून होणाऱ्या परिणामाचा शोध घेणे.

४) अर्थशास्त्रातील तंत्रज्ञानाचा प्रसार, व्यापार आणि परस्परावलंबन या घटकांचा परस्पर संबंध लक्षात घेणे.

संशोधनाची गृहितके :-

१) पर्यटन क्षेत्राचे निश्चित स्वरूप आहे आणि जागतिक उद्योग, जगभरातील सेवा उद्योगाचे मुख्य योगदान आहे.

२) भारतीय पर्यटन उद्योग आणि अर्थशास्त्राच्या वाढीचे नियमन करणाऱ्या संबंध आणि कारणात्मक घटनांमुळे राष्ट्रीय उत्पन्न आणि भारतीय देशाच्या विकासावर तर्कशुद्ध परिणाम होतो.

३) भारतीय पर्यटनात कमालीची घट झाली आहे, ज्याचा रोजगारावर परिणाम झाला आहे

४) गेल्या काही वर्षात प्रचंड बेरोजगारी वाढली आहे, सुमारे ६५ टक्के लोकांनी पर्यटन क्षेत्रातून नोकरी गमावली आहे.

पर्यटन व आर्थिक वाढ -

भारतातील पर्यटन हा देशाच्या सर्वसमावेशक आणि शाात विकासासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देत अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा भाग बनला आहे. देशांतर्गत आणि परदेशी प्रवाशांमध्ये भारताला सर्वाधिक पसंतीचे ठिकाण बनण्यात यश आले आहे. पर्यटनामुळे आंतरराष्ट्रीय प्रवाशांना भारताच्या विविधतेतील एकतेचे तत्त्वज्ञान दिसून येते. इतर अनेक विकसनशील अर्थव्यवस्थांप्रमाणेच परकीय चलन निर्माण करण्यात, रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यात आणि भारतीयांसाठी घरगुती उत्पन्न निर्माण करण्यात पर्यटन क्षेत्राने अनेक वर्षांपासून महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. यामुळे पायाभूत सुविधांच्या विकासाची संधी उपलब्ध झाली आहे आणि प्रादेशिक आणि आर्थिक विकासाला मदत झाली आहे. अशा प्रकारे, पर्यटन क्षेत्राचा विकास भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या इतर क्षेत्रांच्या विकासाइतकाच महत्त्वाचा असल्याचे दिसून येते.

भारतातील पर्यटन हे पगार आणि कामाच्या युगातील निराधारपणा कमी करणारे आणि व्यवहार्य मानवी प्रगतीचे साधन म्हणून उदयास आले आहे. प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेत पर्यटन क्षेत्र खूप महत्त्वाची भूमिका बजावते. हे क्षेत्र वाढत आहे आणि प्रत्येक देशाची स्वतःची मूल्ये संस्कृती स्मारके आणि विविध ठिकाणे आणि इत्यादी आहेत त्यामुळे पर्यटक इतर देशांच्या अर्थव्यवस्थेसाठी आणि गोष्टींकडे आकर्षित होतात जेणेकरून आपण उत्पन्न वाढवू आणि उत्तेजित करू शकू.

पर्यटनाची वाढीमुळे अर्थव्यवस्थेवर होणारा सकारात्मक परिणाम

भारत सरकार पर्यटन विभागाच्या माध्यमातून अधिक दूरगामी आणि अप्रत्यक्ष मार्गांनी पैसे गोळा करते जे विशिष्ट उद्यानांशी जोडलेले नाहीत किंवा संवर्धन क्षेत्र. वापरकर्ता शुल्क, आयकर, करमणूक उपकरणांच्या विक्रीवर किंवा भाड्याने देणे आणि राफ्टिंग आणि मासेमारी यांसारख्या क्रियाकलापांसाठी परवाना शुल्क सरकारला नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी आवश्यक निधी प्रदान करू शकतात. पर्यटनाचा अर्थव्यवस्थेवर अनेक प्रकारे सकारात्मक परिणाम होऊ शकतो.

१. **रोजगार निर्मिती :-** पर्यटन क्षेत्रामध्ये रोजगार निर्मिती हे सर्वात पहिले आहे कारण पर्यटनामुळे प्रत्येक क्षेत्रात लहान-मोठ्या प्रत्येक अदृश्य सेवा, जसे- पर्यटक, मार्गदर्शक, प्रवास, तिकीट आणि हाताने बनवलेल्या वस्तू आणि राहण्याची सोय उपलब्ध करून दिली जाते. आंतरराष्ट्रीय पायाभूत सुविधांचा विकास पर्यटनाचा बहु-वापर फ्रेमवर्कच्या प्रगतीला सक्षम बनवण्याचा प्रकल्प आहे ज्यामुळे समुदायाला फायदा होतो, वाहतूक, वेलबीईंग केअर ऑफिसेस आणि स्पोर्ट्स सेंटर्सचे वेगवेगळे अर्थ मोजणे, दूरस्थ अतिथींना सेवा देणाऱ्या इन्स आणि हाय-एंड भोजनालयांचा विस्तार करणे.

२. **परकीय चलन सुधारेल:** पर्यटन हा भारतातील बाह्य व्यापार नफ्याचा एक महत्त्वाचा स्रोत आहे. याचा राष्ट्राच्या हप्त्याच्या समायोजनावर अनुकूल परिणाम होतो. विदेशी मुद्रा विनिमय परिवर्तनीयतेसाठी हे खूप उपयुक्त आहे प्रत्येक देश त्यांच्या विविध प्रकारच्या निसर्ग आणि पर्यावरणीय घटनांमुळे एकमेकांना आकर्षित करतो म्हणून या पैशाची देवाणघेवाण फॉरेक्स एक्सचेंजसाठी खूप महत्वाची आहे. पर्यटन स्थानिक अर्थव्यवस्थेत विविधता आणू शकते, ज्यामुळे अधिक स्थानिक उत्पादन आणि स्थानिक व्यवसायांसाठी नवीन बाजारपेठ निर्माण होऊ शकते.

३. **गरिबी कमी करणे** : पर्यटनामुळे उत्पन्न आणि संपत्ती वाढून गरिबी कमी होण्यास मदत होते. तथापि, रहिवासी आणि अभ्यागत दोघांनाही दीर्घकालीन लाभ सुनिश्चित करण्यासाठी पर्यटन वाढ शाातपणे व्यवस्थापित करणे महत्त्वाचे आहे. यामध्ये पर्यावरणीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विचारांचा समावेश असू शकतो.

४. **जीवनमान सुधारणे** : एखाद्या व्यक्तीचे आणि देशांतील लोकांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी पर्यटन क्षेत्र महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते, पर्यटनातून आपण प्रत्येक वेगवेगळ्या देशाच्या ठिकाणी फिरतो, त्यांची मूल्ये आणि संस्कृती, समज समजून घेतो, त्यामुळे आपण आपले जीवनमान उंचावले आहे.

५. **उद्योजक विकसित होतो** : पर्यटन क्षेत्रातून, आपण उद्योजक बनवतो किंवा बनवतो, कारण हे क्षेत्र रोजगार प्रदान करते आणि एखाद्या व्यक्तीला स्टार्ट-अपसाठी पुढाकार घेण्यास प्रोत्साहन देते. प्रत्येक देशात पर्यटन हा एक वेगळा उद्योग आणि वाढणारे क्षेत्र आहे.

६. **सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन** : पर्यटन स्थानिक संस्कृतींचे पुनरुज्जीवन करण्यास आणि शिक्षणास प्रोत्साहन देण्यास मदत करू शकते

७. **पायाभूत सुविधांचा विकास** :- पर्यटनामुळे पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी निधी मिळू शकतो. परकीय चलन: पर्यटनामुळे देशाला परकीय चलन मिळू शकते.

पर्यटनाची वाढीमुळे अर्थव्यवस्थेवर होणारा नकारात्मक परिणाम

पर्यटनावरील अति अवलंबित्वामुळे अनेक नकारात्मक आर्थिक परिणाम होऊ शकतात, यासह:

१. **आर्थिक असुरक्षितता** : पर्यटनावर अवलंबून असलेल्या अर्थव्यवस्था अनेकदा नैसर्गिक आपत्ती, राजकीय अस्थिरता किंवा साथीच्या रोगांसारख्या जागतिक घटनांसारख्या बाह्य धक्क्यांना बळी पडतात. पर्यटकांच्या आगमनात घट झाल्याने लक्षणीय आर्थिक मंदी येऊ शकते.

२. **हंगामीता** : पर्यटन हे अत्यंत हंगामी असू शकते, ज्यामुळे व्यवसाय आणि कामगारांच्या उत्पन्नात चढ-उतार होऊ शकतात. यामुळे रोजगार आणि उत्पन्नाच्या पातळीवर अस्थिरता निर्माण होऊ शकते, ज्यामुळे समुदायांना वर्षभर आर्थिक आरोग्य टिकवून ठेवणे कठीण होते.

३. **संसाधनांचा ताण** : जास्त पर्यटकांच्या संख्येमुळे पाणी, ऊर्जा आणि पायाभूत सुविधांसह स्थानिक संसाधनांवर ताण येऊ शकतो. यामुळे स्थानिक रहिवासी आणि व्यवसायांसाठी वाढीव खर्च होऊ शकतो आणि स्थानिक लोकांच्या जीवनाचा दर्जा खालावू शकतो.

४. **किमतीची चलनवाढ** : पर्यटकांचा ओघ वस्तू आणि सेवांच्या किमती वाढवू शकतो, ज्यामुळे स्थानिक रहिवाशांना त्यांच्या स्वतःच्या समुदायात राहणे अधिक महाग होते. यामुळे सामाजिक असमानता वाढू शकते आणि स्थानिकांमध्ये नाराजी निर्माण होऊ शकते.

५. **पर्यावरणाचा ऱ्हास** : अति-पर्यटनामुळे पर्यावरणीय समस्या जसे की अधिवासाचा नाश, प्रदूषण आणि वाढलेले कार्बन उत्सर्जन होऊ शकते. हे स्थानिक परिसंस्थेला हानी पोहोचवू शकते आणि भविष्यातील अभ्यागतांसाठी परिसराचे आकर्षण कमी करू शकते.

६.**सांस्कृतिक क्षरण** : पर्यटनावर अधिक लक्ष केंद्रित केल्याने स्थानिक संस्कृती आणि परंपरांचे व्यापारीकरण होऊ शकते आणि त्यांची सत्यता कमी होऊ शकते. समुदाय पर्यटकांच्या मागण्या पूर्ण करत असल्याने ते त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचे पैलू गमावू शकतात.

७. **मर्यादित आर्थिक विविधीकरण** : पर्यटनावर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असलेल्या अर्थव्यवस्था इतर क्षेत्रांकडे दुर्लक्ष करू शकतात, ज्यामुळे ते पर्यटन बाजारपेठेतील बदलांना कमी लवचिक बनवतात. विविधीकरणाचा हा अभाव एकूणच आर्थिक वाढ आणि विकासात अडथळा आणू शकतो.

८. **अवांछित सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदल**: पर्यटन काही प्रकरणांमध्ये समुदायाच्या सामाजिक पोत नष्ट करण्यासाठी प्रेरित. पुटमध्ये जितके जास्त प्रेक्षणीय प्रेक्षक येतात, तितकाच त्या पुटचा वर्ण गमावण्याचा धोका जास्त

असतो. गोव्याचे मोठे प्रकरण आहे. ६० च्या दशकाच्या उत्तरार्धापासून ते ८० च्या दशकाच्या सुरुवातीपर्यंत जेव्हा हिप्पी संस्कृती आपल्या उंचीवर होती, तेव्हा गोवा हे अशा गैर-अनुरूपवाद्यांसाठी सुरक्षित घर होते. येथे ते हजारोंच्या संख्येने आले आणि त्यांनी ड्रग्ज, वेश्याव्यवसाय आणि मानवी तस्करी यांच्या वापरात वाढ करण्यासाठी राज्यातील ड्रायव्हिंगची संपूर्ण संस्कृती बदलली. याचा देशावर मोठा परिणाम झाला.

९. तणाव आणि शत्रुत्व वाढवा: पर्यटनामुळे प्रेक्षणीय प्रेक्षक आणि शेजारच्या समुदायांमध्ये दबाव, भीतीदायक वातावरण आणि संशय वाढू शकतो जेव्हा एकमेकांच्या संस्कृती आणि जीवनशैलीबद्दल आदर आणि समज नसते. यामुळे प्रेक्षणीय लोकांविरुद्ध क्रूरता आणि इतर उल्लंघने होऊ शकतात. नंतर गोव्यात रशियन पर्यटकाविरुद्ध केलेले चुकीचे कृत्य हे एक प्रकरण असू शकते.

१०. विरोधी भावना निर्माण करणे : पर्यटनामुळे शेजारच्या समुदायाला थोडासा फायदा झाला. बहुतेक सर्वसमावेशक बंडल भेटींमध्ये ८०S पेक्षा जास्त प्रवाशांचा खर्च विमाने, निवासस्थान आणि इतर जगभरातील कंपन्यांवर जातो, शेजारच्या व्यावसायिक आणि कामगारांना नाही. याव्यतिरिक्त, विस्तीर्ण लॉजिंग साखळी भोजनालयांमुळे बाहेरील पाहुण्यांना पूर्ण करण्यासाठी वारंवार पोषण मिळते आणि काही वेळाने शेजारच्या कर्मचाऱ्यांचा वापर वरिष्ठ प्रशासकीय पदांसाठी करतात, शेजारच्या शेतकरी आणि मजुरांना त्यांच्या जवळचा फायदा घेण्यापासून टाळतात. यामुळे पर्यटक आणि सरकार यांच्याबद्दल नियमितपणे तिरस्काराची भावना निर्माण झाली आहे.

निष्कर्ष :-

पर्यटन हा उत्पन्नाचा आणि रोजगाराचा एक महत्त्वाचा स्रोत असला तरी, त्यावर जास्त अवलंबित्वामुळे आर्थिक अस्थिरता, पर्यावरणीय आव्हाने आणि सामाजिक समस्या उद्भवू शकतात, ज्यामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेच्या दीर्घकालीन टिकाव कमी होतो. भारतीय पर्यटनामध्ये रोजगार निर्मिती आणि परकीय चलन कमावण्याची अफाट क्षमता आहे. हा एक बहुआयामी आणि सेवाभिमुख उद्योग असल्याने केंद्र आणि राज्य सरकारचे सर्व विभाग, खाजगी क्षेत्र आणि स्वयंसेवी संस्था देशाच्या पर्यटनात शाात वाढ करण्याच्या प्रयत्नात सक्रिय भागीदार बनतात. देशातील एकूण परदेशी पर्यटकांच्या संख्येत अनेक पटींनी वाढ झाली आहे. अभ्यास कालावधीत काही वर्षे वगळता त्यात वाढता कल दिसून आला. हे सूचित करते की भारत सरकार पर्यटनाच्या विकासाकडे लक्ष देत आहे आणि जवळपास सर्व ज्ञात पर्यटन स्थळांना रस्ते, रेल्वे आणि नागरी विमान वाहतूक या दोन्ही मार्गांनी जोडत आहे. पर्यटन हा जगातील सर्वात मोठा उद्योग म्हणून संपुष्टात आला आहे, ज्यामुळे संपत्ती आणि काम निर्माण झाले आहे, अभ्यागतांची मने विशिष्ट जीवनशैलीसाठी उघडली आहेत. विविध निराधार राष्ट्रांना वाढत्या दराने रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्याच्या मार्गात पर्यटन विभागाची अत्यावश्यक भूमिका आहे. पर्यटन विविध उपक्रमांद्वारे आपल्या आर्थिक परिस्थितीचा विकास करून देशात आर्थिक बदल घडवून आणू शकते. देशासाठी पर्यटनाचे मोठे योगदान म्हणजे जीडीपी निर्माण करणे आणि स्थानिक तसेच राष्ट्रीय अशा दोन्ही प्रकारच्या रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे.

संदर्भ सूची :-

१. अरविंदो गणेश आणि डॉ. माधवी, सी. २००७. जानेवारी-जून, 'भारतीय अर्थव्यवस्थेवर पर्यटनाचा प्रभाव - एक स्नॅपशॉट' जर्नल ऑफ कंटेम्पररी रिसर्च इन मॅनेजमेंट, खंड-१, क्रमांक १,

२. रैना, ए.के., आणि अग्रवाल, एस.के. (२००४). पर्यटन विकासाचे सार: गतिशीलता, तत्त्वज्ञान आणि धोरणे. अँड सन्स.

३. इवानोव, एस., आणि वेबस्टर, सी. (२००७). आर्थिक वाढीवर पर्यटनाचा प्रभाव मोजणे. पर्यटन अर्थशास्त्र,

४. मिश्रा, पी.के., राउत, एच.बी., आणि महापात्रा, एस.एस. (२०११). पर्यटन आणि आर्थिक वाढ यांच्यातील कार्यकारणभाव: भारतातील अनुभवजन्य पुरावे. युरोपियन जर्नल ऑफ सोशल सायन्सेस.

५. शर्मा, ए., जोहरी, ए., आणि चौहान, ए. (२०१२). क्रक्ष्: पर्यटन उद्योगातील आर्थिक वाढ आणि विकासाचे साधन. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ सायंटिफिक अँड रिसर्च पब्लिकेशन्स.

6. Sharma, A., Johri, A., & Chauhan, A. (2012). FDI: An instrument of economic growth

& development in tourism industry. International Journal of Scientific and Research Publications, 2(10), 1-6.

7. Mishra, P. K., & Rout, H. B. (2012). Economic impact of tourism: a case study of Jharkhand. International Journal of Economics and Managerial Thoughts, 3(2),139.
8. Ohlan, R. (2017). The relationship between tourism, financial development and economic growth in India. Future Business Journal, 3(1), 9-22.
9. Akadiri, S. S., Akadiri, A. C., & Alola, U. V. (2019). Is there growth impact of tourism? Evidence from selected small island states. Current Issues in Tourism, 22(12), 1480- 1498.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

भारतीय लोकशाही एक अभ्यास

डॉ.रेणुका राजशेखर मेंगाणे
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय गारगोटी,

प्रस्तावना-

"१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला आणि भारतीय समाजाच्या जीवन प्रवासाचा मार्ग म्हणून लोकशाही राज्यव्यवस्थेचा स्वीकार करण्यात आला. भारतीय लोकशाहीचे संवर्धन योग्य दिशेने होण्यासाठी परिश्रमपूर्वक या लोकशाहीचे मूलाधार ठरविण्यात आले. त्यांचे प्रकटीकरण भारताच्या संविधानात झालेले आहे. भारताचे संविधान भारतीय समाजव्यवस्थेच्या विविध अंगांना स्पर्श करून जाते. संविधानाने भारतीय लोकांचे सार्वभौमत्व निर्विवादपणे मान्य केले आहे. भारताच्या संविधानाच्या प्रास्ताविकातच याची प्रचिती येते. संविधानाच्या प्रास्ताविकात सुरूवातीस "आम्ही भारताचे लोक, भारतीय लोकशाही, न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मूल्यांवर आधारित संवर्धित करण्याचा प्रयत्न करू असा संकल्प करतो." असे म्हंटले आहे. हे संविधान जरी संविधान सभेतील लोकांनी तयार केले असले तरी ही जबाबदारी भारतीय लोकांच्यावतीने संविधानसभेने पार पाडलेली आहे, अशी त्यांची भावना आहे. त्यामुळेच भारताचे संविधान भारतीय लोक अंगिकृत आणि अधिनियमित करून स्वतःप्रत अर्पण करीत आहेत. याची स्पष्ट नोंद संविधनाच्या प्रास्ताविकात केली आहे. "

भारताच्या संविधानाचे प्रास्ताविक हे भारतीय लोकशाही व्यवस्थेचे प्रवेशद्वार म्हणूनलक्षात घ्यावे लागेल. प्रास्ताविकामधील बांधिलकी संविधनामधील तरतूदी व त्यांच्याअंमलबजाणीची दिशा कशा प्रकारची असेल याची माहिती देते. भारतीय लोकशाहीमधीलसत्ता भारतीय लोकांच्या जास्तीत जास्त कल्याणासाठी सहभागीत्वाचे मार्गाने वापरलीजाईल. लोकांचा जास्तीत जास्त सहभाग, धोरणांचे नियोजन व अंमलबजावणी व्हायची असेल तर सत्तेच्या विकेंद्रीकरणास प्राधान्यक्रम द्यावा लागतो. भारतीय संविधनामध्ये जनतेचा सहभाग जनप्रतिनिधींच्या माध्यमातून केंद्र आणि राज्य पातळीवर कशाप्रकारे घेता येईल. याबाबत स्पष्ट तरतूदी केलेल्या आढळून येतात.लोकशाही शासन व्यवस्था म्हणजे कोणत्याही प्रश्नांवर चर्चेच्या माध्यमातून मार्ग शोधणे आणि त्यानुसार मार्गक्रमण करणारी शासन व्यवस्था असते. चर्चेमुळे संबंधित विषयाच्या सर्व बाजूंवर विचार विनिमय करता येतो, चर्चा नवीन विचारांना जन्म देतात. कारण चर्चेत सहभागी होणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचे स्वतःचे असे काही विचार किंवा मते असतात की ज्याला लोकशाहीमध्ये लोकमत / जनमत असे म्हणतात. जो लोकशाहीचा मूलभूत आधार आहे.

भारतीय लोकशाहीची वैशिष्ट्ये

१) आधुनिक राज्यव्यवस्थेचा स्वीकार
२) लोकांचे सार्वभौमत्व
३) सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार
४) संसदीय शासनपद्धती
५) नागरिकांचे मूलभूत हक्क
६) संघराज्यपद्धती
७) स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आणि न्यायालयीन पुनर्विलोकन
८) मार्गदर्शक तत्वांचा स्वीकार :

भारतीय लोकशाहीचे वास्तव स्वरूप-

भारतीय राज्यघटनेतील एक महत्त्वाचे मूल्य म्हणून आपण सारे लोकशाहीकडे पाहतो. जगात सर्वात मोठ्या लोकसंख्येची लोकशाही म्हणून भारताचा लौकिक आहे; मात्र गेल्या काही वर्षांपासून या लोकशाहीला ग्रहण लागून तिच्यात हुकूमशाहीवृत्ती वाढताना दिसत आहे. स्वीडनमधील व्हरायटी ऑफ डेमोक्रेसी (व्ही डेम) या संस्थेच्या 11 मार्च 2021 रोजी प्रसिद्ध झालेल्या अहवालातही भारतात गेल्या काही वर्षांपासून लोकशाहीचा संकोच होत आहे, हे उदाहरणांसहित अधोरेखित केले आहे.

भारतातील सर्वच निवडणुका लोकशाही पद्धतीने होत असल्या तरी या पद्धतीने मिळवलेली सत्ता व्यक्तीकेंद्रित होत आहे, असे या अहवालात नमूद केले आहे.वाढती बेरोजगारी, प्रचंड महागाई, शेतकरी आंदोलने, पेट्रोल व गॅसची दरवाढ, अतार्किक निर्णयांचे गंभीर परिणाम यामुळे सर्वसामान्य भारतीयांची अवस्था अतिशय दयनीय झाली आहे. याशिवाय माध्यम स्वातंत्र्य, स्वायत्त संस्थांचे स्वातंत्र्य आणि नागरी समाज यांच्यावरही पद्धतशीरपणे आघात केले जात आहेत.

भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने-

लोकहितापेक्षा सत्ता मिळविणे हाच भारतीय लोकशाहीचा आज प्रमुख उद्देश झाला आहे. लोकप्रतिनिधींसाठी सत्ता हेच एकमेव साध्य झाल्याने कोणत्याही मार्गाने निवडणुकीत विजय प्राप्त करून सत्ता काबीज करण्यासाठी कायदे, नियम, नीतिमत्ता पायंदळी तुडवली जात आहे. त्यामुळे भ्रष्ट आणि गुंड लोकांना राजकारणात महत्त्वाची पदे मिळू लागली आहेत. बरेच लोकप्रतिनिधी निरनिराळ्या गुन्ह्यांत अडकलेले दिसतात. त्यामानाने त्यांना शिक्षा होण्याचे प्रमाण नगण्यच आहे. अशा भ्रष्ट लोकांच्या हाती देशाची सत्ता असल्याने भारतीय लोकशाहीसमोर अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहे.

1) जागरूक मतदानाचा अभाव :-
2) भ्रष्टाचार निर्मूलन :-
3) बेरोजगारी :-
4) धार्मिकता आणि दहशतवाद :-
5) वाढती महागाई :-

भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हानवरील उपाय :-

1) मतदारांमध्ये जागरूकता निर्माण करून योग्य प्रतिनिधी कसे निवडून येतील? यादृष्टीने मतदारांचे प्रबोधन झाले पाहिजे.
2) कायद्याचा गैरवापर करून मोठमोठे भ्रष्टाचार करणाऱ्यांवर योग्य ती कारवाई करून त्यांना सक्त शिक्षा करून नवीन भ्रष्टाचार करण्याच्या वृत्तीला आळा घातला पाहिजे.
3) रोजगाराभिमुख शिक्षण व्यवस्था आणून जास्तीत जास्त रोजगाराच्या उपलब्धतेसाठी देश विकासाचे प्रकल्प राबविले पाहिजे.
4) सर्वधर्मसमभावाची भावना लोकांमध्ये रुजवून इतर धर्मांचा द्वेष थांबवून दहशतवादाला आळा घालण्यासाठी तळागाळातील लोकांसाठी विविध प्रबोधनपर कार्यक्रमांचे आयोजन केले पाहिजे.
5) योग्य आर्थिक नियोजनाने वाढती महागाई नियंत्रणात आणून हतबल झालेल्या सर्वसामान्यांना दिलासा दिला पाहिजे.
6) सत्ताधाऱ्यांनी केवळ सत्तेच्या राजकारणाचा विचार न करता देश विकासाच्या दृष्टीने प्रयत्नशील राहिले पाहिजे.
7) देशातील सर्वच घटकांना केवळ कागदोपत्री नव्हे तर खऱ्या अर्थाने साक्षर बनवून देशाच्या विकासात त्यांचे योगदान वाढविण्यासाठी उपाययोजना केल्या पाहिजेत.
8) स्वायत्त संस्थांचे स्वातंत्र्य अबाधित ठेवून केवळ व्यक्तीद्वेषातून विरोधी पक्षासाठीच्या त्यांच्या वापरावर निर्बंध ठेवले पाहिजे.
9) प्रसारमाध्यमांच्या स्वातंत्र्यावर गदा न आणता त्यांच्याद्वारा योग्य व अचूक माहिती लोकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे.
10) सर्वात महत्वाचे म्हणजे जनतेचा लोकशाहीवरील विश्वास टिकून ठेवण्यासाठी शासनाने सदैव प्रयत्नशील राहिले पाहिजे.

निष्कर्ष :-

आजच्या 21 व्या शतकात भारतीय लोकशाहीला मानवी विकासाचे ध्येय प्राप्त करण्यासाठी अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागणार आहे. देशाचा शाश्वत व सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी भारतीय लोकशाहीने सकारात्मक दृष्टिकोनातून स्वतःला नवीन दिशा दिली पाहिजे. नव्या युगाच्या नव्या गरजा पूर्ण करून स्वतःची प्रस्तुतता टिकविण्यासाठी, तसेच भारतात गुणात्मक, सहभागी व पारदर्शक शासन व्यवस्थेद्वारा जागरूक लोकमताच्या स्थापनेसाठी लोकशाहीने योग्य मार्गांचा अवलंब केल्यास येणाऱ्या काळात भारताची जगाच्या पटलावर महासत्ताक म्हणून ओळख निर्माण होईल यात शंकाच नाही.

संदर्भ सूची -

१.डॉ. विभूती ,भालवा प्रबोधन ज्योती निवडक निबंध "ग्रामपंचायत लोकसहभाग आणि विकास "प्रकाशन प्रसाद कुलकर्णी ,इचलकरंजी 2004 पृ. क्र.८

२. डॉ.भोळे भास्कर,"भारताचे शासन आणि राजकारण" प्रकाशक पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स नागपूर 2004 पृ. क्र.४२.

३. कांबळे ,डॉ.बाळ ,डॉक्टर एकनाथ खांदवे ."भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने "डायमंड पब्लिकेशन्स.

४. कुलकर्णी ,प्रसाद माधव."आव्हानांच्या विळख्यातील लोकशाही." 21 मार्च 2022 .वायर मराठी.

५. मेश्राम,"इतिहास भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने"7 ऑगस्ट 2020.

६. लोकशाही समोरील आव्हाने जनशक्ती 25 जानेवारी 2019 ,"राज्यघटना आणि पुढील आव्हाने" महाराष्ट्र टाइम्स 24 जानेवारी 2019.

७. डॉ.वैद्य सुमन, डॉ.कोठेकर शांता ,आधुनिक भारत का इतिहास ,साईनाथ प्रकाशन नागपूर.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

सर्वसमावेशक दृष्टीकोन मजबूत करण्यामध्ये सामाज कार्य शिक्षणाचे योगदान

प्रा विजय जयसिंग माने

प्रस्तावना:

सामाजिक वंचीतता आणि सर्वसमावेशक धोरण या महत्त्वाच्या संकल्पना आहेत, ज्याबद्दल अलीकडच्या काळात बरच काही बोलल जात आहे. समाजातील उपेक्षित वंचित समुदायाचा अभ्यास करून त्यांना मुख्य प्रवाहामध्ये आणण्यासाठी सर्वसमावेशक धोरण तयार करण्यात आले आहे. जगभरात आणि विशेषत: भारतातील धोरणकर्ते आणि योजनाकार या विषयाच्या अनुषंगाने भरीव काम करण्याचा प्रयत्न करत आहेत. त्याचाच ऐक भाग म्हणून उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रातही या संकल्पनांचा अभ्यास करण्यासाठी वा या विषयाची माहिती जास्तीतजास्त लोकांपर्यंत पोहचवण्यासाठी देशभरा मधील निवडक विद्यापीठेमध्ये, "सामाजिक वंचीतता आणि सर्वसमावेशक", केंद्रांची सुरवात करण्यात आली आहे. यूजीसीच्या पुढाकाराने व्यावसायिक शिक्षण घेतलेले सामाजिक कार्यकर्ते या केंद्रांमध्ये व्याख्याता, संशोधन सहाय्यक, सहाय्यक संचालक, संचालक आणि प्राध्यापक/अध्यक्ष अशा विविध पदांवर कार्यरत आहेत.

व्यावसायिक सामाज कार्यकर्ते हे समाजातील गरीब, वंचित, उपेक्षित, अल्पसंख्याक तसेच सामाजिक वंचीततेमुळे शिकार झालेल्या समुदायांच्या उन्नतीसाठी फार मोलाचे योगदान अदा करत आहेत. व्यावसायिक सामाज कार्यकर्ते हे सामाजिक बदल समजून घेण्यासाटी प्रयत्ना करतात व त्या आधारावर ते मानवी समस्या सोडवण्यावर भर देतात. गरीब, उपेक्षित आणि सामाजिकदृष्ट्या बहिष्कृत लोकांचे उत्थान करणे व त्यांना सैद्धांतिक अधिकार प्राप्त करून देण्यासाठी हे दोन्ही विषय फार महत्वाचे योगदान देऊ शकतात. या लेखाच्या माद्यमातून सर्वसमावेशक दृष्टीकोन मजबूत करण्यामध्ये सामाज कार्य शिक्षन फार मोलाचे योगदान देऊ शकते हे मांडण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे.

समाज कार्य व्याप्ती आणि स्वरूप :

मानवी हक्कांचे संवर्धन आणि सामाजिक न्याय हा सामाज कार्याचा मूलभूत गाभा आहे. समाजकार्य हा मानवतेच्या तत्वज्ञानावर आधारित कल्याणकारी कार्यक्रम आहे. सामाजिक कार्यशी सम्बन्धित विविध पद्धतींचा वा कौशल्याचा वापर करून प्रशिक्षिस्त समाज कार्यकर्ता समाजातील विविध स्वरूपाच्या जटिल समस्यांना संबोधित करतो. लोक आणि त्यांच्या सभोवतालच्या साधनसामुग्रीचा वापर करून लोकांना स्वताचा विकास स्वत करण्यास सक्षम करणे हे त्याचे ध्येय असते. लोकांच्या पूर्ण क्षमताचा वापर करून, त्यांचे जीवन समृद्ध करणे हे प्रमुक्याने प्रशिक्षिस्त समाज कार्यकर्त्याचे काम आहे. व्यावसायिक सामाज कार्याचा प्रमुख उदेश हा समाजातील विविध समस्या सोडवणे आणि लोकांच्या जीवनमाना मध्ये बदल घडवून आणणे यावर केंद्रित आहे. आणि म्हणूनच सामाज कार्य शिक्षणामध्ये तसेच क्षेत्रकार्याचे प्रशिक्षण देत असताना 'समावेशक दृष्टीकोनाच्या' बाबत शिक्षण देणे आवश्यक आहे

व्याख्या:

मानवी समाजाला प्राचीन काळापासून अनेक समस्या व अडचणी भेडसावत आहेत. जशाकी गरीबी, रोगराई, अंधश्रद्ध इत्यादी. ज्याचा परिणाम माणसाच्या सामाजिक वागण्यावर व त्याच्या सभोवतालच्या वातावरणावर होतो. अशा अनेक प्रश्नाच्या सोडवणुकीसाठी शासनाला कल्याणकारी विभागांची निर्मिती करावी लागली. तसेच जिथे जिथे सरकार पोहचू शकत न्हवते तेथे स्वयंसेवी संस्थाची स्थापना कारणे हे समाजाची गरज होऊन बसली. अर्थातच या प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी शास्त्रीय दृस्तीकोनाची गरज पुढे आली. काळाच्या ओघात शास्त्रीय आधार असलेली लोकांचे प्रश्न सोडवणारी कार्यपद्धती अस्तित्वात आली. पुढे जाऊन त्या पद्धतीला प्रशिषित समाजकार्यकरते तयार करणारी शिक्षण पद्धती म्हणून विकसित करण्यात आली.

फ्रेडलँडर यांच्या मते — "समाजकार्य हे मानवी संबंधांमधील वैज्ञानिक ज्ञान आणि कौशल्यावर आधारित आहे. ती एक व्यवसायिक सेवा आहे .जे व्यक्तींना सामाजिक आणि वैयक्तिक समाधान आणि स्वातंत्र्य प्राप्त करून देण्यास मदत करते, मग ते एकटे असतो किंवा समूहामध्ये."

"समाजकार्य ही एक व्यवसायिक सेवा आहे. जी वैज्ञानिक ज्ञानावर आधारित सामाजिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी कार्य करते. समाजकार्य हे एक सामाजिक शास्त्र आहे".

मूल्ये :

वेयक्तिक, सांस्कृतिक तसेच सामाजिक जीवनामध्ये मूल्यांना अनन्यसाधारण महत्व आहे. या मूल्य व्यवस्थेच्या मर्यादेत राहून मानवी समूह आपले जीवन व्यतीत करत असतो. या धर्तीवरच समाजकार्यामध्ये देखील मूल्यांना फार महत्व आहे. मानवतावादी आणि लोकशाही तत्वांच्या आधारावर सामाज कार्याच्या मुल्यांचा सद्याचा डोलारा उभा आहे. प्रत्येक व्यक्तीला समाणतेची वागणूक देणे, त्याची आत्मप्रतिष्ठा जपणे वा त्याच्या मुल्याव्याव्श्तेचा आदर करणे हे समाज कार्याची मूल्ये आहेत. सामाजिक कार्य मानवी गरजा पूर्ण करण्यावर आणि मानवी क्षमता विकसित करन्यावर लक्ष केंद्रित करते.

सिद्धांत :

सामाजिक कार्याची सैद्धांतिक बेठक हि संशोधन, सराव आणि मूल्यमापनातून मिळवलेल्या ज्ञानावर आधारित असून ती पुराव्याच्या मदतीने काम करणारी ज्ञान शाखा आहे. सामाजिक कार्याची सैद्धांतिक बांधणी हि आंतरविद्याशाखीय आहे. समाजशास्त्र, राज्याशास्त्र, मानवशास्त्र, गुन्हा व गुन्हेगार याविषयींचे शास्त्र, पर्यावरणशास्त्र, शिक्षण, आरोग्य, कायदा, तत्वज्ञान, अर्थशास्त्र तसेच इतर सामाजिक शास्त्रांच्या मदतीने मानवी समूहाबरोबर काम करते. ती मानव आणि त्यांचे वातावरण आणि लोकांची क्षमता आणि त्यानच्यातील परस्परसंवादाच्या सिद्धांतांवर आधारित आहे. मानवी विकास आणि वर्तन तसेच सामाजिक प्रणालींचा सिद्धांत हे देखील समाज कार्याच्या सैद्धांतिक रचणेचा भाग आहेत. समाजकार्य हा ऐक भक्कम शैक्षणिक तसेच प्रत्यक्ष लोकांमध्ये मिसळून सरावावर आधारित मिळवलेल्या ज्ञनावर आधारित व्यावसायिक अभ्यासक्रम आहे. याच्या मदतीने सामाजकार्यकर्ता व्यक्ती, कुटुंब, मानवी गट, समुदाय आणि संपूर्ण समाजाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्यांच्या वैयक्तिक आणि सामूहिक कल्याणासाठी कार्यरत असतो.

सीमांतीकरण व त्याचा अर्थ:

सीमांतीकरण हि ऐक सामाजिक, राजकीय तसेच आर्थिक प्रकिया आहे. या प्रक्रीये मध्ये लोकांना सर्वप्रकारच्या साधनसंपत्ती तसेच सत्तेपासून जाणीवपूर्वक लांब ठेवले जाते किवा त्यांचा सहभाग नाकारला जातो. सीमांतीकरनाच्या प्रक्रीयेचे गंभीर परिणाम होऊ शकतात. या मध्ये काही गटाच्या लोकांना निवळ वस्तू स्वरूपातील सहकार्य नाकारले जात नाही तर काही वेळा त्या संपुर्ण गटाला बहिष्कृत केले जाते ज्यामुळे त्यांना जीवन जगणे अवघड होऊन बसते. सीमांतीकरण हे तीन प्रकारामध्ये विभागले जावू शकते. वैयक्तिक पातळीवर, समुदायाच्या पातळीवर आणि संरचनात्मक किवा धोरणात्मक पातळीवर देखील सीमांतीकरनाची प्रक्रिया होऊ शकते.

वैयक्तिक पातळीवरील सीमांतीकरण प्रक्रियेमध्ये त्या व्यक्तीला सामाजिक, राजकीय तसेच आर्थिक प्रकियामधून वगळण्यात होते. याचे उत्तम उदहरण म्हणजे आपल्या समाजातील विधवा तसेच परितक्त्या स्त्रिया. यांच्या बरोबरच मानासिकदृस्त्या वा शारीरिकदृष्ट्या विकलांग व्यक्तींना देखिल सीमांतीकरनाच्या प्रक्रीयेला सामोरे जावे लागते. त्यांच्या या परिस्थितीला ते जबाबदार नसतात, परंतु त्यांना सर्व प्रकारच्या सब-समारंभातून वगळले जाते. त्यांना अशुभ व्यक्ती म्हणून सातत्याने अव्हेरले जाते.

समुदायाच्या पातळीवर देखील आपल्या इथे गुन्हेगार जाती-जमातींना तसेच इथल्या डोंगर-दर्यांमध्ये राहणाऱ्या तसेच तृतीय पंथी समुदायांना सध्याच्या काळात देखील अनेकवेळा सीमांतीकरनाच्या प्रक्रीयेला सामोरे जावे लागते

निष्कर्ष:

भारतातील सामाजिक कार्य शिक्षण आणि सराव व्यावसायिकांना 'समावेशक दृष्टीकोन' मजबूत करण्याची खरी गरज आहे. व्यावसायिक सामाजिक कार्याचे संपूर्ण तत्वज्ञान अगदी सुरुवातीपासूनच, उपेक्षितांचे, अलगीकरनाच्या झळा बसल्यामुळे पोरकेपणा वाट्याला आलेल्या समाजाचे तसेच विविध प्रकारच्या सामाजिक समस्यांनी बाधित झालेल्या समाजाच्या समस्या सोडवण्यासाठी कार्यरत असले तरी 'सर्वसमावेशक विकास' किंवा 'सर्वसमावेशक वाढ' या धोरणात्मक बाबींच्या बाबतीत फार काम करताना दिसून येत नाही. जगभरातील तसेच भारतामधील सध्याच्या सामाजीक, राजकीय आणि आर्थिक परीस्थीतीकडे

पाहता 'सर्वसमावेशक विकास' किंवा 'सर्वसमावेशक वाढ' या विषयांचा अंतर्भाव सामाज कार्य शिक्षण आणि प्रशिक्षणामध्ये होणे अत्यंत अत्यावश्यक आहे.

'व्यावसायिक सामाजिक कार्यकर्त्यांना' सक्षम करण्याच्या अंतिम उद्दिष्टासह त्यांच्या मध्ये 'सर्वसमावेशक मानसिकता' विकसित केली पाहिजे तरच ते येणाऱ्या काळामध्ये समर्थपणे समाजा प्रती आपली सेवा योग्य पद्धतीने बजावू शकतील.

References:

1) Authored by Prateek Raj, Assistant Professor in Strategy at Indian Institute of Management Banglore (IIMB) along with Thomas J Roulet, Professor of Organisational Sociology and Leadership at Cambridge Judge Business School and Co-Director of the King's Entrepreneurship Lab at King's College; and Hari Bapuji, Professor in the Department of Management and Marketing, Faculty of Business and Economics, The University of Melbourne, Australia: **"It's not who you know, but who you are: Explaining income gaps of stigmatized-caste business owners in India",** published in PLOS ONE journal on August 7 ,2024.
2) Uttam Madane: **Social Exclusion and Inclusion of De-Notified, Nomadic, and Semi-Nomadic Tribes in India;** Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities Vol. 6, No. 9, September 2016, pp. 1726-1736
3) Dr. Sandipan R. Gavhale: **Issue of Social Exclusion In India: Perspectives And Challenges**; IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS) Volume 22, Issue 6, Ver.10 (June. 2017) PP 28-35 e-ISSN: 2279-0837, p-ISSN: 2279-0845.
4) Shodhana Consultancy, Pune: **Social exclusion: concepts, findings and implications for the MDGs**; A report to UNICEF
5) Dr. Jeeru Raghu Prasad: Social Exclusion and Inclusion in India: Issues and Challenges of Marginalized Sections in 21st Century, International Journal of Novel Research and Development, Volume 7, Issue 11 November 2022 | ISSN: 2456-4184

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
www.aiirjournal.com

भुदरगड तालुक्यातील मध उत्पादन- एक पर्यावरणपूरक व्यवसाय

प्रा. गौतमी कांबळे
सहाय्यक प्राध्यापक,भूगोल विभाग,
कर्मवीर हिरे कला, शास्त्र, वाणिज्य व शिक्षणशास्त्र
महाविद्यालय गारगोटी,
ता. भुदरगड, जि. कोल्हापूर 416209

प्रा. एस एन पाटील
सहाय्यक प्राध्यापक व प्रमुख, भूगोल विभाग,
कर्मवीर हिरे कला, शास्त्र, वाणिज्य व शिक्षणशास्त्र
महाविद्यालय गारगोटी,
ता. भुदरगड, जि. कोल्हापूर 416209

प्रस्तावना :

थोर शास्त्रज्ञ अल्बर्ट आईन्स्टाईन यांनी असं म्हटलं आहे की जर मधमाशा संपल्या तर माणूस जीवन पुढील चार वर्षात नष्ट होईल. मधमाशांचे आपल्या जीवनसृष्टी मध्ये फार महत्त्व आहे. मध तयार होण्यासाठी एका प्रक्रियेतून जावे लागते. परागीभवन हे या ठिकाणी महत्त्वाचे असते. मधमाशा विविध प्रकारच्या फुलांचे, फळांचे, झाडांचे ,धान्यांचे परागीभवन करतात. जर यांचे प्रमाण कमी झाले तर अनेक प्रजाती नष्ट होतील व अन्नधान्याचा तुटवडा निर्माण होईल व भूकबळी वाढतील. विशेष म्हणजे जे अन्न परागीभवन होऊन येत नाही ते खाण्यासाठी जास्त पौष्टिक नसते.शेतकऱ्याला मुंग्या, कीटक, गांडूळ, उंदीर, साप हे सर्वच घटक मदत करत असतात. पण यात सर्वात महत्त्वाचे काम म्हणजे मधमाशा करतात. कारण मधमाशा फुलांचे रूपांतर फळात करण्यासाठी महत्वाची भूमिका बजावत असतात आणि त्यांच्या शिवाय हे काम दुसरे कोणी करू शकत नाही. मधाच्या मोठ्या प्रमाणावर प्राप्तीसाठी व त्याची विक्री करण्यासाठी मधमाशा पाळल्या जातात. मधमाशी पालन हा एक शेतीपूरक व्यवसाय आहे. मधमाशी ही फुलातील रसाला परागांना मधात बदलवते व त्यास आपल्या पोळ्यात जमा करते. जंगलातून व इतर ठिकाणांमधून मध गोळा करण्याची फारच प्राचीन परंपरा आहे. बाजारात मधाच्या मागणीस वाढता प्रतिसाद बघता मधमाशी पालन हा एक फायदेशीर व आर्थिक प्राप्ती देणारा उद्योग आहे. त्यापासून निघणारे नैसर्गिक मेणही आर्थिक लाभदायक असते. पूर्वीपासूनच मध हा त्याच्या शुद्धतेसाठी आणि आरोग्यदायी गुणधर्मासाठी प्रसिद्ध आहे.

उद्दिष्टे:

1) भुदरगड तालुक्यातील मध उत्पादन गावातील मध उद्योगाची सद्यस्थिती अभ्यासणे.

2) मध व्यावसायिकांसमोरील समस्यांचा शोध घेणे.

3) मधव्यवसायातील समस्या सोडविण्यासाठी उपाय सुचविणे.

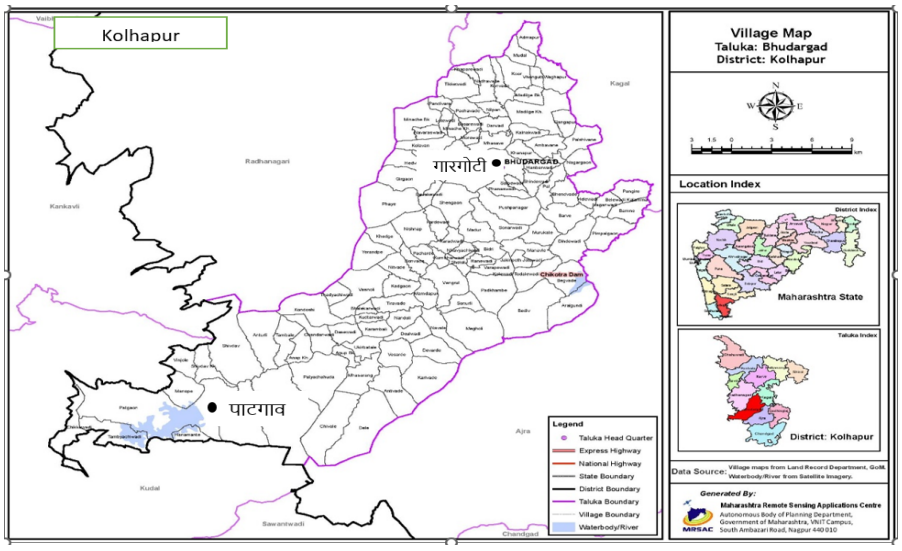
अभ्यास पद्धती:

पाटगाव गावातील मध उद्योगाचा अभ्यास करण्यासाठी विशिष्ट अभ्यास पद्धती व तंत्रांचा वापर करण्यात आला. प्रत्यक्ष निरीक्षणे,मुलाखती व लिखित साहित्याचे संकलन तसेच यूट्यूब चैनल वरून साहित्याचे संकलन करण्यात आले. यासाठी विविध अभ्यास पद्धती व तंत्रे यांचा वापर करण्यात आला. पाटगाव या गावातील मध व्यवसायाची माहिती घेण्यासाठी व त्याचे महत्त्व जाणून घेण्यासाठी मध उत्पादकांच्या प्रत्यक्ष मुलाखती घेऊन आवश्यक त्या माहितीच्या नोंदी घेतल्या. पाटगाव या गावातील मध उद्योगासंदर्भात संपूर्ण माहिती ही पाटगाव गावातील मधउद्योगास प्रत्यक्ष भेटून आवश्यक माहितीच्या नोंदी घेतल्या.विविध संशोधन साहित्य व इंटरनेटच्या माध्यमातून पाटगाव या गावातील मध्ये व्यवसायासंबंधी संपूर्ण माहिती घेतली व विश्लेषण करण्यात आले. पाटगाव या गावातील मध व्यवसायाची माहिती भरून घेण्यासाठी मध उत्पादकाकडून प्रश्नावली भरून घेण्यात आली व महत्वाच्या नोंदी घेतल्या.

भौगोलिक परिस्थिती:

सह्याद्री पर्वताच्या डोंगररांगात वसलेले कोल्हापूर जिल्ह्यातील भुदरगड तालुक्यातील पाटगाव हे निसर्गरम्य ऐतिहासिक गाव कोल्हापूर पासून 90 किलोमीटर अंतरावर असलेले वेदगंगा नदीच्या धरण क्षेत्रातील वसलेले गाव आहे.पाटगावची एकूण लोकसंख्या 1502 आहे. तर या गावात 375 कुटुंबे राहतात. पाटगावचे महसूल क्षेत्रफळ 1058.73 हेक्टर आहे.

मधाचे गाव - पाटगाव

पाटगावचे हवामान उष्ण व दमट स्वरूपाचे आहे. पावसाळ्यात पर्जन्याचे प्रमाण अधिक असते. वार्षिक सरासरी 300 ते 350 सेमी.इतके पर्जन्यमान असते. हिवाळ्यात जास्त थंडी जाणवते. हिवाळ्यात तापमान थोडे कमी म्हणजे बारा अंश सेल्सिअस ते पंधरा अंश सेल्सिअस इतके असते.उन्हाळ्यात हवामान कोरडे उबदार असते. मार्च ते मे दरम्यान येथील तापमान जास्त असते. मे महिन्यात सरासरी तापमान पंचवीस ते पस्तीस अंश सेल्सिअस असते. पाटगाव या गावी दख्खनच्या पठारावर आढळणारी सर्वसाधारण मृदा आढळते.गावात प्रामुख्याने तांबडी मृदा आढळते. वेदगांगा नदी धरण क्षेत्र असल्यामुळे येथे प्रामुख्याने भात व ऊस ही पिके तसेच नाचणीचे पीक घेतले जाते. भुदरगड व कागल तालुक्यांसह कर्नाटक सीमेला वरदान ठरलेला पाटगाव मौनिसागर जलाशयाचा उपयोग वीज निर्मिती जलसिंचनासाठी केला जातो. गारगोटीहून सुमारे ३५ किलोमिटर अंतरावर असलेला जलाशय पाहण्यासाठी एक उत्तम स्थान आहे. मौनी मठ, रांगणा किल्ला अन वळणदार घाट रस्त्यांमुळे पर्यटकांना एक पर्वणी मिळाली आहे. येथे सूर्यास्त आणि सूर्योदयाचे मनमोहक दर्शन पर्यटकांना होते. रानगवे आणि सांबर आदी जंगली पशू पाहण्याची संधी मिळते. सह्याद्रीच्या रांगांमध्ये वसलेले पाटगाव हे निसर्गाचा अद्भुत आविष्कार म्हणून पाहायला मिळते. दाजीपूर अभयारण्य असलेले राधानगरी व भुदरगड तालुक्याच्या भागात जंगलयूक्त भाग विविध वृक्षांनी समृद्ध असा पाहायला मिळतो.या जंगलात अनेक नैसर्गिक वनस्पती व औषधी वनस्पती आढळून येतात. या जंगलातील वृक्ष सदाहरित व घनदाट असल्यामुळे येथे वाघ, गवे, अस्वल, हत्ती असे जंगली प्राणी आढळून येतात.

मध उत्पादन व मधमाशांच्या वसाहतीचे व्यवस्थापन

साधी लाकडी पेटी आणि तिच्या आतील भागात अनेक चौकोणी पट्ट्या असतात. या पेटीचा अंदाजे आकार 45 सेंमी लांब-रुंद आणि 24 सेंमी उंच असतो. ही पेटी अर्धा सेंमी जाडीची असते. पोळे एक सेंमी रुंदीच्या प्रवेश छीद्रांसहित एकत्र चिकटवलेले आणि स्क्रूंनी घट्ट केलेले असते. वरील पट्ट्या पोळ्याच्या रुंदी इतक्याच लांबीच्या असतात जेणेकरून त्या आडव्या बरोबर बसतील आणि त्यांची जाडी 1.5 सेंटीमीटर असते. म्हणजे एक वजनदार मधाचे पोळे पेलण्यासाठी त्या पुरेशा होतील. प्रत्येक स्वतंत्र वरील पट्टीला एक एक पोळी तयार करण्यासाठी मधमाशांना आवश्यक नैसर्गिक जागा मिळण्याकरता 3.3 cm रुंदीची ठेवण गरजेची असते.

मध पेटी पाण्याचा चांगला निचरा असलेल्या खुल्या जागेत ठेवावी लागते. शक्यतो फळांच्या बागांच्या जवळ मकरंद, परागकण आणि पाणी भरपूर असलेल्या ठिकाणी उभारणी करावी. पोळ्यामधील तापमान आवश्यक तितकं राहण्यासाठी सूर्यप्रकाशापासून संरक्षण करण महत्वाचं आहे. पोळ्याच्या स्टँडच्या भोवती मुंग्या शिरू नयेत यासाठी पाणी भरलेलं खंदक ठेवाव्यात. वसाहतीचे तोंड पूर्वेच्या दिशेला असावं. पाऊस आणि सूर्यापासून पेटीच रक्षण होण्यासाठी दिशेमधे थोडेफार बदल करावेत. या वसाहतींना पाळीव जनावर, अन्य प्राणी, गर्दीचे रस्ते आणि रस्त्याकडील दिव्यांच्या खांबापासून दूर ठेवावे. मधमाशांची वसाहत स्थापन करण्यासाठी जंगलात वसलेली वसाहत एखाद्या पोळ्याकडे स्थानांतरीत करून किंवा मधमाशांचा जत्था जवळून जात असताना त्यांना तिथे वसण्यासाठी आकृष्ट करून मधमाशा मिळवता येतात.

मधाच्या पोळ्याची तपासणी शक्यतो सकाळच्या तासांमध्ये मधाच्या हंगामामध्ये आठवड्यातून एकदा करावी. पोळ्याची स्वछता पुढील क्रमाने करावी. छप्पर, सुपर ब्रुड चेंबर्स आणि फ्लोअर बोर्ड सुदृढ राणी चौकटीची उपस्थिती, माशांच्या संख्या आणि नर मधमाशांच्या वाढ पाहण्यासाठी वसाहतीवर नियमितपणे देखरेख ठेवणे. मधमाशांच्या खालीलपैकी कोणत्याही शत्रूंद्वारे

त्रास होत असल्यास त्याचा शोध घ्यावा. मधमाशांच्या पेटीतील पोळे, कोपरे आणि पोकळीतून सर्व अळ्या आणि रेशीमयुक्त जाळ्या काढून टाकणे. मेण किडे (प्लॅटीबोलियन), प्रौढ किडे गोळा करून नष्ट करणे, तुडतुडे पोळ्यांची चौकट आणि तळाचा बोर्ड ताज्या बनवलेल्या पोटॅशियम परमॅग्नेटमधे बुडवलेल्या कापसाच्या बोळ्यांनी स्वच्छ केला जातो. तळाचा बोर्डवरील सर्व तुडतुडे निघून जाईपर्यंत ही प्रक्रिया वारंवार केली जाते. अनुत्पादक काळातील व्यवस्थापन ज्येष्ठ माशांना काढून आणि उपलब्ध सुदृढ नव्या माशांना ब्रुड चेंबरमध्ये नीट बसवले जाते. आवश्यक असल्यास विभाजन बोर्ड बसवला जातो. राणीच्या चौकटी आणि नर मधमाशांची चौकटी दिसल्यास नष्ट केली जाते. भारतीय मधमाशांसाठी प्रति आठवडा प्रति वसाहत 200gm साखर या दराने साखर सिरप दिले जाते. पळवा पळवी टाळण्यासाठी सर्व वसाहतींना एकाचवेळी अन्न द्यावे लागते. मधाची उपलब्धता असण्याच्या काळातील व्यवस्थापन मध उपलब्ध असण्याच्या हंगामापूर्वी वसाहतीत पुरेशा संख्येत माशा ठेवतात. सुपर आणि ब्रुड चेंबर यांच्यामध्ये जास्तीत जास्त जागा दिली जाते. माशीला ब्रूड चेंबर मध्ये ठेवण्यासाठी आणि सुपर चेंबर यांच्या दरम्यान राणीला वेगळी करण्याच्या शीट्स ठेवतात. वसाहतीची तपासणी आठवड्यातून एकदा केली जाते आणि मधाने भरलेल्या फ्रेम्स सुपर च्या बाजूने काढून घ्याव्यात. तीन चतुर्थांश भाग मधाने किंवा परागकणांनी भरलेल्या आणि एक चतुर्थांश बंदिस्त अळ्यांनी भरलेल्या फ्रेम्स आधारासहित ठेवण्यात याव्यात. पूर्णता बंदिस्त किंवा दोन तृतीयांश आवरणयुक्त पोळी मध काढण्यासाठी बाहेर काढण्यात यावीत आणि मध काढून घेतल्यानंतर सूपर्समध्ये परत ठेवावित.

पोळ्याच्या ज्या भागातून मध काढायचा आहे त्या भागातील मधमाशांना धुराने दूर करावे आणि पोळी काळजीपूर्वक कापून घ्यावीत मधाची काढणी शक्यतो दोन मुख्य फुलोर्यांच्या मोसमांच्या दरम्यान आणि त्यांच्या लगेच नंतर अनुक्रमे आक्टोंबर/नोव्हेंबर आणि फेब्रुवारी/जून मध्ये काढणे शक्य होते. पिकलेले पोळे रंगाने हलके असते आणि मधाने भरलेले असते दोन्ही बाजूंच्या निम्म्यापेक्षा अधिक मधाचे कप्पे मेणाने बंद केलेले असतात.

मधमाशी पालन हा शेतीशी संबधित एक उपक्रम आहे. शेतकरी अतिरिक्त उत्पन्न मिळवण्यासाठी हा उद्योग करू शकतात. मधमाशा फुलातील मकरंदाचे मधामधे रूपांतरण करतात आणि त्यांना पोळ्याच्या कप्प्यामधे साठवून ठेवतात. जंगलामधून मध गोळा करण्याचा उद्योग दीर्घकाळापासून अस्तित्वात आहे. मध आणि त्यापासून बनवलेल्या उत्पादनाची बाजारपेठेतील मागणी वाढत असल्याने मधमाशी पालनाचा उद्योग एक टिकाऊ उद्योग म्हणून उदयास येत आहे. मध आणि मेण ही मधमाशी पालनातून मिळणारी आर्थिकदृष्ट्या महत्वाची दोन उत्पादने आहेत.

मधमाशी पालनाचे फायदे:

1) फुलांचा रस पराग यांचा सदुपयोग होतो, आर्थिक प्राप्ती मिळते व रोजगाराचा प्रश्न सुटतो.
2) शुद्ध मधाचे उत्पादन, मेणाचे उत्पादन व इतर आधारित वस्तूंचे उत्पादन होते.
3) मध हा अत्यंत औषधी व गुणकारी आहे.
4) सौंदर्य प्रसाधनांमध्ये विविध प्रकारे मधाचा उपयोग केला जातो.
5) शुगर असणाऱ्या लोकांना मध अत्यंत गुणकारी आहे.
6) संधिवात असणाऱ्या रुग्णांसाठी मधमाशा हे एक अत्यंत प्रभावी औषध आहे.
7) दंतवैद्यकशास्त्रामध्ये अत्यंत उपयुक्त आहे.
8) कोणत्याही इतर जातीच्या बियांशिवाय, खताशिवाय मधमाशी पालन हे शेताच्या बांधावर/शेतालगत केल्याने त्याचा फायदा शेतीला होतो. शेतीतील भाजी, फुलांच्या उत्पादनात सव्वा ते दीड पटींनी वाढ होते.

आर्थिक प्राप्तीचा एक उद्योग म्हणून मधमाशी पालनाचे फायदे:

मधमाशी पालनासाठी वेळ, पैसे आणि पायाभूत गुंतवणुकीची आवश्यकता असते. मधमाशा स्त्रोतांसाठी कोणत्याही अन्य शेती उद्योगासोबत स्पर्धा करीत नाही. मधमाशी पालनाचे पर्यावरणावर सकारात्मक परिणाम होतात. मधमाशा फुलोरा येणाऱ्या अनेक वनस्पतींच्या परागीकरणात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. त्यामुळे सूर्यफूल आणि विविध फळे यांसारख्या ठराविक पिकांचे उत्पादनात वाढ होते मध रुचकर आणि अत्यंत पोषक अन्न आहे. मध गोळा करण्याच्या पारंपरिक पद्धतीमुळे मधमाशांच्या अनेक जंगली वसाहती नष्ट होतात. त्यामुळे मधमाशांच्या पोळ्यांमध्ये संगोपन करून आणि घरच्या घरीच मधोत्पादन घेऊन हे टाळता येते. वैयक्तिक किंवा गटागटात मधमाशी पालन सुरू करता येऊ शकते मध आणि मेन यांच्यासाठी बाजारपेठेत मोठी मागणी आहे.

पाटगाव गावातील मध उद्योगाची सद्यस्थिती:

मध उत्पादक गावे:

पाटगाव अंतर्गत शिवडाव, अंतुर्ली, मठगाव, भारमलवाडी, डेळे, चांदमवाडी, मानी, तळी, भटवाडी या परिसरात मधमाशापालन उद्योग केला जातो महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळ यांच्या संकल्पनेतून आता "मधाचे गाव पाटगाव" ही नाविन्यपूर्ण संकल्पना राबवण्यात आली आहे.

पर्यावरण पूरक शाश्वत विकास:

पाटगाव मध्ये पाटगावसह पाच ग्रामपंचायती एकत्र येऊन या ठिकाणी तयार होणाऱ्या शुद्ध व नैसर्गिक मधाची निर्मिती करण्यात येत आहे. सामूहिक सुविधा केंद्र व कृषी उत्पादन कंपनीच्या माध्यमातून या भागाचा विकास साधण्यात येत असून मधाच्या थीमवरून गावाचे सुशोभीकरण केले जात आहे. या ठिकाणी माहिती केंद्र, बी ब्रीडिंग प्रशिक्षण, मधमाशापूरक व औषधी गुणधर्म असलेले वृक्ष लागवड करण्यात येत आहे. बी - ब्रीडिंग मधून मधमाशांची संख्या वाढवून परागीभवनाची वाढ होण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत. पर्यावरण पूरक शाश्वत विकासाला प्राधान्य देत दिवसेंदिवस कमी होणारी मधमाशांची संख्या वाढवण्यासाठी पाटगाव मधाचेगाव ब्रँड तयार करून मधला योग्य बाजार भाव मिळवून देऊन मध उत्पादकांना आर्थिक दृष्ट्या सक्षम बनवण्यासाठी प्रयत्न होत आहेत.

आजूबाजूच्या गावाचा संपूर्ण विकास:

पाटगाव परिसरात मधमाशापालनासाठी नैसर्गिक परिस्थिती अनुकूल आहे. मधाच्या गावाला भेट देणाऱ्या पर्यटक, शालेय विद्यार्थी, सहलींना मार्गदर्शनाकरिता भुदरगड तालुक्यात प्रवेशापासून ते मधाच्या गावात पोहोचेपर्यंत व गावाच्या वेशीवर दिशादर्शक फलक लावले आहेत. तसेच गावात मधाच्या गावाचा आकर्षक लोगो तर मधपालांच्या घरावरही नोंदणीकृत लोगो फलक लावण्यात आलेले आहेत.अधिकाधिक मध उत्पादकांना प्रशिक्षण, मधपाळांना मधपेट्या देण्यासह आवश्यक कर्ज पुरवठा होण्यासाठी प्रयत्न होत आहेत. पाटगाव सहित शिवडाव, अंतुर्ली, मठगाव ,तांब्याचीवाडी या ग्रामपंचायती अंतर्गत गावांमध्ये मधपाल तयार करून येथील नागरिकांना आर्थिक दृष्ट्या सक्षम बनवण्यासाठी प्रयत्न होत आहेत. पाटगाव मधून उत्पादक शेतकरी कंपनीच्या माध्यमातून मधउत्पादक विक्रेत्यांसह महिलांनाही रोजगार उपलब्ध करून देत मधनिर्मिती व विक्री उद्योग व पर्यटन पूर्व उद्योगातून पाटगाव बरोबरच आजूबाजूच्या गावांना स्वयंपूर्ण होण्यासाठी चालना देण्यात येत आहे.

मधमाशांच्या प्रजाती:

भारतामध्ये मधमाशांच्या चार प्रजाती आहेत. दगडी माशी, अपिस डोरसोटा या माशा उत्तम प्रकारे मध गोळा करतात. आणि त्यांच्या प्रत्येक वसाहती मागे सरासरी मध उत्पादन 50 ते 80 किलो असते. लहान माशी अपीस फ्लोरीआ या माशा कमी मध गोळा करतात आणि त्यांच्या प्रत्येक वसाहती मागे अंदाजे 200 ते 900 ग्रॅम मध्ये मिळतो. भारतीय मधमाशी अपीस सेरणा इंडिका या मधमाशां द्वारे होणारा मध उत्पादन दरवर्षी प्रति वसाहत सहा ते आठ किलो असतो. युरोपियन मधमाशी इटालियन मधमाशी आपिस मेल्लीफेरा यांचा दर वसाहती मागे सरासरी मधउत्पादन 25 ते 40 किलो असतो. पाटगाव मध्येच नाही तर सह्याद्री घाटमाथ्यावर सातेरी मधमाशी आढळून येते. ही माशी डंक विरहित आहे. तिने जरी डंक केला तरी त्रास होत नाही. एका पेटीतून सरासरी पाच ते दहा किलो सरासरी मध मिळतो.

मध संकलन प्रशिक्षण प्रक्रिया व मार्केटिंग:

पाटगाव परिसरातील 250 मधपाळांना कौशल्यांचे राष्ट्रीय प्रमाणीकरण व सुलभ पुरवठा होण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत.तसेच शंभर मधपाळांना बी- ब्रीडिंग चे प्रशिक्षण देऊन पेटी वाटपातून उत्पन्नाची संधी देण्यात येत आहे. मध उत्पादक शेतकरी कंपनीमध्ये सहभागी पाटगाव आजूबाजूच्या पाच ग्रामपंचायतीतील मधपाळाकडून मध उत्पादन करण्यात येत आहे. या मधपाळांना मंडळामार्फत प्रशिक्षण देऊन सेंद्रिय मधसंकलन करण्यासाठी स्टेनलेस स्टील भांडी पुरविण्यात येणार आहेत.मधसंकलनानंतर पाटगाव येथे प्रक्रिया युनिट उभारून प्रक्रिया झालेल्या मधाचे लेबलिंग पॅकेजिंग व ब्रँडिंग करून तो मार्केटिंग साठी उपलब्ध होईल.

वसाहतींचे स्थलांतर करण्याविषयी जनजागृती

हवामान व पर्यावरणातील बदलामुळे मधमाशांच्या वसाहती जगण्यासाठी त्यांची संख्या वाढवण्यासाठी त्या एका ठिकाणावरून दुसऱ्या ठिकाणी राज्यांतर्गत व राज्याबाहेर वाहतूक करून न्यावे लागतात. त्यामुळे प्रतिकूल हवामानापासून मधमाशांच्या वसाहतींचे रक्षण करता येते. वसाहती जगण्यासाठी त्यांचे स्थलांतर करणे विषयी मध उत्पादकांना प्रोत्साहन व मदत देणे, लांब अंतराच्या ठिकाणी तंबू उभारणे वसाहती जगण्यासाठी साखरपाक देणे अशा उपायोजना करण्याबाबत जनजागृती करण्यात येत आहे.

पाटगाव मधील मधपाळ हे हंगाम संपल्यानंतर मधपेट्या सुरक्षित राहण्यासाठी दुसऱ्या गावी दुसऱ्या शेतकऱ्यांकडे जिथे सूर्यफुल आहे. अशा ठिकाणी त्या पेट्या सुरक्षित राहण्यासाठी ठेवल्या जातात. हंगाम आला की पेट्या पुन्हा आणल्या जातात. पाटगाव मधील मधपाळांना मध पेट्या सुरक्षित राहण्यासाठी खूप अडचणी येतात. जंगलयुक्त भाग असल्याने याठिकाणी अस्वल या प्राण्यामुळे या पेट्याचे मोठे नुकसान होते व वसाहती कायमच्या नष्ट होतात. त्यामुळे मधपाळाना सतत त्या पेट्याकडे लक्ष द्यावे लागते. तसेच या पेट्या जंगलात असल्यामुळे त्या वेगवेगळ्या ठिकाणी दूर दूर अंतरावर ठेवलेल्या दिसून येतात. या पेट्याची देखभाल करण्यासाठी कितीतरी किलोमीटर पायी चालत जावे लागते. तसेच या जंगलामध्ये गवे व इतर प्राणी असल्यामुळे या लोकांना जीव मुठीत घेवून हा व्यवसाय करावा लागतो.

शैक्षणिक अभ्यासाला प्रोत्साहन

पाटगाव मधील सदाहरित जंगलात मधाचे औषधी व उपयुक्त गुणधर्म आहेत या परिसरातील सातेरी मधमाशांच्या कार्यप्रणालीचा अभ्यास करून इतर ठिकाणच्या मधापैकी पाटगाव मधील मध अधिक उत्कृष्ट असल्याबाबत अभ्यासाला प्रोत्साहन देण्यात येणार आहे.

पर्यटन स्थळांचा विकास

पाटगाव मध्ये शिवकालीन संत मौनी महाराज यांची संजीवन समाधी आहे. या व्यतिरिक्त वेदगंगा नदीवर 1990 मध्ये बांधण्यात आलेले पाटगाव धरण म्हणजेच मौनी जलाशय गावाच्या जवळच आहे. हे धरण आणि निसर्गरम्य ठिकाणी असलेला रांगणा किल्ला हे प्रमुख पर्यटन स्थळे पाटगाव परिसरात आहेत. या ठिकाणांना भेट देणाऱ्या पर्यटकांच्या सोयीसाठी कोल्हापूर ते पाटगाव मार्गावर माहिती फलक लावण्यात येत आहेत. तसेच पर्यटन संचालनाच्या वतीने पर्यटकांसाठी या ठिकाणी न्याहारी व निवासाची व्यवस्था, स्वच्छतागृह आदी सुविधा अधिक दर्जेदार पद्धतीने देण्यात येणार आहेत.

भविष्यातील नियोजन

गावातील नोंदणीकृत मधपाळाकडून मधसंकलन करण्यासाठी स्वतंत्र व्यवस्था करण्यात येणार आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साह्याने गावाला भेट देणाऱ्या पर्यटकांना मधाची अद्ययावत माहिती उपलब्ध करून देणे, स्थानिक पातळीवर मधपाळांना मधाची शुद्धता व गुणवत्ता तपासणीसाठी पर्यटकांना लाईव्ह डेमो उपलब्ध करून देणे मधतपासणीसाठी प्रयोगशाळा प्रोसेसिंग व पॅकेजिंग सुविधा ब्रॅण्डिंग करून स्थानिक पातळीवर सीएफसी केंद्र मार्फत विक्री केंद्र उभारणे मधाचे गाव जागतिक नकाशावर येण्यासाठी चांगले रस्ते, दिशादर्शक फलक लावणे व नकाशा रेखांकन करून घेणे मध आणि मधाचे उपयोग व उत्पादने याबाबत साहित्य, पुस्तके, सीडी विक्रीसाठी उपलब्ध करून देणे. मध व मधाची उप-उत्पादने तयार करण्यासाठी फॅक्टरीची निवड करून मधपाळाना मधाची उत्पादने तयार करण्याचे प्रशिक्षण देणे व तयार झालेला मध सीएफसी केंद्र खादी व ग्रामोद्योग मंडळामार्फत विक्री करणे. गाव पातळीवर तयार झालेल्या मालाचे पॅकेजिंग ब्रॅण्डिंगसाठी मार्गदर्शन करणे.मध संकलन व विक्रीसाठी ने आण करण्यासाठी वाहन व्यवस्था करणे आधी सुविधाही उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रशासनाच्या वतीने नियोजन करण्यात येत आहे.

निष्कर्ष :

1) पाटगाव गावचे स्थान जैविकदृष्ट्या समृद्ध असलेल्या पश्चिम घाटामध्ये येत असल्याने येथील मध व्यवसाय हा पारंपरिक पद्धतीने केला जातो.
2) पाटगाव मधे केला जाणारा मध व्यवसाय हा स्थानिक क्षेत्रातील जंगल व शेती मध्ये केला जातो.
3) हा व्यवसाय हंगामी स्वरुपाचा आहे. फुलोरा ज्यावेळी येतो म्हणजे ऑक्टोबर /नोव्हेंबर व फेब्रुवारी/मार्च या वेळी हा व्यवसाय तेजीत असतो.
4) पाटगाव गावामधे मधव्यवसायामधे गुंतलेल्या व्यावसायिकांचे शिक्षण पदवी पर्यंत झाले असले तरी पारंपरिक पद्धतीने मध उत्पादन केले जाते.
5) भुदरगड तालुक्यतील मधाचे गाव असणारे पाटगाव हे मध उत्पादनामध्ये अग्रेसर असे गाव आहे.
6) जैविकदृष्ट्या समृद्ध असलेल्या पश्चिम घाटामध्ये पाटगावमधून उत्पादित होणारा मध हा शुध्द व दर्जेदार असून त्याला खादी ग्रामोद्योग कडून खरेदी केली जाते व हा मध संपूर्ण महाराष्ट्रात पोहोचविला जातो.

संदर्भ सूची:

1. डॉ सावंत प्रकाश, साधनसंपत्ती भूगोल, फडके प्रकाशन
2. मुळे व उमाठे (१९८७), शैक्षणिक संशोधनाची मूलततत्त्वे, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर

3. Balasubramanyam, M.V. (2013) Journal of Environmental Science, Computer Science and Engineering & Technology, E-ISSN: 2278−179X JECET; June − August-2013; Vol.2.No.3, 931-937 Journal of Environmental Research And Development Vol. 5 No. 3, January-March 2011 542
4. K. J. Cherian, M. Bhowal and S. D. Godghate (2010), Pollen and Physiochemical Analysis of of Honey Hysicochemical Analysis of Honey Produced by Apis Cerena Indica of Nagpur, MAHARASHTRA (INDIA)
5. K. Beula (2020), A Study on Honey Production and Marketing by the Marthandam Beekeepers' Co-Operative Society in Kanniyakumari District, Vol-8, P-ISSN: 2319-961X E-ISSN: 2582-0192
6. https://youtu.be/sbroNiZAbfs?si=yJEKJNntZIBpga2L
7. https://youtu.be/730keYVeaFA?si=BUH_Gg0VMkmi5V-1
8. https://youtu.be/UUyBX1Eojsw?si=Nv0xgzUT-lpu_MI6
9. https://youtu.be/730keYVeaFA?si=aJQe7G6sUNotRlJz

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

मतिमंदत्वास कारणीभूत भौतिक वातावरणातील कारणे

प्रा. डॉ. दत्तात्रय कुंडलिक पाटील
सहा. प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
कर्मवीर हिरे कला, शास्त्र, वाणिज्य आणि
शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, गारगोटी.
ता. भुदरगड, जि. कोल्हापूर, पिन. ४१६२०९
dattatrayapatil78@gmail.com

गोषवारा :

*कुटुंब, समाज यांच्या श्रद्धा, अंधश्रद्धा, शारीरिक, मानसिक अवस्था, वातावरण यामुळेही मतिमंदत्व येण्याची शक्यता असते. **अपंग व्यक्ती कायदा १९९५ नुसार**, "मतिमंदता याचा अर्थ एखाद्या व्यक्तीच्या मनाचा विकास खुंटलेला किंवा अपूर्ण विकास झाल्याची स्थिती असा आहे आणि याचे प्रमुख लक्षण म्हणजे बुद्धिमत्तेची अपसामान्यता हे आहे आणि हे लक्षण अठरा वर्षाच्या आतील मुलांचे असते" (सहानी रामशाकाल,२००४ :५७४४), मतिमंदत्वाची अनेक कारणे असू शकतात. त्यामुळे वैद्यकीय तज्ञ फक्त २५% घटनांमध्ये त्यांचं अचूक कारण सांगू शकतात. उर्वरित ७५% घटनांमध्ये ह्यांची कारणे अनुत्तरीतच राहतात. ज्या गोष्टीमुळे मेंदूला इजा होते किंवा ज्या घटनेमुळे मेंदूची वाढ होण्यात किंवा परिपक्व होण्यास बाधा येते. अशा सर्व घटनांमुळे मतिमंदत्त्व येऊ शकते. बाळाच्या जन्मापूर्वी, बाळाच्या जन्मावेळी आणि जन्मानंतर हे घडू शकतं गरोदर स्त्रीचे वय, आरोग्य आणि आहार विषयक सवयी इत्यादींचा प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष परिणाम बाळाच्या वाढीवर होत असतो आणि म्हणूनच गरोदर स्त्रियांनी आणि पर्यायांनी तिच्या उदरात वाढणाऱ्या बाळाची काळजी घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. अशा मतिमंदत्वास कारणीभूत असणारी सभोवतालच्या कारणांचा मागोवा घेणे फार महत्वाचे आहे.*

मुख्य शब्द :- *मतिमंदत्व, जन्मपूर्व अवस्था, गर्भधारणा, संसर्गजन्य आजार, गर्भपात, अपस्मार, हायपोक्सिया, रुबेला.*

प्रस्तावना : वातावरणातील कारणांमध्ये मानसिक व सामाजिक कारणे येतात. ज्यामध्ये गर्भधारणा, गर्भावस्था, प्रसुती आणि प्रसूती नंतरची असणारी कारणे यामध्ये समाविष्ट होतात. आणि ही कारणे सभोवतालच्या वातावरणातील समस्येमुळे निर्माण होतात. अशी वातावरणातील कारणे यामध्ये शरीराच्या स्वास्थ्याचा ज्यावर व्यक्तींचे नियंत्रण काही प्रमाणात किंवा काही नियंत्रण नसते. या कारणांना सामाजिक आणि भौतिक कारणही म्हटले जाते. अपंगत्व हे सामाजिक व पर्यावरणाचा प्रश्न, आकांक्षा आणि नियोजनाचे कार्य आहे जे विशिष्ट सामाजिक- सांस्कृतिक कारणांशी जोडलेले आहे. मानवाची विचार करण्याची पद्धत, मानलेल्या गोष्टी, श्रद्धा, अंधश्रद्धा या धारणेतून समाजाला सामाजिक वातावरणामध्ये अक्षमता निर्माण करायला भाग पाडतात. उदा. अक्षमता व्यक्तीला सामाजिक वातावरणात समस्या निर्माण करत असते. जेव्हा व्यक्तीला आपले कार्य करणे गरजेचे आहे असे वाटते तेव्हा अक्षमता ही शारीरिक व मानसिक योग्यतेला कमी करते यामध्ये भौतिक वातावरण, समस्या जसे की डोक्याला मार लागणे, आजारी पडणे या क्रियामधून व्यक्तीला अक्षमता येते आणि हीच अक्षमता व्यक्तीला त्या समस्येमध्ये घेऊन जाते. ज्यामध्ये व्यक्तीचा ऱ्हास व क्रियात्मक हालचालींना विरोध केला जातो. खऱ्या अर्थाने खालील प्रमाणे होणाऱ्या टप्प्यांमधून होणाऱ्या समस्येमुळे व काळजी न घेतल्यामुळे मुले ही मतिमंद होत असतात. कुटुंब, समाज यांच्या श्रद्धा, अंधश्रद्धा, शारीरिक, मानसिक अवस्था, वातावरण यामुळेही मतिमंदत्व येण्याची शक्यता असते. सामान्यपणे याबाबत खालील कारणे दिसून येतात.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

मतिमंदत्वास कारणीभूत असणारी सभोवतालच्या वातावरणातील कारणे या विषयाच्या अनुषंगाने प्रस्तुत शोधनिबंधात खालील उदिष्टांना अनुसरून अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

१) मतिमंदत्वाचा परिचय याचा अभ्यास करणे.

२) जन्मपूर्व अवस्थेतील किंवा गर्भधारणे पूर्वीच्या कारणांचा अभ्यास करणे.

३) जन्मापूर्वीची कारणे (गर्भावस्थेतील कारणे) यांचा अभ्यास करणे.

अभ्यास पद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंधसाठी दुय्यम साधनसामुग्रीचा वापर केला. यात मासिके, परिपत्रके, पुस्तके, प्रबंध, प्रकाशित आणि अप्रकाशित लिखाण , ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, संदर्भग्रंथ, इंटरनेट, वेबसाईट यांचा वापर केला आहे.

१) जन्मपूर्व अवस्थेतील कारणे किंवा गर्भधारणेपूर्वीची कारणे:-

स्त्रीची गर्भधारणा झाल्यापासून ते २८० दिवस किंवा नऊ महिने नऊ दिवसाचा कालावधी यास 'प्रसूतीपूर्व कालखंड' असे म्हणतात. यालाच 'जन्मपूर्व अवस्था' असे म्हणतात. या २८० दिवसांच्या कालावधीत खालीलपैकी कोणताही दोष उद्भवल्यास जन्मलेल्या बाळांमध्ये मतिमंदत्त्व येण्याची शक्यता वाढते असे मतिमंदत्व येण्याची कारणे खालील प्रमाणे आहेत. (शाक्य पी.जे.,२००७ :११४)

अ) १८ वर्षापेक्षा कमी वय असणाऱ्या स्त्रीचे मातृत्व.

ज्यावेळी गर्भधारणा होण्याच्या वेळी आईचे वय अठरा वर्षापेक्षा कमी असल्यास त्या गर्भधारणेतून जे बाळ जन्मते त्यास मतिमंदत्व येण्याची शक्यता वाढते. कारण या अठरा वर्षापर्यंत एका बाळाला जन्म देण्यासाठी स्त्रीमध्ये जी परिपक्वता, क्षमता हवी असते ती १८ वर्षे पूर्ण झालेल्या स्त्रियांमध्ये आलेली असते. या आईचे मूळ अपरिपक जन्मते, यामुळे सारखा सारखा गर्भपात करणे, कमी वजनाचे मूल, पूर्ण दिवस भरण्याआधीच बाळाचा जन्म होणे, रंगसुत्रांमध्ये विसंगती होऊन बाळ मतिमंद होण्याची शक्यता वाढते त्यामुळे अठरा वर्षापेक्षा कमी वयाच्या स्त्रियांना गर्भधारणा झाल्यास त्यातून उद्भवणाऱ्या बाळांमध्ये मतिमंदत्त्व येण्याची शक्यता जास्त वाढते. (रेड्डी जी. लोकनंदा., मालिनी जे. सुजाता., आणि कुसुमा ए., २००४ : ३१)

आ) मातेचे वय ३५ वर्षापेक्षा जास्त असणे.

१८ वर्षानंतर स्त्रियांमध्ये परिपक्वता विकसित झालेले दिसून येते. हळूहळू वयानुसार स्त्री मधील परिपक्वता व क्षमता क्षीण होऊ लागते ३५ वर्षाच्या स्त्रियांमध्ये गर्भनिकोप वाढीसाठी लागणारे अंतरिक वातावरण तयार करू शकत नाही. त्यामुळे ३५ वर्षाच्या स्त्रियांना गर्भधारणा झाल्यास त्यातून जन्मणाऱ्या बाळांमध्ये मतिमंदत्व येण्याची शक्यता वाढते. या अवस्थेत स्त्रियांचा गर्भाशय शिथिल होतो सुयोग्य व चांगले मूल जन्मण्यासाठीची गर्भधारणा योग्य स्थितीमध्ये राहत नाही. यामध्ये प्रसूती होताना अडचण, मुलाचा विलंबाने जन्म, रंगसूत्रे आणि भौतिक विसंगती अशा मुलांमध्ये घडून आल्यामुळे अशी मुले मतिमंद म्हणून जन्म घेतात.

इ) मातेचे कुपोषण व आरोग्याच्या तक्रारी.

जेव्हा आईचे आरोग्य खालावते किंवा तिच्या आरोग्याच्या तक्रारी वाढतात तेव्हा ती संतुलित आहार किंवा पौष्टिक आहार घेऊ शकत नाही अशा वेळची गर्भधारणेची स्थिती योग्य असत नाही आणि अशावेळी जर गर्भ पोटात राहिला तर या बाळाचा विकास होऊ शकत नाही. वाढ योग्य होत नाही यामुळे सुद्धा मतिमंदत्त्व व कुपोषण झालेले मूल होण्याचा धोकाही वाढू शकतो. (शर्मा अलोक, एम. एस., एम. सी. एच., २०१७ : ४७)

ई) मातेस संसर्गजन्य आजार असल्यास.

स्त्रियांना गर्भधारणा झाल्यापासूनच्या (प्रसूतीपूर्व) कालावधीत कोणत्याही प्रकारचे संसर्गजन्य आजार जसे की गोवर, कांजिण्या, कावीळ इत्यादी झाल्यास जन्मणाऱ्या बाळाला मतिमंदत्त्व होण्याची शक्यता वाढते. (सिंह जगत, २००७ :२३)

उ) कुटुंबामध्ये मतिमंदत्त्वाचा वारसा किंवा इतिहास असल्यास.

जर कुटुंबामध्ये मागच्या पिढीमध्ये किंवा सध्याचे पिढीमध्ये आई किंवा वडिलांपैकी कोणी व्यक्ती मतिमंद असेल तर किंवा आईच्या किंवा वडिलांच्या मागच्या वारशात कोणी व्यक्ती मतिमंद असेल तर अशा व्यक्तीला होणारे मुल मतिमंद होण्याचा धोका हा अधिक असू शकतो असे वैद्यकीय तज्ञांचे म्हणणे आहे.

ऊ) स्त्री व पुरुष यांचे रक्तगट एकच असल्यास.

जेव्हा पती किंवा पत्नी हे एकाच नात्यातील असतील म्हणजेच रक्तसंबंधित असतील ज्यामध्ये आते-मामे, मावस – भाऊ, चुलत- भाऊ, जवळच्या नात्यातील, एकाच रक्तगटाशी मिळते जुळते रक्त असल्यास अशांना होणारे मुल मतिमंद होण्याचा धोका अधिक असतो. (सिंह जगत, २००७ :२२)

ए) विषबाधा झाली असल्यास.

प्रसूतीपूर्वी आईला कोणत्याही प्रकारची विषबाधा झाली असल्यास कारण गर्भाशयात अशा विषाचा प्रभाव होणाऱ्या बाळाला परिणाम करतो अशा मातेला होणारी मुलेही मतिमंद होऊ शकतात. (शर्मा अलोक, एम. एस., एम. सी. एच., २०१७ : ४७)

ऐ) व्यसनाधीनता.

जेव्हा जी स्त्री गर्भधारणा करते अशा व्यक्तीला जर मादक पदार्थ, धूम्रपान, तंबाखू, दारू, बिडी, सिगारेट अशा व्यसनांची सवय असेल तर या व्यसनांच्या प्रभावामुळे मुलाला मतिमंदत्व येते कारण अंमली पदार्थांच्या सेवनाने जन्मणाऱ्या बाळाच्या मेंदूला इजा होऊन त्या बाळात मतिमंदत्त येऊ शकते.

ओ) गर्भपात किंवा वांझपणा असल्यास.

ज्या स्त्रीला गर्भातील बाळ हवे नसल्यास किंवा जर गर्भापात करण्याचा प्रयत्न केला असल्यास आणि जर यामुळे गर्भापात होऊ शकला नाही तर मात्र त्या बाळांच्या मेंदूला इजा होऊन त्याला मतिमंदत्त्व येऊ शकते. तसेच काही काही स्त्रियांना लवकर मूल होत नाही तेव्हा वांझपणा घालवण्यासाठी औषध व गोळ्या खातात याचाही परिणाम शरीरावर होऊन त्या अर्भकालाही त्याचा परिणाम भोगावा लागतो. यानंतर होणाऱ्या मुलाला मतिमंदत्व येवू शकते.

औ) अनुवंशिकता किंवा वंशपरंपरा असल्यास.

याचे कारण खऱ्या अर्थाने जैववैज्ञानिक आहे. अनुवंशिक विकार आणि गुणसूत्र विकार यामुळे सदोष भ्रूण गर्भधारणेचा धोका देखील अधिक असतो. यामध्ये बाळाचे आई-वडीलच जर मतिमंद असतील किंवा पूर्वीच्या सात पिढ्यांमध्ये कोणी व्यक्ती मतिमंद असेल तर याही पिढीमध्ये बाळ मतिमंद होण्याचा धोका अधिक असतो. अशी परिस्थिती ही तीन प्रकारच्या अनुवंशिक विकृतीमधून उद्भवली जाते त्यामध्ये - १)गुणसूत्र विकृती २)आनुवंशिक विकृती ३) बहुआनुवंशिक विकृती.

क) 'क्ष' किरण तपासण्या.

गर्भ वाढवत असताना खास करून गर्भधारणेपासूनच्या सुरुवातीच्या तीन महिन्यांमध्ये पोटाचे क्ष किरण काढल्यास गर्भात असलेल्या बाळाच्या मेंदूला इजा होऊ शकते.यामुळे बाळाला मतिमंदत्व येऊ शकते. (पेशावारीया रिटा, मेनन डी. के.,गांगुली राहुल, रॉय सुमित, पिल्ले राजम पी., गुप्ता आशा, होरा आर. के., १९९६ : ८)

ख) जन्मजात एचआयव्ही संक्रमण.

माता एचआयव्ही बाधित असेल तर मुलामध्येही संक्रमण होऊन मतिमंदत्व येण्याचा धोका वाढतो असे अभ्यासातून स्पष्ट झालेले आहे. (शर्मा अलोक, एम. एस., एम. सी. एच., २०१७ : ४७)

२) जन्मापूर्वीची कारणे. (गर्भावस्थेतील कारणे)

या अवस्थेला जन्मापूर्वीची अवस्था किंवा प्रसूती पूर्वीची स्थिती असे सुद्धा म्हटले जाते. या कारणांमध्ये गर्भधारणेपासून ते प्रसूतीपर्यंतच्या काळाला यामध्ये गृहीत धरले जाते. याचा कालावधी ९ महिन्यांचा असतो. जेव्हा मूल मातेच्या उदरात असते त्यावेळी खालील वातावरणातील कारणे मतिमंदत्त्वाला जबाबदार ठरणारी कारणे म्हणून त्यांच्याकडे आपण पाहतो.

अ) गर्भावस्थेमध्ये आजारांचे किंवा रोगांचे संक्रमण झाल्यामुळे.

गर्भधारणा झाल्यानंतर सुरुवातीच्या तीन महिन्यातच आईला रोगाचा संसर्ग झाल्यास गर्भातील बाळाला याचा परिणाम भोगावा लागतो. जर गर्भवती मातेलाच तीन महिन्यातच रूबेला, जर्मन गोवर, एन्फ्लुएंजा, हर्पिस आणि टी.बी. अशा रोगांची लागण झाल्यास गर्भातील मुलांच्या मेंदूला हानी पोहोचते आणि यामुळे अशा मुलाला मतिमंदत्त्व येऊ शकते. तसेच आईलाच जर मधुमेह, उच्च रक्तदाब, हायपोथॉयराडीझम, मूत्रपिंड, किडनी समस्या अशा आजारी व्यक्तीमुळेही गर्भात वाढणाऱ्या मुलाच्या मेंदू व शरीराची हानी होते यामुळे सुद्धा मतिमंदत्व येऊ शकते. (रेड्डी जी. लोकनंदा., मालिनी जे. सुजाता., आणि कुसुमा ए., २००४:२९)

आ) डॉक्टरांच्या सल्ल्याशिवाय आपल्या मनानेच औषधे सेवन केल्यास.

गरोदर महिलेकडून घेतलेले कोणतेही औषध हे बाळाच्या रक्तामध्ये प्रवेश करते. अशा प्रकारे गर्भावस्थेवेळी जर त्या महिलेला आरोग्याची समस्या असेल तर त्याची काळजी घेतलीच पाहिजे पण काही स्त्रिया डॉक्टरांच्या सल्ल्याशिवाय उच्च

दाबाचे औषध घेतल्यास त्याचे वाईट परिणाम गर्भातील बाळावर होऊ शकतात यासाठी डॉक्टरांना आधीच सांगितले पाहिजे की ही महिला गर्भवती आहे की ज्यामुळे ते डॉक्टर चांगले इलाज व औषधे देतील. कोणत्याही परिस्थितीत गर्भवती महिलेला जरी ताप, सर्दी, खोकला असला तरी अशा साध्या गोष्टीमुळे आजारी असला तरी डॉक्टरांच्या सल्ल्याशिवाय औषधोपचार घेता कामा नये जर आपल्या मनानेच औषधे घेतली तर त्यामुळे जन्मना-या बाळात मतिमंदत्त्व येऊ शकते. (सिंह जगत, २००७ :२९)

इ) गर्भपात करण्याचा प्रयत्न केल्यास.

प्रशिक्षण न झालेल्या सुईणी किंवा मांत्रिक यांच्या द्वारे गर्भपात करण्याचा प्रयत्न केल्यास गर्भातील असणा-या बाळाला आणि आईला हे दोघांनाही घातक असते. ज्यावेळी गर्भावस्थेमध्ये हे बाळ नको असल्यास गर्भपात करण्याचा प्रयत्न केल्यास जर गर्भपात होऊ शकला नाही तर मात्र या बाळाच्या मेंदूला किंवा पेशींना इजा होऊन त्यास मतिमंदत्त्व येऊ शकते.

ई) गर्भपात संभावना असल्यास.

ज्यावेळी आईला अचानक गर्भपात किंवा रक्तस्त्राव सुरू झाला तर या गर्भावस्थेदरम्यान डॉक्टरांच्या निरीक्षणाखाली आणि सल्ल्याची गरज या मुलाला असते यामुळेही मतिमंदत्त्व बाळाला येऊ शकते.

उ) संतुलित आहाराचा अभाव.

गर्भवती महिलेला संतुलित, पौष्टिक आणि पुरेसा आहार न मिळणे हे सुद्धा एक कारण मुलांच्या मतिमंदत्वाला जबाबदार ठरू शकते, गरोदर महिलेला आपल्या शरीराबरोबरच गर्भातील बाळाच्या वाढीसाठी तिच्या आहारातून अतिरिक्त मात्रेमध्ये कार्बोदके, प्रोटीन, विटामिन आणि खनिजे अशा द्रव्यांची गरज असते. गरोदर महिलेला लोह, रक्तवाढीसाठी पॉलिक ॲसिड कमी झाल्यामुळे एनिमिया आणि आणखी सकस आहाराच्या अभावी गर्भात वाढणा-या बाळाला मानसिक मंदपणा, वाढीमध्ये सुद्धा मतिमंदपणा आणि इतर आणखीन आजार सुद्धा होऊ शकतात. (सिंह जगत, २००७ :२३)

ऊ) अपस्मार किंवा फीटस आल्यास.

प्रसूतीपूर्वी या अवस्थेत आईला फिट्स येत असतील तर आईला कमी प्रमाणात प्राणवायू मिळतो यामुळे या अवस्थेत गर्भाशयातील आपत्यालाही(बाळालाही) कमी प्राणवायू मिळतो परिणामी गर्भाशयातील अपत्याच्या मेंदूला इजा होऊन मतिमंदत्व येऊ शकते.

ए) हायपोक्सिया झाल्यास.

गरोदर असताना थोड्या वेळासाठी आईची श्वसन घेण्याची क्रिया बंद झाल्यास म्हणजे हायपोक्सिया झाल्यास त्याचे विपरीत परिणाम बाळाला मिळणा-या ऑक्सिजनच्या पुरवठ्यावर होतो अशावेळी त्या गर्भाशयात असणा-या बाळाच्या मेंदूमधील पेशी मृत होऊ शकतात व त्यातून मतिमंदत्व बाळाला येऊ शकते. (शाक्य पी.जे., २००७ :११५)

ऐ) रक्तामधील भिन्नता.

रक्तातील (Rh) विसंगतीमुळे सुद्धा बाळांमध्ये मतिमंदत्त्व येऊ शकते.रक्तामध्ये प्रोटीन असतात ज्याला आर. एच. फॅक्टर असे म्हणतात. हे रक्तामध्ये असते तेव्हा हे रक्त 'Rh पॉझिटिव्ह' प्रकारचे रक्त म्हणतात. जेव्हा हे रक्तामध्ये प्रोटीन नसते तेव्हा ते रक्त 'Rh निगेटिव्ह' प्रकारचे म्हटले जाते. अशाप्रकारे Rh विसंगती अशी ही अवस्था आहे . जेव्हा गरोदर महिलेचे रक्त 'Rh निगेटिव्ह' असते आणि गर्भातील बाळाचा रक्त प्रकार 'Rh पॉझिटिव्ह' असतो. जेव्हा असे होते तेव्हा गुंतागुंत निर्माण होते अशा स्थितीमध्ये पहिल्या वेळी होणारे मुल सुरक्षित असते पण त्यानंतर होणा-या दुसऱ्या गरोदरपणात याचा धोका हा वाढतो कारण दुसरे अपत्य जर 'Rh पॉझिटिव्ह' असेल आणि आईचे रक्त 'Rh पॉझिटिव्ह' असल्यामुळे या बाळाला मेंदूस हानी होणे, मतिमंदत्व येणे, हृदयामधील पेशींची हानी आणि कधीकधी बाळाच्या मृत्यूलाही ही कारणे जबाबदार ठरू शकतात. यामुळे गर्भधारणेपूर्वी अशा महिलांनी त्यांचा रक्तगट जाणून घेणे आवश्यक आहे. कारण पहिले 'Rh पॉझिटिव्ह' बाळ जन्मल्यानंतर 'Rh निगेटिव्ह' आईला लसीकरण केले जाते त्यामुळे दुसऱ्या मुलाला Rh विसंगतीमुळे होणा-या हानीपासून टाळता येते.

ओ) एकाच वेळी दोन पेक्षा अधिक मूले किंवा जुळी.

गर्भाशयामध्ये सगळ्यात मोठा धोका हा आहे की दिवस भरण्यापूर्वीच प्रसूती होणे म्हणजे गरोदरपणाचा काळ ३७ आठवड्यापेक्षा कमी असतो. वेळेपूर्वी जन्म झालेल्या मुलांच्या महत्त्वाच्या समस्या या आहेत की अशा मुलांचे वजन कमी

असते, अशा मुलांना कावीळ होते आणि अशा मुलांच्या पेशी मध्ये सुद्धा विसंगती आढळून येते यामुळे अशा मुलांमध्ये मतिमंदत्व येऊ शकते.

औ) प्रदूषित घटक

वातावरणातील प्रदूषक गर्भामध्ये वाढ होणाऱ्या बाळाला हानिकारक होऊ शकतात. ज्यामध्ये पारा, शिसे आणि इतर रसायनामुळे ज्या महिला गरोदरपणात धुरांच्या लोंढ्यामध्ये, कारखान्यातील धुरामुळे, सामानामुळे ज्यामध्ये शिसे, धुरावाटे नाकातून शरीरात घुसते. याचप्रमाणे जुन्या घरातील भिंतीला लावलेल्या पेंटच्या फोफड्यामुळे अशा कायम प्रदूषित घटकांमुळे गरोदर महिलेच्या बाळाला मेंदूची हानी होऊन विविध प्रकारचे शारीरिक आजार सुद्धा होऊ शकतात.

क) अपघात झाल्यास.

गर्भवती महिलेला कधी कधी जास्त वजन उचलण्याने, जास्त काम केल्यामुळे, कशावरून तरी पडल्यामुळे, पोटाला मार बसल्यामुळे, अपघात झाल्यास, गर्भामध्ये वाढणाऱ्या बाळाच्या मेंदूलाही मार लागू शकतो त्यामुळे अशा बाळाच्या मेंदूला इजा होऊन त्या बाळांमध्ये मतिमंदत्व येऊ शकते.

ख) मानसिक ताण तणाव.

आई जर मानसिक आजाराने ग्रस्त असेल, घरामध्ये ताण-तणावाचे वातावरण असेल, सासू-सासरे, दिर- भावजय यांच्यातील ताण-तणाव होत असतील तर मात्र ही महिला गंभीर भावनात्मक तणावात राहते यामुळे अचानक रक्तस्त्राव होणे, आधीच प्रसूती आणि कमी वजनाचे मूल जन्मणे अशा समस्या निर्माण होऊ शकतात. बाळाचे दिवस पूर्ण होण्याआधीच बाळाचा जन्म होणे, कमी वजन जन्मतः असणारी मुले ही मतिमंदत्त्वाबरोबरच आणखीन काही समस्या त्यांना भेडसावू शकतात.

ग) आईला रूबेलाची(जर्मन गोवर), नागीण (हर्पिस), उपदंश (सिफिलीस), सी.एम.व्ही. आणि टॉक्सोप्लास्मोसीसची लागण झाल्यास.

आई गरोदर असताना जर तिला रूबेला नावाच्या विषाणूची लागण झाल्यास तो विषाणू आईच्या वारेवाटे बाळाच्या मेंदूत जातो व तो मज्जापेशीवर आघात करतो यामुळे बाळाला मतिमंदत्व येऊ शकते. पहिल्या तीन महिन्यात गरोदरपणाच्या काळात जर रूबेला झाला तर याच बरोबर हार्पिस या रोगामुळेही मेंदूला हानी पोहोचते. यामुळे या बाळाला मतिमंदत्व येवू शकते. (पेशावारीया रिटा, मेनन डी. के., गांगुली राहुल, रॉय सुमित, पिल्ले राजम पी., गुप्ता आशा, होरा आर. के., १९९६ : ८)

घ) आईला मधुमेह झाल्यास.

गरोदरपणात आईच्या रक्तातील साखरेचे प्रमाण वाढल्यास म्हणजेच हायपरग्लाक्सेमीया झाल्यास किंवा साखरेचे प्रमाण कमी झाल्यास हायपोग्लासेमिया झाल्यावरही त्याचे विपरीत परिणाम गर्भातील बाळावर होऊन बाळाला मतिमंदत्व येऊ शकते.

सारांश :

मतिमंद व्यक्ती ही जन्मताच किंवा इतर कारणाने मतिमंद म्हणून जगत असते. यामध्ये अनुवंशाने रंगसुत्रातील अपसामान्यता, गुणसूत्रातील अपसामान्यता याचबरोबर मातेचे वय, मातेचे आजार, असंतुलित आहार, चुकीच्या औषधांचा वापर इत्यादी कारणाने मतिमंदत्व येत असते. एकच एक कारण ठामपणे याबाबत सांगता येत नाही. त्यामुळे कमी अधिक प्रमाणात अनेक कारणे मतिमंदत्वास कारक ठरतात असा निष्कर्ष उपरोक्त विवेचनातून निघतो.

संदर्भ :

१. सहानी रामशाकाल, (२००४), 'मानसिक मंदता प्रकृति, आवश्यकताएँ एवं पहचान', इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ इमर्जिंग ट्रेंड्स इन सायन्स अँड टेक्नॉलॉजी, पृ. क्र. ५७४४.
२. शाक्य पी.जे., (२००७), 'स्पेशल एजुकेशन ऑन पर्स्पेक्टिव ऑफ मेडिकल अँड एजुकेशन', उनि. पृ. क्र. ११४.
३. रेड्डी जी. लोकनंदा., मालिनी जे. सुजाता., आणि कुसुमा ए., (२००४), 'मेंटल रिटार्डेशन एज्युकेशन अँड रिहॅबिलेशन सर्विसेस', उनि., पृ. क्र. ३१.
४. शर्मा अलोक, एम. एस., एम. सी. एच., (२०१७), 'मुलांमधल्या शारीरिक आणि बोधात्मक व्यंगाचे बहुविषयक व्यवस्थापन', उनि., पृ. क्र. ४७.

५. सिंह जगत, (२००७), 'मंदबुद्धी बालक', उनि., पृ. क्र. २३.
६. तत्रैव पृ. क्र. २२.
७. शर्मा अलोक, एम. एस., एम. सी. एच., (२०१७), 'मुलांमधल्या शारीरिक आणि बोधात्मक व्यंगाचे बहुविषयक व्यवस्थापन', उनि., पृ. क्र. ४७.
८. पेशावारीया रिटा, मेनन डी. के.,गांगुली राहुल, रॉय सुमित, पिल्ले राजम पी., गुप्ता आशा, होरा आर. के., (१९९६), 'मुव्हिंग फॉरवर्ड', मानसिक राष्ट्रीय विकलांग संस्थान सिकंदराबाद, पृ. क्र. ८.
९. शर्मा अलोक, एम. एस., एम. सी. एच., (२०१७), 'मुलांमधल्या शारीरिक आणि बोधात्मक व्यंगाचे बहुविषयक व्यवस्थापन', उनि., पृ. क्र. ४७.
१०. रेड्डी जी. लोकनंदा., मालिनी जे. सुजाता., आणि कुसुमा ए., (२००४), 'मेंटल रिटार्डेशन एज्युकेशन अँड रिहॅबिलेशन सर्विसेस', उनि., पृ. क्र. २९.
११. सिंह जगत, (२००७), 'मंदबुद्धी बालक', उनि., पृ. क्र. २९.
१२. तत्रैव पृ. क्र. २३.
१३. शाक्य पी.जे., (२००७), 'स्पेशल एजुकेशन ऑन पर्स्पेक्टिव ऑफ मेडिकल अँड एजुकेशन', उनि., पृ. क्र. ११५.
१४. पेशावारीया रिटा, मेनन डी. के., गांगुली राहुल, रॉय सुमित, पिल्ले राजम पी., गुप्ता आशा, होरा आर. के., (१९९६), 'मुव्हिंग फॉरवर्ड', उनि., पृ. क्र. ८.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

रचनावादी शिक्षण पद्धती वर्गात अध्यापनामध्ये राबविण्यासाठी शिक्षकांना येणाऱ्या समस्या, आव्हाने व त्यावरील उपाय योजना

श्री राहुल आनंदराव चित्रकार,
कर्मवीर हिरे कला शास्त्र वाणिज्य व शिक्षण शास्त्र महाविद्यालय, गारगोटी

NCF 2005 पासून रचनावादी शिक्षण प्रक्रिया शिक्षणात समाविष्ट झाली पण त्यांची अंमलबजावणी म्हणावी तितक्या प्रमाणात होत नसलेली दिसून येते. याची अनेक कारणे आहेत परदेशात आणि भारतीय शैक्षणिक वातावरणात खूप मोठा फरक हेही यातील एक कारण असू शकते. अशा अनेक कारणांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न या प्रस्तुत शोधनिबंधात केला गेला आहे. संशोधकांनी यातील काही कारणे व शक्य असणारी उपाययोजना सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.

रचनावादी शिक्षण प्रक्रियेसाठी सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे शिक्षक होय. या शिक्षकासमोरील विविध आव्हानांची चर्चा पुढीलप्रमाणे करता येईल.

रचनावादी शिक्षण पद्धतीमध्ये शिक्षकांच्यासाठी अध्यापन शास्त्रामधील आव्हाने

या अध्यापन शास्त्रीय आव्हानांमध्ये शिक्षकांना विविध प्रकारच्या अडचणींना सामोरे जावे लागते उदाहरणार्थ पारंपारिक शिक्षण पद्धती पासून होत गेलेला बदल पारंपरिक शिक्षण पद्धतीतील व्याख्यान पद्धती, पाठांतर व शिक्षक-केंद्री पद्धतीतून विद्यार्थी-केंद्रीय पद्धतीमध्ये जाणे हे फार मोठे आव्हान आहे. ज्या वर्गामध्ये ते शिकवतात,त्या वर्गामध्ये आतापर्यंत शिकत आलेली विद्यार्थी या पारंपारिक शिक्षण पद्धती मधून आलेले आहेत. त्यांच्या मानसिकतेमध्ये बदल करणे हे खूप मोठे आव्हान आहे.

शिक्षकांच्या साठी अध्यापन शास्त्रामधील रचनावादी पद्धतीने पाठ टाचण तयार करणे हे क्लिष्ट व अडचणीचे काम आहे .रचनावादी पाठ टाचण्यामध्ये त्याच्या बदलणाऱ्या भूमिकेनुसार आवश्यक साधनसामग्री, वर्गखोली रचना, विद्यार्थी मानसिकता ईत्यादि यांचा विचार करून पाठ टाचण तयार करावे लागते.

मुक्त पद्धतीने, जिज्ञासा व पृच्छा पद्धतीने शिक्षण प्रक्रिया व्यवस्थापन करणे हे तसे अवघड काम शिक्षकाला करावे लागते. भारतीय पद्धतीमध्ये विद्यार्थ्यांनी मोकळेपणाने पृच्छा करणे घडत नाही. याबरोबर शिक्षकाने मुक्त प्रश्न विचारल्यानंतर वर्गामध्ये होणारी देवाण-घेवाण, आवाज ,गोंधळ इत्यादी गोष्टींचे व्यवस्थापन करणे कठीण आहे.

शिक्षण केंद्रीय पद्धतीमध्ये वर्गाची रचना पाठाचे नियोजन व प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यामध्ये एकसूत्रता असते ,तशी सूत्रबद्धता रचनावादी शिक्षण प्रक्रियेमध्ये आढळत नाही. यामुळे वर्गातील पाठ नियोजन, बैठक व्यवस्था व घडणाऱ्या क्रिया-प्रतिक्रिया यांच्यामधील लवचिकता संतुलन करणे हे एक प्रकारे आव्हानच ठरते.

विद्यार्थ्यांची मूल्यमापन करणे त्यासाठी आवश्यक साधने वापरणे हे कठीण काम शिक्षकाला करावे लागते. त्याला मिळालेल्या प्रशिक्षणानुसार अध्यापनेत्तर चाचणी हे एकमेव मूल्यमापनाचे साधन त्याला माहीत असते. रचनावादी शिक्षण प्रक्रियेमध्ये अनेक प्रकारे मूल्यमापन करावे लागल्यामुळे त्याला यासाठीचे प्रशिक्षण घेणे बंधनकारक ठरते व हे प्रशिक्षण उपलब्ध होईलच असे सांगता येत नाही.

रचनावादी शिक्षण पद्धतीमध्ये शिक्षकांच्यासाठी वर्ग व्यवस्थापनामधील आव्हाने

रचनावादी शिक्षणक्रम लागू करताना शिक्षकासमोरील वेगवेगळ्या आव्हानांमध्ये वर्ग व्यवस्थापनामधील आव्हाने ही महत्त्वाची ठरतात.

वर्ग व्यवस्थापनाचे आव्हान मध्ये वर्गामध्ये शिस्त आणि सुव्यवस्था राखणे हे एक मोठे आव्हान आहे. भारतीय शिक्षण पद्धतीमध्ये वर्गातील मुलांची संख्या ५० ते ७० या दरम्यान असते. या वर्गाला उपक्रम देणे, प्रकल्प देणे ,चर्चा घडवणे, ब्रेनस्टॉर्मिंग करणे इत्यादी विविध प्रकारच्या शिक्षण प्रक्रियांचा उपयोग करतानावर्ग व्यवस्थापन करणे वर्गामध्ये शिस्त आणि सुव्यवस्था राखणे हे काम जोखमीचे ठरते.

मोठ्या संख्येच्या वर्गामुळे विद्यार्थ्यांमधील दिले जाणारे घटक कार्य आणि त्यांच्यामध्ये सहयोग निर्मिती करणे त्यासंबंधीची व्यवस्थापन करणे हे एक मोठे आव्हान शिक्षकासमोर असते. भारतीय परिस्थितीमध्ये गटकार्यासाठी आवश्यक असणारी साधनसामग्री कमी असल्यामुळे गोंधळाची स्थिती निर्माण होण्याची शक्यता असते.

भाषणामध्ये शिक्षण पद्धतीमध्ये निर्माण होणाऱ्या साधनसामग्री चा तुटवडा वर्ग व्यवस्थापन वर्गातील साधनांची अनूपलब्धता,विजेचा तुटवडा व भारनियमान अशा अनेक कारणामुळे शिक्षकाला व्यत्यय येत असतो. येणारा हा व्यत्यय कमी करणे हे एक मोठ्या आव्हान ठरते.

रचनावादी शिक्षण पद्धतीतील विद्यार्थ्यांचा सहभाग व सहयोग याविषयी त्याला खूपच नियोजन करावे लागते. या पद्धतीसाठी विद्यार्थ्यांची पारंपारिक मानसिकता अडचणीची ठरते . याचप्रमाणे गर्दीचे वर्ग ही एक मोठी समस्या ठरते. विद्यार्थ्यांचा सहभाग हा विविध उपायोजन करून जास्तीत जास्त घेणे गरजेचे ठरते.

वर्ग व्यवस्थापनामध्ये विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गरजा आणि क्षमता हे रचनावादी शिक्षण पद्धतीने निश्चित करून त्यांच्या क्षमतामध्ये वाढ करणे हे एक मोठे आव्हान ठरते विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गरजा ठरवणे त्या निश्चित करणे त्यावर उपाययोजना करणे या प्रक्रिया पारंपारिक पद्धतीच्या तुलनेत खूप क्लिष्ट आहे.

रचनावादी शिक्षण पद्धतीमध्ये शिक्षकांच्यासाठी अभ्यासक्रम आणि मूल्यांकनासंबंधीची आव्हाने

शिक्षण विभागाने नेमून दिलेल्या म्हणजेच प्रमाणित केलेला अभ्यासक्रम व त्याची रचनावादी दृष्टीने संरेखन करणे हे एक शिक्षकांसाठी आव्हान ठरते, कारण निर्माण केलेला अभ्यासक्रम एका विशिष्ट वर्गाला डोळ्यासमोर ठेवून तयार केलेला असतो. परंतु ग्रामीण व दुर्गम भागामध्ये असणाऱ्या साधन सामग्री यांची उपलब्धता याचा विचार करून शिक्षकाला अभ्यासक्रम राबविणे विषयी आव्हानंतर सामना करावा लागतो.

रचनावादी तत्त्वांचा विचार करून अस्तित्वात असलेल्या मूल्यांकन चौकटीमध्ये त्याला रचनावादी अध्ययन अध्यापनाचे मूल्यांकन करणे गरजेचे ठरते यासाठी त्याला तारेवरची कसरत करावी लागते.

विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाचे मूल्यमापन करण्याची सध्याची पद्धत म्हणजे पारंपारिक चाचणी,सहामाही व वार्षिक परीक्षा आहे. यामधून रचनावादी शिक्षण प्रक्रियेचे मूल्यमापन करणे तसे कठीणच ठरते. यासाठी त्याला प्राप्त चाचण्यांमध्ये आवश्यक ते बदल घडवून,त्याचे मूल्यमापन करावे लागते.

पारंपारिक मूल्यांकन त्यासंबंधी असणारी साधने ही शिक्षक संघटनांच्या कडून वारंवार निर्माण केली जातात व वितरित केली जातात. परंतु रचनावादी शिक्षण प्रक्रियेच्या मूल्यांकनासाठी त्याला स्वत: प्रमाणीत मूल्यमापन प्रक्रियेचे व्यवस्थापन करावे लागते.

रचनावादी शिक्षण प्रक्रियेमध्ये असणारी आव्हाने उदाहरणार्थ वेळेचे बंधन पाळणे, साहित्य सामग्री यांची उपलब्धता करणे, वेळोवेळी येणारे प्रशासकीय आदेश पाळणे ,अशैक्षणिक कामे करणे, पालकांच्या न बदलणाऱ्या मानसिकतेवर विजय मिळवणे अशा अनेक समस्यांचा सामना शिक्षकाला करावा लागतो.

रचनावादी शिक्षण पद्धतीमध्ये शिक्षकांच्यासाठी ज्ञान आणि कौशल्य

ज्ञानरचनावादी अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेमध्ये शिक्षकांना येत असलेल्या समस्या किंवा आव्हानामध्ये शिक्षकाचे ज्ञान आणि कौशल्य हे सुद्धा प्रमुख आव्हान आहे.

रचनावादी शिक्षण प्रक्रियेमध्ये आवश्यक असणारे तात्विक ज्ञान, विविध सिद्धांत ,अध्ययन -अध्यापन प्रक्रियेमधल्या छोट्या मोठ्या गोष्टींची समज व त्यांच्या राबवणुकी संदर्भात आवश्यक ज्ञानाचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. हे ज्ञान घेण्यासाठी आवश्यक प्रशिक्षणाचा अभाव दिसून येतो.

रचनावादी शिक्षण प्रक्रियेसाठी असणाऱ्या वर्गामधील आवश्यक साधनसामग्री सुविधा व त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी आवश्यक कौशल्य यांचे विकसन यांचा अभाव विद्यमान शिक्षण पद्धतीत दिसून येतो. या सर्वावर मात करणे हे शिक्षकासमोरील एक मोठ्या आव्हान आहे.

रचनावादी शिक्षण प्रक्रियेमध्ये आवश्यक तेथे तंत्रज्ञानाचा वापर ही अनिवार्य गोष्ट आहे यासाठी आवश्यक साधन सामग्री ती हाताळण्यासंदर्भातील प्रशिक्षण यांची कमतरता शिक्षकाला त्यांच्या व्यवस्थापनाविषयी आव्हान निर्माण करते.

रचनावादी शिक्षण पद्धतीमध्ये आवश्यक असणारी नवनवीन संशोधने पद्धती तंत्रज्ञाने यांचा वापराविषयी अपडेट राहणे यासाठी आवश्यक प्रशिक्षण करणे हे शिक्षकासमोरील सर्वात मोठे आव्हान आहे.

ग्रामीण व दुर्गम भागामध्ये रचनावादी शिक्षण प्रक्रिया राबवणे हे विद्यार्थी पालक समाज शाळा व्यवस्थापन यांच्या दृष्टीने खूप कठीण व न जमण्याजोगे कार्य आहे. त्यामुळे त्या आव्हानांच्यावर मात करून प्रश्नावली शिक्षण पद्धतीचे शिक्षण उपलब्ध करून देणे शक्य आहे, असा आत्मविश्वास निर्माण करणे ही मोठी समस्या दिसते .

रचनावादी शिक्षण प्रक्रियेसाठी आवश्यक संसाधने व समर्थनात्मक यंत्रणा यांचा अभाव

रचनावादी शिक्षण प्रक्रिया वर्गामध्ये राबवण्यासाठी शिक्षकासमोर प्रामुख्याने त्यासाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा व मर्यादित संसाधने यांचा अभाव ही खूप मोठी समस्या आहे. भारतीय परिस्थितीमध्ये खूपशा शाळांमध्ये अजून लाईट, पाणी ,स्वच्छता गृह या पायाभूत सुविधांचा अभाव दिसतो. या सर्वावर मात करून संगणक ,प्रोजेक्टर अशा मूलभूत सुविधांच्यासाठी शिक्षकाला संघर्ष करावा लागतो. व्यावसायिक विकासाच्या अत्यंत अपुऱ्या संधी सध्याच्या शिक्षणात शिक्षकांसाठी उपलब्ध होतात. विविध शैक्षणिक कामे व अशैक्षणिक कामे यामुळे त्याला स्वतःच्या व्यावसायिक कौशल्यामध्ये वाढ करणे कठीण होते.

शिक्षकाला आवश्यक कौशल्य ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी प्रशासकीय बाबी करून समर्थन मिळत नाही. त्यामुळे अत्यंत अपुऱ्या अशा ज्ञानावर त्याला अध्ययन अध्यापनाचे कार्य करावे लागते .याबरोबरच पालकांचा अत्यंत मर्यादित सहभाग आणि त्यांचे सहाय्य शिक्षण प्रक्रियेमध्ये लाभते. विद्यार्थ्यांचे शिक्षण आणि फक्त शिक्षकाची जबाबदारी असते अशा मानसिकतेमुळे विद्यार्थ्यांचा सहभाग मिळत नाही आणि त्यांच्या पालकांच्याकडून सहकार्य आवश्यक तेवढे मिळत नाही.

शिक्षण प्रक्रियेतील शिक्षकावर असणारा कामाचा अति प्रचंड ताण वेळेच्या मर्यादित सर्व गोष्टी करणे हे एक मोठे आव्हान शिक्षकासमोर उभे आहे.

रचनावादी शिक्षण पद्धतीमध्ये शिक्षकांसमोरील भावनिक व मानसिक आव्हाने

रचनावादी शिक्षण पद्धतीमुळे विविध प्रकारच्या समस्यांना शिक्षकाला तोंड द्यावे लागते उदाहरणार्थ पारंपारिक शिक्षण पद्धती सोडून या नवीन पद्धतीचा अवलंब केल्यामुळे पालक ,समाज, प्रशासन ई. चा होणारा विरोध त्याला सहन करावा लागतो.

शिक्षकाला विविध उपक्रम अध्यापन पद्धती अध्यापन नीती यांच्या वापरामुळे कधी कधी वर्ग नियंत्रण गमावण्याची भीती निर्माण होते. त्यामुळे येणारा तणाव त्याचे व्यवस्थापन करणे हे अवघड काम त्याला करावे लागते.

शिक्षकांची ***burnout stage*** हे एक मोठे आव्हान आहे, कारण बऱ्याच कालावधीनंतर शिक्षकाला बदल नकोसे असतात आहे. त्या ज्ञानावर अध्ययन अध्यापन प्रक्रिया राबवणे त्याला सोयीस्कर वाटते यामुळे शिक्षक स्वतःच तणावग्रस्त अवस्थेमध्ये जातो.

रचनावादी शिक्षण प्रक्रियेत स्वतःची कार्यक्षम शिक्षक म्हणून ओळख निर्माण करणे हे कठीण कार्य त्याला पार पाडावे लागते व होणाऱ्या टीकेला आणि संशयाला सामोरे जावे लागते .

रचनावादी शिक्षण प्रक्रिया राबवण्यात येणाऱ्या समस्या व आव्हाने यावरील उपाय योजना

रचनावादी शिक्षण प्रक्रिया राबवण्यासाठी थोडक्यात शिक्षकालावरील आव्हानांचा सामना करावा लागतो यासाठी काही धोरणे त्याला अवलंबणे गरजेचे आहे त्या संदर्भातील चर्चा पुढीलप्रमाणे-

वरील आव्हानांचा सामना करण्यासाठी शिक्षकाला वेळोवेळी आवश्यक तेवढी प्रशिक्षणाची उपलब्धता करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. यासाठी व्यावसायिक विकास व प्रशिक्षण संस्थांच्या बरोबर, विविध शिक्षक संघटना, एनजीओ यांनी पुढाकार घेणे गरजेचं आहे.

- शिक्षकाने एकमेकांच्या सहयोगाने नियोजन करून या संदर्भात विविध उपायोजना करून शैक्षणिक अध्ययन अध्यापन नीती ठरवल्या पाहिजेत , प्राप्त परिस्थितीमध्ये असणाऱ्या अडचणी किंवा समस्या व त्यावर मात करण्यासाठी एकत्रित चर्चा करून मार्ग काढले गरजेचे ठरते. या संदर्भात कृती संशोधनासारखी मार्ग वापरून कार्य करता येईल.

- रचनावादी शिक्षण प्रक्रिया टप्प्याटप्प्याने अंमलबजावणी करणे यासंदर्भात पालक सभा शिक्षक व प्रशासन यांच्या सभा यांचा उपयोग करून या प्रक्रियेची आवश्यक ज्ञान सर्वांना करून देणे गरजेचे आहे.
- शिक्षकाने स्वयं मूल्यांकन करून विमर्शि चिंतन करून आपल्याला आवश्यक अशा कौशल्यांचा सराव करणे ज्ञान घेणे व त्यांचा वर्गामध्ये उपयोग करणे गरजेचे ठरते.
- शिक्षकांनी प्रशासनास योग्य मार्गाने या संदर्भातील माहिती देऊन आवश्यक असणारी संसाधने उपलब्ध करून घ्यावी व प्रशासनाचे समर्थन प्राप्त करणे महत्त्वाचे आहे.
- पालक सभा पालक भेटी व समाजातील विविध उपक्रम यामध्ये भागीदार होऊन या नवीन शिक्षण पद्धतीची गरज भविष्यासाठी किती आहे ते स्पष्ट करणे. विद्यार्थ्याला 21 व्या शतकातील आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी त्यांचा उपयोग पटवून देणे गरजेचे ठरते.
- शिक्षकांनी वेळोवेळी त्या पद्धती संदर्भातील संशोधने कौशल्य यांच्या विषयी अपडेट राहणे महत्त्वाचे आहे त्यामुळे अध्ययन अध्यापन प्रक्रिया अधिक परिणामकारक करणे शक्य होईल.
- विद्यार्थ्यांच्या भूमिकेविषयी त्यांच्याबरोबर संवाद साधून त्यांना चिंतन करण्यासाठी व स्वयं -मूल्यांकन करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे महत्त्वाचे आहे.
- विद्यार्थ्यांना वेळोवेळी प्रोत्साहन देणे,प्रेरणा देणे व या पद्धतींच्या अंमलबजांविषयी मानसिकता करणे हे महत्त्वाचे ठरते.

एकंदरीत विचार करता शिक्षकासमोर अनेक आव्हाने आहेत. त्यांच्यावर उपाययोजना करणे त्यांची निराकरण करून रचनावादी शिक्षण प्रक्रिया वर्गामध्ये यशस्वीपणे राबविणे, विद्यार्थ्यांना नवनवीन अध्यापन पद्धतीचे ज्ञान योग्य पद्धतीने देणे, त्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे, ही कामे शिक्षकांनी करणे गरजेचे आहे. याबरोबरच योग्य त्या पद्धतीचे प्रशिक्षण घेऊन आपल्या अध्ययन-अध्यापन अधिक आकर्षक, प्रभावशाली करून विद्यार्थ्यांना विविध शैक्षणिक अनुभव द्यावे. प्रशासन,पालक,शासन अशा विविध घटकांची मानसिकता होण्यासाठी विविध प्रकारे प्रबोधन करणे महत्त्वाचे आहे. समस्या आव्हाने यांना धैर्याने तोंड दिले तर रचनावादी शिक्षण प्रक्रिया यशस्वीपणे राबवण्यात शिक्षकाला शक्य होईल असे वाटते.

संदर्भ:

1. *Brunner, J. S. (1996) The Culture of Education, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.*
2. *Brooks, M.G. (2001) In Search of Understanding: The case for Constructivist Classrooms, Prentice Hall*
3. *Edward de Bono, Think Before It's Too Late'. Vermilion, Embury Publishing, Random House Group Company, Britain, 2009.*
4. *Edward de Bono, 'Free Mind - A Lateral Thinking Approach, JAICO Publishing House, Mumbai, - 2008*
5. *Ghaye, T. (2010) Teaching and Learning Through Reflective Practice, Routledge, New York*
6. *Hardiman, M. (2012) The brain-Targeted Teaching Model, Corwin, California.*
7. *Moseley, David et al (2005). "Framework for Thinking A Handbook for Teaching and Learning", Cambridge University Press, Cambridge, UK.*
8. *McGregor, Debora (2007), "Developing Thinking; Developing Learning A Guide to Thinking Skills in Education" Vol. I and II, Open University Press, MC Graw-Hill, Berkshire, England,*
9. *Posner, G. (1996) Field Experience: A Guide to Reflective Teaching, 4th Edition, Longman Publishers, Newyork. Sharma, S. (Ed). (2006) Constructivist Approaches to Teaching and Learning*

10. Handbook for Teachers of Secondary Stage, New Delhi, NCERT Zeichner, K & Liston, D. (1996) Reflective Teaching An Introduction, Routledge New York.

11. शिक्षण परिवर्तनाची सामाजिक चळवळ :प्रा रमेश पानसे ,डायमंड पब्लिकेशन ,सदाशिव पेठ ,पुणे.

12. रचनावादी शिक्षण*:* रमेश पानसे*,* वितरक*,* ग्राम मंगल*,* पुणे कार्यालय ,कोथरूड .*(*२०१०*)*

13. मैत्री ज्ञान-संरचनावादशी*:* संपादक राजश्री बाम , सहसंपादक शीला कोलटकर ,निराली प्रकाशन *(*एप्रिल २०१३ *)*

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने व वाटचाल

प्रा.डॉ.विक्रमराव नारायणराव पाटील.
शंकरराव जगताप आर्टस अॅण्ड कॉमर्स कॉलेज, वाघोली (सातारा)

प्रस्तावना:-

भारतीय लोकशाही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही आहे. भारत हा वसाहतवादातून मुक्त झालेला देश आहे. नव स्वातंत्र्य देशानी भारताच्या नेतृत्वाखाली अलिप्तवादाचे धोरण स्वीकारले त्यामधील अनेक देशांनी लोकशाही स्वीकारली परंतु ती टिकवता आली नाही. ब्रिटीशांच्या संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार भारतीय विविधतेला पूरक होता म्हणून धर्मनिरपेक्ष लोकशाहीचा स्वीकार केला. देशात अनेक धर्म, अनेक पंथ, अनेक भाषा, अनेक चाली-रीती, अनेक जाती-उपजाती एकत्रित नांदत आहेत. विविधता हीच या देशाची शक्ती आहे आणि कमजोरीही आहे, या विविधतेला धर्मनिरपेक्षतेचे जोड देणे गरजेचे आहे. धर्मनिरपेक्षता, जाती निरपेक्षता, भाषा निरपेक्षता आणि लिंग निरपेक्षता हाच भारतीय संविधानाचा प्रमुख गाभा आहे.

संसदीय लोकशाहीच्या माध्यमातून निश्चित तत्वे, मूल्य, सिद्धांत याचा स्विकार केला आहे. कल्याणकारी राज्याच्या उद्दीष्टाने जनतेशी बांधिलकी जपत जनतेच्या निर्णय क्षमतेवर, विवेक बुद्धीवर संविधान कर्त्यांनी विश्वास व्यक्त केला आहे. लोकशाही ही केवळ शासनपध्दती नाही तर ती एक जीवन पध्दती आहे. व्यक्ती स्वातंत्र्य, मूलभूत हक्क, स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता पर्यायाने देशातील या तत्त्वाचे पालन करुन देशाचा पर्यायाने सर्व समाज घटकांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यास साहाय्य करणारी ती एक आदर्श शासन व्यवस्था आहे. भारतीय लोकशाहीला राजकीय लोकशाही बरोबरच सामाजिक व आर्थिक लोकशाही अभिप्रेत आहे. यातूनच भारतीय लोकशाही पुढे अनेक आव्हाने उभे राहिले आहेत त्याचा आपण अभ्यास करणार आहे.

संशोधनाचे उद्देश:

१) भारतीय लोकशाहीच्या पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.
२) भारतीय लोकशाही पुढील आव्हानांचा अभ्यास करणे.
३) भारतीय लोकशाहीच्या वाटचालीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती-

भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने व वाटचाल या शोधनिबंधाचा अभ्यास करण्यासाठी ऐतिहासीक संशोधन पध्दतीचा अभ्यास करण्यात आला आहे. यामध्ये दुय्यम साधनांचा उपयोग करण्यात आला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने लोकशाहीवरील विद्वान संशोधकांचे ग्रंथ, विविध नियतकालीके, वर्तमानपत्रे, विविध इंटरनेटवरील वेबसाईट, इत्यादीचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

भारतीय लोकशाही पुढे स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय व्यवस्थेतून जमातवाद, प्रादेशिकता वाद, भाषावाद, जातीयवाद, बेकारी, निरक्षरता ही आव्हाने उभी राहिली. या आव्हानांचा मुकाबला भारतीय संसदीय व्यवस्थेच्या माध्यमातून केला. त्यामध्ये प्रामुख्याने जमातवादाचे आव्हान भारतीय राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्षता, समता, न्याय ही मूल्य रुजवून कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. जातीयवाद कमी करण्यासाठी अनेक कायदे केले आहेत. निरक्षरता कमी करण्यासाठी भारतामध्ये मोठे प्रमाणात ग्रामीण भागात शिक्षणाची व्यवस्था जनजागृती या माध्यमातून हे आव्हान पेलण्याचा प्रयत्न केला आहे. भाषेवर आधारीत राज्य निर्माण केली. विविध उद्योग व्यवसायाच्या माध्यमातून बेकारी कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. राज्य घटनेतील नितीमूल्याच्या आधारे समतामूलक समाज निर्माण करण्याचे प्रयत्न झाले परंतु वरील विश्लेषण केलेली आव्हाने आजही काही प्रमाणात असल्याचे दिसून येते.

भारतीय लोकशाही पुढे राजकीय व्यवस्थेतून उभी राहिलेली अनेक आव्हाने आहेत. भारतीय लोकशाही प्रत्येक दशकात वेगवेगळे स्वरूप धारण करत होती त्यामुळे दशकनिहाय भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने समजून घेतली पाहिजेत या अर्थाने

भारतीय लोकशाही या प्रारूपाच्या अंतर्गत अहिंसात्मक लोकशाही, विकेंद्रित लोकशाही, सामाजिक लोकशाही, संसदीय लोकशाही, समाजवादी लोकशाही याची चर्चा राजकीय प्रक्रीयेमध्ये होत असते. घटनात्मक चौकट स्वीकारून मार्क्सवादी पक्षांनी घटनात्मक लोकशाहीला स्वीकारण्याचे उदाहरण पश्चिम बंगाल, केरळ इत्यादी राज्यात दिसून आले आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांना अपेक्षित असणारी सामाजिक लोकशाही, सामाजिक न्यायलक्षी लोकशाही किंवा सामाजिक आधारामध्ये बदल घडवून येणारी लोकशाही प्रक्रिया घडली नाही यामूळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पन्नाशीच्या दशकात लोकशाही पुढील विषमतेचे आव्हान नोंदविले होते. काँग्रेस पक्षाने नव्याने उद्याला आलेली पर्यायी लोकशाहीची संकल्पना समजून घेतली नाही. पन्नाशीच्या दशकात कल्याणकारी राज्य हा विचार स्वीकारला गेला परंतु त्यानंतर आर्थिक पेचप्रसंग हे आव्हान उभे राहिले. 1971 ते 1990 या वीस वर्षाच्या काळात लोकशाही केंद्रीत स्वरूपाची होती. काँग्रेस पक्षाची लोकशाही इतर पक्षांना मान्य नव्हती त्यामुळे बिगर काँग्रेस या प्रकारची लोकशाहीची एक कल्पना उदयाला आली. या गोष्टीची सुरुवात साठीच्या दशकात झाली होती. पश्चिम बंगाल, केरळ, तामिळनाडू या राज्यांमध्ये हा विचार स्वीकारला गेला या सर्व प्रक्रियेत नवीन लोकशाहीची संकल्पना घडत होती.

पहिल्या व दुसऱ्या टप्प्यात लोकशाहीतील भागीदारीच्या आणि लोकशाहीतील हक्कांचा प्रश्न पुढे आला होता. 'इतर मागासवर्गाच्या संदर्भात लोकशाहीतील भागीदारीचा आणि लोकशाहीतील हक्कांचा विचार सुरू झाला होता. घटनात्मक लोकशाहीची संकल्पना निश्चित करताना हा प्रश्न घटनापरिषदेत उभा राहिला होता. त्यानंतर दुसऱ्या टप्प्यात काकासाहेब कालेलकर आयोग नेमण्यात आला. या दोन टप्प्यांमध्ये राजकीय भागीदारीचे व हक्काचे आव्हान उभे राहिले होते परंतु यापेक्षा मोठे आव्हान सत्तरीच्या व ऐंशीच्या दशकात उभे राहिले. काँग्रेस पक्ष मध्यम मार्गी भूमिकेकडून वर्चस्वशाली भूमिकेकडे वळला होता. यामुळे काँग्रेस पक्षाची लोकशाहीची संकल्पना आणि नव्याने उदयास येणारी नवीन लोकशाहीची संकल्पना यामध्ये मेळ बसला नाही. (बहुजन लोकशाही, ओबीसीची लोकशाही संकल्पना) कारण काँग्रेसने व वर्चस्वशाली गटांची लोकशाही ही संकल्पना या काळात विकसित केली होती तर लोहिया गट न्याय आणि सामाजिक परिवर्तन या प्रकारची लोकशाही घडवत होते हे मोठे आव्हान लोकशाही समोर उभे राहिले.'[1]

राजकीय अर्थकारणाचा पेचप्रसंग तिसऱ्या टप्यामध्ये जास्त परिणाम करू लागला. शेतकरी वर्ग समाधानी नव्हता यामुळे शेतकरी संघटना स्थापन झाली. शेतकऱ्यांचे प्रश्न हे भारतीय लोकशाही पुढील एक महत्वाचे आव्हान म्हणून पुढे आले. ९०च्या दशकानंतर भारतीय लोकशाहीच्या पुढे राजकीय नवहिंदुत्ववाद हे नवीन आव्हान तिसऱ्या टप्यातील लोकशाहीपासून सुरु झाले. हिंदुत्वाने सांस्कृतिक क्षेत्राच्या बाहेर प्रत्येक क्षेत्रात आपला विस्तार सुरु केला विशेषतः मध्यम शेतकरी जाती, इतर मागासवर्ग अदिवासी समूह आणि अनुसूचित जाती अशा समाजगटांना हिंदू अस्तित्वभान आले हे मोठे आव्हान भारतीय लोकशाही पुढे उभे राहिले आहे.

लोकशाहीतील लोकांची जागा मध्यमवर्गाने व्यापली ही राजकीय प्रक्रिया घडत असतानाच मंडल आयोग आणि महिलांसाठी राखीव जागा या दोन पद्धतीने भारतीय लोकशाहीत एक सुप्त राजकीय क्रांती घडून आली. बिहार, उ. प्रदेश, कर्नाटक अशा राज्यामध्ये ओ.बी.सी.चा राजकीय सहवास हा मुद्दा लोकशाही संकल्पनेची नवीन आवृत्ती जन्माला आली. उत्तर प्रदेशात बहुजन लोकशाहीचे प्रारूप उदयास आले. या प्रारूपाचा समावेश देखील सहभाग प्रधान लोकशाहीत होतो याला आव्हान मध्यमवर्गीय लोकशाही प्रारूपाने दिले. या प्रक्रियेतून भारतीय समाज राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक पक्षांमध्ये विभागला गेला यातून प्रादेशिक पक्ष भारतात जन्माला आले यातून लोकशाही राजकारण आघाडयांच्या राजकारणात विभागले गेले. आघाड्यांच्या राजकारणातून सहभाग प्रधान लोकशाही प्रक्रिया विकसित होत गेली. बहुसंख्याकवादी लोकशाही प्रक्रिया देखील घडत होती नवहिदुत्व या अस्तित्वभानाच्या भोवती बहुसंख्याकवादी लोकशाही प्रक्रिया देखील घडवली गेली. मंडल विरुध्द कमंडलू अशी प्रक्रिया घडली. नवहिंदूत्व अस्तित्वभान व्यक्त करणारे प्रारूप उदयास आले.

आघाडयांचे राजकारण सहभाग प्रधान लोकशाहीला मदत करणारे होते. त्यामुळे बहुसंख्याकवादी लोकशाही राजकारणाने आघाड्यांच्या राजकारणाला विरोध केला. या प्रक्रियेचा भाग म्हणून बहुसख्यांकवादी लोकशाही आघाडीचे राजकारण संपुष्टात आणण्यासाठी प्रयत्न करत आहे. 2014 नंतर नवहिंदुत्ववादी लोकशाही हा प्रकार वर्चस्वाखाली ठरलेला आहे. हा लोकशाहीचा प्रकार या आधीच्या लोकशाही प्रकारांच्या विरोधात सातत्याने भूमीका मांडत आला आहे. 'स्वातंत्र्य चळवळीची नव्याने मांडणी

सुरु केली. त्यामुळे काँग्रेस मुक्त भारत असे वैचारिक चर्चा विश्व नवहिंदुत्ववादी लोकशाहीने उभे केले. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतून अहिंसात्मक लोकशाहीचा आणि घटनात्मक लोकशाहीचा विचार विकसित झाला होता परंतु नवहिंदुत्ववादी लोकशाहीने अहिंसात्मक लोकशाही ही संकल्पना जवळपास रद्दबाद ठरवली गेली. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील नेतृत्त्वाची विचारसरणी केवळ प्रतीकात्मक स्वरुपात मांडण्यात आली. व्यक्तीपूजा हा महत्वाचा आशय पुढे आला. ही प्रक्रिया घटनात्मक लोकशाहीच्या विरोधातील होती. भारतीय राज्यघटनेतील मध्यवर्ती विचार अमान्य केला. घटनात्मक संस्थांना आव्हान दिले गेले. घटनेचा आधार घेऊन स्थापन केलेल्या संस्थेच्या जागी नवी संस्था स्थापन करण्यात आली.'[2]

नवहिंदुत्ववादी लोकशाही प्रकारच्या पुढे पश्चिम बंगाल, केरळ, तमिळनाडू, कर्नाटक, महाराष्ट्र, तेलंगणा, आंध्रप्रदेश, दिल्लीव पंजाब या राज्यांमधून आव्हान उभे राहिले. या राज्यांनी नवहिंदुत्ववादी लोकशाही प्रकाराला विरोध केला आहे त्यांनी घटनात्मक लोकशाहीचा नेहरूंच्या लोकशाहीचा डॉ. आंबेडकर यांच्या सामाजिक लोकशाहीचा, महात्मा गांधी यांच्या अहिंसात्मक आणि विकेंद्रित लोकशाहीचा विचार राजकीय प्रक्रियेत गेल्या दहा वर्षात मांडला आहे. या राज्यांना जनतेने निवडणूक प्रक्रीयेत प्रतिसाद देखील दिलेला आहे यामुळे दक्षिण विरोधी उत्तर अशा दोन भागामध्ये लोकशाही बद्दलच्या वेगवेगळ्या संकल्पना उद्यास आल्या आहेत.

2014 ते 2024 या दशकातील राजकीय वातावरणाचे अवलोकन करता भारतीय राजकारणाचे सांप्रदायीकरण वेगाने होत आहे असे चित्र आहे. धार्मिक प्रभावाच्या माध्यमातून राजकीय वर्चस्वाची उभारणी केली जात आहे. राजकारणासाठी धर्माचा बेकायदेशीर वापर, धार्मिक प्रतीक चिन्हांचा दुरुपयोग, मतासाठी धार्मिक ध्रवीकरण हे निवडणूक आचारसंहितेला अमान्य असणाऱ्या बाबी केल्या जातात. बहुसंख्याक वादाच्या माध्यमातून अल्पसंख्यांक विरोध त्यामध्ये मुस्लीम विरोध प्रखर आहे. केवळ विरोधातच नाहीतर अल्पसंख्याक समाजाचा तिरस्कार, घृणा आणि हिंसक प्रतिकार करण्यात येत आहे. धार्मिकतेवर आधारीत संघटनांना पाठबळ देऊन त्याचे अनुनयीकरण केले जात आहे. संप्रदायीक राजकारणातून भारतीय जनतेतील एकात्मतेला तडा जाऊन असहिष्णुतेचे वातावरण वाढत आहे. अल्पसंख्याक समाजात असुरक्षिततेची भावना समाजात वाढीस लागली आहे. भौतिक विकासाचे मुद्दे जसे रोजगार, शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा हे विषय बाजूला पडून भावनिक मुद्दे पुढे येत आहेत. लोकशाही व्यवस्थेतील संस्थांचा वापर चूकीच्या पद्धतीने केला जात आहे. लोकपाल, मुख्य माहिती आयुक्त, राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग, यासारख्या उत्तरदायित्वासाठी तयार करण्यात आलेल्या संस्था फक्त नावालाच राहिल्या आहेत. अन्वेषण विभाग, अंमलबजावणी संचालनालय व राष्ट्रीय तपास संस्था यासारख्या अधिसंस्थानी निपक्षपाती चौकशी करणे अपेक्षीत असतानाही त्याचा वापर राजकीय विरोधक, स्वतंत्र माध्यमे मतभिन्नता व्यक्त करणारे यांच्या विरोधात केला जात आहे. 'जागतिक विषमता अहवाल 2022 नुसार भारतात 2021 मध्ये 1% अति श्रीमंत लोकांकडे एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 20% तर 10% लोकांकडे 57% उत्पन्न होते. सातत्याने श्रीमंत अधिक श्रीमंत आणि गरीब अधिक गरीब होत जाणे हे भारतीय लोकशाही पुढील आव्हान आहे.'[3] नविन आर्थिक धोरण स्वीकारल्यापासून आर्थिक विषमता कमी करण्याचे फारसे प्रयत्न झाले नाहीत. सतत वाढत जाणारी बेरोजगारी ही आज देशासमोरची सर्वात मोठी गंभीर समस्या आहे.

लोकशाही यशस्वीतेसाठी निर्भिड, स्वातंत्र्य नि:पक्षपाती प्रसारमाध्यमे महत्वाची भूमिका बजावतात. भारतीय प्रसारमाध्यमे व्यवसायिक भूमिकेतून सरकारचे दूत असलासारखे भूमिका मांडत आहेत त्यामूळे त्यांच्या निरपक्षतेवरती व सत्यपरती प्रश्न चिन्ह निर्माण झाले आहे. आजचे राजकीय पक्ष व त्यांचे नेते राजकीय विचार पक्षाची निष्ठा यापासून दूर जात आहेत. पक्षांतर हे भारतीय लोकशाही पुढील आव्हान आहे. विरोधी पक्षाची कोंडी करण्यासाठी शासकीय संस्थाचा मुक्तपणे वापर करण्यावर भर देण्यात आला आहे यामध्ये इडी, सी.बी.आय. यासारख्या चौकशी यंत्रणापासून निवडणूक आयोगापर्यंतच्या यंत्रणाचा वापर होत आहे. यासारखेच नविन आव्हाने भारतीय लोकशाही समोर उभी आहेत.

निष्कर्ष:

भारताला संविधानिक लोकशाहीचा प्रवास करुन 70 वर्षाहून अधिक वर्ष झाली आहेत. या अनेक वाटचालीमध्ये अनेक अडीअडचणी सोबत आव्हाने उभी राहिलेली आहेत. विदेशी तत्वे व संस्था लोकशाही मूल्य भारतीय समाजात अद्यापही पूर्णपणे रुजली नाहीत आणि हा देश लोकशाही आदर्शापासून अजूनही दूर आहे. हे मान्य करूनही या देशाची आजपर्यंतची लोकशाही मार्गाने चाललेली वाटचाल ही आशादायक वाटते. पारंपारिक समाज आणि आधुनिक राजकीय व्यवस्था यांच्यात मेळ

घातले जात आहे. भारताचे सध्याचे स्वरूप संक्रमण काळातील लोकशाही असे आहे. लोकशाही आदर्शापासून फारकत झाल्याचे आज आढळते ते लोकशाही बद्दलच्या निष्ठांच्या अभावामुळे नसून इथल्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीमुळे आहे आणि ही स्थिती परिवर्तनीय आहे. बहुसंख्याकवाद किंवा इतर आव्हाने ही भारतातील विविधतेतील एकता, बहूसंस्कृतीचे अस्तित्व, एकता, धर्मनिरपेक्षता सहिष्णुता विचार, निपक्ष न्याय व्यवस्था निर्भिक व निःपक्ष प्रसारमाध्यमे, सक्षम विरोधी पक्ष, प्रभावी सामाजिक चळवळी, सत्तेचे अधिकाधिक विकेंद्रीकरण, लोकांचा जास्तीत जास्त सहभाग, लोकशाही मूल्यातून पुढे येणारा सुजाण नागरिक आणि भारतीय राज्यघटना इत्यादी घटक लोकशाही समोरील आव्हाने समर्थपणे परतवून लावू शकतात. सामाजिक न्याय आणि लोकशाही यांची सांधेजोड राजकीय प्रक्रियेत करणे यामध्ये लोकशाहीचे भविष्य उज्वल दिसते. तसेच लोकशाही आणि नागरी समाज यांच्यामध्ये संवाद घडणे यामध्ये भारतीय लोकशाहीचे भविष्य उज्ज्वल दिसते. सामाजिक न्याय आणि नागरी समाज यातून भारतीय लोकशाहीला उर्जा मिळत आहे. त्यामूळे लोकशाही सामाजिक न्याय आणि नागरी समाज यांच्या मदतीने लोकशाही गतिमान करण्यासाठी लोकशाहीतील प्रबोधनाच्या चळवळी झाल्या पाहिजेत.

संदर्भ

1) पवार प्रकाश – विचारशलाखा (संपा. नागोराव कुंभार) भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने व भविष्य, प्रकाशक नागोराव कुंभार एप्रिल 2024, लातूर, पृ.क्र. 101
2) पवार प्रकाश - उपरोक्त पृ.क्र. 104
3) जगताप प्रदीप - विचारशलाखा (संपा. नागोराव कुंभार) भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने प्रकाशक नागोराव कुंभार, लातूर, पृ. क्र. 147.

संदर्भ ग्रंथ-

1) भोळे भा. ल. - भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण प्रकाशक - पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर सप्टेंबर 2012.
2) व्होरा राजेंद्र आणि पळशीकर सुहास- भारतीय लोकशाही अर्थ आणि व्यवहार, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे 2010
3) कुंभार नागोराव- विचारशलाखा भारतीय लोकशाही आव्हाने व भविष्य विशेषांक प्रकाशक - नागोराव कुंभार लातूर, एप्रिल 2024.
4) नलावडे पंडित - भारतीय लोकशाही स्थिती आणि गती, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद डिसेंबर 2011.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या निरोगी आरोग्यासाठी उत्तम भावनिक व्यवस्थापन क्षमता वृद्धीची गरज व महत्त्व

संध्यादेवी रघुनाथ बाड
सहा. प्राध्यापक (सीएचबी)
आचार्य जावडेकर शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, गारगोटी.
Email- sandhyadevi.bad6580@gmail.com

डॉ. लता शिवाजी पाटील
प्रोफेसर
श्री. म. ता. शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, कोल्हापूर

सारांश :

सध्याच्या माहिती तंत्रज्ञान युगात मानवाने खूप प्रगती केली आहे. प्रत्येक क्षेत्रात नवनवीन शोध लावले जात आहेत. परंतू या स्पर्धेच्या युगात ताणतणाव आणि आव्हानांनी भरलेल्या युगात मानव स्वत:ला कुठेतरी हरवत चालला आहे. आपुलकी, प्रेम, जिव्हाळा, भावनिक बंध कमी होत चालले आहेत, आज कोणतेही वर्तमानपत्र उघडले की, त्यामध्ये अस्थिर भावनिक विश्व समोर येते, मग ते दहावी, बारावी विद्यार्थ्यांच्या आत्महत्येच्या, चार वर्षाच्या मूलीवरील अत्याचार, महाविद्यालयाची फी भरण्यासाठी पैसे नाहीत म्हणून आत्महत्येच्या स्वरुपात असो किंवा प्रेमभंग त्यातील निराशा यामूळे होणारे दुदैवी प्रकार असतील. या सर्वांचे कारण एकच आहे की, मुलांना आपल्या भावनांवर योग्य प्रकारे नियंत्रण करता येत नाही.

विकासाच्या 13 ते 19 वर्षे या कालखंडात कुमारावस्थेत मूलांना अधिक मार्गदर्शनाची गरज असते. कारण या अवस्थेत मूला-मुलींमध्ये शारीरिक, मानसिक, भावनिक बदल मोठ्या प्रमाणात होतात, मूले, अस्थिर गोंधळलेली असतात म्हणून या अवस्थेस वादळी व ताणतणावाची अवस्था (A period of strom and stress) असे म्हटले जाते. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थी याच कालखंडातील असतात. त्यांच्यामध्ये झालेल्या या विविध बदलामूळे मूले अस्थिर गोंधळलेली असतात. याचा त्यांच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर परिणाम होतो यासाठी या कालखंडातील मूलांना त्यांच्या भावना ओळखणे, त्यावर नियंत्रण ठेवणे, त्या योग्य पद्धतीने व्यक्त करणे याबाबत मार्गदर्शन केले तर नक्कीच त्यांच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यात सुधारणा होईल व मूलांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाबरोबरच राष्ट्र विकास साधण्यास व सक्षम भारत घडवण्यास मदत होईल.

Key words - माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थी, निरोगी आरोग्य, भावनिक व्यवस्थापन क्षमता.

प्रस्तावना

व्यक्तिच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात प्रत्येक विकासावस्थेचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. परिपक्वता आणि अनुभव यांच्या परिणामातून घडून येणाऱ्या परिवर्तनाच्या प्रगतीसूचक मालिकेस विकास म्हणतात. प्रत्येक विकासावस्थेमध्ये व्यक्तीमध्ये विविध प्रकारचे बदल घडून येत असतात. त्या बदलाची जाणीव संबधिताना तीव्रपणे होते तो कालखंड म्हणजे कुमारावस्था वय वर्ष 13 ते 19 हा होय. ज्यांला इंग्रजीमध्ये टीन एजर्स असे म्हणतात. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थी, हे याच अवस्थेतील असतात त्यांच्या भावनांचा, गोंधळाचा, अस्थिर अवस्थेचा परिणाम त्यांच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर होत असतो. म्हणूनच या कालखंडात मूलांना भावनिक व्यवस्थापन क्षमतेचे मार्गदर्शन देणे, प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे. यासाठी प्रथम भावना, भावनाचे वर्गीकरण, भावना व्यवस्थापन, भावनांचा आरोग्यावर होणारा परिणाम यांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

भावना

मानवी जीवनात भावनांना खूप महत्त्वाचे स्थान आहे. भावनाविरहीत जीवनाची आपण कल्पनाही करू शकत नाही. जीवनात भावनाच नसतील तर जीवन निरस बनेल. भावनांमुळेच आपले जीवन उद्देशपूर्ण व अर्थपूर्ण बनते.

भावना- व्याख्या

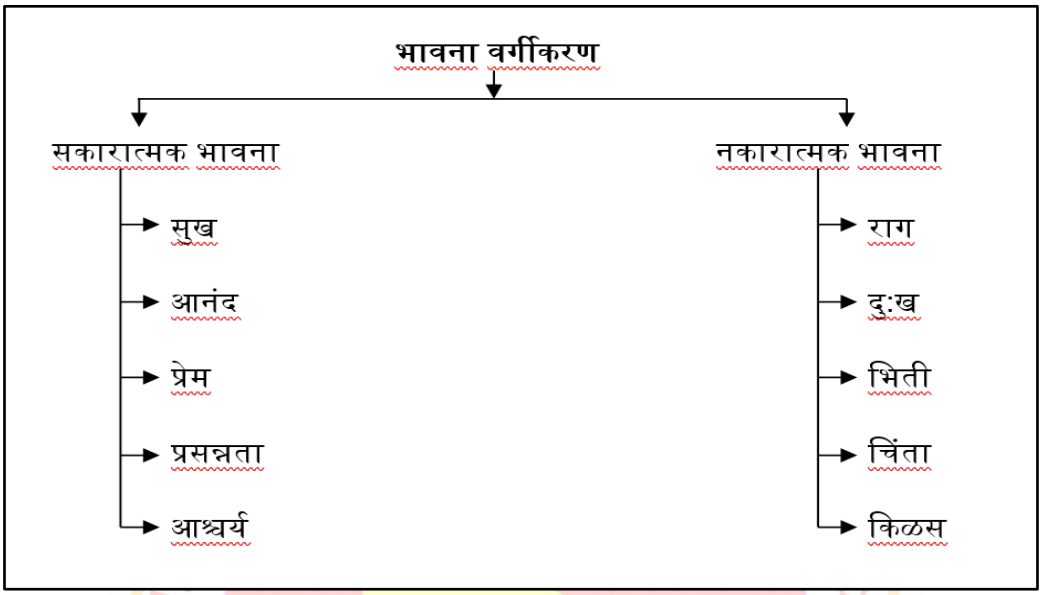
मॉर्गन आणि किंग 1984 –

"उत्तेजक आणि प्रेरक गुणधर्म, असलेली चेहऱ्यावरील आणि शारीरिक हावभावांनी युक्त अशी जाणीवेची व्यक्तिनिष्ठ स्थिती म्हणजे भावना होय."

क्लिंगीना आणि क्लिंगीना (1981) –

जागृतावस्थेतील व्यक्तीनिष्ठ भावानुभव सुखात्मक आणि दु: खात्मक भाव, राग, भिती, आनंद, खिन्नता, आश्चर्य, किळस इ. सारख्या विशिष्ट भावाविष्कारांना भावना असे म्हणतात.

प्रस्तुत व्याख्यांवरुन भावनांचे दोन विभागात वर्गीकरण करता येते.

व्यक्तीच्या या सकारात्मक व नकारात्मक भावनांमूळे होणारे शरीरांतर्गत व बाह्य बदल.

शरीरांतर्गत बदल

- श्वासोच्छवासाच्या गतीत बदल गती वाढणे, कमी होणे.
- हृदयाचे ठोके वाढतात.
- लाळरस निर्मितील घट, तोंड कोरडे पडणे.
- जठर आणि आतड्याच्या कार्यात घट
- अति भूक लागणे किंवा भूक न लागणे.
- डोकेदुखी, पोटदुखी
- निद्रानाश इ.

शरीराच्या बाह्य भगात -

- घाम येणे
- चेहऱ्यावरील हावभावात बदल, आक्रमकता
- स्नायूंमध्ये ताठरता
- चेहरा, ओठ लाल होणे.
- नेत्रछिद्राचा आकार वाढणे
- भीतीने थरथरणे, रागाने थरथरणे
- त्वचेचे तापमान वाढणे
- आवाजात बदल

व्यक्तीच्या या सकारात्मक तसेच नकारात्मक भावनांमुळे शरीरांतर्गत व बाह्य बदल होतात आणि त्यांचा व्यक्तीच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर परिणाम होतो. तो पुढीलप्रमाणे-

भावनांचा आरोग्यावर होणारा परिणाम

सकारात्मक भवनांचा आरोग्यावर भावनाचा परिणाम-

- ज्या लोकांचा जीवनाकडे बघण्याचा सकारात्मक दृष्टीकोन आहे त्यांची
- रक्तातील साखरेची पातळी योग्य असते. त्यांना हृदयविकाराचा धोका कमी असतो.
- जेव्हा आपण आजारी पडतो तेव्हा जर सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवला तर लवकर बरे होतो.
- ताणतणाव व आव्हानांनी व्याप्त जीवनात सकारात्मक भावनांचा आपल्या आरोग्यावर चांगला परिणाम होतो.

उदा. 'आनंद, प्रेम, कृतज्ञता यासारख्या सकारात्मक भावना आरोग्याला चालना देण्यामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

नकारात्मक भावनांचा आरोग्यावर परिणाम

नकारात्मक भावनांमूळे व्यक्तीच्या आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम होतो. शारीरिक तसेच मानसिक आरोग्य बिघडते. उदा. उच्च रक्तदाब, दमा, पचनसंस्थेचे आजार, हृदयरोग, चिंता, भीती, वैफल्य, उदासीनता (मेयर, ई.ए. 2011)

या सकारात्मक व नकारात्मक भावनांचे वर्गीकरण करणे, त्या ओळखणे त्यावर योग्य नियंत्रण ठेवणे यासाठी व्यक्तीला भावनांचे व्यवस्थापन करता येणे गरजेचे आहे. हे भावनांचे व्यवस्थापन म्हणजे काय ते पुढीलप्रमाणे-

भावनिक व्यवस्थापन - व्याख्या

"भावनांचे नियमन व नियंत्रणाची क्षमता याद्वारे योग्य वर्तन करणे व आयोग्य वर्तनाला स्वयंसूचनेमार्फत नियंत्रित करणे म्हणजे भावनांचे व्यवस्थापन होय."

भावनिक व्यवस्थापन ही एक कला आहे व त्याचबरोबर एक शास्त्रदेखील आहे. एक कला म्हणून ते जीवनाला सुंदर बनवते व आसपासच्या व्यक्तींशी जोडलेले राहण्यास मदत करणे हे एक कौशल्य आहे.

भावनिक व्यवस्थापन न करता आल्यामुळे व्यक्तीकडून घडणारे गैरवर्तन

- भाषिक गैरवर्तन
- अभाषिक गैरवर्तन

1) **भाषिक गैरवर्तन -**

- आरडाओरडा करणे
- अपमानास्पद बोलणे
- शिव्या देणे
- धमकी देणे
- दोषारोप करणे
- शपथ घालणे
- दोषारोप करणे
- उपदेश करणे
- अनपेक्षित रागाचा उद्रेक

2) **अभाषिक गैरवर्तन-**

- बोलण्याकडे दुर्लक्ष करणे
- अबोला धरणे
- बहिष्कृत करणे
- दादागिरी करणे

- हेरगिरी करणे
- समोरच्यास नाकारणे

वरील भावनिक गैरवर्तने घडू नयेत यासाठीच शरीर व मन यामध्ये समतोल साधण्यासाठी, निरोगी आरोग्यासाठी भावनिक व्यवस्थापन गरजेचे व महत्त्वाचे आहे.

भावनिक व्यवस्थापन क्षमता वृद्धीची गरज च महत्त्व

- माध्यमिक किंबहुना सर्वच स्तरावरील विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या भावना योग्य पद्धतीने ओळखता येण्यासाठी भावनिक व्यवस्थापन क्षमता वृद्धीची गरज आणि सहत्त्व आहे
- उत्तम व योग्य पद्धतीने भावना व्यक्त करता येणे.
- अस्थिर भावनिक अवस्थेतून बाहेर येणे.
- कौटुंबिक व मित्रांमधील संबंध सुधारणे.
- आत्मविश्वासात वाढ करणे.
- निराशा, चिंता, दुःख यातून यशस्वीपणे बाहेर येणे.
- इतरांच्या भावनांची जाणीव व त्यांना समजून घेणे.
- उत्तम संवाद साधणे.
- संघर्षमय स्थितीतून बाहेर येणे.
- निराशामय परिस्थितीत सकारात्मक आणि जबाबदारपणे प्रतिक्रिया देणे.
- योग्य भागनि भावना व्यक्त करणे.
- स्वतःला विशिष्ट भावनिक परिस्थितीतून सावरण्यासाठी योग्य वेळ देणे.

भावनिक व्यवस्थापन क्षमता

भावनात्मक संघर्षातून जात असताना इतरांना न दुखावला किंवा त्यांच्या भावनांचा अनादर न करता. आपली मते दृष्टिकोन, भावना व्यक्त करणे तसेच आपल्या भावना व्यक्त करण्यापूर्वी होणाऱ्या संभाव्य परिणामांवर विचार करणे आवेगपूर्ण वर्तनावर नियंत्रण ठेवणे म्हणजेच भावनिक व्यवस्थापन क्षमता होय. Lifeskillscollaborative.in7glossary

काही भावनिक व्यवस्थापन क्षमता-

- आत्म-जागरूकता
- योग्य प्रतिसाद
- स्वीकृती
- इतराच्या भावनांचा आदर
- तणावमुक्त जीवन जगणे

आत्म-जागरूकता -

आत्म-जागरुकता, हे असे कौशल्य आहे जे विद्यार्थ्यांना त्यांची भावनिक स्थिती समजून घेऊन वर्तन करण्यास मदन करते. या क्षमतेत वृद्धी झाल्यामुळे विद्यार्थी भावनिक दृष्ट्या स्थिर व शांत होतात आणि आत्मविश्वासाने काम करतात.

योग्य प्रतिसाद देणे —

एखाद्याच्या वर्तनाला आपण दिलेली प्रतिक्रिया कशी आहे यावरही भावनिक व्यवस्थापन क्षमता समजते.
उदा- जर आपला मित्रांशी काही कारणांवरुन वाद झाला. काही वेळाने आपल्या लक्षात येने की आपण योग्य प्रतिसाद दिला नाही आणि आपण मित्राची माफी मागतो. हे भावनिक व्यवस्थापन क्षमता आहे.

स्वीकृती - आपण आपल्या व इतरांच्याही भावनांचा स्विकार करणे हे महत्त्वाची क्षमता आहे.

इतरांच्या भावनांचा आदर -

इतरांना त्यांच्या तीव्र भावनिक परिस्थितीत काय वाटत असेल हे स्वतःच्या अनुभवांचा वापर करुन समजून घेणे हि एक महत्त्वाची क्षमता आहे.

उदा-मित्राच्या उदास असण्याचे कारण समजून घेऊन त्याला मदन करणे.

तणावमुक्त जीवन अगणे -

ताणामुळे हृदयरोगापासून नैराश्यापर्यंत अनेक समस्या उद्भवतान त्यामूळे तणावमुक्त व आनंदी जीवन जगणे. अशाप्रकारे काही भावना व्यवस्थपन क्षमता आहेत त्याच्या वृद्धीसाठी मार्गदर्शनाची गरज असते. प्रशिक्षणाची गरज असते. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांना जर याचे प्रशिक्षण दिले तर त्याचे आरोग्य उत्तम राहते.

निष्कर्ष-

सकारात्मक भावनांचा आपल्या आरोग्यावर खोलवर परिणाम होतो. त्या ताण-तणाव कमी करतात, रोगप्रतिकारशक्ती वाढवतात आपले आरोग्य तसेच आयुष्यही बदलून टाकतात. म्हणूनच माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यामध्ये सकारात्मक भावनांचा विकास करणे गरजेचे आहे. त्यांना भावना व्यवस्थापन करण्याची क्षमता विकसित करणे गरजेचे आहे. तरच विद्यार्थी संतुलित व तणावमुक्त जीवन जगतील त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगिण समतोल विकास होईल.

संदर्भसूची

1. करंदीकर, सुरेश (2006) 'शौक्षणिक मानसशास्त्र' कोल्हापूर : फडके प्रकाशन
2. गोसावी, विवेक (संचा. 2019) 'स्व-विकास व कलारसास्वाद' पुणे: महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ
3. गोसावी, विवेक (संचा. 2020) 'मानसशास्त्र' पुणे: महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ
4. सिंह, दलिप (2008) 'भावनिक बुद्धिमत्ता एक व्यावसायिक मार्गदर्शन' पुणे : डायमंड प्रकाशन

Online Resources

1. https:// www.researchgate.net/pub
2. https:// shodhaganga. inflinet.ac.in
3. mr. vikaspedia.in > health>Hlthoth.info
4. www. desunhospital.com
5. www.takingcharge.esh Umn.edu>
6. www.health.com/emotion

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि प्राकृत भाषा

प्रा.महावीर सुरेश पाटील,
श्रीमती कस्तुरबाई वालचंद कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड सायन्स,सांगली

मानवी जीवनात भाषेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. प्राचीन काळात भाषा हे संपर्क साधण्याचे प्रमुख साधन होते. या भाषेतूनच समाजाची अभिव्यक्ती ही अगदी आरशाप्रमाणेच होत असते म्हणूनच भाषेला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झालेले दिसून येते. भाषेचा इतिहास पाहता प्राचीन काळातील जनभाषा, लोकभाषा, मातृभाषा, बोलीभाषा, प्रकृती भाषा किंवा स्वाभाविक भाषा म्हणून जनरुची असलेली प्राकृत भाषा चे अनन्य साधारण महत्त्व असलेले दिसून येते. ज्यामध्ये धार्मिक आख्यान, चरित्रें, स्तुती, स्तोत्र, लोककथा, काव्य, चंपूकाव्य, प्रहसन, व्याकरण, छंद, कोश, अर्थशास्त्र, वास्तुशास्त्र, रत्नपरीक्षा, सामुद्रिकशास्त्र, जैन स्थापत्य, मूर्ती व शिल्पकलेची निर्मिती झाली जो भारतीय इतिहास आणि साहित्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो.

भारतीय सांस्कृतिक परंपरा समृद्ध आणि चिरंतन करण्यास प्राकृत भाषेने मोलाचे योगदान केले आहे. या प्राकृत साहित्याची परंपरा मोहेंजोदारो या संस्कृतीच्या कालापर्यंत पोहोचते. प्राचीन गुहा, प्राकृत शिलालेख, मंदिरे, अशोक स्तंभ, मूर्ती, प्रतीक, शिल्प इत्यादीच्या रूपाने भारतात प्राकृतने आपले अस्तित्व सिद्ध केले आहे.

अलीकडेच केंद्र सरकारने पाच भाषांना अभिजात भाषेचा दर्जा दिला. यात पाली आणि प्राकृत या प्राचीन भारतातील लोकप्रिय भाषांचा समावेश करण्यात आला आहे. "पाली आणि प्राकृत या भाषा भारतीय संस्कृतीच्या मुळाशी आहेत. या अध्यात्म, ज्ञान आणि तत्त्वज्ञानाच्या भाषा आहेत. त्यांना अभिजात भाषांचा दर्जा देणे हे भारतीय विचार, संस्कृती आणि इतिहासावर त्यांच्या असलेल्या शाश्वत प्रभावाचा सन्मान करणे आहे. अभिजात भाषा म्हणजे एक अशी भाषा जी प्राचीन, समृद्ध आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाची असते. ही भाषा सांस्कृतिक, साहित्यिक आणि वैचारिक दृष्टिकोनातून महत्त्वपूर्ण मानली जाते. अभिजात भाषा म्हणून ओळखली जाणारी भाषा काही महत्त्वाच्या निकषांवर आधारित असते, जसे की -

1. प्राचीनता: ती भाषा 1500 – 2000 वर्षे प्राचीन असावी लागते.
2. समृद्ध साहित्य परंपरा: त्या भाषेत विस्तृत आणि महत्त्वपूर्ण साहित्य असावे.
3. स्वतंत्र साहित्यिक परंपरा: ती भाषा इतर कोणत्याही भाषेवर आधारित नसावी आणि तिची स्वतंत्र साहित्यिक परंपरा असावी.
4. सांस्कृतिक महत्त्व: त्या भाषेला समाजाच्या सांस्कृतिक आणि बौद्धिक इतिहासात विशेष स्थान असावे.[१]

प्राकृत साहित्याचे महत्त्व आणि त्याची सखोलता याविषयी दोन शब्द बोलणे आवश्यक वाटते. प्राकृतची परंपरा सुमारे पंधरा शतके चालू राहिली. भाषाशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून असे म्हणता येईल की , इंडो-आर्यन कुटुंबातील भारतीय भाषांचा पालीपेक्षा प्राकृत भाषेशी जवळचा संबंध आहे. किंबहुना, या देशातील आधुनिक भाषा मध्ययुगाच्या सुरुवातीच्या काळात प्रचलित असलेल्या विविध प्राकृत आणि अपभ्रंशांच्या वारसदार आहेत. हिंदी, बंगाली, मराठी वगैरे कोणतीही भाषा घ्या, ती कोणत्या ना कोणत्या प्राकृतातून विकसित झाली आहेत. विकासाच्या काळात असे काही ग्रंथही रचले गेले ज्यांचे वर्गीकरण अत्यंत कठीण आहे, म्हणजेच ज्यांच्या संदर्भात त्यांची भाषा प्राकृत आहे की कोणत्यातरी आधुनिक भाषेचे जुने स्वरूप आहे हे लगेच सांगणे सोपे काम नाही. या दृष्टिकोनातून पाहता, आधुनिक भाषांचा उगम आणि संपूर्ण विकास समजून घेण्यासाठी प्राकृत साहित्याचे योग्य ज्ञान आवश्यक आहे.

प्राकृत भाषा ही वैदिक काळापासून समृद्ध भाषा आहे. प्राकृतची काही वैशिष्ट्ये ऋग्वेदातील काही शब्द, ध्वनी, प्रकृती-प्रत्यय आणि वाक्य रचनांमध्ये आढळतात. प्राकृत भाषा ही वैदिक काळापासून पतंजलीच्या काळापर्यंत जनसामन्याची भाषा होती. वैदिक व्याकरण आणि प्राकृतातील शब्दांचे विविध ठिकाणी साम्य आहे. मौर्यांच्या काळात प्राकृत ही राजभाषा होती, सातवाहनांच्या काळातही तिचा ओघ कायम राहिला. दक्षिणेकडील भाषा - तेलुगू, तमिळ, कन्नड, मल्याळम व प्राकृत भाषेत अधिक साम्य आहे. कालिदासाच्या नाटकांमध्ये प्राकृत भाषा बोलणाऱ्या पात्रांची संख्या ही अधिक होती.यावरून तत्कालीन

परीस्थितीमध्ये प्राकृत भाषा ही लोकभाषा असल्याचा स्पष्ट पुरावा मिळतो.सम्राट खारवेलांचा प्राकृत शिलालेख प्रसिद्ध आहे. या शिलालेखातील आशयावरून प्राकृत भाषेच्या प्राचीनतेची जाणीव होते.

प्राकृत भाषेतील ग्रंथभंडाराचे विपुल प्रमाणात उपलब्ध असूनही वर्तमानकाळात ते साहित्य मिळत नसल्याचे दिसून येते. अनेक शतकांपासून दुर्लक्षित राहील्यामुळे साहित्याचा मोठा भाग नष्ट झाला असावा. परंतु तरीही आज आपणास जिनसेन स्वामींचे 'आदिपुराण', 'हरिवंशपुराण' आणि रविषेनचे 'पद्मपुराण' जवळपास एक हजार वर्षे वाचले जात असले तरी, श्रीपुष्पदंत कवीचे प्राकृत 'आदिपुराण', 'हरिवंशपुराण' वगैरे इत्यादींचे साहित्य आजही भांडारात सुरक्षित आहेत. तसेच इतर ग्रंथही प्राचीन भांडारात शोधून सापडतील.

तीर्थंकर महावीर यांनी प्राकृत या प्रचलित भाषेत प्रवचन देऊन सर्वसामान्यांच्या विकासाचा मार्ग मोकळा केला. भाषा हे संवादाचे शक्तिशाली माध्यम आहे. त्याचा जीवनाशी जवळचा संबंध आहे. जीवनातील सर्वोच्च मूल्ये सार्वजनिक भाषेत मांडणे हाच खरा लोकशाही दृष्टीकोन आहे.

प्राकृत भाषा ही जैन धर्माच्या तत्त्वज्ञानाची आणि आगमाची मूळ भाषा आहे हे सर्वज्ञात आहे. हे भ. महावीरांची वाणी(अर्धमागधी- प्राकृत) आहे, जे प्राकृत या लोकभाषेत विणलेले, रचलेले आणि प्रवाही आहे. प्राकृत भाषेच्या ज्ञानाशिवाय जैन तत्त्वज्ञानाच्या साधकाला, विद्यार्थ्यांना आगमांचे खरे ज्ञान मिळणे शक्य नाही.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार प्राकृत भाषेचे महत्त्व, सुसंगतता, सौंदर्य आणि साहित्य याचे महत्व अधोरेखित केले आहे. यामध्ये विविध धर्माच्या आणि निधर्मी लोकांनी समाजातील सर्व स्तरातील आणि विविध सामाजिक - आर्थिक पार्श्वभूमी असलेल्या लोकांनी हजारो वर्षाच्या काळात लिहिलेल्या गणित ,तत्त्वज्ञान, व्याकरण, संगीत, राजकारण, वैद्यकशास्त्र ,वास्तुकला, धातूकाम, नाटक, काव्य, कथाकथन आणि इतर गोष्टीच्या खजिन्याचा समावेश आहे.[२] या प्राकृत भाषेचा आणि त्याच्या समृद्ध साहित्याचा उच्च शिक्षणात उपयोग होण्यासाठी राष्ट्रीय शिक्षण धोरणानुसार खालील कृती कार्यक्रमाची आवश्यकता आहे.ती पुढीलप्रमाणे -

1. ऑनलाईन मोड्युल्स[३]

भारतात अभिजात प्राकृत भाषेमध्ये अतिशय समृद्ध साहित्य आहे. याशिवाय, भावी पिढ्यांच्या सुख आणि समृद्धीसाठी पाली, पर्शियन आणि प्राकृत भाषा; आणि त्याच्यातील साहित्याचेही संवर्धन करणे आवश्यक आहे. भारत संपूर्ण विकसित देश बनेल तेंव्हा पुढील पिढीला भारताच्या व्यापक आणि सुंदर अभिजात साहित्याच्या अभ्यासात सहभागी आणि समृद्ध व्हायचे असेल. प्राकृत आणि इतर अभिजात भारतीय भाषा आणि साहित्यसुद्धा विद्यार्थ्यांना शिकण्यासाठी शिक्षणामध्ये पर्याय म्हणून शक्यतो ऑनलाईन मोड्युल्सच्या माध्यमातून अनुभवात्मक आणि नाविन्यपूर्ण मार्गांनी उपलब्ध असाव्यात.त्यामुळे या भाषा आणि त्यांच्यातील साहित्य जिवंत आणि चैतन्यपूर्ण राहण्यासाठी You tube, Blended learning, flipped classroom, Google classroom यासारख्या विविध online modules च्या माध्यमातून अपणास प्रयत्न करता येईल. प्राकृत साहित्यातील काही महत्त्वपूर्ण आशय खालीलप्रमाणे जे सर्वांसाठीच दिशादर्शक ठरणारे असतील उदाहरणार्थ -

भगवती आराधना -

आचार्य शिवार्य यांनी लिहीलेल्या "मूलाराधना" किंवा "भगवती आराधना" हा ग्रंथ प्रथम शतकात 2071 गाथांमध्ये लिहीला. सल्लेखना हा मुख्य केंद्रीत विषय घेऊन हा ग्रंथ लिहीला असला तरी शरीरशास्त्र, गर्भशास्त्र, घरगुती उपचार , औषध आणि विविध रोग इत्यादिवर विवेचन केले आहे.

अट्ठीगी हुंति तिन्नी हु सदाणि भरिदाणि कुणिममज्जाए।
सबमिम चेव देहे संधीणि हवंति तावदिया II (व्हारुण, णवसदाइं सिरा सदाणि हवंति सत्तेव ।
देहम्मि मंसपेसीण हुति पंचव य सदाणि ।।[४]

अर्थात, मानवी शरीरात १०० अस्थिबंधन, 100 नसा आणि 500 स्थायू प्रणाली आहेत.

कोढी संतो लद्धूण डहइ उच्छू रसायणं ।[५]

अर्थात, कुष्ठ रोगाला नष्ट करणेसाठी इक्षुरस श्रेष्ठ रसायन आहे.

अकउम तितय मणविलंव निखर, आणि अकसायमलवणममधुरं ।
अविरस महुरविगंध अच्छमणु वह अणदिसीद ।।[६]

अर्थात, कायम निरोगी आरोग्यासाठी मध्यम स्वादाचे कडु, तिखट, आम्ल, चटपटीत, गोड, वीरस, सुगंधित स्वच्छ आणि मध्यम उष्ण आहार घेतले पाहिजे.

'भगवती आराधना' ग्रंथातून जीवन जगण्याची कला, मुनी आचार तर कळतेच त्याचबरोबर आयुर्वेदाची माहिती ही अगदी सुक्ष्म आणि अचूक पद्धतीने वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून वैद्यक शास्त्रावर प्रकाश टाकलेला दिसून येतो. ग्रंथकाराने अगदी सर्दी खोकल्यापासून ते गर्भीचे वाढ - विकासचा संकल्पना स्पष्ट केल्या अहित. कोणता आहार योग्य सकस? कोणता अयोग्य हे सांगितले. मानवी शरीराची पूर्ण संरचना त्यांनी अगदी अचूक शब्दात मांडली आहे. हा ग्रंथ पहिल्या शतकात लिहीला आहे यावर विश्वासच बसत नाही. आधुनिक तंत्राज्ञानाची कास धरूनही आज इतक्या आत्मविश्वासाने आयुर्वेदाविषची माहिती अचूक शब्दात मांडताना आज ही आम्हाला दिसत नाही.

रयण परिक्खा-

हा ग्रंथ १४ व्या शतकात होऊन गेलेल्या 'ठक्कुर फेरू' यांनी लिहिला आहे. या ग्रंथात १३२ गाथा असून, कोणती रत्ने कोठे मिळतात? कोणत्या रत्नाचे कोणते फळ मिळते ? रत्न परीक्षा कशी करावी? रत्नांची किंमत कशी ठरते? इत्यादी प्रकारची माहिती दिलेली दिसून येते.

समपिंड - सगुण निम्मल गुरूलुल्ला हीणपिंड लहुमुल्ला।
अइ लहुतुल्ल वज्जा बहु-मुल्ला, सम-समा मुल्लो ।।[७]

अर्थात, 'समान आकाराचे, गुणांनी युक्त निर्मल, अधिक किंमतीचे असतात. लहान आकाराचे कमी किंमतीचे असतात. लहान - कमी वजनाचे हिरे अत्यंत मौल्यवान असतात. समान मध्यम आकाराचे मध्यम किंमतीचे असतात.'

कूडाय इय परिक्खा गुरू विन्नाया य सुहमधारा य।
साणायं सुह घसिया दुह घसिया रयण जाइभवा ।।[८]

अर्थात, 'जे वजनाने अधिक, लवकर भेदणारे अधिक धारधार असलेले, सानेवर घासले असता सहज छेद होणारी रत्ने ती खोटी होत. परंतु जी घासण्यात कठीण आहेत ती रत्ने श्रेष्ठ जातीवंत होत.

या अशा साहित्यामधून उद्योग व्यवसायाशी संबंधित कौशल्य विकसित झालेल्या आपणास आढळतात.

2. विविध ॲप्स[९]

नाविन्यपूर्ण आणि अनुभवात्मक पध्दती वापरून भाषा शिकवण्याची प्रक्रिया समृध्द केली जाईल, यामध्ये विविध ॲप्सचा वापर करुन प्राकृत भाषेच्या सांस्कृतिक पैलूंबरोबर सांगड घालता येईल - उदा. AI, Google Translator etc. भाषांचे शब्दसंग्रह आणि शब्दकोश नियमितपणे अधिकृतरित्या अद्ययावत करणे, व्यापकपणे प्रसारित करणे आवश्यक आहे, जेणेकरुन या भाषांमध्ये सर्वात वर्तमान मुद्यांवर आणि संकल्पनांवर प्रभावीपणे चर्चा करता येऊ शकेल.जसे कि पर्यावरण,भ्रुणहत्या,मानवी मुल्ये , प्राचीन शिक्षण पद्धती (गुरुकुल),व्यापार इत्यादीसारख्या आशयाच्या माध्यमातून अनेक समस्यांचा प्रभावीपणे सामना करता येऊ शकते.

3. संशोधन[१०]

आज कोणत्याही देशाच्या आर्थिक, बौद्धिक, सामाजिक, पर्यावरणीय आणि तांत्रिक आरोग्यासाठी आणि प्रगतीसाठी संशोधनाचे महत्त्व पूर्वी कधीही नव्हते इतके वाढले आहे. संशोधनाचे हे महत्त्व लक्षात घेऊन प्राकृत भाषेच्या समृद्ध साहित्यावर संशोधन होणे नितांत आवश्यक आहे. याशिवाय, सामाजिक समस्यांच्या उपायांमधील त्यांच्या मूल्याबरोबरच, कोणत्याही देशाची ओळख, प्रगती, आत्मिक/बौद्धिक समाधान आणि कल्पकता या गोष्टीसुद्धा देशाचा इतिहास, कला, भाषा आणि संस्कृती इ.द्वारे मोठ्या प्रमाणात साध्य केल्या जातात. विज्ञान आणि समाज शास्त्रातील शोधांबरोबरच कला आणि मानव्यशास्त्रातील संशोधनसुद्धा देशाच्या प्रगतीसाठी आणि आत्मज्ञानासाठी अतिशय महत्त्वाचे आहे. प्राकृत भाषेत असे अनेक क्षेत्र आहेत जिथे संशोधनाला वाव आहे . जसे की ,

ठक्कुर फेरू यांनी शिल्प शास्त्रावरील 'वास्तुसार' नावाचा २८२ गाथांनी युक्त असलेला प्राकृत भाषेतील ग्रंथ लिहिला. त्यानंतर १४९ गाथांनी युक्त असलेला मुद्राशास्त्रावरील प्राकृत भाषेतील ग्रंथ लिहिला. 'धातू उत्पत्ती' नावाचा चौथा प्राकृत ग्रंथ लिहिला जो ५७ गाथानी युक्त आहे. त्यांनी 'भूगर्भ प्रकाश' नावाच्या या ग्रंथाचीही रचना केली. आपल्या बंधूस व मुलास मुद्रा शास्त्राचे ज्ञान मिळावे म्हणून मुद्राशास्त्रावरील 'द्रव्यपरीक्षा' हा ग्रंथ त्यांनी लिहिल्याचा उल्लेख मिळतो. 'गणितसारकौमुदी' हा गणित विषयावरील त्यांचा ग्रंथ अत्यंत प्रसिद्ध आहे. हा ग्रंथ भाषा विज्ञानाच्या दृष्टीने ही अत्यंत महत्त्वपूर्ण असलेला दिसून येतो याशिवाय त्यांनी 'ज्योतिषसार' आणि 'युगप्रधान चौपाई' ग्रंथाचीही रचना केली.[११] या साहित्यावर धोरणात्मक संशोधन करता येईल.

याचबरोबर सम्राट अशोकाचे '14 गिरनार' व राजा खारवेलाचे 'हाथीगुंफा' शिलालेखामध्ये राज्याने जमिनीच्या सिंचनाकडेही लक्ष दिले. शिलालेखामध्ये सिंचनासाठी तलाव, कालवे, आणि धरणे बांधल्याचे वर्णन आहे. मौर्य काळापासून राज्यकर्ते सिंचनाची व्यवस्था करत आहेत. चंद्रगुप्त मौर्याने सौराष्ट्रात गिरनार पर्वताखाली एक विशाल सुदर्शन तलाव बांधला होता, ज्याची उपयुक्तता इतकी होती की नंतरच्या राज्यकर्त्यांनी त्याची दुरुस्ती करून त्यावर धरण बांधले. पूर्व भारतात पाऊस जास्त असल्याने कालव्याची गरज कमी होती. खारवेलाच्या हाथीगुंफा शिलालेखावरून हे स्पष्ट होते की, त्याच्या राज्याभिषेकाच्या 5 व्या वर्षी त्यांनी कलिंगाच्या राजधानीपर्यंत एक कालवा बांधले होते, ज्यामुळे जनतेला त्याचा फायदा होऊ शकला. शिलालेखात उल्लेख आहे - पंचमे दानीं वसे नंदराज तिवससत ओघाटितं तानसुलीय वाटा पणाडिं नगरं पवेसयति... म्हणजे पाचव्या वर्षी सम्राट खारावेल नंदवंशी राजाने 300 वर्षांपूर्वी उदघाटन केलेला (बांधलेला) कालवा पुढे खोदून तनसुलीया मार्गाने आपल्या राजधानीत आणले.[१२] सद्य स्थितीत भारतातील पाणीटंचाई, पर्यावरण, कृषी इत्यादिसारख्या विविध विषयावर मार्ग काढण्यासाठी उपरोक्त आशयांवर संशोधन होणे आवश्यक आहे. या दृष्टीने प्राकृत साहित्याचे महत्त्व अनन्य साधारण दिसून येते.

4.पुर्नमुद्रण[१३]

भाषा उपयुक्त आणि चैतन्यमय राहण्यासाठी जे प्राचीन साहित्य आहेत त्यांचे पुर्नमुद्रण होणे अत्यंत आवश्यक आहे, तसेच प्राकृत भाषेचा शाश्वत विकास होण्यासाठी त्या भाषेतील उदा. ताडपत्री, ग्रंथसंपदा, हस्तलिखीते, ताम्रपट इत्यादि सारख्या तत्सम लेखणाचे साहित्य जनसामान्यांपर्यंत सहज उपलब्ध व्हावे या हेतूने त्याचे पुर्नमुद्रण होणे आवश्यक आहे.

5. भाषा अनुवाद[१४]

प्राकृत भाषा चांगल्या प्रकारे जिवंत आणि प्रवाही राहण्यासाठी अनुवादाची गरज आहे. उच्च दर्जाचे अध्ययन साहित्य आणि इतर महत्त्वाचे लिखित व मौखिक साहित्य, सामान्य जनतेला विविध भारतीय आणि परदेशी भाषांमध्ये उपलब्ध करून देण्यासाठी भाषा अनुवाद होणे अत्यंत गरजेचे आहे यामुळे सर्व भारतीय भाषांचा प्रसार होण्यास मदत होईल.

उपरोक्त कृतीकार्यक्रमामध्ये ग्रंथालय, तंत्रज्ञान आणि क्राऊडसोर्सिंग, शिष्यवृत्ती आणि योजना, शैक्षणिक सॉफ्टवेअर्स, प्राकृत भाषा प्रयोगशाळा, सशक्त विभाग इत्यादि सारख्यांचाही समावेश करता येईल. या प्राकृत भाषेला राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात महत्त्वाचे स्थान देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. तसेच अलीकडेच या भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा प्राप्त झाल्याने एकंदरीत या दोन्ही बाबींमुळे निश्चितपणे प्राकृत भाषा आणि त्या भाषेतील ज्ञान सर्वसामान्य पर्यंत पोहोचविण्यास मदत होऊन या भाषेला पुन्हा एकदा गतवैभव प्राप्त होण्यास मदत होईल.

निष्कर्ष

उपरोक्त विवेचनावरून असे लक्षात येते की, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार अभिजात प्राकृत भाषेस वरील कृती कार्यक्रमाची जोड दिल्यासनी निश्चितपणे आपणास प्राकृत भाषेस सुवर्णकाळ येण्यास वेळ लागणार नाही. अभिजात प्राकृत भाषेचे जतन करणे. प्राकृत भाषेचे साहित्य समृद्ध करणे. पाकृत भाषा संवर्धनासाठी सुसज्य ग्रंथालय स्थापित करणे. प्राकृत भाषेतील प्राचीन हस्तलिखिते डिजिटायजेशन करणे. प्राकृत भाषेच्या विकासासाठी विविध सॉफ्टवेअर तयार करणे उदाहरणार्थ गुगल ट्रान्सलेटर मध्ये प्राकृत भाषा. प्राकृत भाषेसाठी लॅंग्वेज लॅब तयार करणे. प्राचीन प्राकृत ग्रंथांचे (आगम साहित्य) पुनर्मुद्रण करणे. प्राकृत भाषा विकासासाठी स्वतंत्र अध्ययन केंद्राची स्थापना करणे. प्राकृत भाषा अध्ययनासाठी डिजिटल डिक्शनरी तयार

करणे .प्राकृत भाषेच्या संदर्भात अनेक जैन मंदिरामध्ये, जैन मठामध्ये किंवा घरातील उपलब्ध होत असलेल्या साहित्याचे संरक्षण व संवर्धन करणे.

समारोप

भारतीय संस्कृतीमध्ये प्राकृत भाषा आणि त्याचे साहित्य याचे महत्त्व अधोरेखीत केले आहे. 21 व्या शतकातील आधुनिक भाषेबरोबरच प्राचीन् प्राकृत भाषा ही काळाची गरज आहे असे वाटते. त्यामुळे प्राकृत भाषेचे संरक्षण आणि संवर्धनासाठी आपल्या बहुमोल सहकाराची सहकार्याची अपेक्षा आहे. निश्चितच बर उल्लेख केल्याप्रमाणे प्राकृत भाषेला नवी दिशा मिळाली तर प्राकृत भाषेला पुन्हा एकदा सुवर्ण काळ यावयास वेळ लागणार नाही.

संदर्भ

1. मराठी अभिजात कशी ? : हरी नरके, दैनिकतरुण भारत, सोमवार, ७ ऑक्टोबर २०२४
2. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०- मराठी : शिक्षण मंत्रालय भारत सरकार, पृ. १८
3. तत्रैव पृ.१८
4. भगवती आराधना :आचार्य श्री शिवार्य, गा १०२१,१०२२ पृ. ५४८, प्रकाशन जैन
5. संस्कृती संरक्षक संघ, सोलापुर, ई. स. 2004
6. तत्रैव गा १०२३ पृ. ५४८
7. तत्रैव गा. १४८५ पृ. ६९४
8. रयण परिक्खा, पाइय-रमणमाला अर्धमागधी-प्राकृत (ऐच्छिक): कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर गा. १६ पृ.१२४ ई. स. २०१३
9. तत्रैव गा. १७ पृ.१२५
10. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०- मराठी : शिक्षण मंत्रालय भारत सरकार, पृ. १९
11. तत्रैव पृ. ६०
12. प्राचीन साहित्य : शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर प्रथमावृत्ती - 2009 पृष्ठ क्रमांक — 59
13. प्राकृतभाषा — अभिलेख : प्रो. रमेश कुमार पाण्डेय, श्री लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ, पृ. क्र. ४५ , ४६ आवृत्ती : २०१४
14. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०- मराठी : शिक्षण मंत्रालय भारत सरकार,पृ. ७३
15. प्राकृत साहित्य का इतिहास : डॉ. जगदीशचंद्र जैन, प्रकाशक - चौखम्बा विद्याभवन भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक) चौक, वाराणसी ,सर्वाधिकार प्रकाशकाधीन संस्करण : २०१४
16. प्राकृत भाषा और साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास : डॉ . नेमीचंद्रशास्त्री, प्रकाशक : तारा बुक एजन्सी , वाराणसी, पहिली आवृत्ती - 1966 पुनर्मुद्रण - 1988 पुनर्मुद्रण — २०१४

उच्च शिक्षणातील शारीरिक शिक्षणाचे महत्त्व

सचिन विलास चौगले
कर्मवीर हिरे महाविदयाल, गारगोटी

उच्च शिक्षणातील शारीरिक शिक्षणाचे महत्त्व विविध कारणांनी अधोरेखित केले जाते. शारीरिक शिक्षण केवळ शारीरिक स्वास्थ्याच्या दृष्टिकोनातूनच नाही, तर मानसिक, सामाजिक आणि भावनिक विकासातही महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. या लेखात, उच्च शिक्षणातील शारीरिक शिक्षणाचे महत्त्व विस्तृतपणे समजून घेऊ.

१. शारीरिक स्वास्थ्य

शारीरिक शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांचे शारीरिक स्वास्थ्य सुधारले जाते. नियमित व्यायामामुळे शारीरिक तंदुरुस्ती वाढते, वजन नियंत्रणात राहण्यास मदत होते आणि हृदय-संवहनीय आरोग्य सुधारते. हे विद्यार्थ्यांना दीर्घकाळात आरोग्यदायी जीवनशैली स्वीकारण्यास प्रेरित करते.

२. मानसिक स्वास्थ्य

शारीरिक शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या मानसिक स्वास्थ्यासाठीही अत्यंत आवश्यक आहे. नियमित व्यायामामुळे मानसिक ताण कमी होतो आणि एकाग्रतेत वाढ होते. शारीरिक क्रियाकलाप केल्याने endorphins रिलीझ होतात, ज्यामुळे आनंद आणि समाधानाची भावना वाढते. यामुळे विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ्य सुधारते आणि त्यांना चांगली कामगिरी करण्यास मदत होते.

३. सामाजिक कौशल्ये

शारीरिक शिक्षण विद्यार्थ्यांना सामाजिक कौशल्ये विकसित करण्याची संधी देते. खेळात टीमवर्क, सहकार्य आणि संवादाची आवश्यकता असते. हे गुण विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक जीवनात मदत करतात, ज्यामुळे ते अधिक प्रभावीपणे संवाद साधू शकतात आणि सहकार्याची भावना निर्माण करतात.

४. अनुशासन आणि धैर्य

शारीरिक शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये अनुशासनाची भावना निर्माण होते. नियमित प्रशिक्षण, वेळेवर उपस्थिती आणि शारीरिक ताण सहन करणे हे सर्व गुण अनुशासनाच्या विकासात महत्त्वाचे असतात. यामुळे विद्यार्थ्यांच्या जीवनात धैर्य आणि सातत्य येते, जे त्यांच्या शैक्षणिक आणि व्यावसायिक जीवनात उपयोगी ठरते.

५. भावना आणि आत्मविश्वास

शारीरिक शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांचे आत्मविश्वास वाढते. खेळ आणि शारीरिक स्पर्धांमध्ये भाग घेऊन त्यांनी स्वतःवर विश्वास ठेवण्यास शिकतात. यामुळे त्यांचे भावनात्मक स्वास्थ्य सुधारते, आणि ते चुकल्यावर किंवा पराभूत झाल्यावर हार मानण्याऐवजी पुन्हा प्रयत्न करण्याची मानसिकता विकसित करतात.

६. क्रीडा आणि करिअर संधी

शारीरिक शिक्षण विद्यार्थ्यांना क्रीडा क्षेत्रातील करिअरच्या अनेक संधी उपलब्ध करतो. उच्च शिक्षणात, अनेक शैक्षणिक संस्थांमध्ये क्रीडा शिष्यवृत्त्या उपलब्ध असतात. यामुळे क्रीडा आणि शारीरिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात करिअर घडविण्याची संधी मिळते.

७. ताण आणि आराम

उच्च शिक्षणात विद्यार्थ्यांना अनेक ताणतणावांचा सामना करावा लागतो. शारीरिक शिक्षण विद्यार्थ्यांना ताण कमी करण्याचे आणि आराम करण्याचे साधन उपलब्ध करतो. खेळ आणि व्यायामामुळे ताण कमी होतो आणि विद्यार्थ्यांना मनाची शांतता मिळते.

८. एकत्रित विकास

शारीरिक शिक्षण केवळ शारीरिक विकासातच मदत करत नाही, तर संपूर्ण व्यक्तिमत्व विकासातही योगदान देते. मानसिक, सामाजिक आणि भावनिक विकासासाठी आवश्यक असलेले गुण या शिक्षणातून मिळतात. त्यामुळे विद्यार्थी एकत्रित आणि संतुलित व्यक्तिमत्व विकसित करतात.

९. शारीरिक शिक्षणाची शालेय भूमिका

शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये शारीरिक शिक्षणाचा समावेश आवश्यक आहे. शारीरिक शिक्षणाच्या वर्गांमध्ये विद्यार्थ्यांना विविध खेळ आणि शारीरिक क्रियाकलापांचे शिक्षण मिळते. त्यामुळे ते केवळ शारीरिक तंदुरुस्ती साधत नाहीत, तर जीवन कौशल्येही शिकतात.

१०. शारीरिक शिक्षणाचे सुसंगत शिक्षण

शारीरिक शिक्षण एकाच प्रकारे शिक्षण देत नाही; त्यात विविध प्रकारच्या क्रियाकलापांचा समावेश असतो. यामध्ये योग, नृत्य, खेळ, आणि विविध शारीरिक प्रशिक्षण पद्धती यांचा समावेश होतो. हे सर्व विविध कौशल्ये आणि ज्ञान विद्यार्थ्यांना प्रदान करतात.

११. शारीरिक शिक्षणाचे जागतिक संदर्भ

जागतिक स्तरावर, शारीरिक शिक्षणाचे महत्त्व वाढत आहे. अनेक देशांमध्ये शारीरिक शिक्षणाला महत्त्व दिले जाते आणि ते उच्च शिक्षणाचा एक अविभाज्य भाग मानले जाते. जागतिक आरोग्य संघटनेने शारीरिक क्रियाकलापांबाबत अनेक शिफारसी केल्या आहेत, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांचे स्वास्थ्य आणि कल्याण सुधारण्यासाठी प्रेरणा मिळते.

१२. शारीरिक शिक्षणाच्या भविष्याची दिशा

उच्च शिक्षणातील शारीरिक शिक्षणाच्या भविष्याची दिशा शिक्षण पद्धतींमध्ये नवनवीन तंत्रज्ञानाचा समावेश करणे आणि शारीरिक शिक्षणाची जागरूकता वाढवणे आहे. यामध्ये वर्च्युअल क्लासेस, ऑनलाइन क्रीडा स्पर्धा आणि इंटरऍक्टिव्ह शिक्षण पद्धतींचा समावेश होऊ शकतो.

निष्कर्ष

उच्च शिक्षणातील शारीरिक शिक्षणाचे महत्त्व अत्यंत व्यापक आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांचे शारीरिक, मानसिक, सामाजिक आणि भावनिक विकास होतो. शारीरिक शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये अनुशासन, आत्मविश्वास, आणि सहकार्याची भावना वाढते. त्यामुळे उच्च शिक्षण संस्थांनी शारीरिक शिक्षणाला महत्त्व देणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांचे एकत्रित विकास साधण्यासाठी शारीरिक शिक्षण एक महत्त्वाचा घटक आहे, जो त्यांच्या जीवनाला सकारात्मक परिणाम करतो.

शारीरिक शिक्षण हे आजच्या युगात अधिक आवश्यक आहे, कारण ताणतणाव, मानसिक स्वास्थ्य आणि एकाग्रतेच्या समस्यांनी ग्रस्त असलेल्या विद्यार्थ्यांना यामुळे फायदा होतो. त्यामुळे उच्च शिक्षण संस्थांनी शारीरिक शिक्षणाला प्राधान्य देणे अत्यंत आवश्यक आहे, जेणेकरून विद्यार्थी एक समर्थ, स्वस्थ आणि उत्साही नागरिक बनू शकतील.

संदर्भ

1) उच्च शिक्षणातील शारीरिक शिक्षणाचे महत्त्व - दातार एम.के. अहुजा प्रकाशन पुणे 2004, पान नं 25
2) शारीरिक शिक्षण – खंड पाच
3) योग आणि आरोग्य – कुलकर्णी व्ही के प्रतिक पब्लिकेशन, मुंबई पान नं 345

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मधील स्थानिक भाषाविषयक तरतुदी आणि संधी

प्रा. शिवाजी वसंत देसाई
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी.

प्रस्तावना

नुकतेच महाराष्ट्र सरकारने एनईपी 2020 धोरण लागू केले आहे. 1986 च्या अभ्यासक्रमाचा आराखडा लक्षात घेऊन २०१९ मध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक मसुदा तयार केला आहे. त्यानुसार नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० तयार केले आहे. जागतिकीकरणाच्या रेट्यामध्ये येणाऱ्या आव्हानांचा विचार करून भारतातील शिक्षित तरुण या स्पर्धेत टिकावा, शिक्षण प्रकियेतून तयार झालेले आपले भारतीय मनुष्यबळ संगणकाच्या युगात, माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात टिकावे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात जागतिक पातळीवरील बदल स्वीकारताना, नवीन आव्हानांना तोंड देता देता आपल्या स्थानिक परिसरांमध्ये असलेली अद्वितीय गुणवत्ता आणि साधन संपत्ती याचं बाजारीकरण करता यावे. त्याबरोबरच आपल्या मनुष्यबळामध्ये असलेले कौशल्य विकसित करावे आणि त्याला जागतिक बाजारपेठ-व्यासपीठ मिळवून देत यावी. असा व्यापक दृष्टिकोन ठेवून एनईपी 2020 आपल्यासमोर मांडल्याचे दिसून येते. याबरोबरच 1986 च्या शैक्षणिक धोरणातील पूर्ण न झालेली ध्येये धोरणे एनइपी 2020 या योजनेद्वारे पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करता यावा हा मुख्य उद्देश आहे.

भारतीयांच्या सातत्यपूर्ण आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, शास्त्रीय प्रगतीमध्ये सातत्यपूर्णता यावी यासाठी एन इ पी २०२० ची योजना केलेली आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात भारतीयांना जागतिक पातळीवर नेतृत्व करता यावे यासाठी दर्जेदार शिक्षणाचा अंतर्भाव केला आहे. शिक्षण अधिक अनुभवात्मक, सर्वसमावेशक, संशोधनकेंद्रित आणि आनंददायी होण्यासाठी अध्यापनशास्त्र विकसित करणे आवश्यक आहे. त्याबरोबरच शिकणाऱ्याच्या सर्व क्षमता आणि पैलू यांचा विकास करणे यामध्ये अपेक्षित आहे. अभ्यासक्रमामध्ये विज्ञान आणि गणित यांच्या बरोबरीने मूलभूत कला, हस्तकला, मानव्यशास्त्रे, खेळ, क्रीडा, भाषा , साहित्य, संस्कृती आणि मानवी मूल्य यांना अग्रस्थान दिल्याचे दिसून येते. विद्यार्थीना चारित्र्यवान बनवण्याबरोबरच रोजगारक्षम बनवण्याकडे कल असल्याचे दिसून येते.

उद्दीष्टे

१) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात स्थानिक / प्रांतिक भाषांना दिलेलं महत्व शोधणे .
२) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात स्थानिक / प्रांतिक भाषांची संधी शोधणे.

गृहीतके

१. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील बहुभाषिक तत्वामुळे स्थानिक / प्रांतिक भाषांना महत्व येणार आहे.
२. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील बहुभाषिक तत्वामुळे स्थानिक पातळीवरील ज्ञानसाठा जागतीक पातळीवर पोचणार आहे.

भारतीय ज्ञानाला खूप मोठा आणि अतिप्राचीन वारसा आहे. गणित, खगोलशास्त्र, धातुशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, शास्त्रशल्यचिकित्सा, स्थापत्य, अभियांत्रिकी, योग, ललितकला, जहाजबांधणी, बुद्धिबळ अशा अनेक विषयांमधील भारतीय ज्ञानाचा प्रभाव जगावर आहे. याचे संशोधन, प्रचार, प्रसार होण्यासाठी, असे ज्ञान जतन करण्यासाठी अशा विषयाची मांडणी आणि आग्रह एनईपी २०२० मध्ये जाणीवपूर्वक केल्याचे दिसून येते.

भारत देशातील युवकांना इथल्या विविध सामाजिक, सांस्कृतिक आणि तांत्रिक गरजांबरोबरच इथल्या अद्वितीय कला, भाषा आणि ज्ञानाच्या परंपरेविषयी राष्ट्रीय अभिमान आणि परस्पर सहयोग होण्यासाठी प्रोत्साहित करणे एन ई पी २०२० मध्ये अपेक्षित आहे. या धोरणाच्या तत्त्वांमध्ये बहुभाषिक अथवा आणि भाषा शक्ती यांना प्रोत्साहन असे एक धोरण आहे. ते आपल्या शोधनिबंधाच्या अनुषंगाने आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाने व्यक्तीच्या सृजनक्षमतेच्या विकासावर भर दिलेला आहे. हे आपणाला दिसून येते. व्यक्तीची अभिव्यक्ती भाषेतून अधिक होते आणि व्यक्तीच्या शारीरिक विकासाबरोबरच सामाजिक, नैतिक आणि भावनिक क्षमतांचा विकास सुद्धा भाषेच्या सहाय्यानेच होतो.

मातृभाषांचा पुरस्कार.

लहान मुल प्रथमतः आपल्या आई-वडिलांकडून विशेषकरून आईकडूनच ज्ञानग्रहणाचे धडे घेत असते. ज्ञान कोणत्या ना कोणत्या भाषेतून घेतली जाते आणि ती भाषा म्हणजे मातृभाषा होय. मूल बारा ते चौदा वर्षांचे होईपर्यंत ते जास्त वेळ कुटुंबात असते आणि यादरम्यान त्याच्या कानावर आई-वडिलांचीच, भावंडांचीच भाषा पडते. या भाषेमधून त्याला सर्व गोष्टीचे आकलन होत असते. अवघडात अवघड सिद्धांत, ज्ञान बालकाला आई वडिलांच्या भाषेत सुलभपणे उदाहरणांसहित शिकविता येतात. समजून देता येतात. जगातील सर्व अवघड गोष्टींचे आकलन त्याला मातृभाषेतूनच उत्तम प्रकारे होऊ शकते असे भाषाशास्त्रज्ञ आणि मानसशास्त्रज्ञांचे विधान आहे. या मातृभाषेला राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात मातृभाषा / घरातील भाषा / स्थानिक भाषा / प्रादेशिक भाषा असे म्हटले आहे आणि इयत्ता पाचव्या इयत्तेपर्यंत आणि शक्यतो आठवीपर्यंतचे शिक्षण मातृभाषेतूनच / प्रादेशिक भाषेतूनच द्यावे अशी शिफारस करण्यात आली आहे. इयत्ता आठवीनंतर इतर राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय भाषेबरोबर एक स्थानिक भाषा / मातृभाषा म्हणून शिकवली जाईल असे म्हटले आहे. विशेष म्हणजे खाजगी आणि सरकारी अशा दोन्ही शाळांना हा नियम बंधनकारक राहील असे नमूद केले आहे. यावरून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात आपणाला मातृभाषा / घरातील भाषा / स्थानिक भाषा / प्रादेशिक भाषा यांना महत्व दिलेले दिसून येईल.

स्थानिक भाषा आणि बोलीच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण गोष्ट म्हणजे विज्ञान, गणित यासारख्या विषयांची पाठ्यपुस्तके मातृभाषेत उपलब्ध करण्याचा प्रयत्न राहील, की जेणेकरून उच्च प्रतीचे आणि अध्ययवत ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी विद्यार्थ्याला इंग्रजीसारख्या आंतरराष्ट्रीय भाषेचा अडथळा जाणवणार नाही. त्याच्या ज्ञानग्रहणात परभाषा अडसर ठरणार नाही.

जिथे मुलांची मातृभाषा एक आहे आणि शिक्षणाचे माध्यम वेगळी भाषा आहे त्यांच्यासाठी द्विभाषा अध्ययन-अध्यापन सामग्रीसह शिक्षकांना द्विभाषापद्धती वापरण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाईल. पायाभूत पायरीपासूनच मुलांना विविध भाषांची ओळख करून दिली जाईल. सर्व भाषा परस्परसंवादी आणि आनंददायक पद्धतीने शिकवल्या जातील. असे असले तरी इथे मातृभाषेचे महत्त्व कमी केले नाही हे लक्षात घ्यावयास हवे. सुरुवातीच्या दोन इयत्तांमध्ये मातृभाषेचे वाचन आणि लेखन शिकवले जाईल. तिसऱ्या इयत्तेपासून इतर भाषांचे लेखन आणि वाचन शिकवले जाईल. मुलांच्यामध्ये भाषांच्या विकास करण्यासाठी भाषा शिक्षक नेमण्याची योजना असेल. त्रिभाषा सूत्राचे प्रोत्साहन कायम राहील. भारतीय बोली भाषांच्या अभ्यासाला प्रोत्साहन दिले जाईल. विविध भाषा शिकण्यासाठी, शिकवण्यासाठी भाषा शिक्षण लोकप्रिय करण्यासाठी, तंत्रज्ञानाचा मोठ्या प्रमाणात केला जाईल.

गणित आणि विज्ञान यासारख्या विषयांच्या ज्ञानदानासाठी विद्यार्थ्यांना भाषिक अडथळा येण्याची शक्यता गृहीत धरून गणित आणि विज्ञान विषयावरील क्रमिक पुस्तके आणि अध्यापन अध्ययन सामग्री द्विभाषिक करण्यास प्रोत्साहन देण्याची तरतूद केली आहे.

एन ए पी 2020 मध्ये भाषाविषयक केलेल्या तरतुदीवरून आपणाला काही संधी दिसून येतात त्या अशा.

१) विविध भाषा शिकण्या - शिकविण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञान निर्माण करणे आणि नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आवश्यक आहे भाषेचे अद्यायन अध्यापन करणाऱ्या विद्यार्थ्याना यामध्ये संधी आहे.

२) गणित आणि विज्ञान या विषयांची क्रमिक पुस्तके, अध्ययन-अध्यापन सामग्री तयाआहेरणे गरजेचे बनेल. ही सामग्री जर मातृभाषा आणि इंग्रजीमध्ये केली तर जे विद्यार्थी या ज्ञानाचे आकलन करून योग्य प्रकारे उपयोजन करतील यातून नवनिर्मिती होईल. ते उत्तम प्रकारे सादरीकरण करू शकतील.

३) स्थानिक पातळीवरील ज्ञान आपणाला द्विभाषिक पुस्तकांमुळे जागतिक पातळीवर नेण्यासाठी प्रोत्साहन दिल्यामुळे आपल्या ज्ञानाचा प्रसार, प्रचार होईल. त्याबरोबरच भाषांतरकार, ग्रंथप्रकाशनाशी संबंधित मनुष्यबाळाला संधी आणि काम मिळेल. परकीय भाषेतील ज्ञान स्थानिक भाषेत आणण्यासाठीही भाषांतरकारांना संधी मिळेल.

४) द्विभाषिक क्रमिक पुस्तकांमुळे आपल्या स्थानिक भाषेतील समृद्ध साहित्य, ज्ञान, सांस्कृतिक वारसा इतर भाषिकांपर्यंत पोहोचविणे हे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात अंतर्भूत आहे. यादृष्टीनेआपला ज्ञान वारसा जतन करणे हि एक संधी आहे

५) स्थानिक बोलींच्यामध्ये मौखिक स्वरूपात असलेले ज्ञान, साहित्य यांचं संकलन- संपादन करण्याची एक मोठी संधी यामधून मिळणार आहे.

६) संस्कृत आणि प्राकृत यासारख्या अभिजात भाषा आणि त्या भाषेतील साहित्य ऑनलाईन मॉड्युल्सच्या माध्यमातून शिकण्यास उपलब्ध असेल. तर ही ऑनलाईन मॉड्युल्स तयार करणे, उपलब्ध करणे, कार्यान्वित करणे आणि विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवणं ही सुद्धा एक संधी आहे.

७) नाविन्यपूर्ण आणि अनुभवात्मक पद्धती वापरून भाषा शिकण्यासाठी नवनवीन पद्धतींचा शोध लावता येईल नवे ॲप तयार करता येतील.

सारांश

वरील विवेचनावरुन आपणाला असे लक्षात येईल कि, एनईपी 2020 या धोरणांमध्ये सर्वांगीण विकासाची आणि स्थानिक भाषेतील ज्ञान वृद्धींगत करण्याची अनेकविध क्षेत्रे आहेत. स्थानिक भाषांना आणि ज्ञानाला जागतिक व्यासपीठ मिळवून देण्याचे विविध मार्ग दिसून येतात. स्थानिक बोलीतील मनुष्यबल कितपत याचा वापर करून घेणार आहे हे सर्वस्वी आपल्यावर अवलंबून आहे.

संदर्भ

१) नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०.
२) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण मसुदा २०१९

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

भारतातील पर्यटन व्यवसायाचा अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम

प्रा. शत्रुघ्न शिवाजी पाटील
(एम.ए., सेट, अर्थशास्त्र; एम.एल.आय.एस., नेट, सेट, ग्रंथालयशास्त्र)
ग्रंथपाल, क्रांतिसिंह नाना पाटील कॉलेज, वाळवा
ई.मेल.आयडी. shatrughna.edu@gmail.com

सारांश

भारत हा विविध संस्कृती, धर्म, आणि नैसर्गिक सौंदर्याचा संगम असलेला देश आहे, ज्यामुळे पर्यटन क्षेत्र देशाच्या आर्थिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक विकासात महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. भारतातील ऐतिहासिक स्मारके, मंदिरे, किल्ले, धार्मिक स्थळे, आणि नैसर्गिक आकर्षणांनी देशाला जागतिक पातळीवर एक अनोखी ओळख मिळवून दिली आहे. 'अतुल्य भारत' आणि अशा इतर अनेक सरकारी उपक्रमांमुळे पर्यटन क्षेत्राच्या वाढीस चालना मिळाली आहे, ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय आणि देशांतर्गत पर्यटनाचे प्रमाण वाढले आहे. पर्यटनाच्या प्राचीन इतिहासात तेराव्या शतकात 'पर्यटन' या संकल्पनेचा उदय झाला. पर्यटनामुळे रोजगार निर्मिती, परकीय चलनाची कमाई, आणि पायाभूत सुविधांचा विकास होतो, ज्यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला मोठा फायदा होतो. धार्मिक पर्यटन, वैद्यकीय पर्यटन, आणि सांस्कृतिक पर्यटन यांसारख्या विविध प्रकारांनी भारतातील पर्यटन क्षेत्राला व्यापक वाढ मिळवून दिली आहे. वाराणसी, मथुरा, अजमेर, आणि तिरुपती यांसारख्या धार्मिक स्थळांमुळे लाखो पर्यटक आणि यात्रेकरू भारतात येतात. यामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते. पर्यटनामुळे काही ठिकाणी आर्थिक असमानता, महागाई, आणि पर्यावरणीय ऱ्हास यांसारख्या नकारात्मक परिणामांचाही सामना करावा लागतो. उदाहरणार्थ, गोवा आणि केरळ येथे समुद्रकिनाऱ्यांवर होणाऱ्या प्रदूषणामुळे पर्यावरणीय समस्या निर्माण झाल्या आहेत. शाश्वत पर्यटनाच्या विकासासाठी पर्यावरणपूरक धोरणे, स्थानिक समुदायांचा समावेश, आणि दिर्घकालीन पायाभूत सुविधा निर्माण करणे अत्यावश्यक आहे. भारतात पर्यटन हे वेगाने वाढणारे क्षेत्र असून देशाच्या अर्थव्यवस्थेत त्याचा मोठा वाटा आहे. या निबंधात भारतातील पर्यटनाच्या विकासाचे विश्लेषण केले आहे, त्याचे विविध प्रकार, पर्यटनामुळे होणारे आर्थिक फायदे आणि त्यासोबत येणाऱ्या आव्हानांची चर्चा केली आहे. विशेषतः रोजगार निर्मिती, परकीय चलनाची कमाई, पायाभूत सुविधांचा विकास यासह पर्यावरणीय ऱ्हास, सांस्कृतिक परिवर्तन, आणि स्थानिक लोकांच्या जीवनमानावर होणारा परिणाम यांचा समावेश केला आहे.

१. प्रस्तावना :

भारतातील पर्यटनस्थळांनी भारताला जागतीक पातळीवर पर्यटनाच्या दृष्टीने लोकप्रिय बनवले आहे. पर्यटन क्षेत्राच्या वाढीसाठी सरकारने विविध उपक्रम हाती घेतले आहेत, जसे की 'अतुल्य भारत'. त्यामुळे भारतात आंतरराष्ट्रीय तसेच देशांतर्गत पर्यटन मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे.

पर्यटन (Tourism) हा आधुनिक शब्द तेराव्या शतकात प्रचलित झाला. याचा अर्थ 'एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी प्रवास करणे आणि मूळ ठिकाणी ठरावीक काळात परत येणें असा होतो. या व्याख्येनुसार पर्यटन करणारा भ्रमंती करून आपल्या मूळ ठिकाणी परत येतो. ऑस्ट्रेलियन अर्थशास्त्रज्ञ हर्मर यांच्या मते, 'परदेशी माणसाचे एखाद्या देशात, प्रदेशात वा शहरात आगमन, वास्तव्य, भ्रमंती आणि तेथून गमन म्हणजे पर्यटन होय.' स्वीस शास्त्रज्ञ प्रा. हुंझीर व फ्रेंक यांनी १९४२ मध्ये केलेली पर्यटनाची व्याख्या अधिक व्यापक व अर्थपूर्ण आहे. या तज्ज्ञांच्या मते, 'कायमस्वरूपाची वस्ती न करण्याच्या हेतूने व उत्पादनाशी संबंधित नसलेली, अपरिचित व्यक्तीच्या भ्रमंतीतून प्रस्थापित झालेली अपूर्व घटना संबंध म्हणजे पर्यटन होय.'

पर्यटनात पर्यटक (Tourist) हा एक प्रमुख घटक आहे. पर्यटकांशिवाय पर्यटनाला कोणताही अर्थ नाही; म्हणून आपण जेव्हा पर्यटनाविषयी बोलतो तेव्हा त्यात पर्यटक येतो. ऑक्सफर्ड शब्दकोशावरून (इ. स. १८००) पर्यटक म्हणजे, 'जो उत्कंठेची एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी किंवा गमतीजमतीसाठी अथवा मी असा प्रवास केला आहे हे सांगण्यासाठी भ्रमंती 'करतो, त्यास 'पर्यटक' असे म्हणतात.' लीग ऑफ नेशन व संयुक्त राष्ट्र संघटनेने १९३७ मध्ये पर्यटकाची पुढीलप्रमाणे व्याख्या केली आहे : 'एखाद्या देशाला भेट देणारी व कमीत कमी १४ तास वास्तव्य करणारी कोणतीही व्यक्ती म्हणजे देशी पर्यटक होय.' (खातीब, १९७)

१८४५ मध्ये, थॉमस कुकने सहलीचे आयोजन करण्यासाठी एक पूर्ण-वेळ पर्यटन संस्था सुरु केली. रेल्वे कंपनीने तिकिटांच्या विक्रीवर पाच टक्के कमिशन दिले, जे त्यांचे सर्व खर्च भागवण्यासाठी पुरेसे नव्हते. म्हणून, त्यांनी त्यात विविधता आणण्याचे ठरवले. त्यांनी प्रवासाच्या दुसऱ्या पैकेज टूर चालवण्यास सुरुवात केली, ज्यात हॉटेल निवास, प्रेक्षणीय स्थळे,

मार्गदर्शक-सेवा आणि जेवण यांचा समावेश होता. थॉमस कुकने काही नवीन व्यवसाय सुरू केले, जे अजूनही प्रचलित आहेत. उदाहरणार्थ, त्याने ट्रॅव्हलर्स चेक आणि हॉटेल व्हाउचरची प्रणाली शोधून काढली, ज्याने रोख रक्कम काढून टाकली. पर्यटकांनी त्यांच्या सहलीचा खर्च प्रीपेड केला आणि त्या बदल्यात त्यांना हॉटलचे व्हाउचर मिळाले, जे जेवणासह हॉटेलद्वारे प्रदान सर्व सेवांची काळजी घेतात. हॉटेल्सनी त्याला कमिशन दिले. त्याचप्रमाणे, प्रवाशांनी कुकचे व्हाउचर घेतले. जगभरात कोट्यवधी डॉलर्सचे ट्रॅव्हलर्स चेकची दररोज खरेदी - विक्री केली जाते. अशा तऱ्हेने थॉमस कुकने प्रथम पर्यटन हा व्यवसाय म्हणून पुढे आणला. (Buragohain, 1)

विसाव्या व एकविसाव्या शतकात सामाजिक व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दूरगामी परिणाम करणारी योगवाही आर्थिक क्रिया म्हणजे पर्यटन होय. प्रवास आणि पर्यटन हा जगातील अग्रेसर व्यवसाय असून त्यामुळे जास्तीत जास्त लोकांना रोजगार प्राप्त होतो. इ.स. २००० मध्ये ९० कोटी लोकांनी आंतरराष्ट्रीय सीमा ओलांडून प्रवास केला आणि सुमारे ७०० अब्ज अमेरिकन डॉलर्स इतका पैसा खर्च केला. एकूण जागतिक उत्पन्नाच्या १२% ते १३% इतकी ही रक्कम होते. एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावर असलेला मानव आवड, कुतूहल व संशोधक म्हणून प्रवास करतो. 'अनभिज्ञ व अज्ञाताचा ठाव घेणे हे आर्थिक सुज्ञपणाचे एक लक्षण आहे' असे भारतातील माजी अमेरिकन राजदूत जे. के. गॅलब्रेथ म्हणतात. पर्यटनामुळे प्रत्येक देशाला परकीय चलन मिळत असते. भिन्न विभिन्न समाजातील, देशांतील लोकांचा संपर्क पर्यटनामुळे निर्माण होतो. राष्ट्रीय एकात्मतेस अत्यंत पोषक अशी वैचारिक देवाण-घेवाण पर्यटनामुळे होते. आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य वाढण्यासाठी मदत होते. (घारपुरे, २)

२. भारतातील पर्यटनाची वाढ :

पर्यटकाची भारतातील व्याख्या —

परदेशी पर्यटक - १९६३ मध्ये रोम येथे भरलेल्या संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आंतराराष्ट्रीय पर्यटन परिषदेत पर्यटन खात्याने भारतातील पर्यटकांच्या संदर्भात पुढील व्याख्या स्वीकारली आहे

'परदेशी पर्यटक म्हणजे परदेशी परवाना असलेली (Passport), मनोरंजन, अभ्यास, धार्मिक गोष्टी, खेळ, व्यवसाय, कुटुंब, बैठक वा विशिष्ट कार्यासाठी भारताला भेट देणारी व किमान २४ तास देशात वास्तव्य करणारी व्यक्ती होय.' (खातीब, १९७)

भारताला धार्मिक प्रवासाची प्रदीर्घ परंपरा आहे. भारताने पर्यटनाच्या दिशेने पहिले पाऊल १९४५ मध्ये टाकले, जेव्हा भारत सरकारने तत्कालीन सल्लागार सर जॉन सार्जेंट यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली. समितीने १९४६ मध्ये आपला अहवाल सादर केला आणि केंद्रात बॉम्बे, दिल्ली, कलकत्ता आणि मद्रास येथे प्रादेशिक कार्यालयांसह एक स्वतंत्र पर्यटन संस्था स्थापन करण्याची सूचना केली. जगभर प्रसिद्धी सेल बसवण्याची शिफारसही समितीने केली आहे. परिणामी १९४८ मध्ये परिवहन मंत्रालयात पर्यटक वाहतूक शाखा स्थापन करण्यात आली. मुंबई आणि दिल्ली येथे प्रादेशिक पर्यटन कार्यालये उघडण्यात आली. परदेशातील पहिले पर्यटन कार्यालय १९५२ मध्ये न्यूयॉर्कमध्ये स्थापन करण्यात आले. (Maneet Kumar 49)

२.१ विविधता आणि सांस्कृतिक वारसा

भारतात ऐतिहासिक स्मारके, मंदिरे, किल्ले, आणि धार्मिक स्थळे जगभरातील पर्यटकांना आकर्षित करतात.

२.२ धार्मिक पर्यटन

पर्यटनाच्या दृष्टीने धार्मिक स्थळांना खूप महत्व आहे. धार्मिक स्थळे वेगवेगळ्या धर्माची असतात. उदा. मंदिरे, दर्गा, गुरुद्वारा, चर्च, इत्यादी. प्रत्येक धर्माचे लोक आपापल्या धार्मिक स्थळांना भेटी देत असतात तसेच इतर धर्माच्या धार्मिक स्थळांनाही भेटी देतात. या भेटी यात्रा, उरूस, धार्मिक उत्सवाच्या काळात होतात. यातून पर्यटनाचा विकास होतो. (खातीब, २१३)

भारतात वाराणसी, मथुरा, वृंदावन, तिरुपती, अमृतसर, अजमेर यांसारखी धार्मिक स्थळे जगभरातील यात्रेकरूंना आकर्षित करतात. धार्मिक पर्यटनामुळे लाखो यात्रेकरू भारतात येतात आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते.

२.३ वैद्यकीय पर्यटन

भारत वैद्यकीय पर्यटनाचे एक प्रमुख केंद्र बनले आहे. सुलभ आणि स्वस्त वैद्यकीय सेवा, तज्ज्ञ डॉक्टर, आणि अत्याधुनिक रुग्णालये यामुळे परदेशातून अनेक रुग्ण भारतात उपचारांसाठी येतात. यामुळे परकीय चलनात भर पडते आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेला फायदा होतो.

२.४ पर्यटन पायाभूत सुविधा

सरकारने हवाई सेवा, रेल्वे, आणि रस्ते वाहतुकीत सुधारणा करून पर्यटनाच्या विकासासाठी पायाभूत सुविधांमध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केली आहे. मेट्रो, आधुनिक विमानतळ, आणि राष्ट्रीय महामार्गांच्या वाढीमुळे पर्यटन आणखी सुलभ झाले आहे.

जर शेती आणि उद्योग हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे शरीर असेल तर वाहतूक आणि दळणवळण हे मज्जासंस्थेचे जाळे असेल, जे मानव आणि साहित्याची वाहतूक करेल. (Datt and Sundharam, 128)

३. भारतातील पर्यटनाचे आर्थिक परिणाम :

३.१ सकारात्मक आर्थिक योगदान

३.१.१ रोजगार निर्मिती

पर्यटन हा भारतातील रोजगार निर्मितीचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. हॉटेल व्यवसाय, वाहतूक, मार्गदर्शन, हस्तकला, आणि अन्य सेवा क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्माण होत आहे. भारतात पर्यटनामुळे लाखो लोकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत, विशेषत: ग्रामीण आणि निमशहरी भागात.

३.१.२ परकीय चलनाची कमाई

पर्यटनामुळे भारताला मोठ्या प्रमाणात परकीय चलन मिळते. २०२३ साली, पर्यटनामुळे भारताने सुमारे २३१९२७ कोटी जे मागील वर्षापेक्षा ६५.७४% ने जास्त होते. परकीय चलन मिळवले. परदेशी पर्यटकांचे येणे आणि त्यांचे स्थानिक सेवांवर होणारे खर्च स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना देतात. (Govt. of India 2023-24, 209)

परदेशी पर्यटकांचे आगमन (FTAs)

जून २०२४ मध्ये परदेशी पर्यटकांची संख्या ७,०६,०४५ इतकी झाली, जी जून २०२३ मध्ये ६.४८.००८ इतकी होती. जानेवारी २०२४ ते जून २०२४ पर्यंत परदेशी पर्यटकांची संख्या ४७,७८,३७४ इतकी झाली, जी जानेवारी २०२४ ते जून २०२३ मध्ये ५२,९६,०२५ इतकी होती. (Govt. of India June 2024, 5)

परकीय चलनाची कमाई (FEEs)

२०२४ च्या जून महिन्यातील FEE 19,266 कोटी झाले. जून 2023 मध्ये ते रु.18,737 कोटी आणि जून 2019 मध्ये रु. 16,592 कोटीं होते. त्यात वाढ झालेली दिसून येते.

२०२४ च्या जून महिन्यात FEE US$ २.३०८ अब्ज होते. जून २०२३ मध्ये ते US$ २.२७९ बिलियन होते. त्यात वाढ झालेली दिसून येते.

जानेवारी ते जून 2024 या कालावधीत FEE रु.1,27,628 कोटी होते जे जानेवारी ते जून 2023 मधील रु.1,07,178 कोटी आणि जानेवारी ते जून 2019 मधील रु.1,01,774 कोटींच्या तुलनेत 2023 आणि 2019 च्या संदर्भात अनुक्रमे 19.08% आणि 25.40% ची वाढ नोंदवली गेली.

जानेवारी ते जून 2024 या कालावधीत शुल्क US$15.339 अब्ज होते जे जानेवारी ते जून 2023 मधील US$13.041 अब्ज आणि जानेवारी ते जून 2019 मधील US$14.534 अब्जच्या तुलनेत 2023 आणि 2019 च्या संदर्भात अनुक्रमे 17.62% आणि 5.54% ची वाढ नोंदवते. (Govt. of India June 2024, २ ते ६)

३.१.३ पायाभूत सुविधांचा विकास

पर्यटनाच्या विकासामुळे हॉटेल्स, रेस्टॉरंट्स, आणि वाहतुकीच्या सुविधांमध्ये मोठ्या प्रमाणात सुधारणा झाली आहे. हे केवळ पर्यटकांसाठीच नाही तर स्थानिक लोकांसाठीही फायद्याचे आहे.

३.२ नकारात्मक आर्थिक परिणाम

३.२.१ आर्थिक असमानता

पर्यटनामुळे अनेकदा स्थानिक लोक आणि परकीय गुंतवणूकदार यांच्यात असमानता वाढते. अनेक वेळा परकीय हॉटेल्स किंवा कंपन्या मोठ्या प्रमाणात नफा कमावतात, परंतु स्थानिक लोकांना कमी वेतनावर काम करावे लागते.

३.२.२ महागाई आणि वाढलेले खर्च

पर्यटनामुळे काही पर्यटन स्थळांवर महागाई वाढते. विशेषत: गोवा, जयपूर, आणि केरळ सारख्या ठिकाणी पर्यटनामुळे घरांच्या किमती वाढतात, ज्यामुळे स्थानिक लोकांसाठी राहणीमान अधिक खर्चिक होते.

३.२.३ पर्यावरणीय ऱ्हास

पर्यटनामुळे काही ठिकाणी पर्यावरणीय समस्या निर्माण होतात. उदा., गोव्यात समुद्रकिनाऱ्यांच्या अतिवापरामुळे प्रदूषण वाढले आहे. स्थानिक संसाधनांचा अतिरेकी वापर, कचरा व्यवस्थापनाच्या समस्या आणि नैसर्गिक परिसंस्थेचे नुकसान हे मुद्दे गंभीर आहेत.

४. सामाजिक आणि पर्यावरणीय परिणाम :

४.१ सांस्कृतिक परिणाम

पर्यटनामुळे स्थानिक संस्कृती आणि परंपरांवर प्रभाव पडतो. अनेक वेळा पर्यटकांच्या अपेक्षांमुळे स्थानिक परंपरांचे व्यापारीकरण होते, ज्यामुळे सांस्कृतिक अस्मिता धोक्यात येते. याचा परिणाम म्हणून स्थानिक जीवनशैलीवर परिणाम होतो.

४.२ पर्यावरणीय परिणाम

पर्यटनामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होण्याची शक्यता आहे. उदाहरणार्थ, हिमालयीन पर्यटनामुळे तेथील जैवविविधतेला धोका निर्माण झाला आहे. याशिवाय, समुद्रकिनाऱ्यांवर पर्यटनामुळे कचरा व्यवस्थापनाच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

५. उदाहरणे :

५.१ गोवा

गोवा हे भारतातील सर्वात लोकप्रिय पर्यटन स्थळ आहे. समुद्रकिनारे, नाईट लाइफ, आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांनी गोव्यातील पर्यटन उद्योगाला चालना दिली आहे. मात्र, पर्यटकांच्या वाढत्या संख्येमुळे स्थानिक संसाधनांवर ताण निर्माण झाला आहे, तसेच जमीन आणि घरांच्या किमतींमध्ये मोठी वाढ झाली आहे.

५.२ राजस्थान

राजस्थान हे ऐतिहासिक किल्ले, महाल, आणि सांस्कृतिक वारसा यासाठी प्रसिद्ध आहे. येथे मोठ्या प्रमाणात पर्यटक येतात, ज्यामुळे स्थानिक हस्तकला, पर्यटन मार्गदर्शन, आणि हॉटेल व्यवसायांना चालना मिळते. परंतु काही ठिकाणी सांस्कृतिक वारसा पर्यटनामुळे धोक्यात आला आहे.

५.३ केरळ

केरळच्या बॅकवॉटर, आयुर्वेद पर्यटन, आणि समुद्रकिनाऱ्यांमुळे येथे मोठ्या प्रमाणात आंतरराष्ट्रीय पर्यटक येतात. वैद्यकीय पर्यटनामुळे केरळ आर्थिकदृष्ट्या अधिक बळकट झाले आहे, परंतु पर्यावरणीय समस्यांमुळे पर्यटनाला धोका निर्माण होऊ शकतो.

६. शाश्वत पर्यटन विकासासाठी शिफारसी :

६.१ पर्यावरणपूरक पर्यटन

भारताने पर्यावरणपूरक पर्यटनाला चालना देण्यावर भर दिला पाहिजे. सरकारने तसेच खासगी क्षेत्राने पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी जबाबदार धोरणे स्वीकारली पाहिजेत. पर्यटकांनी नैसर्गिक संसाधनांचा जबाबदारीने वापर करणे आणि स्थानिक संस्कृतींचा आदर करणे आवश्यक आहे.

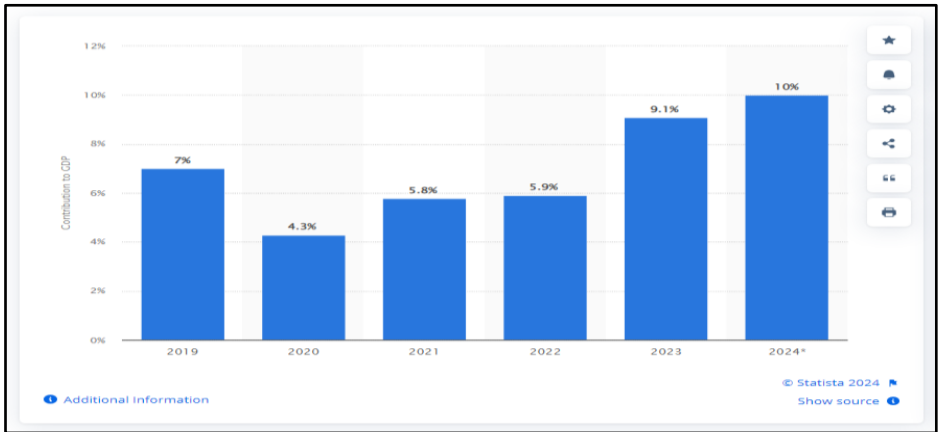
६.२ स्थानिक समुदायांचा समावेश

पर्यटनाच्या फायद्यांचा लाभ स्थानिक लोकांनाही मिळावा, यासाठी स्थानिक व्यावसायिकांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे. स्थानिक हस्तकला, कला, आणि संस्कृती यांचा प्रचार करणे गरजेचे आहे.

६.३ पायाभूत सुविधांचा विकास

पर्यटनस्थळांच्या पायाभूत सुविधांचा विकास करताना दीर्घकालीन शाश्वत धोरणे तयार केली पाहिजेत. पर्यावरण संरक्षण आणि सामाजिक विकास यांचा समतोल राखणे गरजेचे आहे.

२०१९ ते २०२३ पर्यंत भारताच्या GDP मध्ये प्रवास आणि पर्यटन क्षेत्राचे योगदान, २०२४ च्या अंदाजांसह

(Source – https://www.statista.com/statistics/1250204/india-contribution-of-travel-and-tourism-to-gdp/ Date - 26/09/2024)

७. निष्कर्ष :

भारतातील पर्यटन हा अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा भाग आहे, ज्यामुळे रोजगार निर्मिती, परकीय चलन कमाई, आणि पायाभूत सुविधा विकास होतो. मात्र, पर्यटनामुळे निर्माण होणाऱ्या सामाजिक आणि पर्यावरणीय आव्हानांवर सखोल विचार करून शाश्वत धोरणांची अंमलबजावणी केली पाहिजे. यासाठी स्थानिक समुदायांचा समावेश, पर्यावरणपूरक धोरणे, आणि आर्थिक असमानता कमी करण्यावर भर दिला पाहिजे.

संदर्भ:

1. Modern Language Association (MLA) Style
2. खातीब, के. ए. *आर्थिक भूगोल.* मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, २००७.
3. घारपुरे, विठ्ठल. *पर्यटन भूगोल.* पिंपळापुरे एण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, २००१.
4. Buragohain, Pulak. *Fundamentals of Travel and Tourism.* Murari Lal & Sons, New Delhi, 2009.
5. Datt and Sundharam. *Indian Economy.* S.Chand and Company LTD., New Delhi, 55 Ed. 2005
6. Government of India June 2024. *Monthly Tourism Statistics.* Ministry of Tourism, New Delhi. June 2024.
7. Govt. of India 2023-24, *Annual Report,* Ministry of Tourism, New Delhi. 2024
8. Maneet Kumar, *Tourism Today – An Indian Perspective.* Kanishka Publishing House, Delhi, 1992.
9. Keelery, Sandhya. *२०१९ ते २०२३ पर्यंत भारताच्या GDP मध्ये प्रवास आणि पर्यटन क्षेत्राचे योगदान, २०२४ च्या अंदाजांसह. STISTA Website.*
10. https://www.statista.com/statistics/1250204/india-contribution-of-travel-and-tourism-to-gdp/ Accessed 26 Sept. 2024.

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांचे इंग्रजी विषयातील भाषिक कौशल्य व राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०

Mrs. Sanjana Sanjay Bhalkar
Ph.D Researcher
Shivaji University,Kolhapur ,Maharashtra ,India.
Email-sanjanabhalkar12@gmail.com

Prof.Dr.Pratibha sadashiv Desai
I/C Principal
Aacharya javadekar college of education ,Gargoti
Affiliated to shivaji University Kolhapur ,
Maharashtra ,India.
Email-drpratibhadesai@gmail.com

सारांश :-

भाषा शिक्षण हा शिक्षणाचा मूलभूत गाभा आहे. कारण भाषा हे शिक्षणाचे माध्यम आहे लहान मूल कोणतेही ज्ञान त्यातील सैद्धांतिक भाग योग्य आकलनासह परक्या भाषेपेक्षा आपल्या मातृभाषेत अधिक सहजतेने व प्रभावीपणे आत्मसात करू शकते. हे आता जगभर अनेक अभ्यासाअंती सिद्ध झालेले आहे. पण बहुभाषिक व बहुसांस्कृतिक भारत देशात जेथे संविधानसंमत (आठव्या शेड्युलप्रमाणे) २१ अधिकृत राष्ट्रीय भाषा आहेत तेथे पूर्ण देशासाठी एकच एक राष्ट्रभाषा ठरवणे शक्य नव्हते ,पुन्हा दीडशे वर्षे ब्रिटिश सत्तेमुळे देशभर पसरलेली इंग्रजी भाषा व त्याद्वारे आधुनिक ज्ञान विज्ञान आणि झालेली प्रगती याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. म्हणून देशासाठी इंग्रजी ही संपर्क भाषा हिंदी सोबत असावी हे संविधानकर्त्यांनी दूरदर्शीपनाने ठरवून भाषेच्या प्रश्नावर समाधानकारक तोडगा काढला ,तो राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी हे उघड होते.

मुख्य संबोध :-. *माध्यमिक स्तर ,इंग्रजी ,राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०.*

प्रस्तावना:-

आज मराठी माध्यमातील माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या इंग्रजी विषयाच्या भाषिक कौशल्यचा अभ्यास करताना विद्यार्थ्यांच्या इंग्रजी विषयाच्या एकणे, बोलणे,वाचन , लेखन (LSRW)व संप्रेषण कौशल्य संदर्भात अडचण जाणवते आहे.कारण आजचे युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग आहे सोशल मीडियाद्वारे इंग्रजीचा सर्रास उपयोग सर्व स्तरावर केला जातो .यामध्ये मुख्यतः मुख्यतः मराठी माध्यमातील इयत्ता नववीचा विद्यार्थी देखील मागे नाही. मराठी मातृभाषा हिंदी राज्यभाषा व इंग्रजी हे आंतरराष्ट्रीय भाषा हे त्रैभाषिक सूत्र प्रत्येक आयोगामध्ये नमूद करण्यात आले आहे .आपल्यापैकी बहुतेकांना मराठी व आपली मातृभाषा व परिसर अभ्यास शाळेत जायच्या आधीच अवगत झालेली असते ,तरीही इंग्रजीचा विषयाच्या बाबतीत मराठी माध्यमांमधील माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थी तेवढासा सजग दिसून येत नाही, हे सर्वेक्षणातून दिसून येते आहे .इंग्रजी ही पुढील शिक्षणासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पोहोचवण्यासाठी तेवढीच महत्त्वाची भाषा आहे परंतु मराठी माध्यमांमध्ये इंग्रजी भाषा ही तेवढ्याच तासिकेपूर्ती बोलली जाते इंग्रजी विषय बोलायला आवडतो पण तसा बोलता येत नाही किंवा त्यांचे वाचन ,लेखन तेवढे जमत नाही इंग्रजीतून लिहिता ,बोलता येणे म्हणजेच अभिव्यक्त होणे महत्त्वाचे आहे याची जाणीव या साऱ्याच्या मुळाशी आहे भाषा शिक्षणासाठी त्या भाषेचे वातावरण मिळणे महत्त्वाचे असते. मराठी शाळांमध्ये फक्त इंग्रजीच्या तासांपुरतेच हे वातावरण मिळते ,तेही सर्व शाळेत असतेच असे नाही अनेक ठिकाणी तर मराठीतूनच इंग्रजी शिकविण्याची तिला व्याकरणाच्या जंजाळात अडकविण्याची पद्धत रुजली आहे. वास्तविक प्रसार माध्यमांमुळे, तंत्रज्ञानामुळे इंग्रजीशी असलेला संबंध कितीतरी पटीने वाढला आहे इंग्रजी सहजपणे कानावर पडते या तंत्रज्ञानाचा लाभ घेऊन गेल्यास ती सहज अवगत होण्यास मदत होऊ शकते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

१. मराठी माध्यमातील इयत्ता नववीतील विद्यार्थ्यांची इंग्रजी विषयाची सद्यस्थितीचा अभ्यास करणे.
२. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० इंग्रजी भाषा विषयाचा आढावा घेणे.

संशोधन परिकल्पना:-

माध्यमिक स्तरावरील इंग्रजी भाषा कौशल्याचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनवृद्धीवर सकारात्मक परिणाम होतो .

शून्य परिकल्पना :-

माध्यमिक स्तरावरील इंग्रजी भाषा कौशल्याचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनवृद्धीवर सकारात्मक परिणाम होत नाही .

प्रस्तुत संशोधनाचे महत्व:-प्रस्तुत संशोधन हे मराठी माध्यमांमधील इयत्ता नववीतील विद्यार्थ्यांच्या इंग्रजी विषयाचे कौशल्याचे त्यांच्या समस्यांचे निराकरण होण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरेल. व राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० इंग्रजी भाषा विषयक माहिती मिळवण्यासाठी उपयुक्त ठरेल. त्याचप्रमाणे पालक, विद्यार्थी, शिक्षक संशोधक यांच्यासाठी हे संशोधन उपयुक्त ठरेल.

संशोधनाची परिमर्यादा:-प्रस्तुत संशोधन हे मराठी माध्यम इयत्ता नववीतील विद्यार्थी व राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० इंग्रजी भाषा यापुरतेच मर्यादित आहे.

संशोधन पद्धती:-प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधिकेने दस्ताऐवजांचे विश्लेषण ,सर्वेक्षण संशोधन पद्धती व प्रायोगिक संशोधन पद्धती अशा मिश्र संशोधन पध्द्तीचा उपयोग केला आहे.

संशोधन जनसंख्या:- प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने न्यू हायस्कूल कोल्हापूर ,कोल्हापूर शहर जिल्हा -कोल्हापूर येथील इयत्ता नववीच्या मराठी माध्यम मधील ५० विद्यार्थ्यांची सहेतूक नमुना निवड पद्धतीने केलेली आहे. न्यादर्श म्हणून ५० प्रतिसादकांपैकी सर्वच ५० प्रतिसादकांची निवड केली आहे.

संशोधनाची साधने:-संशोधिकेने स्वनिर्मित प्रश्नावलीचा वापर केलेला आहे .प्रतिसादकांनी प्रश्नावली चाचणीद्वारे आपली मते देण्यास प्रवृत्त केले होते.

संख्याशास्त्रीय विश्लेषण:-संशोधना संदर्भात प्राप्त सामग्रीचे विश्लेषण हे प्रश्नावली द्वारे उपलब्ध झाली. विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यासाठी शेकडेवारी या संख्याशास्त्रीय साधनांचा वापर करण्यात आला.

विश्लेषणात्मक विषयविवेचन :-

कोष्टक क्र.१ .१

० -२०	२१-४९	५०	५१- १००
अल्प	मध्यम	निम्मे	बहुतांश

निरीक्षण व अर्थनिर्वचन

प्रश्न क्रमांक १ तुम्हाला इंग्रजी विषय आवडतो का?

कोष्टक क्र.१ . २

अं.क्रं	होय	एखाद्या वेळेस	कधी कधी	कधीच नाही
१	४२ (८४%)	००(०%)	०६.(१२%)	०२(४%)

निरीक्षण:-

वरील कोष्टक क्र.१.२ असे दिसून येते की ,मराठी माध्यमांमधील इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना इंग्रजी विषय आवडतो का? या प्रश्नावरती त्यांनी उत्तर होय ४२ (८४%)असे दिले. एखाद्या वेळेस००(०%) याचे उत्तर तर कधी कधी ०६.(१२%)आणि कधीच नाही ०२(०%) हे उत्तर आले.

अर्थनिर्वचन:-

मराठी माध्यमांमधील इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना इंग्रजी विषय आवडतो, हे होय म्हणणाऱ्याचे प्रमाण बहुतांश(८४ %) आहे व इंग्रजी विषय न आवडणाऱ्यांचे प्रमाण अल्प (१२%) (४%)आहे, हे संशोधनातून दिसून आले.

प्रश्न क्रमांक २. तुम्हाला इंग्रजी भाषा बोलायला आवडते का?

कोष्टक क्र.१. ३

अं.क्रं	होय	एखाद्या वेळेस	कधी कधी	कधीच नाही
२.	४५(९० %)	००(०%)	०३.(६%)	०२(४%)

निरीक्षण :-

वरील कोष्टक क्र.१. ३ असे दिसून येते की ,मराठी माध्यमांमधील इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना इंग्रजी विषय बोलायला आवडतो का? या प्रश्नावरती त्यांनी उत्तर होय ४५(९० %)असे दिले एखाद्या वेळेस ००(०%)याचे उत्तर तर कधी कधी ०३.(६%)आणि कधीच नाही ०२(४%) हे उत्तर आले.

अर्थनिर्वचन :- मराठी माध्यमांमधील इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना इंग्रजी विषय बोलायला आवडतो, हे होय म्हणणाऱ्याचे प्रमाण(९० %) बहुतांश आहे. इंग्रजी भाषा बोलायला न आवडणाऱ्यांचे प्रमाण अल्प(६%)(४%) आहे, हे संशोधनातून दिसून आले.

प्रश्न क्रमांक ३. तुम्ही तुमच्या मित्र मैत्रिणींशी इंग्रजी मध्ये संभाषण करता का?

कोष्टक क्र.१. ४

अं.क्रं	होय	एखाद्या वेळेस	कधी कधी	कधीच नाही
३	०५.(१०%)	१० (2०%)	१५(३०%)	2०(४०%)

निरीक्षण:-

वरील कोष्टक क्र.१. ४ असे दिसून येते की मराठी माध्यमांमधील इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना तुम्ही तुमच्या मित्र मैत्रिणींशी इंग्रजी मध्ये संभाषण करता का? या प्रश्नावरती त्यांनी उत्तर होय०५.(१०%) असे दिले एखाद्या वेळेस१० (2०%) उत्तर तर कधी कधी १५(३०%)आणि कधीच नाही2०(४०%) हे उत्तर आले.

अर्थनिर्वचन :- मराठी माध्यमांमधील इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना तुम्ही तुमच्या मित्र मैत्रिणींशी इंग्रजी मध्ये संभाषण करता का? या प्रश्नावरती कधीच नाही हे सांगणाऱ्यांचे प्रमाण म्हणजेच मध्यम(४०%) (३०%) दिसून आले. तर मित्र मैत्रिणींशी इंग्रजी मध्ये संभाषण करतो हे सांगणाऱ्यांचे प्रमाण अल्प (2०%) (१०%)दिसून आले

प्रश्न क्रमांक ४. तुम्ही इंग्रजी मध्ये तुमच्या कुटुंबीयांशी संवाद साधता का?

कोष्टक क्र.१. ५.

अं.क्रं	होय	एखाद्या वेळेस	कधी कधी	कधीच नाही
४	०७(१४%)	१०(2०%)	2०(४०%)	१३(2६%)

निरीक्षण:-

वरील कोष्टक क्र. १.५ असे दिसून येते की ,मराठी माध्यमांमधील इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना तुम्ही इंग्रजी मध्ये तुमच्या कुटुंबीयांशी संवाद साधता का? या प्रश्नावरती त्यांनी उत्तर होय ०७(१४%)असे दिले एखाद्या वेळेस १०(2०%) उत्तर तर कधी कधी 2०(४०%)आणि कधीच नाही १३(2६%) हे उत्तर आले.

अर्थनिर्वचन :- मराठी माध्यमांमधील इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना तुम्ही इंग्रजी मध्ये तुमच्या कुटुंबीयांशी संवाद साधता का? हे सांगणाऱ्यांचे प्रमाण मध्यम म्हणजेच (४०%)((2६%)दिसून आले. तर इंग्रजी मध्ये कुटुंबीयांशी संवाद साधतो हे सांगणाऱ्यांचे प्रमाण अल्प(१४%) (2०%)दिसून आले.

प्रश्न क्रमांक ५. तुम्ही सोशल मीडियाद्वारे इंग्रजी मध्ये संभाषण करता का?

कोष्टक क्र.१.६

अं.क्रं	होय	एखाद्या वेळेस	कधी कधी	कधीच नाही
५.	१०(2०%)	१५.(३०%)	२४(४८%)	६.(१२%)

निरीक्षण :-

वरील कोष्टक क्र.१. ६ असे दिसून येते की , मराठी माध्यमांमधील इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना तुम्ही सोशल मीडियाद्वारे इंग्रजी मध्ये संभाषण करता का? या प्रश्नावरती त्यांनी उत्तर होय १०(2०%)असे दिले एखाद्या वेळेस १५.(३०%)याचे उत्तर तर कधी कधी२४(४८%) आणि कधीच नाही ६.(१२%) हे उत्तर आले.

अर्थनिर्वचन :- मराठी माध्यमांमधील इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना तुम्ही सोशल मीडियाद्वारे इंग्रजी मध्ये संभाषण करता का हे सांगणाऱ्यांचे प्रमाण मध्यम (४८%) (३०%)दिसून आले. तुम्ही सोशल मीडियाद्वारे इंग्रजी मध्ये संभाषण होय (2०%) कधीच नाही (१२%) हे सांगणाऱ्यांचे प्रमाण अल्प दिसून आले.

प्रश्न क्रमांक ६. तुम्ही इंग्रजीभाषेतील वर्तमानपत्राचे वाचन करता का?

कोष्टक क्र.१. ७

अं.क्रं	होय	एखाद्या वेळेस	कधी कधी	कधीच नाही
६.	००(०%)	2०(४०%)	१०(2०%)	2०(४०%)

निरीक्षण:-

वरील कोष्टक क्र.१. ७ असे दिसून येते की , मराठी माध्यमांमधील इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना तुम्ही इंग्रजीभाषेतील वर्तमानपत्राचे वाचन करता का? या प्रश्नावरती त्यांनी उत्तर होय ००(०%)असे दिले एखाद्या वेळेस 2०(४०%) याचे उत्तर तर कधी कधी १०(2०%) आणि कधीच नाही 2०(४०%) हे उत्तर आले

अर्थनिर्वचन :- इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना तुम्ही इंग्रजीभाषेतील वर्तमानपत्राचे वाचन करता का या प्रश्नावरती हे सांगणाऱ्यांचे प्रमाण मध्यम म्हणजेच (एखाद्या वेळेस ४०% ,कधीच नाही ४०%) दिसून आले. इंग्रजीभाषेतील वर्तमानपत्राचे वाचन कधी कधी करतो हे सांगणाऱ्यांचे अल्प (2०%) प्रमाण दिसून आले.

प्रश्न क्रमांक ७.तुम्हाला इंग्रजी विषयातील व्याकरण विभाग वाचन ,लेखन करायला आवडतो का?

कोष्टक क्र.१. ८

अं.क्रं	होय	एखाद्या वेळेस	कधी कधी	कधीच नाही
७.	००(०%)	०२(४%)	०६ (१२%)	४२(८४%)

निरीक्षण :-

वरील कोष्टक क्र.१.८ असे दिसून येते की,मराठी माध्यमांमधील इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना.तुम्हाला इंग्रजी विषयातील व्याकरण विभाग, वाचन ,लेखन करायला आवडतो का? या प्रश्नावरती त्यांनी उत्तर होय ००(०%) असे दिले एखाद्या वेळेस ०२(४%) याचे उत्तर तर कधी कधी ०६ (१२%) आणि कधीच नाही ४२(८४%) हे उत्तर आले.

अर्थनिर्वचन :- मराठी माध्यमांमधील इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना.तुम्हाला इंग्रजी विषयातील व्याकरण विभाग वाचन ,लेखन करायला आवडतो का म्हणणाऱ्याचे प्रमाण बहुतांश(८४ %) आहे हे संशोधनातून दिसून आले. इंग्रजी विषयातील व्याकरण विभाग वाचन ,लेखन करायला एखाद्या वेळेस (४%), कधी कधी (१२%)आवडतो हे सांगणाऱ्यांचे अल्प (2०%) प्रमाण दिसून आले.

प्रश्न क्रमांक ८. तुम्ही इंग्रजी संभाषण कौशल्य सुधारण्यासाठी काय उपाययोजना करता ते थोडक्यात लिहा?

उत्तर - तुम्ही इंग्रजी संभाषण कौशल्य सुधारण्यासाठी काय उपाययोजना करता या वर्णनात्मक पद्धतीने विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना विचारला असता काही प्रमाणात मित्र-मैत्रिणीची संवाद साधतो ,डिक्शनरी चा उपयोग करतो, शिक्षकांच्या बोलण्याकडे लक्ष देतो, हे उत्तर आले यामधून इंग्रजी व मराठी मधून वर्णनात्मक पद्धतीने प्रश्न विचारला होता. मराठी मधून ९५% टक्के विद्यार्थ्यांनी या प्रश्नाचे दिले तर इंग्रजी मधून दिले आहे ५% विद्यार्थ्यांनी इंग्रजी मधून उत्तर दिले आहे.

प्रश्न क्रमांक ९.तुम्हाला इंग्रजी विषय का आवडतो किंवा का आवडत नाही ते थोडक्यात लिहा?

उत्तर -तुम्हाला इंग्रजी विषय का आवडतो किंवा का आवडत नाही या इंग्रजी व मराठी मधून वर्णनात्मक पद्धतीने विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर नववीच्या विद्यार्थ्यांनी स्पेलिंग मिस्टेक होतात भीतीमुळे व्यवस्थित बोलताना येणे इतरांचे इंग्रजी मधून बोलणे न समजणे इंग्रजी मधून व्याकरण समजत नाही अवघड जाते त्याचप्रमाणे कुटुंबाशी परिस्थिती घरातील वातावरण शिक्षकांची शिकवण्याची पद्धती हे उत्तर मिळाले. इंग्रजी विषय आवडतो हे सांगणाऱ्यांचे प्रमाण ९६% टक्के होते. इंग्रजी विषय आवडत नाही हे सांगणाऱ्यांचे प्रमाण ४% होते.

२. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० इंग्रजी भाषा विषयाचा थोडक्यात आढावा पुढीलप्रमाणे :-

१. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये कोठारी आयोगाप्रमाणे त्रैभाषिक धोरण तंतोतंत स्वीकारले आहे.

२.राज्याची प्रादेशिक भाषा हिंदी आणि इंग्रजी हे त्रैभाषिक धोरण कमी अधिक प्रमाणात देशभर सर्वत्र स्वीकारले आहे त्यामुळे बहुभाषा व विविधता जपण्यासाठी त्रैभाषिक भाषा सूत्र राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये स्वीकारले गेले आहे.

३. नव्या शैक्षणिक धोरणात भाग दोनमध्ये जी वैशिष्ट्ये नमूद केली आहेत, त्यामध्ये विज्ञान व गणितासह सर्व विषयाची पाठ्यपुस्तके मातृभाषेत/राज्यभाषेत सुलभ आकलनासाठी निर्माण करून दिली जातील आणि द्विभाषीय अध्ययन-अध्यापन सामग्रीसह शिक्षकांना विद्यार्थ्यांना शिकवण्यासाठी द्विभाषा पद्धती वापरण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाईल, असे नमूद केले आहे. ही विद्यार्थी हिताच्या दृष्टीने फार सकारात्मक शिफारस आहे. यामुळे विद्यार्थी आपली मातृभाषा आणि इंग्रजीमध्ये विचार करण्यासाठी व बोलण्यासाठी सक्षम बनतील, हे मराठीच्या भल्यासाठी सर्वाधिक महत्त्वाचे भाषा धोरण असणार आहे.

४. इंग्रजी व मराठीला समप्रमाणात महत्त्व आहे, हे विद्यार्थ्यांच्या मनावर सहजतेने बिंबवले जाईल व त्यांचा आजचा भाषिक न्यूनगंड कमी होईल व पुढे तो पूर्णपणे नाहीसा होईल.

५. द्विभाषिक पाठ्यपुस्तकामुळे विद्यार्थ्याचे ज्ञानात्मक, संकल्पनात्मक व सैद्धांतिक बाबींचे आकलन परिपूर्ण व सहज सुलभ होईल. विज्ञान व गणिताचे काही सिद्धान्त इंग्रजी वाचून समजले नाहीत, तर तोच भाग लगेच मराठी वाचला तर त्या सिद्धान्ताचे पूर्ण आकलन होण्यास मदत होईल व पुन्हा इंग्रजी वाचून ते पक्के होईल. असा द्विभाषिक अभ्यास विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने विषय पारंगततेसाठी उपयुक्त ठरेल. उच्च तंत्रज्ञान-विज्ञानाच्या शिक्षणासाठी, जे आज बहुतांश इंग्रजी भाषेतून भारतात शिकवले जाते, ते विद्यार्थ्यांना अधिक सखोलपणे अभ्यासणे व पाठांतरविना आकलनासह आत्मसात करणे सुलभ होईल. असा अभ्यास हा मुलांना आनंदी अभ्यास वाटेल. त्यामुळे सर्व विद्यार्थी परीक्षेचे ओझे मनावर न घेता अधिक सखोल अभ्यास करून यशस्वीपणे परीक्षा देऊ शकतील. पूर्ण आकलनासह विज्ञान व गणित हे विषय अभ्यासले तर भावी काळात मूलभूत संशोधन करणारे विद्यार्थी बहुसंख्येने निर्माण होतील.

६. आजचे भारताचे भाषिक धोरण पाहता व इंग्रजीचे जागतिक स्थान पाहता केवळ इंग्रजी किंवा केवळ मराठी असा टोकाचा आग्रह व अभिनिवेश न करता 'उत्तम इंग्रजीसह उत्तम मराठी' हे धोरण राज्य शासनाने स्वीकारले आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टनुसार निष्कर्ष:-

वरील प्रश्नांच्या विश्लेषणावरून निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे

उद्दिष्ट क्र.१.मराठी माध्यमातील इयत्ता नववीतील विद्यार्थ्याची इंग्रजी विषयाची सद्यस्थितीचा अभ्यास करणे.

१. मराठी माध्यमांमधील इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना इंग्रजी विषय आवडतो, हे होय म्हणणाऱ्याचे प्रमाण बहुतांश (८४ %) आहे हे संशोधनातून दिसून आले.

२. मराठी माध्यमांमधील इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना इंग्रजी विषय बोलायला आवडतो, हे होय म्हणणाऱ्याचे प्रमाण बहुतांश (९०%) आहे हे संशोधनातून दिसून आले.

३. नववीच्या विद्यार्थ्यांना तुम्ही इंग्रजी मध्ये तुमच्या कुटुंबीयांशी संवाद साधता का, या प्रश्नावरती कधी कधी हे सांगणाऱ्यांचे प्रमाण मध्यम (४०%) दिसून आले.

४. मराठी माध्यमांमधील इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना तुम्ही इंग्रजी मध्ये तुमच्या कुटुंबीयांशी संवाद साधता का, या प्रश्नावरती कधी कधी हे सांगणाऱ्यांचे प्रमाण मध्यम (४०%) दिसून आले.

५. मराठी माध्यमांमधील इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना तुम्ही सोशल मीडियाद्वारे इंग्रजी मध्ये संभाषण करता का, या प्रश्नावरती कधी कधी हे सांगणाऱ्यांचे मध्यम (४८%) दिसून आले.

६. इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना तुम्ही इंग्रजीभाषेतील वर्तमानपत्राचे वाचन करता का या प्रश्नावरती एखाद्या वेळेस (४०%) ,कधीच नाही(४०%)सांगणाऱ्यांचे प्रमाण मध्यम दिसून आले.

७.मराठी माध्यमांमधील इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना.तुम्हाला इंग्रजी विषयातील व्याकरण विभाग वाचन ,लेखन करायला आवडतो का ,कधीच नाही म्हणणाऱ्याचे प्रमाण बहुतांश (८४%) आहे हे संशोधनातून दिसून आले.

८. मराठी माध्यमांमधील इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना इंग्रजी व मराठी मधून वर्णनात्मक पद्धतीने प्रश्न विचारला होता. मराठी मधून ९५% टक्के विद्यार्थ्यांनी या प्रश्नाचे दिले तर इंग्रजी मधून दिले आहे ५% विद्यार्थ्यांनी इंग्रजी मधून उत्तर दिले आहे. यावरून मराठी माध्यमांमधील इ.९ च्या विद्यार्थ्यांना स्पष्ट ,व्याकरणदृष्ट्या इंग्रजी भाषा कौशल्य अवगत झालेले संशोधनातून दिसून येत नाही.

९. संशोधनामधून असे दिसून आले येते की,इंग्रजी भाषा आवडते ,तिचे महत्व देखील माहिती आहे आहे परंतु अध्ययन अध्यापनाच्या अभावामुळे इंग्रजी भाषा कौशल्य अवगत झालेले दिसून येत नाही.

उद्दिष्ट क्र.२. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० इंग्रजी भाषा विषयाचा आढावा घेणे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये कोठारी आयोगाप्रमाणे त्रैभाषिक धोरण तंतोतंत स्वीकारले आहे.इंग्रजी मधून उत्तम प्रकारे अभिव्यक्त होण्यासाठी इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतच जायला हवे असे नाही; मराठी व अन्य भारतीय भाषांच्या माध्यमातून शिक्षण घेतलं तरी ते शक्य होऊ शकते .याची खात्री आजच्या पालकांना पटवून देता आली पाहिजे. मराठीतून शिक्षण घेऊन उत्तम इंग्रजी बोलू लिहू शकणाऱ्यांची उदाहरणे देऊन ही खात्री पटविता येणार नाही. त्यासाठी शाळांमध्ये मुलांच्या कला कलाने , आनंददायी वातावरणात अध्यापन करण्याची कृती आधारित अध्ययन ,रचनावादी शिक्षण इंग्रजीसाठी उपयुक्त ठरू शकते.

शिफारशी :-

संशोधिकेने पुढील शिफारशी मांडल्या आहेत.

१.राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० च्या अंमलबजावणीसाठी ग्रामीण ,शहरी स्तरातील विद्यार्थ्यांना व शाळांना योग्य साधनसामग्रीचा पुरवठा करावा.

२ . राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०चे मूल्यमापन करण्यासाठी केंद्र व राज्य स्तरावर योग्य प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.

३ .राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० योग्य प्रकारे अंमलबजावणी केली जावी.

संदर्भ:-

1. वास्कर ,आ., वास्कर, पु. (२००८);भारतीय शिक्षणाचे बहुजनीकरण पुणे: नित्य नूतन प्रकाशन
2. पाटील, स. (एप्रिल २०२२) ;शैक्षणिक व्यवस्थापन व प्रशासन आणि आपत्ती व्यवस्थापन पुणे:;निराली प्रकाशन
3. http://www.education.gov.in 29july 2020 retrived on29 sep 2024.
4. http://www.mr.vikaspedia .in 2020 retrived on 29 sep 2024.
5. http://www.esakal.com.july2020 retrived on 28 sep 2024
6. http://www.educationalmaharashtra.com.mar2022 retrived on 30sep 2024
7. https://blogs.maharashtratimes.indiatimes.com/patipencil/marathi-english-and-freedom-speech retrived on 2 Oct 2024
8. https://www.aksharnama.com/client/article-details/5675 retrived on 2 Oct 2024

भारतीय इतिहास लेखन परंपरा-मार्क्सवादी इतिहास लेखन

प्रा. तानाजी बाबासाहेब मोहिते
इतिहास विभाग
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय. गारगोटी ता. भुदरगड जि. कोल्हापूर
Email -tanajimohite6107@gmail.com

प्रस्तावना-

इतिहास लेखनाचा उदय फार प्राचीन काळापासून झालेला आपणास दिसतो. प्राचीन इतिहास लेखनाचा संबंध पुराण व वस्तुशी जोडला गेला व त्यातून अनुभवाच्या आधारे इतिहास लेखन करण्यात आले. पूर्वी इतिहास लेखनाचा संबंध भूगर्भशास्त्राशी जोडला गेलेला दिसतो. त्यानंतर बुद्धी प्रामाण्यवादावर इतिहासाचचे लेखन केले गेले. प्राचीन इतिहास लेखन परंपरा ही दैव्य परंपरा व सामाजिक स्थित्यंतरे यावर अवलंबून होती. प्राचीन काळापासून ते मध्ययुगापर्यंत इतिहास लेखनात ग्रीक इतिहास लेखन परंपरा, रोमन इतिहास लेखन परंपरा, अरेबियन इतिहास लेखन परंपरा, पर्शियन इतिहास लेखन परंपरा अस्तित्वात होत्या.

इतिहासात उपलब्ध पुराव्याचे चिकिस्तापूर्वक संशोधन करून भूतकाळात घडून गेलेल्या घटनांची मांडणी केली जाते हे आपणास माहिती आहे अशी मांडणी करणाऱ्या लेखनपद्धतीला इतिहास लेखन पद्धतीने म्हणतात. आधुनिक इतिहास लेखन परंपरेत भारतीय इतिहास लेखन परंपरा अतिशय महत्त्वाची आहे यात प्रामुख्याने वसाहतीक इतिहास लेखन परंपरा, पौरात्यवादी इतिहास लेखन परंपरा, साम्राज्यवादी इतिहास लेखन परंपरा, मार्क्सवादी इतिहास लेखन परंपरा याचा समावेश होतो.

उद्दिष्टे-

१) मार्क्सवाद आणि मार्क्सवादी इतिहास लेखनाचे तत्त्वज्ञान समजावून घेणे.
२) द्वंद्वात्मक भौतिकवाद व ऐतिहासिक भौतिकवाद समजावून घेणे.
३) कार्ल मार्क्सच्या वर्ग संघर्षाच्या सिद्धांताचा अभ्यास करणे .
४) आधुनिक इतिहास लेखन प्रवाहात मार्क्सवादी इतिहास लेखनाचा प्रभाव अभ्यासणे.

आधुनिक इतिहास लेखन परंपरेची वैशिष्ट्ये-

१) ही एक शास्त्रशुद्ध पद्धत असून यात इतिहासाची योग्य पद्धतीने मांडणी केली जाते.
२) आधुनिक इतिहास लेखन परंपरा ही प्रामुख्याने मानवनिर्मित आहे यात भूतकाळातील विविध मानवी समाजाच्या कृतीसंबंधिचा अभ्यास केला जातो.
३) आधुनिक इतिहास लेखनाची मांडणी तर्कशुद्ध व विश्वासार्हतेवर तपासले जाते.
४) मानवजातीने भूतकाळात केलेल्या कृतीच्या आधारे मानव जातीच्या वाटचालीचा वेध इतिहासात घेतला जातो.

आधुनिक इतिहास लेखनाची बीजे प्रामुख्याने युरोपात रोवली यात प्रामुख्याने वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा वापर केला गेला. यामध्ये रेने, व्होल्टेअर, हेगेल, रांके, कार्ल मार्क्स, मायकेल फुक्रो इत्यादी इतिहास कारायचे योगदान अतिशय महत्त्वाचे आहे. यामध्ये मार्क्सवादी इतिहास लेखन परंपरा इतिहास लेखनासाठी अतिशय उपयुक्त आहे.

मार्क्सवादी इतिहास लेखन परंपरा-

कार्ल मार्क्सच्या विचारावर आधारित इतिहास लेखन केले गेले म्हणून त्याला मार्क्सवादी इतिहास लेखन परंपरा असे म्हणतात.मार्क्सवाद हा शास्त्रीय समाज वादाचा पुरस्कार करणार आहे. मार्क्सवादी इतिहास लेखनाची सुरुवात प्रामुख्याने १९ व्या शतकात झालेली दिसते यात प्रामुख्याने १९४८ हे वर्ष क्रांतीचे वर्ष मानले जाते यावर्षी साम्यवादाचा जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्यात आला हा जाहीरनामा एगेल व कार्ल मार्क्स या दोघांनी मिळून प्रसिद्ध केला त्यांनी' द कम्युनिस्ट मॅनिफिटो'हा ग्रंथ लिहिला व त्यातून त्यांनी आपले विचार मांडले. यात मार्क्स सांगतात, जगातील कामगारांनो एक व्हा 'असा नारा दिला'त्यांच्या मते दोन फळे असतात त्यात गोड व कडू फळे असतात गोड फळे ही वरिष्ठ वर्गांची असतात तर कडू फळे ही श्रमजीवी सामान्य जनतेची

असतात त्याचप्रमाणे समाजातील वर्ग संघर्षावर त्याने भर दिला समाजामध्ये दोन पद्धतीचे वर्ग असतात ते म्हणजे 'आहे रे व नाही रे 'वर्ग यातूनच मोठ्या प्रमाणात संघर्ष निर्माण होतो असे त्यांचे मत होते. मार्क्सवादी इतिहास लेखन परंपरा ही एक सामाजिक परिवर्तनाची विचारधारा आहे. मार्क्सवाद हा क्रांतिकारी समाजवादाचा एक महत्त्वाचा अंग आहे, मार्क्सवाद हा आर्थिक व सामाजिक समतेवर आधारित आहे स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय इतिहास लेखन हे जास्त प्रमाणात मार्क्सवादी इतिहास लेखनावर अवलंबून असल्याचे दिसते.

आधुनिक भारतीय मार्क्सवादी इतिहासकार-

भारतीय इतिहास लेखन परंपरेत प्रामुख्याने मार्क्सवादी इतिहास लेखन परंपरा अतिशय महत्त्वाची असून यात प्रामुख्याने डॉ. दामोदर धर्मानंद कोसंबी, डॉ. राम शरण शर्मा, डॉ. रोमिला थापर, डॉ. इरफान हबीब, डॉ. बिपिनचंद्र यांचा समावेश होतो. यात प्रामुख्याने कोसंबी, डांगे व शरद पाटील यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. दामोदर कोसंबी यांचे इतिहास लेखनाबद्दलचे विचार अतिशय महत्वपूर्ण आहेत त्यांना आधुनिक इतिहास लेखनाचे संस्थापक मानले जातात. त्यांचे लिखान पारंपरिक इतिहास व मध्यमवर्गीय आश्रयदात्याच्या मान्यतेला छेद देणारे आहे. कोसंबी चा मार्क्सवादी सिद्धांत हा द्वद्वात्मक भौतिक वातावर अवलंबून आहे. त्यांचे लिखाण वैज्ञानिक दृष्टी कोणावर आधारित आहे त्यांनी'An Introduction to the study of Indian History 'या ग्रंथात मूलभूत प्रमेये मांडली आहेत. त्याचप्रमाणे काँग्रेड डांगे यांचे 'प्रिमिटिव्ह कम्युनिझम टू सेवरी'हे पुस्तक मार्क्सवादी इतिहास लेखनाचे उदाहरण आहे.

मार्क्सवादी इतिहास लेखनाची वैशिष्ट्ये-

१) यात प्रामुख्याने वर्ग संघर्षावर भर देण्यात आला हा विचार मार्क्सवादी तत्त्वावर अवलंबून होता.

२) आर्थिक व्यवस्थेतील उत्पादनाची साधने, पद्धती, उत्पादनाच्या प्रक्रियेतील मानवी जीवनाचा विचार केला गेला.

३) प्रत्येक सामाजिक घटनेचा सर्वसामान्य लोकांवर काय परिणाम होतो याचे विश्लेषण केले गेले.

४) जातिव्यवस्थेत होत गेलेल्या बदलांचा अभ्यास यात केला गेला.

निष्कर्ष -

१) सर्वसामान्य लोकांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याची काम मार्क्सवादी इतिहास लेखनातून झाले.

२) मार्क्सवादी इतिहास लेखनाचा जातिव्यवस्थेवर होत गेलेल्या बदलांचा अभ्यास केला गेला.

३) स्वातंत्र्योत्तर काळात होत गेलेल्या बदलांचा अभ्यास मार्क्सवादामध्ये केला गेला.

४) शास्त्रशुद्ध इतिहास लेखन व मानव निर्मित इतिहास लेखनावर मार्क्सवाद्यांनी भर दिला.

५) मार्क्सवादी इतिहास लेखनामुळे आधुनिक इतिहास लेखनाचा पाया घातला गेला.

मूल्यमापन-

भारतामध्ये मार्क्सवादी विचारातील संशोधनाचे कार्य प्रामुख्याने राजकीय, आर्थिक आणि तत्त्वज्ञानात्मक इतिहास यावर अवलंबून आहे. मार्क्सवादी इतिहास लेखन हे सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून इतिहासाच्या अभ्यासावर भर देते. मार्क्सवाद्यांच्या मते वर्ग संघर्षाच्या मुळाशी आर्थिक व्यवहार असतात मार्क्सवादाने समाजामध्ये कामगार वर्गाचे अस्तित्व प्रबळ केले त्यांच्या मते मानवी विकासाच्या प्रक्रियेत गुलामगिरी, सरंजामशाही ,भांडवलशाही अशा तीन प्रमुख अवस्था आहेत. मार्क्सच्या आर्थिक ऐतिहासिक विश्लेषणामध्ये इतिहास लेखन राजकीय व धार्मिक साच्यातून बाहेर पडून इतिहासाच्या कक्षा रुदावल्या गेलेल्या दिसतात.

संदर्भ

1. दामोदर धर्मानंद कोसंबी'भारताच्या शास्त्रोक्त इतिहासकाराचे जनक' डी. एन. झा.
2. पानसे सुधीर २००७ उत्तुंग आणि एकाकी संशोधक'कोसंबी
3. इयत्ता दहावी क्रमिक पुस्तक'इतिहास व राज्यशास्त्र
4. एम ए भाग दोन'भारतीय राष्ट्रीय चळवळीमध्ये इतिहास लेखन शास्त्र'
5. बीए भाग ३ पेपर १ 'इतिहास पद्धती आणि उपयोजन'
6. रमेश चंद्रदत्त'इकॉनोमिक हिस्टरी ऑफ इंडिया'

मानवी विकासासाठी इतिहास लेखनामध्ये नवतंत्रज्ञान व विचारप्रवाह.

श्रीकांत अनिल संकपाळ
संशोधन विद्यार्थी (बी.एड्-एम्.एड् एकात्मिक)
शिक्षणशास्त्र अधिविभाग शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
ई-मेल : shrisankpal20@gmail.com

सारांश :

मानवी विकास आणि शाश्वत विकास हे महत्त्वपूर्ण घटक आहेत . इतिहास लेखनात नवतंत्रज्ञान आणि नवीन विचार प्रवाह जोडणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. इतिहासातून भविष्याकडे जाण्याचा मार्ग तयार होतो . म्हणून इतिहासातील यशाचे धडे भूतकाळातील अनुभव ,चुका यांची माहिती मिळते . नवीन तंत्रज्ञानाच्या मदतीने इतिहासाचे लेखन विविध पद्धतीने केले जाऊ शकते. सर्व माहिती अधिक अचूक व विविध पद्धतीनेही मांडता येते .

इतिहासामध्ये फक्त घडलेल्या घटना नसून एक उज्वल भविष्य आहे .

प्रस्थावना :

मानवी विकास किंवा शाश्वत विकास हा खूप सखोल विषय आहे. विविध घटना , व्यक्ती होऊन गेल्या. त्याबद्दलची कमी माहिती आजच्या जगाला . विविध विचारवंत इतिहास अभ्यासक विविध मते मांडतात. इतिहासाच्या अपुऱ्या साधनांच्या अभावाने विविध तर्क-वितर्क लावतात. संशोधक काही प्रमाणात जसेच्या तसे त्यांचे विचार घेतात व त्या विचारांचा प्रभाव त्यांच्या संशोधनावर काही प्रमाणात हा पडतच असतो. जसा जसा काळ बदलत आहे त्यानुसार इतिहासाच्या व्याख्या नवीन तयार होत आहेत.

इतिहासात फक्त कागदपत्रांचा अभ्यास करून त्यावर मत मांडले जायचे. पण आत्ता नवीन तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने विविध शोध घेता येतात .इतिहास लिहिताना तंत्रज्ञानाचा वापर करून घेतलेल्या शोधातून नवीन विचार प्रवाह निर्माण होत आहेत . तंत्रज्ञानाच्या मदतीने काळाची गणना केली जाऊ शकते . इतिहासामध्ये ठिकाण, कागदपत्रे, वास्तु अशा विविध गोष्टींना इतिहास अभ्यासताना महत्व दिले जाते . पण त्या खऱ्या की खोट्या व कोणत्या काळातील असतील याचा अंदाज मांडावा लागत किंवा त्या कागदपत्रावरील लेखणीत काळाचा उल्लेख असतो तोच खरा मानला जाई. पण आता नवीन तंत्रज्ञानाच्या मदतीने (कार्बन डेटींग) च्या मदतीने काळाचा काही अंशी अचूक अंदाज मांडता येतो . तंत्रज्ञानाच्या मदतीने इतिहास लेखन केले गेल्यास , ते अधिक अचूक बनेल. जर एखाद्या वास्तु विषयी माहिती हवी असेल किंवा तिचा इतिहास लिहायचा असल्यास त्यावरील नक्षी काम पाहून किंवा तिचा मौखिक इतिहास वर भर देऊन इतिहास लिहिला जातो. पण नवीन तंत्रज्ञानाच्या मदतीने मातीचा पाया कोणत्या काळात घातला असेल त्याचे उत्तर मिळते . मग इतिहास समजणे व लिहिण्यास सोयीचे होते.

याच पद्धतीने सर्व योग्य इतिहास समोर संशोधकांनी मांडल्या विकासाचे नवीन मार्ग इतिहासातून मिळतील. इतिहासामध्ये लावली गेलेले, अनेक शोध हे आजच्या नवीन शोधनिर्मितीसाठी एक प्रेरणा निर्माण करतील. त्याचबरोबर सामाजिक विकास ही इतिहासामुळे असणारे विविध वाद नाहीसे होऊन नवीन इतिहास रचण्याची तयारी सुरू होईल .

व्याख्या :-

१) "गतकालीन पृथ्वीवरील नव्या व जुन्या काळातील सामाजिक आणि आर्थिक उत्क्रांतीचा वस्तुनिष्ठ व शास्त्रशुद्ध अभ्यास म्हणजे इतिहास " - वि.द.घाटे

२) "इतिहास म्हणजे समाजातील उत्पादन साधनात कालक्रमानुसार झालेल्या बदलाचा इतिहास आणि या बदलामुळे घडून आलेल्या सामाजिक उत्पादन संबंधाचा व सामाजिक संबंधाचा आणि याच कालक्रमानुसार झालेल्या विकासाचा इतिहास " - डी.डी.कोसंबी

३)"मानवाला शहाणी बनवणारी विद्याशाखा म्हणजे इतिहास" -फ्रान्सिस बेकन

मूळ शब्द : इतिहास ,तंत्रज्ञान, विचार विकास, लेखन, प्रवाह.

उद्दिष्टे :

१) इतिहास लेखनाच्या माध्यमातून मानवी विकास आणि शाश्वत विकासाबाबत जागरूकता वाढवणे.

२) इतिहास संशोधनासाठी वापरण्यात येणाऱ्या पद्धती व साधने विकसित करणे.

३) विकासासाठी आवश्यक साधने उपलब्ध करणे .

४) नवतंत्रज्ञानाची माहिती करून घेणे .

नवतंत्रज्ञान व विचारप्रवाह :

१) विविध साधनांच्या माध्यमातून इतिहासाची सत्य किंवा अचूक माहिती एकत्र करणे.

२) तंत्रज्ञान : इतिहासातील विविध साधने ,दस्ताऐवज डिजिटल करून संग्रहित करता येतात व ते मोठ्या प्रमाणात वापरताही येतात . विद्यार्थी संशोधक गरजेनुसार आवश्यकतेनुसार दस्तऐवज किंवा सर्व माहिती मिळवू शकतात.

३) विविध साधनांचा वापर :

चलचित्र ,फोटो यांचा वापर करून माहिती एकत्रित केली जाऊ शकते. तसेच माहिती लेखनात चलचित्र व फोटोंचा वापर करून माहिती अधिक प्रभावीपणे मांडता येते .

४) उत्खनन :

इतिहासाचे संशोधन ,लेखन करताना वास्तूंची माहिती द्यावी किंवा घ्यावी लागते. या विविध ठिकाणी उत्खनन करून माहिती मिळवावी लागते ,तसेच तंत्रज्ञानाच्या साह्याने हे काही प्रमाणात सहज शक्य होते . त्याची माहिती एकत्रित करून लेखन करता येते .कार्बन डेटिंग, रेडिओमेट्रिक डेटिंग पद्धती.

५) तंत्रज्ञानाचा आदानप्रदान:

जागतिकीकरणामुळे विविध देशांमध्ये तंत्रज्ञानाचा जलद आदानप्रदान झाला आहे. त्यामुळे स्थानिक नवतंत्रज्ञानाला जागतिक स्तरावर पोचण्याची संधी मिळाली आहे.

६) सांस्कृतिक समृद्धी:

विविध विचार प्रवाह आणि संस्कृतींचा संयोग होऊन नवकल्पना निर्माण झाल्या आहेत. हे नवतंत्रज्ञान सामाजिक विकासाला गती देण्यास मदत करते.

७) आर्थिक विकास:

जागतिक बाजारपेठेत नवतंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे आर्थिक विकास साधता येतो. यामुळे उत्पादन पद्धतींमध्ये सुधारणा व कार्यक्षमता वाढते.

८) पर्यावरणीय आव्हाने:

जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या पर्यावरणीय समस्यांवर तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने उपाय शोधले जात आहेत. उदाहरणार्थ, नवी ऊर्जा स्रोत आणि टिकाऊ तंत्रज्ञान विकसित करणे.

९) ग्लोबल विचार प्रवाह:

जागतिक पातळीवर विचारांच्या आदानप्रदानामुळे नवतंत्रज्ञानाच्या दृष्टीकोनात परिवर्तन झाले आहे. यामुळे विविध मुद्द्यांवर जागरूकता वाढते.

१०) नीतिमत्ता व समावेश:

जागतिकीकरणामुळे नवतंत्रज्ञानाच्या विकासात नीतिमत्तेचे महत्त्व अधिक वाढले आहे. टिकाऊ विकासाच्या दृष्टीने समावेशी धोरणांचा अवलंब आवश्यक आहे.

इतिहास या विषयाची काही महत्त्वाची गुणवैशिष्ट्ये :

१. आधारभूत माहिती:

इतिहास विविध सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय घटनांची सुसंगत माहिती प्रदान करतो, ज्यामुळे मानवतेच्या प्रवासाचा मागोवा घेता येतो.

२. तथ्यात्मकता:

इतिहासात दिलेल्या माहितीत तथ्ये, पुरावे आणि संदर्भांचा वापर महत्त्वाचा असतो, ज्यामुळे त्याची विश्वसनीयता वाढते.

३. आंतरसंबंध:

विविध काळातील घटना, व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील संबंधांचे विश्लेषण करण्याची क्षमता इतिहासात आहे.

४. सांस्कृतिक विविधता:

इतिहास विविध संस्कृतींचा अभ्यास करतो, ज्यामुळे मानवजातीच्या बहुआयामिकतेचा समज येतो.

५. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन:

इतिहास सामाजिक संरचना, बदल आणि संघर्षांचे विश्लेषण करतो, ज्यामुळे मानवी अनुभवाची गहराई लक्षात येते.

६. गुणात्मक बदल:

इतिहासातील घटनांचा विचार करताना गुणात्मक बदलांचा अभ्यास केला जातो, जे आजच्या समाजाला उपयुक्त ठरतो.

७. पुनरावलोकनाची क्षमता:

ऐतिहासिक घटनांचे पुनरावलोकन करून, भूतकाळातील चुकांवर शिकता येते आणि भविष्यातील निर्णयांवर प्रभाव टाकता येतो.

८. शिक्षण व जागरूकता:

इतिहास अभ्यासल्याने समाजातील विविध मुद्द्यांविषयी जागरूकता वाढते आणि शिक्षणाची गती मिळते.

निष्कर्ष :

इतिहास लेखनात नवतंत्रज्ञान आणि विचार प्रवाहांचा समावेश करून मानव विकास आणि शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने एक नवा मार्ग निर्माण होतो. प्रगत तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून आपल्याला ऐतिहासिक माहिती अधिक प्रभावीपणे समजून घेता येते. यामुळे इतिहास लेखन हे एक गतिशील साधन होऊ शकते . भूतकाळातील ज्ञान भविष्यासाठी मार्गदर्शक ठरेल.

संदर्भ :-

१) प्रा.गायकवाड पी.जी - भारतीय इतिहास लेखनाची वाटचाल - एक अभ्यास .
२) प्रा.डॉ. शहाजहान शेख - इतिहास लेखनातील नवीन प्रवाह: सामान्यांचा इतिहास.
३) निळे सुधाकर विष्णू - इतिहास लेखन प्रक्रियेच्या मुळाशी उपयुक्ततावादी विचारसरणी
४) दूर शिक्षण केंद्र - इतिहासाचे सिद्धांत , इतिहासाच्या पद्धती आणि उपाययोजन .
५) दूर शिक्षण केंद्र - इतिहास लेखन परंपरा
६) दूर शिक्षण केंद्र - इतिहास लेखनातील नवे प्रवाह.

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 आणि भाषाविषयक तरतुदी: संधी, आव्हाने आणि नकारात्मक बाजू

प्रा.सतीश यशवंत चौगुले
सहाय्यक प्राध्यापक
क्रांतिसिंह नाना पाटील महाविद्यालय,वाळवा

गोषवारा :

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) हे भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेत आमूलाग्र बदल घडविणारे धोरण आहे. या धोरणाचे उद्दिष्ट म्हणजे विद्यार्थ्यांना सर्वांगीण शिक्षण देऊन त्यांच्या कौशल्यांचा विकास करणे आणि शिक्षणाच्या गुणवत्तेत सुधारणा करणे. यामध्ये पारंपरिक शिक्षण पद्धतींचा आधुनिकीकरणासोबत समन्वय साधण्यात आला आहे. धोरणात विद्यार्थ्यांना मातृभाषेतून शिक्षण देण्यावर विशेष भर दिला आहे, कारण संशोधनानुसार मुलांच्या बौद्धिक विकासासाठी प्रारंभिक शिक्षण मातृभाषेतून असणे उपयुक्त ठरते.

भाषाविषयक तरतुदींमध्ये 'तीन भाषांचे सूत्र' महत्त्वाचे ठरते, ज्याद्वारे विद्यार्थी एक प्रादेशिक भाषा, हिंदी, आणि इंग्रजी शिकू शकतात. यामुळे विद्यार्थ्यांना विविध सांस्कृतिक ओळखी जपण्याची आणि जागतिक स्तरावर स्पर्धा करण्याची क्षमता मिळते. धोरणात उच्च शिक्षणही स्थानिक भाषेत उपलब्ध करून देण्याची योजना आहे, जेणेकरून शिक्षण अधिक सुलभ होईल. तांत्रिक शिक्षण आणि वैद्यकीय शिक्षणासाठीसुद्धा स्थानिक भाषांचा वापर वाढवण्याचे उद्दिष्ट आहे.

तथापि, या धोरणाची अंमलबजावणी करताना काही आव्हानांचा सामना करावा लागू शकतो. भारतातील भाषिक विविधता मोठी असल्याने सर्व राज्यांमध्ये एकसमान अंमलबजावणी करणे कठीण आहे. ग्रामीण भागातील शाळांमध्ये प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता आहे, ज्यामुळे धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी आव्हानात्मक ठरते. याशिवाय, प्रादेशिक भाषांमध्ये शैक्षणिक साहित्याच्या अभावामुळे उच्च शिक्षणात अडचणी येऊ शकतात.

NEP 2020 मधील मातृभाषेतील शिक्षण विद्यार्थ्यांना ज्ञान अधिक प्रभावीपणे समजण्यास मदत करते. तसेच, तीन भाषांचे शिक्षण त्यांना बहुभाषिकतेचा लाभ देऊन जागतिक संधींना सामोरे जाण्यास तयार करते. धोरणात स्थानिक भाषांमध्ये उच्च शिक्षण मिळवणे सुलभ करून सांस्कृतिक ओळख जपण्यावर जोर दिला आहे.

तथापि, धोरणातील काही नकारात्मक बाजूही आहेत. सर्वात मोठी समस्या म्हणजे प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता. मातृभाषेतून शिकवण्यासाठी शिक्षकांना विशेष प्रशिक्षण आवश्यक आहे, परंतु या बाबतीत अद्याप मर्यादा आहेत. भारतातील विविध भाषिक प्रांतांमुळे एकसमान अंमलबजावणी करणे कठीण ठरते. विशेषत:, तांत्रिक आणि वैद्यकीय शिक्षणासाठी इंग्रजीचे महत्त्व कायम असल्याने, मातृभाषेतून शिक्षण देणे शक्य नाही. त्यामुळे, इंग्रजीवर आधारित जागतिक स्पर्धेत विद्यार्थी मागे पडू शकतात.

धोरणाची आणखी एक अडचण म्हणजे प्रादेशिक भाषांमध्ये शैक्षणिक साहित्याची उपलब्धता कमी आहे, विशेषत: उच्च शिक्षणासाठी. स्थानिक भाषांमध्ये पुरेसे साहित्य नसल्यामुळे धोरणाची अंमलबजावणी करताना अडचणी येऊ शकतात.

एकूणच, NEP 2020 हे भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेत भाषिक विविधतेवर आधारित सकारात्मक बदल घडविण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. याचे फायदे आणि आव्हाने दोन्ही असून, धोरणाची यशस्वी अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी सखोल विचारमंथन आणि कृती आवश्यक आहे.

प्रस्तावना :

भारताचे नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) हे देशातील शैक्षणिक व्यवस्थेत आमूलाग्र बदल घडविणारे एक महत्त्वाचे धोरण मानले जाते. या धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे शिक्षणात गुणवत्ता वाढवून विद्यार्थ्यांना विविध कौशल्ये प्राप्त करून देणे आणि त्यांच्या सर्वांगीण विकासाला प्रोत्साहन देणे. हे धोरण संपूर्ण शैक्षणिक प्रणालीच्या पुनर्रचनेसाठी मार्गदर्शक ठरले आहे, जिथे पारंपरिक शिक्षणाच्या पद्धतींसह आधुनिक विचारसरणीचा समावेश आहे.

या धोरणात मातृभाषेतील शिक्षणावर विशेष भर दिला आहे. कारण प्रारंभिक शिक्षण मातृभाषेत दिल्यास मुलांच्या बौद्धिक आणि सृजनशील विकासाला चालना मिळते, असे संशोधन दाखवते. 'तीन भाषांचे सूत्र' हे धोरणातील एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे, ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांनी एक प्रादेशिक भाषा, हिंदी, आणि इंग्रजी या तीन भाषा शिकण्याचा समावेश आहे. या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना विविध भाषांशी जोडलेले राहण्याची संधी मिळते आणि त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचे संवर्धन होते.

तथापि, भाषाविषयक तरतुदींच्या अंमलबजावणीसाठी काही आव्हानेही आहेत. भारतातील भाषिक विविधता, शिक्षणाच्या वेगवेगळ्या पातळ्यांवरील भाषिक संरचना, आणि प्रशिक्षित शिक्षकांची गरज ही प्रमुख समस्या ठरू शकतात. विशेषत:, ग्रामीण भागातील शाळांमध्ये शिक्षकांची कमतरता, शिक्षण साहित्याची उपलब्धता, आणि शहरी-ग्रामीण शिक्षणातील तफावत यामुळे धोरणाची अंमलबजावणी करताना अडचणी येऊ शकतात.

या शोधनिबंधात, नवीन शैक्षणिक धोरणातील भाषाविषयक तरतुदींचा सखोल अभ्यास केला आहे. धोरणाचे फायदे आणि त्याची अंमलबजावणी करताना येणाऱ्या आव्हानांची चर्चा करून, या धोरणाच्या यशस्वितेचे महत्त्व समजावले जाईल. नवीन धोरणाच्या माध्यमातून भारतातील शिक्षणव्यवस्थेतील भाषिक समन्वय साधण्याचे धोरणकर्त्यांचे प्रयत्न आणि त्याची व्यापक परिणामकारकता ह्या निबंधाचे मुख्य लक्ष असेल.

1. नवीन शैक्षणिक धोरणाचे उद्देश:

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) हे भारतीय शिक्षण क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण सुधारणा घडवून आणण्यासाठी बनवण्यात आले आहे. या धोरणाचा प्रमुख उद्देश शिक्षणाच्या गुणवत्तेत सुधारणा करणे, सर्व विद्यार्थ्यांना समान शैक्षणिक संधी उपलब्ध करून देणे, आणि त्यांना जागतिक स्तरावर स्पर्धा करण्यासाठी सुसज्ज करणे हा आहे. हे धोरण शैक्षणिक व्यवस्थेत लवचिकता आणि समावेशकता वाढवते. शिक्षण हे समाजाच्या सर्व घटकांसाठी उपलब्ध करून देण्यावर भर दिला जातो, ज्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या कुवतीनुसार शिक्षण मिळू शकते (Joshi: 25).

या धोरणाचा एक प्रमुख उद्देश म्हणजे विद्यार्थ्यांना कौशल्याधारित शिक्षण देणे. यामध्ये विद्यार्थ्यांना ज्ञान, कौशल्ये आणि व्यक्तिमत्त्व विकासाचे समग्र शिक्षण दिले जाईल, ज्यामुळे त्यांची शैक्षणिक गुणवत्ता वाढेल आणि ते रोजगारक्षम बनतील. धोरणात युनिव्हर्सिटी स्तरावर संशोधनाला प्रोत्साहन देऊन संशोधन क्षेत्रात देशाची प्रगती वाढवण्यावर भर दिला आहे. या धोरणाचा आणखी एक उद्देश म्हणजे विद्यार्थ्यांना जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक बनवणे आणि त्यांना विविध जागतिक स्तरावरच्या आव्हानांना सामोरे जाण्याची तयारी देणे (Government of India, NEP 2020).

2. भाषाविषयक धोरणे:

NEP 2020 मध्ये भाषाविषयक तरतुदी अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरतात. भाषिक विविधतेच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना अधिक सुसंगत शिक्षण देण्याचा प्रयत्न या धोरणात करण्यात आला आहे. या धोरणात विद्यार्थ्यांच्या मातृभाषेतून किंवा स्थानिक भाषेतून शिक्षण देण्यावर जोर दिला आहे. भाषेच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना त्यांची संस्कृती, इतिहास आणि सामाजिक मूल्यांशी जोडले जावे, असा या धोरणाचा प्रमुख उद्देश आहे (Kumar: 48).

मातृभाषेतील शिक्षण: धोरणानुसार, प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेतून दिले पाहिजे, कारण यामुळे विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक संकल्पना चांगल्या प्रकारे समजतात. मातृभाषेतून शिक्षण दिल्यामुळे विद्यार्थी आपले विचार आणि ज्ञान अधिक सुलभतेने आत्मसात करू शकतात. यामुळे त्यांच्या मानसिक विकासावर सकारात्मक परिणाम होतो. प्रारंभिक शिक्षणाच्या काळात मातृभाषेतून शिकविल्याने शालेय शिक्षणातील गोंधळ कमी होतो, आणि विद्यार्थी आपली सांस्कृतिक ओळख जपत शिक्षण घेऊ शकतात (Kumar: 48).

तीन भाषांचे सूत्र: धोरणात तीन भाषांचे सूत्र अवलंबण्याचा निर्णय घेतला आहे, ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मातृभाषेबरोबर हिंदी आणि इंग्रजी देखील शिकवली जाईल. या तीन भाषांच्या शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना बहुभाषिकता प्राप्त होईल, जे त्यांना जागतिक स्तरावरच्या संधींना सामोरे जाण्याची तयारी देईल. इंग्रजी हे जागतिक भाषेचे महत्त्व कायम राहील, परंतु मातृभाषेतून शिक्षण घेतल्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या स्थानिक परंपरांचे पालन करताना जागतिक स्तरावर स्पर्धा करण्याची क्षमता मिळेल (Sharma: 102).

उच्च शिक्षणातील भाषाविषयक धोरण: धोरणात उच्च शिक्षणात देखील भाषिक सुधारणांना स्थान दिले गेले आहे. उच्च शिक्षणातील पाठ्यपुस्तके आणि साहित्य स्थानिक भाषांमध्ये उपलब्ध करून देण्याचे धोरणाचे लक्ष्य आहे. हे धोरण भारतातील विविध भाषांचा विकास करण्याच्या दिशेने एक महत्त्वाचे पाऊल ठरू शकते. तांत्रिक शिक्षण आणि वैद्यकीय शिक्षणासाठी देखील मातृभाषेचा वापर वाढवण्यासाठी धोरणात्मक उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत. यामुळे उच्च शिक्षण अधिक सुलभ होईल आणि विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढेल (Government of India, NEP 2020).

3. भाषाविषयक धोरणाचे फायदे:

NEP 2020 मध्ये भाषिक विविधतेच्या आधारावर शिक्षण देण्याचे अनेक फायदे स्पष्टपणे दिसून येतात. शिक्षण मातृभाषेतून दिल्यामुळे विद्यार्थ्यांचे शिक्षण समजण्यास सोपे होते, आणि त्यांच्या मानसिक विकासावर सकारात्मक परिणाम होतो. मातृभाषेतील शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना विषय समजणे अधिक सुलभ होते, कारण ते आपल्या परिचित भाषेतून ज्ञान प्राप्त करतात. मातृभाषेतील शिक्षण हे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक परंपरांशी जोडण्यास मदत करते. यामुळे त्यांच्या ओळखीत आणि स्वत्वात सकारात्मक वाढ होते (Mishra: 67).

मातृभाषेतील शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांचे ज्ञान समृद्ध होते आणि त्यांच्या बौद्धिक क्षमतेत लक्षणीय सुधारणा होते. त्यांच्या विचारांची स्पष्टता वाढते, आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील गोंधळ कमी होतो. तीन भाषांचे सूत्र अवलंबल्यामुळे विद्यार्थ्यांना बहुभाषिकतेचा लाभ मिळतो, ज्यामुळे ते जागतिक स्तरावर अधिक सक्षम होतात. जागतिक स्तरावरच्या संधी मिळवण्यासाठी इंग्रजीचे ज्ञान आवश्यक असले तरी, मातृभाषेतून शिक्षण घेण्यामुळे विद्यार्थ्यांना जागतिक स्पर्धेत टिकण्यासाठी मानसिक बळ मिळते (Roy: 89).

4. भाषाविषयक आव्हाने:

NEP 2020 मध्ये भाषाविषयक तरतुदींची अंमलबजावणी करताना काही महत्त्वाच्या आव्हानांचा सामना करावा लागू शकतो. भारताच्या विविध प्रांतांमध्ये भाषिक विविधता प्रचंड असल्यामुळे या धोरणाची एकसमान अंमलबजावणी करणे कठीण ठरू शकते. प्रत्येक राज्यात वेगवेगळ्या बोली भाषांचा वापर होतो, तर साहित्य प्रमाण भाषेत तयार होते. ज्यामुळे भाषेतील शिक्षणाचा अभाव काही प्रांतांमध्ये निर्माण होऊ शकतो (Patel :115).

धोरणातील दुसरे मोठे आव्हान म्हणजे योग्य प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता. मातृभाषेतून शिक्षण देण्यासाठी शिक्षकांना आवश्यक प्रमाणात प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय शिक्षकांची संख्या देखील मर्यादित आहे, ज्यामुळे धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी कठीण होऊ शकते. तांत्रिक शिक्षण आणि वैद्यकीय शिक्षणात इंग्रजीचे महत्त्व अजूनही टिकून आहे. त्यामुळे या विषयांमध्ये मातृभाषेचा वापर करणे काही प्रमाणात कठीण होऊ शकते. तांत्रिक शिक्षणासाठी इंग्रजी माध्यमात शिकवणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे विद्यार्थी जागतिक स्तरावर अधिक स्पर्धात्मक होतील (Nair: 135).

धोरणात आणखी एक आव्हान म्हणजे प्रादेशिक भाषांमध्ये शैक्षणिक सामग्रीची उपलब्धता. उच्च शिक्षणासाठी किंवा तांत्रिक शिक्षणासाठी स्थानिक भाषांमध्ये पुरेसे भाषांतरित साहित्य उपलब्ध नाही. या भाषिक सामग्रीची कमतरता धोरणाच्या अंमलबजावणीत अडथळा ठरू शकते. विद्यार्थ्यांना योग्य शिक्षण देण्यासाठी या समस्येचे निराकरण करणे अत्यावश्यक आहे.

नकारात्मक बाजू:

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) मधील भाषाविषयक तरतुदींमध्ये काही नकारात्मक बाजू देखील आहेत, ज्यावर विचार करणे आवश्यक आहे. या तरतुदींची अंमलबजावणी करताना अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागणार आहे.

1. **प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता**: मातृभाषेतून शिक्षण देण्यासाठी शिक्षकांना आवश्यक प्रमाणात प्रशिक्षण दिले जाणे आवश्यक आहे. परंतु, भारतात अद्याप मातृभाषेतून शिक्षण देण्यासाठी योग्य प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता आहे. अनेक राज्यांमध्ये योग्य शिक्षकांचा अभाव असल्याने विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची गुणवत्ता कमी होऊ शकते (Patel: 120).
2. **सर्व प्रांतांमध्ये भाषिक विविधता**: भारताच्या विविध प्रांतांमध्ये अनेक भाषा बोलल्या जातात. त्यामुळे सर्व राज्यांमध्ये मातृभाषेतून शिक्षण देणे कठीण ठरते. यामुळे धोरणाची एकसमान अंमलबजावणी करणे अवघड आहे. उदाहरणार्थ, उत्तर भारतात हिंदी ही प्रमुख भाषा आहे, परंतु दक्षिण भारतीय राज्यांमध्ये मातृभाषा वेगळी आहे. अशा परिस्थितीत धोरणाचे पालन करणे आव्हानात्मक ठरते (Kumar: 53).
3. **उच्च शिक्षणातील इंग्रजीचे महत्त्व:** इंग्रजी ही जागतिक भाषा आहे आणि तांत्रिक तसेच वैद्यकीय शिक्षणासाठी इंग्रजीचा वापर आवश्यक आहे. या धोरणानुसार उच्च शिक्षण मातृभाषेतून दिले जावे, अशी तरतूद आहे. मात्र, तांत्रिक शिक्षणात मातृभाषेतून शिक्षण देण्याची संकल्पना लागू करणे कठीण आहे. जागतिक स्तरावर इंग्रजी भाषेच्या वर्चस्वामुळे विद्यार्थ्यांना जागतिक स्पर्धेत मागे पडण्याची शक्यता आहे (Nair :137).

4. **प्रादेशिक साहित्याची उपलब्धता**: धोरणाच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी प्रादेशिक भाषांमध्ये शैक्षणिक साहित्याची उपलब्धता आवश्यक आहे. परंतु, सध्या अनेक विषयांची पाठ्यपुस्तके आणि शिक्षणसाहित्य केवळ इंग्रजीत उपलब्ध आहेत. प्रादेशिक भाषांमध्ये या साहित्याची उपलब्धता कमी आहे, ज्यामुळे विद्यार्थी उच्च शिक्षणात अडचणींना सामोरे जातील (Sharma 108).
5. **विभागीय असमानता:** धोरणाची अंमलबजावणी करताना विभागीय असमानता मोठे आव्हान ठरू शकते. आर्थिकदृष्ट्या मागासलेले प्रांत किंवा ग्रामीण भागात भाषिक तरतुदी प्रभावीपणे लागू करणे अवघड ठरते. अशा परिस्थितीत, शहरी आणि ग्रामीण भागातील शैक्षणिक गुणवत्ता आणि भाषिक धोरणामध्ये तफावत निर्माण होऊ शकते (Mishra: 72).

निष्कर्ष :

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) हे भारतीय शिक्षण प्रणालीमध्ये व्यापक बदल घडवून आणण्यासाठी तयार केलेले आहे. या धोरणाने विद्यार्थ्यांना मातृभाषेतून शिक्षण देण्याचा विचार केला आहे, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना विषय अधिक चांगल्या पद्धतीने समजतील आणि ते त्यांच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक परंपरांशी जोडले जातील. भाषिक विविधता आणि मातृभाषेतून शिक्षण देण्याच्या या धोरणामुळे विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक विकास अधिक सक्षम होईल.

मात्र, या धोरणाची अंमलबजावणी करताना काही प्रमुख आव्हानांचा सामना करावा लागणार आहे. प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता, प्रादेशिक भाषांमधील साहित्याची उपलब्धता, आणि विविध प्रांतांमधील भाषिक विविधता या आव्हानांमुळे धोरणाच्या यशस्वी अंमलबजावणीत अडथळे निर्माण होऊ शकतात. विशेषतः उच्च शिक्षणासाठी इंग्रजीच्या जागतिक महत्त्वामुळे मातृभाषेतून शिक्षण देणे कठीण ठरू शकते.

नकारात्मक बाजूंवर देखील विचार करणे आवश्यक आहे, विशेषत: उच्च शिक्षण आणि तांत्रिक शिक्षणातील इंग्रजीचे महत्त्व कमी झाल्यास विद्यार्थ्यांच्या जागतिक स्तरावरील स्पर्धात्मक क्षमतांवर परिणाम होऊ शकतो. तरीसुद्धा, योग्य उपाययोजना आणि सुसंगत धोरणात्मक बदलांमुळे, नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 हे भारतीय शिक्षण प्रणालीत महत्त्वपूर्ण सुधारणा घडवून आणण्याची क्षमता ठेवते.

संदर्भ:

१. Government of India, Ministry of Education. *National Education Policy 2020.*
२. Joshi, R. "Reforming Indian Education System through NEP 2020." *Education Review Journal*, vol. 3, no. 2, 2021, pp. 25-28.
३. Kumar, S. "Language Policies and Educational Reforms under NEP 2020." *Journal of Educational Development*, vol. 4, no. 1, 2021, pp. 48-54.
४. Mishra, A. "Impact of Language on Learning: A Study of NEP 2020." *International Journal of Language Studies*, vol. 6, no. 3, 2022, pp. 67-72.
५. Nair, R. "Challenges in Implementing NEP 2020: A Focus on Higher Education." *Higher Education Quarterly*, vol. 5, no. 4, 2021, pp. 135-139.
६. Patel, V. "NEP 2020 and Language Diversity in India." *Indian Education Journal*, vol. 9, no. 2, 2021, pp. 115-120.
७. Roy, T. "Multilingualism and Education in India: NEP 2020's Vision." *Linguistic Research Quarterly*, vol. 2, no. 1, 2022, pp. 89-92.
८. Sharma, P. "The Three-Language Formula: Opportunities and Challenges." *Education Policy Journal*, vol. 7, no. 3, 2021, pp. 102-108.

भाषिक कौशल्ये आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 : एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. मतिवडे अनिता वसंत
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय,गारगोटी
ता.भुदरग,जि.कोल्हापूर 416209
ई-मेल- matiwadeav@gmail.com

प्रा. काटकर मृदुला विठ्ठल
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय,गारगोटी
ता.भुदरगड,जि.कोल्हापूर 416209
ई-मेल - gaytripatil161@gmail.com

सारांश:

शाश्वत विकासाची 2030 च्या कृती कार्यक्रमाची उद्दिष्टे 4(SDG4) भारताने 2015 मध्ये स्वीकारली. यामध्ये 'जागतिक शिक्षण विकास कृती कार्यक्रम'समाविष्ट असून, हे उद्दिष्ट 2030 पर्यंत सर्वांसाठी समावेशक आणि समान गुणवत्तेचे शिक्षण सुनिचित करणे आणि सर्वांसाठी निरंतर अध्ययनाच्या शिक्षणाच्या संधींना प्रोत्साहन देण्यासाठी सतत प्रयत्नशील राहणे या उत्तुंग उद्दीष्टपूर्ती करता अध्ययनाला पाठिंबा देण्यासाठी व संपूर्ण शिक्षण प्रणालीची नव्याने रचना करणे आवश्यक आहे. म्हणजेच शाश्वत विकास कृती कार्यक्रम 2030 ची सर्वात महत्त्वाची लक्षणे आणि उद्दिष्टे साध्य होतील.तसेच व्यक्ती,समाज, देश आणि जगाच्या हितासाठी आपल्या देशातील समृद्ध प्रतिभा आणि संसाधनाचा पुरेपूर वापर करण्याकरता उच्च दर्जाचे सार्वभौम शिक्षण हा भविष्यासाठी सर्वात उत्तम मार्ग ठरेल. या पुढच्या दशकात जगातील सर्वात मोठी सर्वांगीण कौशल्य संपन्न युवकांची लोकसंख्या भारतामध्ये असेल आणि त्या सर्वांना चांगल्या गुणवत्तेच्या शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देण्याच्या आपल्या क्षमतेवर देशाचे भवितव्य ठरेल.

संशोधन संज्ञा : *भाषिक, कौशल्ये, श्रवण,लेखन, वाचन,भाषण,राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण*

प्रस्तावना :

शिक्षण हे राष्ट्राचे सामर्थ्य असून ती एक अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे व्यक्तीचे शरीर, मन, चारित्र्य बनते आणि मजबूत होते.मानवाला आपल्या पूर्ण क्षमता वापरता येण्यासाठी न्याय,समता, समाज विकसित करण्यासाठी व राष्ट्रीय विकासाला चालना देण्यासाठी शिक्षण हाच एकमेव उपाय आहे. या माध्यमातून मनुष्य आपल्यातील विविध कौशल्य विकसित करतो. शिक्षण म्हणजे व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होय. आज विद्यार्थ्यांमध्ये भाषेच्या अभ्यासाविषयी रुची निर्माण व्हावी. व्यवसाय कौशल्ये विकसित होण्यासाठी व आवश्यक गुणांच्या विकासासाठी अशा अभ्यासक्रमाची गरज आहे. किमान विद्यार्थ्यांकडे भाषिक कौशल्यांची पात्रता असणे गरजेचे आहे. आजचे युग भाषिक कौशल्याचे आहेत हे मानने गरजेचे आहे. कारण काळाची पावलं चाणाक्षपणे ओळखून आपण वाटचाल केली तरच आपला टिकाव लागेल. ज्याच्याकडे कौशल्ये त्याला संधी हा नव्या जगाचा मंत्र आहे. तो स्वागतशील वृत्तीने स्वीकारणे आवश्यक आहे. जागतिकीकरणाच्या काळात ज्ञानाचा प्रचंड विस्फोट झाला असून विद्यार्थ्यांसाठी करिअरच्या अनेक संधीचे अवकाश खुले झाले आहे. यासाठी तसेच जगाच्या बाजारपेठेत स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करण्यासाठी भाषिक कौशल्ये सहाय्यभूत ठरणार आहेत. कौशल्ये म्हणजे एखादी गोष्ट सहजतेने परिपूर्णपणे प्रभावीपणे करणे. यासाठीच शैक्षणिक सत्र 2022-2023 पासून नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ची अंमलबजावणी सुरू करण्यात आलेली आहे. या नवीन धोरणानुसार शालेय व उच्च शिक्षणाच्या रचनेत अमुलाग्र बदल करण्यात आलेला आहे.21 व्या शतकासाठी आवश्यक असलेली कौशल्ये (भाषिक व व्यवसायिक) प्रदान करण्याला महत्त्व देण्यात आले आहे.वाचन संस्कृतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी देशभर वाचनालयांचा विचार केलेला आहे. डिजिटल वाचनालयांची स्थापना केली जाणार असून उच्च शिक्षणात बदल करून संशोधनाला चालना देण्यासाठी 'नॅशनल रिसर्च फौंऊडेशन' ची स्थापना केलेली आहे.

उद्दिष्टे.

1.भाषा शिकणाऱ्यांची वाचन आणि लेखन करण्याची क्षमता विकसित करणे.

2 प्रभावी संवाद साधने आणि वेगवेगळ्या परिस्थितीत सहजपणे भाषेचा वापर करणे शक्य करणे.

3.उत्कृष्ट संभाषण/भाषण कौशल्ये समजून घेणे.

4.राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 समजून घेणे.

5.राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचा आराखडा समजून घेणे.

6. राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाच्या सकारात्मक व नकारात्मक बाजू समजून घेणे.

संशोधन पद्धती-

संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने जमा केलेली माहिती ही दुय्यम सामग्रीवर अवलंबून असून त्यासाठी विषयाला अनुसरून विविध पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट अहवाल या स्वरूपातील साधनांचाही वापर करण्यात आला आहे.

भाषिक कौशल्ये

व्यक्तीचा संपूर्ण विकास होण्यासाठी भाषिक कौशल्य संपादन करणे अत्यंत आवश्यक आहे भाषिक कौशल्य म्हणजे लिपीशी संबंधित शब्दनिष्ठ अर्थपूर्ण भाषिक कृती करण्याचे सामर्थ्य होय. श्रवण,वाचन,लेखन,भाषण(संभाषण) ही प्रमुख भाषिक कौशल्ये मानली जात असून ही चार कौशल्ये एकमेकांवर अवलंबून असतात. व्यवहारातील समज वृध्दींगत करण्यासाठी भाषिक कौशल्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. भाषिक कौशल्ये जन्मजात आपल्याला प्राप्त नसतात तर ती जन्मानंतर अनेक प्रयत्नाने, शिक्षणाने, परिश्रमाने,प्रशिक्षणाने, चिकाटीने आत्मसात करता येतात व वाढवताही येतात. भाषिक कौशल्ये प्रयत्नसाध्य कौशल्ये आहेत श्रवण व वाचन कौशल्ये ही आकलनाशी संबंधित आहेत तर भाषण व लेखन कौशल्ये अभिव्यक्तीशी संबंधित आहेत.

1.श्रवण कौशल्य

भाषिक कौशल्यातील श्रवण कौशल्य हे पायाभूत कौशल्य आहे. श्रवण म्हणजे ऐकणे हे केवळ ऐकणे म्हणजे श्रवण कौशल्य नाही तर ऐकण्याच्या क्षमते बरोबरच आकलन संगती अर्थबोध साधने. श्रवण कौशल्यामुळेच परस्पर संवादाची क्रिया सुरळीतपणे पार पडते व माहितीचे ग्रहण चांगल्या रीतीने त्वरित होते. रवींद्रनाथ टागोरांच्या मते, 'थोडे वाचन पण अधिक विचार करणे, थोडे बोलणे आणि अधिक ऐकणे हाच बुद्धिमान बनण्याचा उपाय आहे'. श्रवणासाठी मनाची एकाग्रता व अवधान फार महत्त्वाचे असते. कारण मन हे चंचल असून ते एका जागी स्थिर नसते त्याला स्थिर ठेवणे हे प्रयत्नसाध्य आहे. म्हणून संत ज्ञानेश्वर म्हणतात की,'वक्तृत्वात अवधानाचा होय चारा'.भाषा ही ज्या पद्धतीने बोलणे व लिहिणे या क्रिया मधून व्यक्त होते. तितक्याच प्रभावीपणे ती ऐकणे या क्रिया मधून व्यक्त होते. वाचनाइतकेच उत्तम श्रवण करणे व त्यांचे आकलन करून घेणे हे संवादाच्या दृष्टीने आवश्यक असते. परमतखंडन करण्यासाठी लक्षपूर्वक समोरच्याचे मत श्रवण करणे आवश्यक असते तेव्हाच स्वमत प्रभावी मांडता येते.

2.वाचन कौशल्य

वाचन हे सहजपणे घडणारी क्रिया असली तरी वाचन हे एक प्रकारचे कौशल्य आहे.वाचनाची क्षमता व कौशल्ये जशी विकसित होत जातात तसतसे वाचनानंद द्विगुणीत होत जातो. वाचन हे निर्भेळ आनंद देणारी क्रिया आहे. मुळात वाचता येणे हेच एक चांगल्या बौद्धिक क्षमतेचे उदाहरण आहे. वाचनानेच माणूस प्रगल्भ होतो. आनंद व मनोरंजन लोकरंजनातून लोकशिक्षण घडवण्या साठी, मानवी जीवनाचे मनाचे कप्पे समजून घेण्यासाठी, अध्ययनासाठी, ज्ञानप्राप्तीसाठी वाचन होय.असे अनेक हेतू आपणास सांगता येतात. वाचन म्हणजे योग्य क्रमाने अक्षरे, शब्द, वाक्य वाचन, अर्थनिर्णय आणि अचूक अर्थबोध ही प्रक्रिया वाचन होय. सततच्या सरावानेच वाचन कौशल्याचा विकास होत असतो. वाचन हे व्यक्तिमत्व विकासात आणि ज्ञानवृद्धीस अत्यंत आवश्यक असते. वाचन म्हणजे लिहिणाऱ्याच्या हेतूनुसार वाचणाऱ्याच्या तयारी प्रमाणे होणारे अर्थाचे आकलन होय.वाचनाचे प्रकटवाचन, मुकवाचन, फावल्या वेळेचे वाचन,अध्ययन प्रवण वाचन असे वाचनाचे प्रकार पडतात. भाषिक कौशल्याच्या माध्यमातूनच आपण आपले व्यक्तिमत्व प्रगल्भ बनवू शकतो. मुद्रित प्रसार माध्यमापासून ते इलेक्ट्रॉनिक्स प्रसार माध्यमांमध्ये कार्यरत असणाऱ्या सर्व लोकांना भाषिक कौशल्ये आत्मसात करावी लागतात.

3.भाषण (संभाषण) कौशल्य

समाजाशी संपर्क साधण्यासाठी आपण मोठ्या प्रमाणात कौशल्यांचा वापर करतो भाषण म्हणजे एका व्यक्तीने अनेकांच्या पुढे विशिष्ट विषयाला अनुसरून मुद्देसूद बोलणे होय. भाषण हे विशिष्ट विचार व हेतूपूर्वक असते. मनातील विचार वाणी द्वारे

मांडण्याची सहज क्रिया म्हणजेच भाषण होय. प्रभावी बोलणे या कृतीला सर्वत्र मोठे महत्त्व असते. मानवी नातेसंबंधातून उद्योग व्यवसायापर्यंत सर्वत्र प्रभावी बोलणाऱ्या व्यक्ती यशस्वी होताना दिसतात.भाषण कौशल्यामध्ये भाषणाची मांडणी ही सूत्रबद्ध असावी कारण भाषणामध्ये सूत्र व हेतू हा सुद्धा असतो. 'बोलणाऱ्याच्या एरंड्या खपतात न बोलणाऱ्याचे गहू खपत नाहीत' अशी म्हण प्रचलित आहे.प्रभावी बोलणारा माणूस अचानक निर्माण होत नाही त्याला भाषण कौशल्याच्या विकासाचे टप्पे क्रमाक्रमाने पार करून पुढे जावे लागते. सातत्याने केलेल्या प्रयत्नातून भाषण कौशल्य प्राप्त होते

4.लेखन कौशल्य

भाषिक कौशल्यामध्ये लेखन कौशल्यांना फार महत्त्व दिले जाते कारण लेखन कौशल्यापूर्वी श्रवण,भाषण,वाचन या भाषेच्या कौशल्याचा विकास होणे आवश्यक आहे. लेखन म्हणजे विचारांची जी अभिव्यक्ती आहे ती अभिव्यक्ती बंदिस्त करणारे कौशल्य होय.लेखन परिणामकारक होण्यासाठी लेखनात मुद्देसूतपणा असला पाहिजे. भाषा लेखन प्रकारनुसार बदलते. प्रत्येकाच्या व्यक्तिमत्वानुसार भाषाशैली बदलत असते. वाक्यरचना, पदांचा क्रम, वाक्यप्रचार, म्हणी,विरामचिन्हे शुद्धलेखन या बाबीनाही लेखन कौशल्यात महत्त्वाचे स्थान आहे.

लेखन कौशल्यात सुलेखन, जलदलेखन, मुद्देसुद व प्रभावी लेखन आणि शैलीदार लेखन यांचा समावेश होतो.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये शालेय आणि उच्च शिक्षणात मोठ्या प्रमाणात परिवर्तनात्मक बदलांना वाव दिलेला आहे.21 व्या शतकातले पहिले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण असून ते 1986 नंतर पहिल्यांदाच तब्बल 34 वर्षानंतर जाहीर केले या धोरणाचा मसुदा इस्रोचे माजी प्रमुख के.कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली तयार करण्यात आले.सर्वांना सहज शिक्षण, नि:पक्षपात, दर्जा/गुणवत्ता, परवडणारे आणि उत्तरदायित्व या पाच स्तंभावर ह्या धोरणाची उभारणी करण्यात आली आहे. 2030 च्या शाश्वत विकास कार्यक्रमाशी यांची सांगड घालण्यात आली आहे.भारताचा चैतन्यशील प्रज्ञावंत समाज आणि जागतिक ज्ञान महासत्ता म्हणून परिवर्तन घडवण्याचा व प्रत्येक विद्यार्थ्यामधील आगळ्यावेगळ्या क्षमता पुढे आणण्याचा प्रयास आहे. केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या 29 जुलै 2020 रोजी च्या बैठकीमध्ये या धोरणाला मंजुरी देण्यात आली. मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाचे नाव बदलून शिक्षण मंत्रालय ठेवले गेले. 1947 मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारतातील शिक्षण प्रणालीतील हा तिसरा बदल आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 च्या पूर्वी 1968,1986 व 1990 मध्ये शैक्षणिक धोरण यंत्रणेत सुधारणा केलेली होती.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020:आराखडा

शिक्षण अभ्यासक्रमांना वेगवेगळ्या शाखांच्या चौकटीतून बाहेर काढून आंतरविद्याशाखीय करण्यात आले.21व्या शतकासाठी नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार शालेय अभ्यासक्रमामध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित केला जाणार असून आवश्यक कौशल्ये प्रदान करण्याला महत्त्व देण्यात आले आहे. तसेच या तरतुदीनुसार 3 ते 14 वर्षे वयोगटातील मुले ही शिक्षण हक्क कायद्याच्या कक्षेत आली आहेत.यापूर्वी 6 ते 14 वयोगट समाविष्ट होता. या धोरणानुसार बालकांचे वय वर्ष 3 नर्सरीपासून शिक्षणाला सुरुवात होईल.व वय वर्ष 7 मध्ये बालक पहिलीच्या वर्गात शिक्षण घेईल. शालेय शिक्षणाच्या सध्याच्या 10+2 या संरचनेत बदल करून 3 ते 18 वयोगटासाठी 5+3+3+4 अशी नवीन अध्यापनशास्त्राची आणि अभ्यासक्रमाची रचना तयार केलेली आहे.

5 वर्ष मूलभूत

i) नर्सरी 4 वर्षे ii) जुनियर केजी 5 वर्षे iii) सीनियर केजी 6 वर्षे iv) इयत्ता पहिली 7 वर्षे v) इयत्ता दुसरी 8 वर्षे

3 वर्षाची प्रारंभिक शाळा

i) इयत्ता 3 री 9 वर्षे ii) इयत्ता 4 थी 10 वर्षे iii) इयत्ता 5 वी 11 वर्षे

3 वर्षाची माध्यमिक शाळा

i) इयत्ता 6 वी 12 वर्षे ii) इयत्ता 7 वी 13 वर्षे iii)इयत्ता 8 वी 14 वर्षे

चार वर्षे माध्यमिक शाळा

i) इयत्ता 9 वी 15 वर्षे ii) इयत्ता 10 वी 16 वर्षे iii) इयत्ता 11 वी 17 वर्षे iv) इयत्ता 12 वी 18 वर्षे

शिक्षणाच्या नवीन धोरणानुसार वयोगट 3 ते 18 मधील शिक्षण हे मूलभूत शिक्षण समजले जाणार आहे. त्यासाठी बालसुलभ शिक्षण आणि अभ्यासक्रम विकसित केला आहे. वयाच्या 6 व्या वर्षापर्यंत लहान मुलांच्या मेंदूचा विकास हा 85% हून अधिक होत असतो. त्यामुळे लहान मुलांसाठी प्रामुख्याने लवचिक, बहुस्तरीय खेळावर आधारित कृती व जिज्ञासेवर आधारित शिक्षण दिले जाईल.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 सकारात्मक व नकारात्मक बाजू

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे एक सर्वसमावेशक धोरण असून ते भारतातील शिक्षणाच्या भविष्यासाठीच्या विशिष्ट दृष्टिकोनाची रूपरेषा देते.धोरणाच्या सकारात्मक व नकारात्मक बाजू आहेत त्यांची खाली मांडणी केलेली आहे.

सकारात्मक बाजू

1.सर्वांगीण विकास

हे धोरण विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर भर देते.ज्यामध्ये संज्ञानात्मक, सामाजिक, भावनिक आणि शारीरिक विकासाचा समावेश होतो.

2.लवचिक अभ्यासक्रम

हे धोरण विद्यार्थ्यांना लवचिक अभ्यासक्रम प्रदान करते.जे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडी आणि अभिरुचीनुसार विषय निवडण्याची परवानगी देते.

3. तंत्रज्ञानावर भर

या धोरणने शिक्षणातील तंत्रज्ञानाचे महत्त्व ओळखले आहे.अध्यापन आणि अध्ययनात तंत्रज्ञानाच्या वापराचे समर्थन केले आहे.

4.शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण

प्री-स्कूल ते उच्च शिक्षणापर्यंत सर्व स्तरावर गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचे सार्वत्रिक प्रवेश सुनिश्चित करणे हे धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

5. बहुविद्याशासकीय शिक्षण

हे धोरण बहु विषय शिक्षणास प्रोत्साहन देते. याचा अर्थ विद्यार्थी विविध विषय आणि क्षेत्रांमध्ये अभ्यासक्रम पूर्ण करू शकतात. उदा. अभियांत्रिकीचे शिक्षण घेत संगीत विषय शिकू शकतात.कला शाखेत शिकत विद्यार्थी मॅनेजमेंट शिकू शकतात.

नकारात्मक बाजू

1.भाषेच्या समस्या

NEP 2020 च्या धोरणात किमान इयत्ता पाचवी पर्यंत शिक्षणाचे माध्यम म्हणून मातृभाषा किंवा प्रादेशिक भाषा सुरू करण्याचा प्रस्ताव आहे.पण जे या भाषेशी परिचित नाहीत त्या विद्यार्थ्यांसाठी हे आवाहन निर्माण होऊ शकते.

2.अंमलबजावणीची आव्हाने

या धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण संसाधने आणि राजकीय इच्छाशक्ती आवश्यक आहे.

3.मानकीकरण

या धोरणाचे उद्दिष्ट देशभरातील शिक्षणाचे प्रमाणीकरण करणे आहे. ज्यामुळे संस्कृती आणि विविधतेचे एकसंधीकरण होऊ शकते.

4.निधी

ह्या धोरणासाठी पायाभूत सुविधा शिक्षक प्रशिक्षण आणि संशोधनांमध्ये महत्त्वपूर्ण गुंतवणूक आवश्यक आहे. जे सरकारसाठी आव्हान असू शकते विशेषतः आर्थिक अनिश्चिततेच्या काळात.

5.शिक्षणातील असमानता

या धोरणाचे उद्दिष्ट ग्रामीण आणि शहरी शिक्षणातील दरी कमी करणे आहे परंतु संसाधने आणि पायाभूत सुविधांमधील असमानता लक्षात घेता या ध्येयाची अंमलबजावणी करणे आव्हानात्मक असू शकते.

निष्कर्ष

1. भाषिक कौशल्य ही पायाभूत कौशल्य आहेत.
2. भाषिक कौशल्य शिक्षणाने, प्रयत्नाने, परिश्रमाने आत्मसात करावी लागतात.
3. शिक्षण हे निरंतर व गतिमान प्रक्रिया आहे.
4. देश समृद्ध व जागतिक ज्ञान महासत्ता बनण्यासाठी NEP 2020 हे धोरण आवश्यक आहे.
5. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामुळेच संशोधन तंत्रज्ञानाचा वापर, बहुविद्याशाखीय दृष्टिकोन, नवोपक्रमाला चालना इत्यादी गोष्टी निर्माण झाल्या आहेत.
6. या धोरणात फ्रेमवर्क विकसित करणे आवश्यक आहे.
7. या धोरणामुळे भारतीय शिक्षणामध्ये परिवर्तन घडवून आले आहे.

संदर्भ

1.कसबे (डॉ.) रावसाहेब,'मराठी भाषेच्या उज्वल भविष्यासाठी', सुगावा प्रकाशन, पुणे,प्रथम आवृत्ती, 2003
2.पाटील (डॉ.) आनंद, 'सुजनात्मक लेखन',पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, 2005.
3.नसीराबादकर (डॉ.) ल.रा., 'व्यवहारिक मराठी', फडके प्रकाशन,कोल्हापूर
4.राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020, शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार (मराठी)
5. दैनिक लोकमत (पुणे आवृत्ती) दि.8 एप्रिल, 2021.
6. तरुण भारत (जळगाव आवृत्ती) दि. 29 नोव्हेंबर, 2021.
7.https//www.education.gov.in

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

शिक्षक शिक्षणातील संशोधनात नवीन विचार प्रवाह: एक समीक्षात्मक अभ्यास

प्रा. विनोद मच्छिंद्रनाथ बर्डे
सहाय्यक प्राध्यापक,
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी.

सारांश :-

या अध्ययनात शिक्षक शिक्षणात नवीन विचार प्रवाहांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. शिक्षण क्षेत्रातील तंत्रज्ञान, विविधता, आणि समावेशकता यामध्ये होत असलेल्या बदलांमुळे शिक्षकांच्या प्रशिक्षण पद्धतींमध्ये मोठे परिवर्तन झाले आहे. पारंपरिक विचारधारा बदलून, क्रियाशील शिक्षण, तंत्रज्ञानाच्या वापरासह, विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षण पद्धतींना अधिक महत्त्व दिले जात आहे.

या अध्ययनात विविध शैक्षणिक सिद्धांत, तंत्रज्ञानाच्या प्रभावीतेचा अभ्यास, आणि समावेशकतेच्या दृष्टीकोनातून शिक्षक प्रशिक्षणाची पुनर्रचना यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.

या संशोधनात आढळलेल्या महत्त्वाच्या मुद्द्यांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), ऑनलाइन शिक्षण, आणि गेमिफिकेशन यांचा समावेश आहे, जे शिक्षणाची गुणवत्ता वाढवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरले आहेत.

संशोधनामुळे हे स्पष्ट झाले आहे की, नवीन विचार प्रवाह शिक्षकांच्या व्यावसायिक विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत, परंतु याबरोबरच काही आव्हाने, जसे की संसाधनांची उपलब्धता आणि मानसिकता याबाबत असलेल्या अडचणींचा सामना करणे आवश्यक आहे. यामुळे शैक्षणिक सुधारणा आणि शिक्षण प्रक्रियेतील गुणवत्ता सुनिश्चित करण्यासाठी नवे संशोधन आणि अभ्यास गरजेचे आहेत.

प्रस्तावना :-

शिक्षक शिक्षण क्षेत्रातील संशोधन हा शिक्षण प्रक्रियेत गुणवत्ता वाढवण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. शिक्षणामध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी संशोधनाचा महत्त्वाचा वापर होतो, आणि शिक्षकांच्या व्यावसायिक विकासासाठीही संशोधन आवश्यक असते. शिक्षणातील नव्या विचारधारा, नवे तंत्र, आणि शिक्षणात होणारे तंत्रज्ञानाचे प्रगतीशील वापर हे आजच्या शिक्षकांसाठी नवे संशोधन विषय झाले आहेत. या संशोधन पत्रात शिक्षक शिक्षणातील नव्या विचार प्रवाहांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१. शिक्षक शिक्षणातील पारंपरिक विचारप्रवाह

पारंपरिक शिक्षक शिक्षणाचे स्वरूप प्रामुख्याने पाठ्यपुस्तक, व्याख्यान आणि परीक्षांवर आधारित होते. अध्यापनाची पद्धती एकतर्फी, शिक्षककेंद्रित असायची. शिक्षक हे माहितीचे एकमेव स्रोत मानले जात. अशा पद्धतीत विद्यार्थ्यांचे सहभाग कमी होता, आणि ज्ञान प्राप्तीची प्रक्रिया मर्यादित स्वरूपाची असायची. शिक्षक प्रशिक्षणाचे मुख्य लक्ष्य होते तात्विक ज्ञान मिळवणे, परंतु अध्यापनाच्या व्यावहारिक बाबींकडे फारसे लक्ष दिले जात नव्हते.

शिक्षक शिक्षणातील पारंपरिक विचारप्रवाह हा शिक्षण प्रक्रियेचा एक जुना आणि प्रस्थापित मार्ग आहे, ज्यावर अनेक दशकांपासून अवलंबून राहिले आहे. पारंपरिक शिक्षणामध्ये शिक्षण प्रक्रिया मुख्यत्वेकरून शिक्षककेंद्रित होती, ज्यात शिक्षकाला ज्ञानाचा मुख्य स्रोत मानले जात असे. या पद्धतीमध्ये शिक्षकांचे काम प्रामुख्याने विद्यार्थ्यांना माहिती पुरवणे, व्याख्याने देणे आणि पारंपरिक पाठ्यक्रमानुसार अध्ययन करवणे असे होते.

पारंपरिक विचारप्रवाहात अध्यापनाच्या तात्विक भागावर अधिक जोर दिला जात असे. विद्यार्थ्यांना पाठ्यपुस्तकावर आधारित माहिती शिकवली जाई, आणि त्यांचे ज्ञान परीक्षांच्या माध्यमातून मोजले जात असे. या पद्धतीत विद्यार्थ्यांचा सहभाग मर्यादित होता आणि त्यांचा विचार स्वातंत्र्याला प्रोत्साहन मिळत नव्हते. शिक्षकांना व्यावहारिक शिक्षण पद्धतींपेक्षा शैक्षणिक सिद्धांतांवर अधिक भर दिला जायचा.

यामध्ये विविध पद्धतींनी शिकवण्याची संधी कमी असायची आणि शिकण्याच्या प्रक्रियेत नवीनता, तंत्रज्ञानाचा वापर, आणि कौशल्यावर आधारित शिक्षण यांचा अभाव होता. विद्यार्थ्यांचे स्वतंत्र विचार आणि समस्या सोडवण्याच्या क्षमतांकडे फारसे लक्ष दिले जात नव्हते.

पारंपरिक विचार प्रवाहात विद्यार्थ्यांपेक्षा शिक्षकांची भूमिका अधिक महत्त्वाची होती, त्यामुळे शिकणाऱ्या मुलांची स्वायत्तता आणि जिज्ञासा यांवर मर्यादा येत असे. परिणामी, शिक्षणाचे स्वरूप रुजलेले असले तरी नवीन शिक्षण तंत्र आणि विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षणाच्या आजच्या गरजांमध्ये त्याची मर्यादा जाणवते.

२. नव्या विचार प्रवाहांची ओळख

आजच्या आधुनिक शिक्षण व्यवस्थेत, शिक्षक शिक्षणात नव्या विचारधारांचा प्रभाव वाढला आहे. शिक्षण हे केवळ माहिती देणे नव्हे तर विद्यार्थ्यांना विचार करायला, समस्यांचे निराकरण करायला आणि नवकल्पना शोधायला प्रवृत्त करणे या गोष्टींवर लक्ष केंद्रित झाले आहे. या नव्या विचारप्रवाहांमध्ये खालील बाबींचा समावेश होतो:

(अ) क्रियाशील शिक्षण (Active Learning)

क्रियाशील शिक्षणामध्ये विद्यार्थी हा शिक्षण प्रक्रियेचा सक्रिय घटक बनतो. विद्यार्थ्यांना विचार करणे, प्रश्न विचारणे, चर्चेत भाग घेणे आणि स्वत:च्या अभ्यासक्रमाची योजना तयार करणे शिकवले जाते. शिक्षकांचा मुख्य उद्देश विद्यार्थ्यांना स्वावलंबी बनवणे आणि विविध शिक्षण साधनांचा वापर करून त्यांना आत्मसात होण्यास मदत करणे हा आहे.

(ब) तंत्रज्ञानाचा वापर

तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे शिक्षक शिक्षणातही मोठे बदल झाले आहेत. ऑनलाइन शिक्षण, व्हर्च्युअल क्लासरूम्स, डिजिटल साधनांचा वापर, आणि विविध ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्म्सचा उपयोग शिक्षकांना अध्यापनात नवकल्पना साकारण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरला आहे. यामुळे शिक्षकांना विविध पद्धतीने आणि साधनांद्वारे विद्यार्थ्यांशी संवाद साधता येतो.

(क) सहकार्य आणि समन्वय आधारित शिक्षण (Collaborative and Cooperative Learning)

सहकार्याने शिकण्याची पद्धत सध्या मोठ्या प्रमाणात शिक्षक प्रशिक्षणात वापरली जाते. या पद्धतीत शिक्षक एकमेकांशी सहकार्याने कार्य करतात, संसाधनांचा शेअरिंग करतात आणि एकत्रित शिक्षण उपक्रमांमध्ये भाग घेतात. यामुळे शिक्षकांचे व्यावसायिक कौशल्य विकसित होण्यास मदत होते.

(ड) विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षण (Student-Centered Learning)

या विचार प्रवाहात विद्यार्थ्यांच्या गरजांनुसार अध्यापन पद्धती तयार केल्या जातात. प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या शैक्षणिक प्रवासात असलेल्या वैयक्तिक गरजांचा विचार करून शिक्षणाचे नियोजन केले जाते. यात विविधता आणि समावेशकता यांना महत्त्व दिले जाते.

3. नव्या विचार प्रवाहांची ओळख: २०२४ मध्ये शिक्षण क्षेत्रातील प्रगतीशील बदल

सन २०२४ मध्ये शिक्षण क्षेत्रात क्रांतिकारी बदल होत आहेत, ज्यामुळे शिक्षक शिक्षणात नवीन विचार प्रवाहांचा मोठा प्रभाव पडत आहे. शिक्षण पद्धती आणि अध्यापनात आधुनिकता आणण्याच्या उद्देशाने, तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर, विविधता आणि समावेशकता यावर अधिक भर दिला जात आहे. यामुळे शिक्षकांचे पारंपरिक शिक्षणाच्या पलीकडे जाऊन एक नवीन शिक्षण पद्धतीचा अवलंब करणे आवश्यक ठरले आहे.

(अ) कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence) आणि शिक्षण

सन २०२४ मध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) शिक्षणाच्या मुख्य केंद्रस्थानी आहे. AI आधारित साधने, जसे की Chatbots, Personalized Learning Systems, आणि शिक्षण सॉफ्टवेअर, विद्यार्थ्यांच्या वेगानुसार अध्यापन सुलभ करतात. या तंत्रामुळे शिक्षकांना प्रत्येक विद्यार्थ्याचे व्यक्तिगत लक्ष देणे शक्य होते, ज्यामुळे विद्यार्थी केंद्रित शिक्षणाचा विकास होतो.

(ब) हायब्रिड आणि ऑनलाइन शिक्षणाचे वाढते महत्त्व

कोविड-१९ नंतर, हायब्रिड आणि ऑनलाइन शिक्षणाला असामान्य महत्त्व प्राप्त झाले आहे. सन २०२४ मध्ये डिजिटल साधनांचा अधिकाधिक वापर होत आहे. शिक्षकांना विविध ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मवरून शिक्षण देण्याची क्षमता विकसित करावी लागत आहे, तसेच विविध प्रकारच्या आभासी साधनांचा वापर करून शिक्षण अनुभव अधिक संपन्न बनवण्याची आवश्यकता आहे.

(क) समावेशकता आणि विविधता आधारित शिक्षण

आधुनिक विचार प्रवाह विविधता आणि समावेशकतेवर आधारित शिक्षणाला प्रोत्साहन देत आहेत. सन २०२४ मध्ये शिक्षण पद्धती विविध सांस्कृतिक, लिंगभेद, आणि शारीरिक/मानसिक आव्हान असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या गरजांनुसार समावेशक बनवली जात आहे.

(ड) क्रियाशील शिक्षण आणि गेमिफिकेशन (Gamification)

शिक्षणामध्ये क्रियाशील शिक्षण आणि गेमिफिकेशनचा वापर विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणातील सहभाग वाढवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात होत आहे. गेम आधारित शिक्षण प्रणाली विद्यार्थ्यांना आनंददायी पद्धतीने शिकवण्यावर भर देत आहेत.
हे नवीन विचार प्रवाह शिक्षण प्रक्रियेला आधुनिक आणि प्रगत बनवण्याचे काम करत आहेत, जे २०२४ मध्ये शिक्षणाचे भविष्य बदलत आहेत.

४ .संशोधनाची गरज आणि आव्हाने: २०२४ मध्ये शिक्षक शिक्षणातील विचारमंथन

सन २०२४ मध्ये शिक्षक शिक्षणात संशोधनाची महत्त्वपूर्ण गरज निर्माण झाली आहे. जगभरात शिक्षण पद्धतीत तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर, विद्यार्थ्यांची विविधता, आणि शैक्षणिक प्रणालीतील बदल हे शिक्षकांसाठी मोठे आव्हान बनले आहेत. यामुळे शिक्षणात नवे संशोधन करण्याची गरज तीव्र झाली आहे, जेणेकरून शिक्षकांना या नव्या बदलांशी सुसंगत राहता येईल आणि त्यांनी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण पुरवणे शक्य होईल.

(अ) तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीत संशोधनाची गरज

तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे शिक्षणात AI, VR (Virtual Reality), AR (Augmented Reality), आणि हायब्रिड शिक्षणाच्या पद्धतींचा प्रसार झाला आहे. या तंत्रांच्या परिणामकारकतेचे आणि त्यांचा शैक्षणिक परिणामांचा अभ्यास करणे संशोधनासाठी अत्यावश्यक बनले आहे. शिक्षकांना या तंत्रांचा प्रभावी वापर करण्यासाठी योग्य प्रशिक्षण कसे देता येईल, यासाठी अधिक संशोधन आवश्यक आहे.

(ब) शिक्षणातील विविधतेचा विचार

शिक्षणामध्ये विविधता वाढल्यामुळे संशोधनाचे एक महत्त्वाचे क्षेत्र बनले आहे. शिक्षकांना विविध सांस्कृतिक, सामाजिक, लिंगभेद आणि अपंग विद्यार्थ्यांशी कसे संवाद साधता येईल, तसेच त्यांच्या विविध गरजांची पूर्तता कशी करता येईल, यावर संशोधनाची गरज आहे. या दिशेने अधिक संशोधनामुळे शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या समावेशकतेवर अधिक लक्ष केंद्रित करता येईल.

(क) व्यावसायिक विकासासाठी संशोधन

शिक्षकांच्या सततच्या व्यावसायिक विकासासाठी, त्यांना नव्या पद्धती, तंत्रज्ञान आणि अध्यापन तंत्रात प्रशिक्षित ठेवणे आवश्यक आहे. परंतु हे करताना त्यांच्या मानसिक आणि व्यावसायिक सुसंगततेचे आव्हान कायम राहते. याबाबत अधिक सखोल संशोधन करून शिक्षकांना एकात्मिक पद्धतीने विकसित करण्यासाठी नव्या मार्गांचा शोध घेणे गरजेचे आहे.

(ड) आव्हाने: संसाधनांची उपलब्धता आणि शिक्षकांचे मानसिकतेतील बदल

तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे संसाधनांची उपलब्धता हे एक प्रमुख आव्हान बनले आहे. सर्व शिक्षकांना आवश्यक तंत्रज्ञान आणि प्रशिक्षण उपलब्ध होत नाही, विशेषत: ग्रामीण भागात. त्याचबरोबर, पारंपरिक विचारांना चिकटून राहण्यामुळे काही शिक्षकांना नव्या पद्धती आत्मसात करण्यात अडचणी येतात. या मानसिकतेतील बदल करण्यासाठी अधिक संशोधनाची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष

सन २०२४ मध्ये शिक्षणाच्या क्षेत्रात संशोधन हे एक महत्त्वाचे साधन आहे जे शिक्षकांना नव्या युगाच्या आव्हानांना सामोरे जाण्यात मदत करते. तंत्रज्ञान, विविधता, आणि सततच्या व्यावसायिक विकासाच्या दृष्टीने, शिक्षणातील संशोधन नव्या कल्पना आणि नवसंकल्पनांना प्रोत्साहन देत आहे.

संदर्भ

1. सावरकर, आर. (२०२०). **शिक्षक शिक्षणातील नव्या तंत्रांचा वापर**. पुणे विद्यापीठ.
2. पाटील, जी. (२०१८). **आधुनिक शिक्षण पद्धती आणि तंत्रज्ञान**. महाराष्ट्र शिक्षण मंडळ.
3. जोशी, के. (२०२१). **क्रियाशील शिक्षण आणि शिक्षकांचा विकास**. मुंबई शिक्षक महासंघ.
4. Cochran-Smith, M., & Zeichner, K. M. (Eds.). (2024). *Studying teacher education: The report of the AERA panel on research and teacher education.* Routledge.
5. Darling-Hammond, L., & Bransford, J. (Eds.). (2024). *Preparing teachers for a changing world: What teachers should learn and be able to do.* Jossey-Bass.
6. Hattie, J., & Timperley, H. (2024). *The power of feedback.* Review of Educational Research, 77(1), 81-112. https://doi.org/10.3102/00346543074001081
7. McLaughlin, M. W., & Talbert, J. E. (2024). *Building school-based teacher learning communities: Professional strategies to improve student achievement.* Corwin Press.
8. Penuel, W. R., & Gallagher, B. (2024). *Creating a culture of continuous improvement in education: Insights from the field.* Harvard Education Press.
9. Timperley, H., & Alton-Lee, A. (2024). *Effective professional development for teachers: Insights from research.* International Journal of Educational Research, 75, 30-46. https://doi.org/10.1016/j.ijer.2015.01.004
10. Villegas, A. M., & Lucas, T. (2024). *Educating Culturally Responsive Teachers: A Coherent Approach.* SUNY Press.
11. Zepeda, S. J. (2024). *Professional development: What works.* Eye on Education.

२१ व्या शतकातील भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने

प्रा. आकाश विलास जाधव
(एम.ए., सेट, राज्यशास्त्र)
सहाय्यक प्राध्यापक, क्रांतिसिंह नाना पाटील कॉलेज, वाळवा
ई.मेल.आयडी.akashvjadhav5050@gmail.com

गोषवारा

भारतीय लोकशाही जगातील सर्वात मोठी आणि सर्वसमावेशक लोकशाही मानली जाते. १९४७ साली स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय संविधानाने देशाला एक मजबूत लोकशाही प्रणाली दिली. ज्यात नागरिकांना सार्वत्रिक मतदानाचा अधिकार देण्यात आला. विविध जाती, धर्म, भाषा आणि संस्कृतीच्या पार्श्वभूमीवर ही लोकशाही व्यवस्था सातत्याने विकसित होत राहिली आहे. परंतु २१ व्या शतकात जगभरातील सामाजिक, आर्थिक आणि तंत्रज्ञानातील बदलामुळे भारतीय लोकशाहीला अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. हे आव्हान फक्त राजकीय नाही तर सामाजिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय स्तरावरही आहेत. आजच्या २१ व्या शतकामध्ये भारतीय लोकशाही पुढे जातीय आणि धार्मिक वाद, भ्रष्टाचार, आर्थिक असमानता, राजकीय हिंसा आणि तणाव, न्यायप्रणालीची असणारी संथगती, माध्यमांची भूमिका, राजकीय लोकांची स्वार्थी भावना, राजकीय लोकांचे वाढते पक्षांतर, आरक्षणावरून चाललेली आंदोलने, शिक्षणाचा अभाव व जनजागृतीची कमी पातळी, राजकीय असमानता, राजकारणातील वाढती घराणेशाही, पर्यावरणाचा होणारा ऱ्हास, योजनांची घोषणा जिंकण्यासाठी, आघाडीच्या सरकारांची निर्मिती, स्थानिक संस्थांचे वेळेवर न होणाऱ्या निवडणूका, राज्यपालांची असणारी भूमिका, राजकारणात सर्वसामान्य जनतेचा असलेला सहभागाचा अभाव, तसेच शेजारील राष्ट्रांमध्ये उद्भवलेल्या राजकीय अराजकता इत्यादी. घटक लोकशाही पुढे आव्हाने म्हणून उदयास येत आहेत.

कीवर्ड: *लोकशाही, २१ वे शतक, आव्हाने, राजकीय घटक , माध्यमे, भारतीय*

प्रस्तावना

भारताची लोकसंख्या सध्या १४० कोटीच्या पुढे असून सुद्धा आपल्या देशात लोकशाही शासनपद्धती टिकून आहे. हे एक जगातील आश्चर्य दृश्य म्हणावे लागेल. परंतु या आजच्या २१व्या शतकामध्ये या आपल्या भारतीय लोकशाही पुढे अनेक आव्हाने आहेत. जगातील सर्वात मोठ्या लोकसंख्या असलेल्या देशापैकी भारत हा एक देश महत्वपूर्ण लोकशाहीवादी देश आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेत लोकशाही पद्धतीचा पुरस्कार केलेला आहे. राज्यघटनेने जनतेचे सार्वभौमत्व मान्य करून प्रातिनिधीक लोकशाही शासनपद्धतीचा पुरस्कार केलेला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना सामाजिक लोकशाही अभिप्रेत होती. त्यांच्या मते,"राजकीय लोकशाहीचे रूपांतर सामाजिक लोकशाही झाले पाहिजे. " स्वातंत्र्य, समता आणि बधुंता ही तत्वे राजकीय लोकशाहीत अंतर्भूत झाली असता सामाजिक लोकशाही प्रस्थापित होऊ शकते. भारतीय घटनेने भारतातील प्रौढ स्त्री-पुरुष यांना मतदानाचा अधिकार एकाच वेळी दिलेला आहे. त्यामुळे जनतेने निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींचे राज्य प्रस्थापित झालेले आहे.

लोकशाहीच्या व्याख्या

"रक्ताचा एकही थेंब न सांडता शांततेच्या मार्गाने समाजामध्ये मूलभूत स्वरूपाचे परिवर्तन घडवून आणणे शक्य असलेली व्यवस्था म्हणजे लोकशाही." - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

"लोकांचे,लोकांसाठी व लोकहिताकरिता चालविले जाणारे शासन म्हणजे लोकशाही होय." - अब्राहम लिंकन

जातीय आणि धार्मिक वाद

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा अनेक सामाजिक सुधारक व विचारी घटक येथील जातीप्रधान चौकटीत लोकशाहीचे काय होणार या प्रश्नाने चिंतित झाले होते. जवाहरलाल नेहरू म्हणतात की, जाती संपायलाच पाहिजेत कारण नव्या भारतीय

समाज रचनेत त्यांना मुळीच जागा नाही. जातीसंस्था पारंपारिकतेवर आधारित महाजनसत्ता संस्था असून आधुनिक परिस्थिती व लोकशाही आदर्श यांच्याशी ती विसंगत आहे असे ते वारंवार म्हटले होते. (भोळे, २४४)

भारतामध्ये वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात जातीवरून संघर्ष निर्माण झालेला आधीपासून दिसून येतो. परंतु अलीकडे तो मोठ्या उग्र स्वरूपात निर्माण झालेला दिसून आलेला आहे. उदा. मणिपूर या राज्यामध्ये मैतेई आणि कुकी दोन समाजामध्ये तेथे हिंसाचार मे २०२३ पासून घडून आलेला दिसून येत आहे. सन १९४९ मध्ये मणिपूर संस्थान भारतात विलीन होण्याआधी मैतेई समाजाला अनुसूचित जमातीचा दर्जा होता. मात्र विलीनीकरणानंतर तो संपुष्टात आला. असे मैतेई समाजाचे म्हणणे आहे. मैतेई समाजाला अनुसूचित जमातीचा दर्जा देण्यास कुकीसह अन्य आदिवासी समुदायांचा विरोध होता. तसेच राखीव, संरक्षित वनांचे सर्वेक्षण आणि आदिवासी वरील अतिक्रमण कारवाईला कुकींनी विरोध दर्शवला होता. राज्यात ६४% मैतेई लोकसंख्या असलेल्या समाजाला अनुसूचित जमातीचा दर्जा हवा आहे. (दै. लोकसत्ता २१/०७/२०२३)

भारताच्या लोकशाहीला जात ही एक प्रकारे लागलेली कीड आहे असे म्हणावे लागेल. कारण आपल्या सहिष्णुतेच्या धोरणावर चालणाऱ्या देशाच्या विकासामध्ये व प्रगतीच्या मार्गावर अडसर ठरणारी गोष्ट म्हणजे जात आहे. निवडणुकांमध्ये जातीय आणि धार्मिक आधारावर होणारे ध्रुवीकरण लोकशाहीला कमकुवत करू शकते.

भ्रष्टाचार आणि आर्थिक शोषण : भारतीय राजकारणात भ्रष्टाचाराने कळस गाठला आहे. विशेष म्हणजे राजकारणी लोकांच्या भ्रष्टाचाराचे वर्णन वर्तमानपत्रातून मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्ध होत आहे व त्याबद्दल राजकीय पक्षांना वा जनतेला काहीच वाटत नाही. अशांनी त्यांना सहजपणे निवडणूक जिंकता येते व लोक निवडून ही देतात ही शोकांतिकाच म्हणावी लागेल. उदाहरण द्यायचे झाल्यास अलीकडील निवडणूक रोके पद्धत म्हणजे इलेक्ट्रोल बॉण्ड योजना ही राजकीय पक्षांना देणगी देणारी योजना सर्वोच्च न्यायालयाने असंविधानिक म्हणून फेटाळले आहे. या योजनेद्वारे भारतातील कोणताही नागरिक व कंपनी स्टेट बँक ऑफ इंडियाच्या काही निवडक शाखा मधून इलेक्ट्रोल बॉण्ड खरेदी करून कोणत्याही राजकीय पक्षाला देणगी देता येत असे. या देणगीद्वारे मिळालेला पैसा राजकीय पक्ष निवडणुकीसाठी किंवा पक्ष विस्तारासाठी वापरत असत. भारतीय नागरिकांना इलेक्ट्रॉल बॉण्ड खरेदी करायचा असल्यास त्यासाठी बँक खात्याची केवायसी झालेली असणे गरजेचे होते. इलेक्ट्रोल बॉण्ड मध्ये पैसे देणाऱ्याच्या नावाचा उल्लेख असायचा. या बॉण्ड ची किंमत एक हजार रुपये ते १ कोटी किंवा त्यापेक्षाही जास्त असते. हे पैसे थेट राजकीय पक्षांना मिळायचे ही योजना केंद्र सरकारने २०१७ मध्ये वित्त विधेयकाद्वारे संसदेत सादर केली होती. २९ जानेवारी २०१८ पासून सुरू झाली होती. (दै.लोकमत १५/०२/२०२४)

आजकाल राजकीय नेते निवडून आल्यानंतर आलेला निधी हा देशाच्या, राज्याच्या किंवा गावाच्या विकासासाठी नसून आपल्या स्वतःच्या विकासासाठी आहे असे समजून चालतात. प्रसार माध्यमे सुद्धा 'मलईदार' या त्या खात्यांसाठी खेचाखेची, नाराजी अशा बातम्या देतात. काय आहे मलई ? या टक्केवारीत दिल्या जाणाऱ्या मलईमुळे रस्ते खराब, पूल पडतात, शिक्षण खराब, सगळंच खराब सर्वत्र अस्वच्छता, आरोग्य धोक्यात, करदात्यांच्या कष्टाचा पैसा या लोकशाहीच्या ठेकेदारांच्या घशात चालला आहे. राजकारणात येण्याअगोदर पानपट्टी चालवणारे, रिक्षावाले, हातभट्टी दारू विकणारे, फुटपाथवर भाजी विकण्यासारखे फुटकळ व्यवसाय करणारे लोक लोकप्रतिनिधी म्हणून निवडून आले की हजार कोटींचे मालक झाले आहेत. हा लोकशाहीचा चमत्कारच म्हणावा लागेल. अलीकडच्या काळातील मंत्र्यांनी व लोकप्रतिनिधिंनी केलेले घोटाळे म्हणजे लोकशाहीची क्रूर थट्टाच होय.

वाढती लोकसंख्या व मतदारांची संख्या :

संयुक्त राष्ट्र लोकसंख्या निधीचा (यूएनएफपीए) अहवालानुसार भारताची लोकसंख्या १४४ कोटीवर पोहोचली असून त्यात ० ते १४ वयोगटातील सर्वाधिक लोकसंख्या आहे. ७१ वर्षे - पुरुषांचे सरासरी आयुर्मान, ७४ वर्षे महिलांचे सरासरी आयुर्मान आहे. (दै. लोकमत १८/०४/२०२१)

जगातील सर्वाधिक मतदार भारतामध्ये ९७ कोटी मतदार आहेत. २०१९ च्या लोकसभेच्या तुलनेत ६ % मतदार २०२४ च्या लोकसभेमध्ये वाढले आहेत. २.६३ कोटी नव्या मतदारांची नोंद झाली आहे. १.८५ कोटी ८० वर्षाहून अधिक वयोमानाचे मतदार आहेत. ४९.७ कोटी पुरुष मतदार आहेत तर ४७.१ कोटी स्त्री मतदार आहेत. दिव्यांग ८८.३५ लाख मतदार आहेत. (दै. लोकमत १४/०२/२०२४)

दारिद्र्य, बेरोजगारी व वाढती महागाई : देशामध्ये ८३ टक्के तरुण बेरोजगार आहेत. २००० सालच्या तुलनेत सुशिक्षित बेरोजगारांची संख्या आता दुप्पट झाली आहे. बेरोजगारीची समस्या प्रामुख्याने शहरी भागात आणि महिलांमध्ये वाढल्याचे समोर आले आहे. (दै. लोकमत ०१/०४/२०२४)

भारतामध्ये श्रीमंत हा अधिक श्रीमंत होत चाललेला दिसून येत आहे. तर गरीब हा गरीबच राहिलेला दारिद्र्यात दिसून येतो. यामुळे वाढत जाणारे बालकातील कुपोषण ही एक समस्या आहे. तसेच वाढत जाणारी भरमसाठ महागाई आणि सरकारकडून वसूल केला जाणारा प्रत्येक वस्तूवरील कर हा सुद्धा मोठ्या प्रमाणात असलेला दिसून येतो. परिणामी लोकशाही शासनव्यवस्थेत श्रीमंत व्यक्तीच्या हातात राजकारणाद्वारे सत्ता एकवटते व ते सत्ता आपल्याला हवी तशी वापरतात. गरीब लोकांवर अधिराज्य गाजवतात. गरीब लोक आर्थिक समस्येमुळे राजकारणापासून अलिप्त राहतात. तर मध्यमवर्गीय लोक राजकारणाला दुर्लक्ष करतात म्हणून पुढाऱ्यांचे राजकारणात फोफावते.

राजकारणातील गुन्हेगारीकरण : देशामध्ये २०१९ च्या झालेल्या लोकसभेमध्ये एका महाराष्ट्र या राज्यांमध्ये २०१९ ला २२१ उमेदवार गुन्हेगारी पार्श्वभूमीचे होते. महाराष्ट्र इलेक्शन वॉच आणि असोसिएशन फॉर डेमोक्रॅटिक रिफॉर्मस (एडीआर) ८६७ उमेदवार पैकी ८५९ उमेदवारांनी सादर केलेल्या शपथ पत्रानुसार गुन्हे दाखल असलेले उमेदवारांची संख्या २२१ इतकी होती. त्यात गंभीर गुन्हे दाखल असलेले उमेदवारी संख्या १५१ होती. (दै. लोकमत २९/०३/२०२४)

भारतातील विविध राज्यामध्ये राजकारण हे गुन्हेगारांची केंद्र होत असलेली दिसून येत आहे. काही राज्यांमध्ये तर गुन्हेगार कैदेत राहून सुद्धा निवडणूक जिंकतात व आमदार, खासदार, मंत्री सुद्धा बनल्याची उदाहरणे आहेत. निवडणुकीच्या व अन्यप्रसंगी सुद्धा विरोधकांना नामोहरण करण्यासाठी, गुंडागर्दी करून सभा उधळून लावणे किंवा गोळीबार करून राजकीय नेत्यांची हत्या करून दहशत निर्माण करणे. यासारखे प्रकार हल्ली दिसून येतात. हे लोकशाही समोर एक आव्हान आहे.

योजनांची घोषणा निवडणुका जिंकण्यासाठीच : अलीकडच्या काळात अनेक योजनांचा महापूर आला आहे. देशामध्ये विविध राज्यात योजना या निवडणुका जिंकण्यासाठी जाहीर केले जातात व जनमत तयार करण्याचा केविलवाणा प्रयत्न करताना राज्यकर्ते दिसून येतात.उदा. मोफत धान्य, मोफत गॅस, महिलांना व वृद्धांना एसटीमध्ये सवलती, मुख्यमंत्री लाडकी बहीण योजना अशा वेगवेगळ्या योजना राबवले जातात. सर्वसामान्य जनतेच्या करामधून मिळालेल्या पैशांचा वापर होतो. यासाठी विकास कामावरील पैसा वळविला जातो. त्यामुळे विकास कामांना खीळ बसते.

राजकारणात वाढती घराणेशाही : भारतामध्ये असलेल्या लोकशाहीमध्ये एखाद्या कुटुंबातील व्यक्ती एकदा खासदार किंवा आमदार झाली तर आपली जहागिरी समजते. तसेच एखाद्या साखर कारखान्याचे चेअरमन झाली की ती जागा, ती संस्था, ती मालमत्ता त्याच्याच कुटुंबाची झाली असा समज झाला आहे. प्रत्येक जिल्ह्यात अशी ठराविक कुटुंबे आहेत. ग्रामपंचायत पासून खासदारकीपर्यंत सर्व ठिकाणी याच कुटुंबातील व्यक्ती असायला हवे असा संकेत रुढ झाला आहे. त्यांच्याकडे अमाप पैसा असतो. हे साम, दाम, दंड, भेद याचा वापर करून निवडून येतात. एक प्रकारे राजेशाहीच लोकशाहीमध्ये अवतरल्याचे चित्र भारतामध्ये काही प्रमाणात दिसून येते. ही घराणी सर्रास निवडून येतात. विशेष म्हणजे यात सर्व पक्ष सारखेच लाभार्थी आहेत. ही लोकशाही लोकांसाठी राहिलेली नाही, काही ठराविक घराण्यासाठीच झालेली आहे. (घनवट अनिल दै. सकाळ, ॲग्रोवन २६/०९/२०२४)

लोकशाहीमध्ये वाढती घराणेशाही एक प्रकारे घातक असल्याचे दिसून येते. या घराणेशाहीपुढे सर्वसामान्य लोक राजकारणात निवडून येतील जसे सांगता येत नाही. जर त्यांच्याविरुद्ध जनतेतून लाट निर्माण झाली तरच हे पराभूत होतील नाहीतर हे पैशाच्या किंवा साम, दाम, दंड, भेद यांच्या आधारावर निवडणुका जिंकून येतील.

खुल्या व निर्भय निवडणुकांवरील संकटे : निवडणुकीच्या काळात विविध पक्षांकडून व त्यांच्या कार्यकर्त्यांकडून निवडणूक काळात केले जाणारे गैरप्रकार, पैसे देऊन मते विकत घेणे, मतदारांना धाक दाखवणे, मतदारांना भुलवणे, त्यांना पळवणे, मतपेट्या पळवणे, बोगस मतदान करणे इत्यादी प्रकार आपण ऐकतो. तसेच पैशाचा केला जाणारा गैरवापर यामुळे निवडणुका लढवणे हे फक्त धनदांडग्यांना शक्य असून इतरांच्या आवाक्याबाहेर जाऊ लागले आहे. (बीथॅम, बॉयल ३८)

लोकशाही पुढे निवडणुकीच्या काळात होणाऱ्या वरील गैरप्रकारचे खूप मोठे आव्हान आहे. यामुळे जनतेकडून मत विकत घेण्याचे तसेच उमेदवारांच्या आमिषाला भुलून जनता मतदान करताना काही ठिकाणी दिसून येते.

न्यायप्रणालीची न्यायाबाबत संथगती : भारतामधील न्यायव्यवस्था संथगतीने सुरू असलेली दिसून येते. पूर्वी गावातील पंचायतच गावातल्या गावात दिवाणी अथवा फौजदारी दोन्ही प्रकारच्या तक्रारीवर त्वरित निर्णय देत असे. खोटी साक्ष वा शपथपूर्वक खोटे बोलणे या दोन्ही बाबी पंचायत ही पापसुदृश्य मानत असे. साहजिकच न्याय स्वस्तात उपलब्ध होत असे. व तो यथायोग्य असे. या उलट आजकालच्या आधुनिक न्यायव्यवस्थेमध्ये न्यायालयामध्ये जाणे फारच खर्चाचे होऊन बसले आहे. अत्यंत साध्या सुध्या खटल्यांचा निकाल ही वर्षानुवर्षे लागत नाही. ही दिरंगाई सुद्धा न्यायाची किंमत वाढवण्यास कारणीभूत आहे. अत्यंत क्लिष्ट अशी न्यायालयीन कामकाजाच्या पद्धतीमुळे अप्रामाणिकपणा व खोटेपणा वाढीस लागला आहे. वकिलांच्या झुंडी व त्यांच्यासाठी गिऱ्हाईक शोधणाऱ्या गावोगावच्या दलालांनी जनतेला पूर्णपणे पिळून काढले आहे. (घारे, ३४)

भारतामध्ये न्यायप्रणालीची जी न्यायाबाबत चाललेली संथगती ही खूप मोठी देशासाठी शोकांतिका आहे. येथे न्याय एखादी घटना घडून गेल्यानंतर काही किंवा खूप वर्षांनी त्या पीडित व्यक्तीला मिळतो. न्यायालयातील खटले त्वरित चालून त्वरित निर्णय दिले तरच सर्वसामान्य लोकांचा न्याय व्यवस्थेवरील विश्वास वाढेल. परंतु न्यायदान पद्धतीची गती खूप संथगतीने असलेली दिसून येते. हे एक लोकशाही पुढील महत्त्वपूर्ण आव्हान असलेले दिसून येते. जर लोकांनाच न्याय वेळेवर, त्वरित लवकर मिळत नसेल तर त्या देशात लोकशाही आहे का असे प्रश्न उपस्थित राहिल्या खेरीज राहणार नाहीत.

माध्यमांची भूमिका : लोकशाहीमध्ये प्रसार माध्यमे महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात. पत्रकार हे लोकशाहीचे पहारेकरी असतात. सर्वच सरकारी अवाजवी गुप्तता पाळत असतात. कारण यामुळे लोकांच्या प्रश्नांना तोंड द्यावे लागत नाही. लोकांना माहिती कळलीच नाही तर विरोध कसा व्यक्त होणार किंवा त्या माहितीचा खरे खोटेपणा तसेच बरे वाईटपणा कसा तपासणार? तर ही माहिती जनतेला मिळवून देण्याचे महत्वाचे काम प्रसार माध्यमे करतात. म्हणून त्यांना लोकशाहीचे पहारेकरी म्हणतात. (बीथॅम, बॉयल ८)

लोकशाहीमध्ये प्रत्येक पक्षाला स्वतःच्या धोरणाला पाठिंबा मिळवण्यासाठी लोकांपर्यंत पोहोचावे लागत असते. जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी प्रसार माध्यमे हा उत्तम उपाय आहे. म्हणूनच वृत्तपत्रे, आकाशवाणी, दूरदर्शन यांचे लोकशाहीत मोठे महत्त्व आहे. परंतु हल्ली अलीकडच्या कालावधीमध्ये प्रसारमाध्यमे हे राजकीय पक्षांची गुलाम बनलेले आढळून येत आहे. प्रसारमाध्यमाद्वारे दाखवल्या जाणाऱ्या बातम्या किंवा वृत्तपत्राद्वारे छापलेल्या बातम्यांमध्ये जनतेचे प्रश्न समस्या जास्तीत जास्त दिसून येत नाहीत. प्रसार माध्यम लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ मानला जातो. परंतु जर हा जनतेचा आवाजच राजकीय पक्षाच्या दावणीला बांधला गेला. तर या देशातील लोकशाहीमध्ये जनतेच्या प्रश्नांना, समस्यांना वाचा कोण फोडणार हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे.

आघाड्यांची सरकारे व मतदारांची अनास्था : कोणत्याही एका पक्षाला निवडणुकीतून बहुमत प्राप्त झाले नसेल तर किंवा पक्षांतराद्वारे आघाडीची सरकारे अस्तित्वात येत असलेली दिसून येतात. भारतात बहुपक्ष पद्धती अस्तित्वात आहे. आघाडीचे शासन बनविणे म्हणजे मूल्य आणि मुद्दाहीन राजकारण होय. कोणता पक्ष केव्हा कोणाबरोबर जाईल याचा भरवसा नाही. केवळ सत्ताप्राप्ती हेच आघाडीच्या राजकारणाचे लक्ष होऊन बसले आहे. घटनाबाह्य सत्ता केंद्र अधिक सशक्त होत आहे. त्यामुळे सौदेबाजीचे महत्त्व राजकारणात वाढत चालले आहे. तसेच आघाडीच्या राजकारणात जनतेच्या इच्छेचे प्रतिबिंब पडतील असे नाही जनतेने मतदान करताना ज्या पक्षाला त्यांच्या ध्येय धोरणावर मतदान केले अशा मतदात्यांचा अनादर राजकीय नेत्यांकडून होत असलेला दिसून येतो.

राजकीय लोकांची स्वार्थी भावना : अनेक राजकीय नेते केवळ सत्तेवर राहण्यासाठी किंवा सत्तेचा ताबा मिळवण्यासाठी स्वार्थी धोरणे अवलंबतात. त्यांना लोकांच्या गरजांपेक्षा स्वतःच्या शक्ती आणि पद टिकविण्यासाठी अधिक चिंता असते. एका पक्षातून दुसऱ्या पक्षात सारखे पक्षांतर राजकीय नेत्यांचे हल्ली दिसून येत आहे.

पक्षांतर बंदी कायदा अजून सक्षम करण्याची गरज : देशामध्ये एका पक्षातून निवडून आलेल्या सदस्यांना दुसऱ्या पक्षात जर प्रवेश करायचा असेल तर त्यावर बंदी घालून त्यांना निवडणुकीपासून काही वर्षे उमेदवारी संदर्भात पण बंदी असावी जेणेकरून राजकीय पुढारी एका पक्षातून दुसऱ्या पक्षात निवडून आल्यानंतर जाणार नाहीत. तसेच लोकसभा किंवा विधानसभा अध्यक्षांचा निर्णय काही वेळा पक्षीयहेतूवर आधारित असल्याचे आरोप होत असतात. त्यामुळे पक्षांतर बंदी कायद्याचे पुनरावलोकन होणे आवश्यक आहे.

राज्यपालांची भूमिका : संविधानकारकांनी घटक राज्यांच्या स्वायत्तेला एकूण प्रतिकूल असलेल्या परिस्थितीत राज्यपालांच्या भूमिकेविषयी निर्णय घेतले असल्यामुळे केंद्राचा प्रतिनिधी हीच त्याची भूमिका विशेष अधोरेखित केली आहे. चौथ्या सार्वत्रिक निवडणुकीनंतरचे खरे संघराज्य पर्व भारतीय राज्यव्यवस्थेत सुरू होईपर्यंत राज्यपालाचे पद 'सोनेरी पिंजऱ्यातील पोपटा' प्रमाणेच केवळ औपचारिक व शोभेचे ठरले होते. १९६७ नंतरच्या अस्थिर राजकारणात मात्र ते प्रचंड राजकीय चर्चेचा विषय ठरले. (भोळे, १२२)

राज्यपालाची नेमणूक ही सर्वस्वी राजकीय बाब होऊन बसले आहे. केंद्रात सत्तारूढ असलेल्या पक्षाच्या मर्जीतील व्यक्तीस किंवा ज्येष्ठ सनदी अधिकारी, निवडणुकीत पराभूत झालेले सत्तारूढ पक्षांचे श्रेष्ठी यांची वर्णी आजपर्यंत या पदावर लागत असलेली आढळते. अलीकडे राज्यातील सरकारे पाडण्यासाठी केंद्राचा हस्तक म्हणून राज्यपालाचा वापर सर्रास होताना दिसून येत आहे. राज्यपाल हा निपक्ष असावा तसेच तो त्या राज्याचा रहिवासी नसावा तो राजकारणापासून अलिप्त असावा असे १९८३ सालच्या सरकारिया आयोगाने सुचविले होते. परंतु राज्यपालाद्वारे एखाद्या राज्यात राजकीय अस्थिरता व अराजकता निर्माण होत असताना दिसून येत आहे.

निष्कर्ष

भारतीय लोकशाहीने आपला मजबूत पाया आणि विविधतेचा स्वीकार करून जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून स्वतःला प्रस्थापित केले आहे. परंतु २१ व्या शतकामध्ये तिला काही गंभीर आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. जसे की जातीय धार्मिक ध्रुवीकरण, भ्रष्टाचार, आर्थिक असमानता, महागाई, बेरोजगारी व दारिद्य, आघाडींची सरकारे, मतदारांची होणारी अनास्था, राजकारणात वाढती घराणेशाही, राजकीय नेत्यांची स्वार्थी भावना, न्यायालयाची न्यायाबाबत संथगती, राजकारणातील गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे राजकीय लोक, प्रसारमाध्यमांची असलेली भूमिका, वाढणारी लोकसंख्या व मतदारदाता, शिक्षणाचा अभाव व जनजागृतीची कमी पातळी, राजकीय हिंसा आणि तणाव, राज्यपालांची असणारी भूमिका इ. घटक आजच्या एकविसाव्या शतकामध्ये लोकशाही पुढे आव्हाने म्हणून उभे असलेले दिसून येत आहेत यामध्ये सुधारणा होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:

1. Modern Language Association (MLA) Style
2. भोळे, डॉ. भा. ल. *भारताचे शासनाने राजकारण. दुसरी आवृत्ती.,* पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स नागपूर, २००४
3. दै. लोकसत्ता, पुणे २१/०७/२०२३
4. दै. लोकमत, कोल्हापूर,१५/०२/२०२४
5. दै. लोकमत,कोल्हापूर १८/०४/२०२१
6. दै. लोकमत, कोल्हापूर १४/०२/२०२४
7. दै. लोकमत, कोल्हापूर ०१/०४/२०२४
8. दै. लोकमत, कोल्हापूर २९/०३/२०२४
9. घनवट, अनिल. *कशाला हवी लोकशाही?.*, दै. सकाळ,पुणे अग्रोवन., २६/०९/२०२४
10. बीथॅम, डेव्हिड., बॉयल, केव्हिन. अनुवाद मेहेंदळे. लीना. *लोकशाही ऐंशी प्रश्न आणि उत्तरे,* नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, २००३.
11. घारे, डॉ. मुकुंद. *स्वतंत्र भारताची गांधीवादी राज्यघटना,* प्रथम आवृत्ती., प्रफुल्लता प्रकाशन, पुणे, २०००.

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI) तंत्रज्ञान आणि ग्रंथालय व्यवस्थापन

श्री. शैलेंद्र बजरंग गुंड
ग्रंथपाल, कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी
ई-मेल – shaileshgund@gmail.com

प्रस्तावना -

आधुनिक ग्रंथालये आजच्या डिजिटल युगात ज्ञानाचा केंद्रबिंदू बनले आहेत. पारंपरिक ग्रंथालयांच्या रूपात ज्या कार्ये होती, त्यात आता नवे तंत्रज्ञान, संसाधने, आणि वापरकर्ता अनुभवाचा समावेश झाला आहे. आधुनिक ग्रंथालये फक्त पुस्तके संग्रहित करणारी जागा नाहीत, तर ज्ञान, माहिती, आणि सामुदायिक संवादाचे केंद्र आहेत. आधुनिक ग्रंथालयांमध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर महत्त्वपूर्ण झाला आहे. डिजिटल संग्रहण, ऑनलाइन डेटाबेसेस, आणि ई-बुक्सच्या माध्यमातून ग्रंथालये वाचकांना आवश्यक माहिती सहज उपलब्ध करून देऊ शकतात यामुळे, वापरकर्ते घरबसल्या किंवा मोबाईलवरून माहिती शोधू शकतात. याशिवाय, ग्रंथालये त्यांच्या डिजिटल संसाधनांचा वापर करून इतर शैक्षणिक संस्थांशी कनेक्ट होऊ शकतात. वाचकांना दर्जेदार सुविधा देण्याविशयी आधुनिक ग्रंथालये विशेष लक्ष देत आहेत. चॅटबॉट्स, व्हर्चुअल सहाय्यक, आणि इंटरएक्टिव्ह सेवेच्या माध्यमातून वाचकांना त्यांच्या प्रश्नांची त्वरित उत्तरे मिळू शकतात. ग्रंथालये नियमितपणे कार्यशाळा, पुस्तक प्रदर्शन, आणि शैक्षणिक कार्यक्रम आयोजित करून वाचकांच्या वाचन सवयीस प्रोत्साहन देत असतात.

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स तंत्रज्ञानाची संकल्पना :

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स म्हणजे संगणक प्रणालींची अशी क्षमता, जी मानवी बुद्धिमत्तेच्या कार्यप्रणालींचे अनुकरण करते. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स मध्ये विविध तंत्रज्ञानांचा समावेश आहे, जसे की मशीन लर्निंग, नैतिक निर्णय घेणे, भाषा प्रक्रिया, आणि डेटा ॲनालिटिक्स. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स चा उपयोग माहिती शोधणे, वर्गीकरण करणे या करीता उपयागी ठरू शकतो. आवाज सहाय्यक (Alexa) सारखे तंत्रज्ञानाचा वापर करून वाचकांच्या प्रश्नांना उत्तरे देणे सहज शक्य झाले आहे. ग्रंथालय सुरक्षे करीता चेहरा ओळखणारे सिस्टीम्स, ज्यामध्ये आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स चा वापर केला जातो ग्रंथालयामध्ये माहिती व्यवस्थापन, दस्तावेजांची वर्गीकरण, आणि वाचकांच्यासाठी वैयक्तीक सेवा देण्यासाठी आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स चा वापर वाढत आहे. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स तंत्रज्ञानाची प्रगती विविध क्षेत्रामध्ये कार्यक्षमता वाढवण्यास मदत करते आणि मानवी जीवनात सुधारणा आणते.

ग्रंथालय व्यवस्थापनातील आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स चा वापर :-

सूचना व्यवस्थापन -

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स चा वापर ग्रंथालयातील माहिती व्यवस्थापनात खूप प्रभावी ठरतो. डेटा ॲनालिटिक्सद्वारे ग्रंथालये वाचनाच्या ट्रेंडचा अभ्यास करू शकतात आणि त्यांच्या संग्रहात सुधारणा करू शकतात. हे ज्ञानात्मक आधारावर योग्य सामग्रीची निवड करण्यास मदत करते.

दस्तावेजांचे वर्गीकरण :

ग्रंथालयातील दस्तावेजांचे स्वयंचलित वर्गीकरण करण्यासाठी आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स प्रणाली वापरणे अत्यंत उपयुक्त ठरते. यामुळे ग्रंथालये विविध प्रकारच्या दस्तावेजांचे वर्गीकरण अधिक कार्यक्षमतेने करू शकतात. मशीन लर्निंग तंत्रज्ञान वापरून ग्रंथालयामध्ये विविध प्रकारच्या माहितीचे स्वरूप ओळखून त्यानुसार वर्गीकरण करणे शक्य होते.

वापरकर्ता अनुभव सुधारणा :

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स चा उपयोग वाचकांच्या अनुभवात सुधारणा करण्यासाठी केला जातो. चॅटबॉट्स आणि व्हर्चुअल सहाय्यकांद्वारे वाचकांना त्वरित माहिती मिळवणे शक्य होते. हे तंत्रज्ञान वाचकांना हवी असलेली माहिती मिळवण्यासाठी ग्रंथालयातील संसाधनांचा उपयोग अधिक सुलभतेने करण्यास मदत करते.

माहिती शोधासाठी :

शोध प्रणालीकरीता आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स चा वापर करून ग्रंथालयामध्ये अधिक प्रभावी शोध प्रणाली विकसित करता येते. नैतिक भाषा प्रक्रियेसह, वापरकत्र्यां त्यांच्या आवश्यकतांनुसार वाचन साहित्याचा शोध त्वरीत घेता येतो. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स तंत्रज्ञानामुळे वाचकांना त्यांच्या शोधाच्या शब्दसंग्रहाच्या आधारावर अधिक प्रभावीपणे मार्गदर्शन केले जाऊ शकते.

वाचक प्रोफाईल :

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स आधारित सूचना प्रणाली वाचकांना त्यांच्या वाचनाच्या इतिहासावर आधारित सामग्री सुचवतात. यामुळे वाचकांना नवीन पुस्तकं आणि शोधनिबंध शोधण्यात मदत मिळते. उदाहरणार्थ, जर तुम्ही हे वाचले असेल, तर तुम्हाला हेही आवडू शकते या पध्दतीने वाचकांना वाचन साहित्याविशयी अधिक माहिती देता येते.

डाटा माइनिंग :

ग्रंथालयांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर माहिती असल्याने आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स द्वारे डेटा माइनिंग प्रक्रियेद्वारे उपयुक्त माहिती शोधता येते. यामुळे शोधनिबंध आणि वाचनाच्या वाचन सवयीवर अधिक प्रभावी लक्ष ठेवता येते. ग्रंथालये या तंत्रज्ञानाचा वापर त्यांच्या कार्यक्रमांचे नियोजन आणि संसाधनांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी करू शकतात.

ग्रंथालयाची कार्यक्षमता वाढवणे :

स्वयंचलित प्रणाली करीता आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स चा वापर करून ग्रंथालये स्वयंचलित प्रणाली विकसित करू शकतात, ज्यामुळे पुस्तके देवघेव करण्याची प्रक्रिया अधिक जलद व सुलभ होते. यामुळे ग्रंथालयातील कर्मचा-यांचा व वाचकांचा वेळ वाचतो आणि वाचकांना जलद सेवा मिळण्यास मदत होऊ शकते.

प्रशिक्षण व विकास :

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स चा वापर करून ग्रंथालय कर्मचारी यांत्रिक ज्ञान व कौशल्य विकसित करू शकतात. ऑनलाइन प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि कार्यशाळा आयोजित केल्यास कर्मचा-यांचा विकास साधता येतो. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स चा वापर करून कर्मचारी नवीन तंत्रज्ञानाची माहिती घेऊ शकतात.

नैतिकतेचे मुद्दे :

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स चा वापर करताना काही नैतिकतेचे मुद्दे समोर येतात. वाचकांची गोपनीयता, डेटा सुरक्षा, आणि आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स प्रणालींची पारदर्शकता याबाबत काळजी घेणे आवश्यक आहे. ग्रंथालये माहितीच्या सुरक्षिततेसाठी योग्य धोरणे विकसित करणे आवश्यक आहे. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स च्या वापरामुळे संभाव्य भेदभाव आणि चुकीच्या निर्णय घेण्याच्या शक्यतावर देखील लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे.

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स तंत्रज्ञानाच्या वापराची वास्तविक उदाहरणे :

वॉशिंग्टन राज्य ग्रंथालय: वॉशिंग्टन राज्य ग्रंथालयाने आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स तंत्रज्ञानाचा वापर करून एक संवादात्मक चॅटबॉट विकसित केला आहे, जो वाचकांना त्यांच्या प्रश्नांना त्वरित उत्तरे देतो.

येल युनिव्हर्सिटी ग्रंथालय: येल युनिव्हर्सिटी ग्रंथालयाने आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स तंत्रज्ञानाचा वापर करून विविध शोधनिबंधांची वर्गीकरण प्रक्रिया स्वयंचलित केली आहे. यामुळे शोधनिबंधांचा शोध अधिक सुलभ झाला आहे.

भविष्यातील आव्हाने -

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स तंत्रज्ञानाचा वापर वाढत असला तरी, ग्रंथालयांना काही आव्हानांना सामोरे जावे लागेल. तंत्रज्ञानाचा जलद विकास आणि बदल यामुळे कर्मचा-यांना नवीन कौशल्ये शिकणे आवश्यक आहे. याशिवाय, डेटा सुरक्षिततेसाठी योग्य धोरणे विकसित करणे आणि वाचकांच्या गोपनीयतेची काळजी घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

निष्कर्ष -

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स तंत्रज्ञानाने ग्रंथालय क्षेत्रात एक नवा आशावाद निर्माण केला आहे. यामुळे ग्रंथालये अधिक स्मार्ट, प्रभावी, आणि वापरकत्र्यांसाठी सुलभ बनत आहेत. भविष्यात आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स चा वापर अधिक वाढणार आहे,

ज्यामुळे ग्रंथालये नव्या आव्हानांना तोंड देण्यास तयार रहाणे आवश्यक आहे. ग्रंथालये आता फक्त माहिती संग्रहित करणारे स्थान नाहीत, तर ज्ञानाचे केंद्र बनत आहेत, आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स तंत्रज्ञानाच्या च्या सहाय्याने अधिक सक्षम बनत आहेत. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स चा वापर करून ग्रंथालये नवा मार्ग तयार करत आहेत, ज्यामुळे त्यांनी त्यांच्या सेवांचे स्तर उंचावले आहेत. यामुळे ज्ञानाच्या प्रसारात आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स तंत्रज्ञानाची महत्त्वपूर्ण भूमिका राहील. ग्रंथालये ज्ञानाचे केंद्र असल्याने आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ग्रंथालयाच्या कार्यक्षमतेला आणखी बळकटी दिली मिळाली आहे.

याशिवाय, आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स तंत्रज्ञानाने ग्रंथालयांचे भविष्य अधिक उज्ज्वल केले आहे. तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर करून, ग्रंथालये आपल्या वाचकांना उत्तम सेवा प्रदान करण्यास सक्षम होतील. त्यामुळे, आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स तंत्रज्ञानाचा ग्रंथालयात वापर हे ज्ञानाच्या प्रसारासाठी एक महत्त्वपूर्ण पाऊल ठरत आहे.

संदर्भ:

1) "Machine Learning: A Probabilistic Perspective" by Kevin P. Murphy
2) कृत्रिम बुद्धिमत्तेचं तंत्रज्ञान, उपयोग आणि आव्हानं, डा॰. गिरीष वालावलकर, मायमिरर पब्लिकेशन हाऊस , पुणे
3) "Chronicle of Humanities and Cultural Studies., Vol 2, No 1, Feb 2016 Page 81

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 नुसार उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्ता संवर्धनासाठी मिश्र अध्ययन

सौ एस. जे. घाटगे
सहाय्यक प्राध्यापक
दि.के.शिंदे शिक्षणशास्त्र
महाविद्यालय,गडहिंग्लज
Sjghathge1@gmail.com

सारांश

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण अमुलाग्र बदल करण्याचे निश्चित केले आहे. त्याला अनुसरून उच्च शिक्षणात तंत्रज्ञानाचा वापर करावा यावर राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण भर देते. तंत्रज्ञान आणि पारंपारिक अध्यापन यांचा मिलाफ असलेल्या मिश्र अध्ययनाला हे धोरण पुरस्कृत करत आहे .मिश्र अध्ययन म्हणजे ऑनलाइन शिक्षण आणि पारंपारिक शिक्षण यांचे मिश्रण होय. या मिश्र अध्ययनाचे तीन घटक आहेत सॉफ्टवेअर ,मानवी घटक आणि हार्डवेअर. या मिश्रणाची वैशिष्ट्ये अशी नमूद करावी लागतील की हा अध्ययनाचा एक लवचिक मार्ग आहे यात तंत्रज्ञानाचे एकात्मिक केले गेले आहे. तसेच मिश्र अध्ययन विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक अध्ययनास मदत करते, त्याचबरोबर शिक्षकाच्या व्यावसायिक विकासात देखील प्राधान्य देते . या मिश्रणात विद्यार्थ्यांच्या करिता मूल्यमापनाची आधुनिक साधने वापरली जातात व प्रत्याभरण देखील घेतले जाते. मिश्र अध्ययन उच्च शिक्षणाची भूमी साकारत आहे. मिश्र अध्याय राबवित असताना विविध प्रकारच्या समस्या सामोर्या येत आहे यांचा विचार केला असता मिश्र अध्ययन ही उपयुक्त अध्ययन अध्यापन पद्धती म्हणून वापरली जाऊ शकते.

प्रस्तावना

29 जुलै 2020 रोजी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण भारतामध्ये लागू करण्यात आले. हे धोरण शालेय शिक्षण ,उच्च शिक्षण , विचार करण्यासारखे इतर महत्त्वाचे मुद्दे आणि अंमलबजावणी अशा चार विभागात विभागलेली आहे.हे धोरण देशाच्या शिक्षण व्यवस्था अमुलाग्र बदल करणारे असून ते 2024 पर्यंत पूर्णपणे अमलात आणले जाणार आहे.राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणचे मुख्य ध्येय हे विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक क्षमतांचे पोषण करणे तसेच विद्यार्थ्यांमधील चिकित्सक क्षमता,सर्जनशील विचारांना प्रोत्साहन देणे त्याचबरोबर नाविन्य आणि निर्णय क्षमतांचे विकसन करणे हे आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि उच्च शिक्षण

1. मुक्त शिक्षण आणि दुरुस्त शिक्षणक्रम देणाऱ्या राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरीय संस्थांचे निर्माण करणे, ज्यांच्या माध्यमातून अशा विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचणे जे पारंपारिक शिक्षण घेऊ शकत नाही.
2. क्षमताधिष्ठित अध्यापन पद्धतीचा वापर करणे. जेणेकरून विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन निष्पत्तीत वाढ होईल.
3 सामाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या विद्यार्थ्यांना सहाय्य करण्यासाठी नाविन्यपूर्ण कोर्सची निर्मिती करणे तसेच हे धोरण राष्ट्राच्या आर्थिक वाढीसाठी नावीन्य नवोपक्रम आणि सर्जनशीलता निर्माण करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यावर भर देते.
4. 2030 पर्यंत एकात्मिक बी.एड शिक्षकशिक्षण कार्यक्रम कार्यान्वित करणे, शिक्षणामध्ये आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन आणणे. शिक्षक होण्यासाठी चार वर्षाचे एकात्मिक बीएड कमीत कमी पात्रता ठरेल.
5. शिक्षणातील संशोधन आणि नवोपक्रम हे शिक्षणास अनुकूल आणि समावेशित बनवत आहे. त्यामुळे शिक्षकांना सर्जनशील अध्यापन पद्धती वापरण्यासाठी प्रोत्साहन देणे .ज्याच्या सहाय्यातून विद्यार्थ्यांच्या चिकित्सक विचार आणि समस्या निराकरण कौशल्य विकसित करणे. या धोरणात उपक्रमशील शिक्षकांचे संशोधन आणि शैक्षणिक उपक्रम वृद्धी यातील महत्त्व अधोरेखित केले आहे.

सदरचे हे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण डिजिटल तंत्रज्ञानाचा प्राथमिक स्तरापासून ते उच्चशिक्षणापर्यंत वापर करण्यावर भर देत आहे .त्यानुसारराष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ने मिश्र अध्ययनाच्या वापराबाबत शिफारस केलेली आहे. N.E.P 2020 असे म्हणते की तंत्रज्ञानाचा महत्त्व हे शिक्षणात अधोरेखित जरी असले तरी प्रत्यक्ष पारंपारिक अध्ययन-अध्यापनाला दुर्लक्षित करून चालणार नाही त्यामुळेच मिश्र अध्ययनाच्या विविध मॉडेल्सचा विविध विषयांच्या अध्यापनासाठी वापर करणे गरजेचे आहे. त्यानुसार मिश्र अध्ययन ही संकल्पना समजावून घेणे आवश्यक बनले आहे.

उच्चशिक्षणा मिश्र अध्ययनाचा उदय

मिश्र अध्ययनाची सुरुवात भारतीय उच्च शिक्षणात शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्या वापरापासून सुरू झाली आहे. त्याचा प्रामुख्याने उपयोग हा मुक्त आणि दुरुस्त शिक्षणाच्या माध्यमातून सुरू झाला.

पारंपारिक पत्र व्यवहारापासून सुरुवात होऊन समकालीन ऑनलाईन आणि मिश्र अध्ययना पर्यंतचा शिक्षणाचा हा प्रवास शैक्षणिक उत्क्रांतीकडे घेऊन जाणारा आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 यांनी मिश्र शिक्षण अध्ययनाकडे सर्वांचे लक्ष वेधले. ही पद्धती कोरोना 19 महामारी मध्ये वापरली आणि अंगीकारली केली. या लॉकडाऊन मध्ये शैक्षणिक संस्था बंद असताना ऑनलाईन शिक्षण हे विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्यातील माध्यम बनली. महामारी पूर्वी समोरासमोरील संवाद प्राबलल्याने होत असे मात्र कोरोना 19 च्या महामारी तो संवाद ऑनलाईन झाला.

ऑनलाईन आणि समोरासमोरील संवाद यांचे एकत्रिकरण होऊन मिश्र अध्ययन ही संकल्पना उदयास आली.ऑनलाइन माध्यमाचा अध्यापनासाठी प्रभावी आपण होऊ शकतो हा धागा पकडून मिश्र अध्ययन ही संकल्पना सामोरी आली. या मिश्र अध्ययनामध्ये विद्यार्थ्यांना वैयक्तिक अनुदेशना बरोबरच डिजिटल संसाधनाचा वापर करून शिकवणे जे एकविसाव्या शतकात अपेक्षित आहे.

मिश्र अध्ययन व्याख्या

मिश्र अध्ययन हे अध्यापन शास्त्रीय दृष्टिकोन आहे ज्यामध्ये पारंपारिक समोरासमोरील वर्ग अध्यापन आणि ऑनलाइन शिक्षण यांचे मिश्रण आहे.मिश्र अध्ययन हे अनुदेशन प्रणाली अनुदेशन आराखडा आणि मीडिया वितरण यांचे एकत्रीकरण आहे.

Blended learning is a practice of using both online and in person learning experience when teaching student

Blended learning, also known as hybrid learning, is an approach to education that combines online educational materials and opportunities for interaction online with traditional place-based classroom methods.

BL is not a mere mix of online and face-to-face mode, but it refers to a well-planned combination of meaningful activities in both the modes.

मिश्र अध्ययन (Blended Learning) म्हणजे ऑनलाइन शिक्षण आणि पारंपरिक शाळेतील शिकवण यांचे मिश्रण. याला हायब्रिड लर्निंग (Hybrid Learning) असेही म्हणतात.

अध्ययनामध्ये विद्यार्थी पाठ्यक्रमाचा एक भाग कक्षाेत पूर्ण करतो आणि दुसरा भाग डिजिटल आणि ऑनलाइन संसाधनांचा वापर करून पूर्ण करतो. यामध्ये विद्यार्थ्यांना वेळ, जागा, पद्धत आणि गती यांचे नियंत्रण असते. मध्ये शिक्षक विद्यार्थ्यांचे मार्गदर्शक असतो. यामध्ये विद्यार्थ्यांना विविध टप्प्यांवर पदविका किंवा इतर प्रमाणपत्रे दिली जातात. अध्ययनाची अध्ययनामध्ये विद्यार्थ्यांना अधिक नियंत्रण मिळते, त्यामुळे ते अधिक सक्रिय आणि प्रवृत्त राहतात.

मिश्र अध्ययनाचे घटक

हार्डवेअर यामध्ये लॅपटॉप, संगणक, स्मार्टफोन, टॅब,प्रोजेक्टर ,स्मार्ट बोर्ड,मायक्रोफोन इत्यादीचा समावेश होतो.

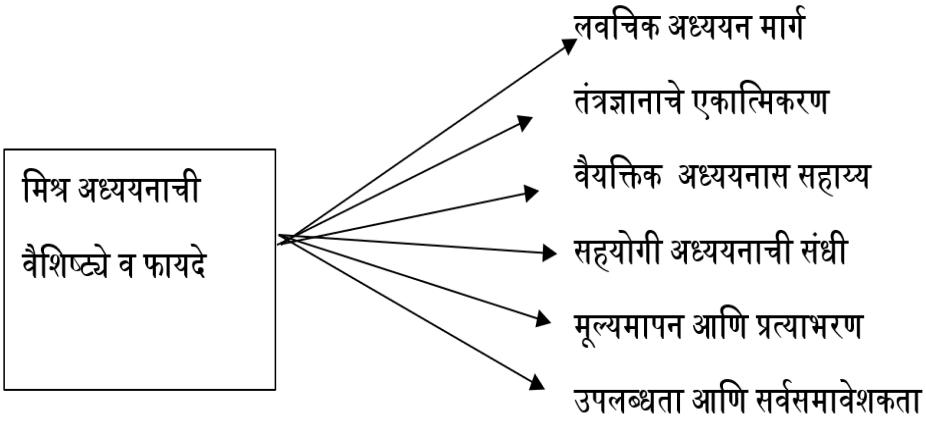
सॉफ्टवेअर : सॉफ्टवेअर वातावरण निर्मितीसाठी मदत करते. समकालीन शिक्षणाला मदत करणारे सॉफ्टवेअर किंवा सॉफ्टवेअर एप्लीकेशनची मिश्र अध्ययनासाठी गरजेची असतात जसे की झूम, गुगल मीट,स्कायपी, वेबएक्स ,गो मीटिंग आणि इतर एप्लीकेशन. समकालीन शिक्षण हे प्रत्यक्ष समोरासमोर होत असते तसेच ते आभासी पद्धतीने कोठेही आणि कधीही होऊ

शकते, ज्यामुळे विद्यार्थी त्याचे आशय ज्ञान संरचित करू शकतो. मुद्रित केलेले व्हिडिओ, इ आशय ही करते हे विद्यार्थ्यांना त्याच्या गरजेनुसार वेळेनुसार अध्ययन करण्यासाठी मदत करते.

गुगल मॅप गुगल क्लासरूम कॅनव्हास यासारख्या अध्ययन व्यवस्था प्रणाली अतिशय महत्त्वाची भूमिका अध्ययन बजावतात.

मानवी घटक : मिश्र अध्ययनासाठी शिक्षकाच्या क्षमता महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या क्षमतांमध्ये उत्कृष्ट विषय ज्ञान, ई आशय निर्माण करण्याची क्षमता, परिणामकारक आशय प्रधान कार्यनीती,भाषिक आणि अभाषिक सादरीकरण कौशल्य, संघभावना विद्यार्थ्यांना प्रेरणा आणि अभिरुची निर्माण करण्याची क्षमता इत्यादींचा समावेश होतो.

मिश्र अध्ययनाची वैशिष्ट्ये व फायदे

लवचिक अध्ययन मार्ग

अध्ययनामध्ये ऑनलाईन घटकाच्या समावेशामुळे विद्यार्थ्यास त्याच्या गतीनुसार आणि सोयीनुसार अध्ययन करण्यासाठीची लवचिकता प्राप्त होते. तसेच विद्यार्थी कोठूनही आणि कसेही अध्ययन साहित्य हाताळू शकतात .त्यातल्या त्यात जे विद्यार्थी अध्ययनाबरोबर नोकरी किंवा व्यवसाय करतात त्यांच्यासाठी उपयुक्त अध्ययन अध्यापन पद्धती आहे.

तंत्रज्ञानाचे एकात्मिकरण

अध्ययन व्यवस्थापन प्रणाली मॉड्युल आणि फळा तसेच गुगल वर्ग यांच्यातील बदल हा आता सार्वत्रिक होत आहे. तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे कोर्सचे व्यवस्थापन कोर्स प्रदान करणे मूल्यमापन संप्रेषण की ज्यामुळे विद्यार्थ्यांनी शिक्षक यांच्यामध्ये कोर्स विषयात सुलभता प्रधान करते त्याचबरोबर शैक्षणिक ॲप मल्टीमीडिया आंतरक्रियात्मक अभिरुपता अध्ययन अनुभव वाढविते.

वैयक्तिक अध्ययनास सहाय्य

मिश्र अध्ययन विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन बाबत विश्लेषण करून त्याच्या प्रगतीची माहिती तसेच प्रगतीतील उनिवा यांची माहिती विद्यार्थी तसेच शिक्षकास देते त्यामुळे विद्यार्थ्यास स्वतःच्या अध्ययन कार्यमान सुधारण्यास प्रत्याभरण मिळते.

सहयोगी अध्ययनाची संधी

मिश्र अध्ययन चर्चा मंच ,गट प्रकल्प, समूह अंतर्क्रिया यासारख्या सहयोगी अध्ययनाच्या उपक्रमातून अध्ययन करण्यात प्रोत्साहन देते आभासी वर्ग ऑनलाईन सहयोगात्मक साधने वेगवेगळ्या ठिकाणच्या विद्यार्थ्यांना अध्ययनात गुंतवते त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या समूहा बरोबर काम करणे ,गटकार्य आणि संप्रेषण कौशल्य वाढते.

शिक्षकाचा व्यवसायिक विकास

मिश्र अध्ययनाच्या प्रभावी अंमलबजावणी करिता शिक्षकांच्या व्यवसायिक विकास कार्यक्रम आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे आयोजन केले जात आहे. विविध संस्थांमध्ये शिक्षकांना याकरिताची कौशल्य आत्म साद व्हावी तसेच कोर्स प्रधान चांगल्या पद्धतीने करता यावा तसेच मूल्यमापन योग्य पद्धतीने व्हावी याकरिता सेमिनार कार्यशाळांचे आयोजन केले जाते.

संकरित कोर्सची निर्मिती

अनेक विद्यापीठे आणि महाविद्यालय अशा संकरित कोर्सची निर्मिती करत आहे ज्यामध्ये प्रत्यक्ष समोरासमोरील आंतरक्रिये बरोबरच ऑनलाइन आंतरक्रिया सुद्धा उपयोगात आणल्या जाऊ शकतात . मिश्र अध्ययनात पारंपारिक अध्यापन आणि ऑनलाइन अध्ययन कृती यांचे एकत्रिकरण समतोल पद्धतीने केले जाते .याचा हेतू एकच की विद्यार्थ्याला अध्ययन अनुभवात गुंतवून ठेवणे आणि त्यासाठी अधिकाधिक स्त्रोतांचा वापर करणे.

मूल्यमापन आणि प्रत्याभरण

मिश्र अध्ययन पद्धतीत नाविन्यपूर्ण मूल्यांकनाची साधने तसेच प्रत्याभनाचा वापर केला जात आहे. विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन निष्पत्तीचे मूल्यमापन करण्यासाठी साकारिक मूल्यमापन ऑनलाइन प्रश्न, कोडे ,समूह आढावा, स्वयमूल्यांकन साधनांचा देखील वापर केला जातो त्याचबरोबर रचनात्मक प्रत्याभरण वेळच्यावेळी विद्यार्थ्यांना दिले जाते.

उपलब्धता आणि सर्वसमावेशकता

विविध अंगी विद्यार्थ्यांच्या गरजा आणि प्राधान्य यांना सामावून घेऊन मिश्र अध्ययन हे उपयुक्तता आणि सर्वसामावेशकता यांचा पुरस्कार करते .आज संस्था उपलब्ध डिजिटल आशय निर्मितीवर सहाय्यभूत ठरणाऱ्या तंत्रज्ञान पुरविणे यावर भर देत आहेत, तसेच जे विद्यार्थी या औपचारिक शिक्षण प्रवाहात सामील होऊ शकत नाही अशा दिव्यांग अध्ययन अक्षम विद्यार्थ्यांना सामावून घेणे यावरती भर देत आहेत.

मिश्र अध्ययन हे लवचिकता वैयक्तिकरण आणि सहयोगात्मक अध्ययन वातावरणाची निर्मिती करून उच्च शिक्षणाची भूमी नव्याने साकारत आहे. यासाठी त्यास नव्याने उत्क्रांत होत असलेल्या तंत्रज्ञानाची मदत होत आहे आणि शिक्षकांनी नाविन्यात्मक अध्यापन शास्त्रीय दृष्टिकोनाचा स्वीकार केला आहे त्यामुळे मिश्र अध्ययनाचा मार्ग सुकर झाला आहे. मिश्र अध्ययनाचे एकात्मिकरण आणि अंगीकार हे शैक्षणिक निष्पत्तीच्या सकारात्मक वाढीची अपेक्षा करत आहे आणि त्यामुळेच एकूणच उच्च शिक्षणातील शैक्षणिक गुणवत्ता वधारणार आहे.

मिश्र अध्ययना समोरील आव्हान

मिश्र अध्ययनाचा भारतात वापर करीत असताना विविध आव्हानांचा सामना करावा लागतो ती आव्हाने खालील प्रमाणे

भौतिक सुविधां विषयक समस्या

भारत हा भौगोलिक दृष्ट्या आर्थिक सामाजिक परिस्थिती भाषा व भूभाग यांच्यामध्ये वैविध्यता असणारा देश आहे .भारतातील दुर्गम भागात नेटवर्क, इंटरनेट सुविधा, सायबर कॅफे आणि मूलभूत सुविधा ज्या मिश्र अध्य अध्ययनासाठी आवश्यक आहेत त्या कमी प्रमाणात उपलब्ध आहेत आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटकातील विद्यार्थ्यांना या सुविधा उपलब्ध होतीलच असे नाही त्यामुळे अध्ययनाचा प्रभावी वापर होईलच असे सांगता येत नाही.

गुणवत्ता हमी आणि प्रमाणीकरण

मिश्र अध्ययनाची गुणवत्ता आणि प्रमाणीकरण हे खूपच आव्हानात्मक आहे याकरिता मजबूत यंत्राला आवश्यक आहे की जी विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे अचूक मापन करेल शैक्षणिक कठोरता कायम ठेवेल जेणेकरून अध्ययन निष्पत्ती प्राप्त होऊ शकेल ,जर योग्य गुणवत्ता हमी मापन प्रणाली नसेल तर गुणवत्तेबाबत तडजोड करणेचा धोका अनुभवतो.

शिक्षकांच्या तंत्रज्ञानाबाबतच्या क्षमता आणि अध्यापन शास्त्र कौशल्य

बरेच शिक्षक प्रत्यक्ष किंवा समोरासमोरील अध्यापनाला सक्षम आहेत मात्र अनेक शिक्षक तंत्रज्ञानाबाबत तंत्रस्नेही नाही त्यामुळे ही शैक्षणिक आहे तयार करण्याचा ताण शिक्षकांवर येतो तसेच या तंत्रज्ञानाच्या वापराबाबत त्यांच्यात चिंता किंवा अस्वस्थता निर्माण होते.

शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाचा अभाव

मिश्र अध्ययन हे तेव्हा यशस्वी होईल जेव्हा शिक्षकांना ऑनलाइन अध्यापन शास्त्राच अनुदेशन रचनेचे आणि शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचा वापर कसा करायचा याचं प्रशिक्षण दिलं तर हे शक्य आहे मात्र अजूनही शिक्षकांना प्रशिक्षित करणारी व्यावसायिक प्रशिक्षणे उपलब्ध नाहीत की ज्यामुळे या मिश्र अध्यानाचा वापर शिक्षक करू शकतील.

नैतिक समस्या

मिश्र अध्ययनाच्या माध्यमातून शिस्त वर्तन नियंत्रण गुरु शिष्य संबंध सांस्कृतिक गुणवैशिष्ट्ये यांची निर्मिती विद्यार्थ्यांमध्ये होईल हे सांगता येत नाही.

विद्यार्थ्यांमधील प्रेरणा आणि अभिरुची टिकवून ठेवणे

मिश्र अध्ययनात विद्यार्थ्यांची प्रेरणा, अभिरुची टिकवून कठीण आहे. कारण यातील विद्यार्थी हा अनेक जबाबदारी पेलणारा तसेच बाहेरील वातावरणाकडे आकर्षित होणारा असतो .त्यामुळे त्याला अध्ययनात गुंतवण्यासाठी परिणामकारक कार्यनीती आणि आंतरक्रियात्मक अध्ययन साहित्याची गरज असते.

आर्थिक धन्वयार्थ

मिश्र अध्ययनाच्या वापरासाठी आणि ते कार्यरत ठेवण्यासाठी भौतिक सुविधा या अधिक महागड्या आहेत. ज्यामध्ये तंत्रज्ञानासाठीची गुंतवणूक, सॉफ्टवेअर लायसन्स शिक्षकांचे प्रशिक्षण तसेच सहाय्यभूत सेवांचा समावेश आहे मात्र कमी आर्थिक तरतुदीत हे राबविणे कठीण आहे.

समारोप

मिश्र अध्ययन राबवित असताना येणाऱ्या अडचणींचा विचार करून त्यावर उपाय योजले असता सद्यस्थितीला विद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसार व अभिरुचीनुसार शिक्षण देणारी ही उपयुक्त पद्धती म्हणता येऊ शकते त्यामुळे याचा उच्च शिक्षणामध्ये वाढता वापरच याची उपयुक्तता अधोरेखित करत आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. Prasanjeet Das ,Pranab Barman. (2024, June). Blended learning : The futur Of INdian Higher Education through the lens of National Education Po 2020licy. *University news*, 12-17. Retrieved September 2024
2. Roy, Prasenjit. (2022, Octomber 31, Novemver 06). Higher Education 4.0 Digital Revolution for Blended learning In India. *University news, 60*, 18-21. Retrieved September 2024
3. डॉ. संतोष खिराडे हितेश ब्रिजवासी. (2020). *डिजिटल शिक्षणाकडे शिक्षणाचे बदलते प्रवाह.* नागपुर: प्रशांत पब्लिकेशन.
4. विभूते, ड. भ. (2022). *राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चिकित्सा.* कोल्हापूर: मेहता पब्लिकेशन हाऊस.
5. https://www.ugc.gov.in/pdfnews/6100340_Concept-Note-Blended-Mode-of-Teaching-and-Learning.pdf
6. https://www.google.com/search?q=blended+learning+in+marathi&rlz=1C1YTUH_enIN991IN991&oq=blended+learning&gs_lcrp=EgZjaHJvbWU
7. https://stylemixthemes.com/wp/benefits-of-blended-learning/?gad_source=1)

वर्तमानावर भाष्य करणारी आणि भविष्याचा वेध घेणारी विज्ञान कादंबरी

प्रविणसिंह बहादूरसिंह शिलेदार
सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर.

प्रास्ताविक

१९६० नंतर मराठी साहित्यात जे नवीन वाङ् मयीन प्रवाह उदयाला आले त्यातील एक प्रवाह म्हणजे विज्ञान साहित्य होय. सुरूवातीला बाल्यस्वरूपात असणा-या या प्रवाहाने १९८० नंतर जोर धरला. नामवंत शास्त्रज्ञ, संशोधक, साहित्यिक या वाङ् मय प्रकारात लेखन करू लागले. विज्ञान कथा, कादंबरी, ललित इत्यादी प्रकारात जोरदार लेखन होऊ लागले. अनेक विद्यापीठात या विषयावर चर्चासत्रे भरू लागली आणि मराठीतील समीक्षकांचेही लक्ष या साहित्यप्रकाराकडे वळले. असे होणे ही एक अपरिहार्य घटना होती कारण मानवी जीवनात विज्ञान-तंत्रज्ञानाने अमुलाग्र बदल घडवून आणला होता. या बदलाचा वेग इतका होता की, मानवाचे जीवन जे पिढयांन पिढया बदलत नव्हते ते वर्ष दोन वर्षांत बदलू लागले. मानव विज्ञानाशिवाय जगूच शकत नाही अशी अवस्था निर्माण झाली. संवेदनशील साहित्यिकांनी याची नोद घ्यायला सुरूवात केली. यातूनच विज्ञान कथा, कादंब-यांचा जन्म झाला. विज्ञानसाहित्य हा नवा महत्त्वाचा वाङ् मयीन प्रवाह आहे. आज विज्ञानाशिवाय माणूस जगूच शकत नाही. विज्ञानाने सर्व मानवी जीवन व्यापले आहे. सारे जगच विज्ञानमय झाले आहे. मानवी जीवनाचे सर्व घटक त्यात अंतर्भुत असताना सद्यस्थितितील विज्ञानाच्या भूमीवर पाय घट्ट रोवून विज्ञानकथा उभी आहे. आणि आपल्या कल्पनेच्या दृष्टीने उंच अवकाशात भरा-या घेत आहे. या अर्थाने आपण या विज्ञान साहित्याकडे पाहिले पाहिजे. विज्ञान साहित्याची व्याख्या करत असताना 'आजच्या आणि उद्याच्या विज्ञानाच्या पर्यावरणात घेतलेल्या मानवी नातेसंबंधांचा आणि अस्तित्वाचा सर्जनात्मक वेध म्हणजे विज्ञान साहित्य होय.' असे आपणाला म्हणता येईल

मराठी विज्ञान साहित्याची सुरूवात विसाव्या शतकापासून झाली. इ.स. १९१५ मध्ये श्रीधर बाळकृष्ण रानडे यांनी 'तारेचे रहस्य' ही पहिली विज्ञान कथा वाचकांना सादर केली. ती मासिक मनोरंजनात प्रसिध्द झाली. १९१६ साली 'परमाणूंचे कार्यमाहात्म्य' ही गोविंदाग्रजांची कविताही मासिक मनोरंजनात प्रसिध्द झाली होती. बालकवी, केशवसूत यांच्याही काही विज्ञानविषयक कविता प्रसिध्द झालेल्या आहेत. १९५५ च्या आगेमागे अमेरिकेत विज्ञान साहित्याचे सुवर्ण युग येऊन गेले होते. अमेरिकेतील या विज्ञान युगाचा प्रभाव जगातील सर्व देशांवर पडला होता. मराठीत १९५६ पासून अनंत अंतरकर हे 'नवल' मधून सतत विज्ञानकथा प्रसिध्द करत होते. 'हंस' या मासिकातूनही विज्ञानकथा प्रसिध्द होत होती. यात द. चिं. सोमन, द. पां. खांबेटे, ग. रा. टिकेकर, दि. बा. मोकाशी, बाळ फोंडके, गजानन क्षीरसागर, धनंजय जोशी, श्रीनिवास शारंगपाणी, प. गं. सुर्वे, शं. ह. देशपांडे, यशवंत रांजणकर, शुभदा गोगटे इत्यादी अनेक लेखकांनी विज्ञान कथा लिहिल्या.

उद्दिष्टे

1. विज्ञान साहित्य म्हणजे काय हे समजावून घेणे.
2. मराठी विज्ञान कादंबरीचे स्वरूप समजावून मानवीजीवन आणि विज्ञान यांचा परस्पर संबंध तपासणे.
3. आज प्रत्यक्षात अनुभवसृष्टीत अस्तित्वात नसते किंवा विज्ञानाच्या ज्ञानसृष्टीत सिध्द झालेले नसते असे कल्पित तपासणे.
4. विज्ञान कादंबरीतील विज्ञान तंत्रज्ञानाचा मानवावर होणारा परिणाम तपासणे.

संशोधनाच्या पध्दती

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्तमानावर भाष्य आणि भविष्याचा वेध घेणाऱ्या विज्ञान कादंबरीचा मागोवा घेत असताना वैज्ञानिक संशोधन पध्दती, समाजशास्त्रीय संशोधन पध्दती व मानसशास्त्रीय संशोधन पध्दती यांचा आधार घेतला आहे. तसेच

कादंबरीमध्ये मांडलेल्या वैज्ञानिक कल्पिताचा व वास्तवाचा विचार करण्यासाठी तौलनिक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

मराठी विज्ञान कादंबरी

'कळसूत्री' ही निरंजन घाटे यांची कादंबरी गुप्तहेरांचे कारणामे या विषयाशी निगडीत आहे. एखादा देश आपल्या गुप्तहेरामार्फत दुस-या देशावर कशा प्रकारे दबाव आणतो व त्या दबावाच्या जोरावर त्या देशाला चुकीचे निर्नय घ्यायला भाग पाडतो हे ही कादंबरी सांगते. तसेच आंतरराष्ट्रीय राजकारणचा विषयही ही कांदबरी मांडते. ही कादंबरी अत्यंत छोटी केवळ ७६ पृष्ठांची आहे. या कादंबरीत काही वैज्ञानिक सत्यही सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. या कादंबरीत जे काही तंत्रज्ञान वापरले आहे ते आज अस्तित्वात आहे. उदा. 'स्क्रॅबलर' ही संकल्पना सांगितली आहे आणि त्याचे व्यवस्थित विश्लेषनही केलेले आहे. 'इलेक्ट्रॉनिक भाषेत या यंत्राला 'स्क्रॅबलर' असं म्हणतात. थोडक्यात म्हणजे तुम्ही जे शब्द बोलता त्या शब्दांच्या लहरीचे असंख्य बारीक तुकड्यात रूपांतर करायचे आणि मग ते तारेतून वाहून न्यायचे आणि दुस-या फोनच्या स्क्रॅबलरमधे पुन्हा त्या ध्वनिलहरींनी पुन्हा मूळ स्वरूप प्राप्त करून द्यायचं.' (पृ.४२)

'सक्षात्कार' निरंजन घाटे यांनी या कादंबरीत अवकाशाच्या अनंत पोकळीत भरकटणा-या यानाची कल्पना मांडली आहे. अनेक पिढ्या त्या यानातच जन्म घेतल्यामुळे यानालाच ते भ्रमांड मानत होते; पण हा भ्रम आहे. यानाच्या बाहेर अवकाशाचे अनंत भ्रमांड आहे याचे वास्तव या कादंबरीत मांडले आहे. तसेच विज्ञानदृष्टी व अंधश्रध्दा यांचा संघर्ष दाखवला आहे. इ. स. २११९ मध्ये 'जॉर्डन फाऊंडेशन' चे यान आपली सूर्यमाला ओलांडून 'प्रॉक्झिमा सेंटॉरी' ह्या सूर्यमालेत प्रवेश करून वसाहत योग्य ग्रह शोधत होते. या यानावर आपल्या सूर्यमालेच्या विविध ग्रहावरील वसाहतींमधील असंख्य कुटुंबानी सहभाग घेतला होता. हा प्रवास जवळपास साठ वर्ष चालणार होता. आपण पृथ्वीवर राहतो. आपल्याभोवती वातावरण असते. वातावरण ढालीसारखे आपल्या उपयोगास येते. ते असंख्य प्रकारची उत्सर्जने वैश्विक किरणे अडवत असतात. त्यामुळे आपल्याला त्यांच्या अस्तित्वाची जाणीव होत नाही. किंवा त्यापासून उपद्रवही पोहचत नाही. पण कादंबरीत अवकाश पोकळीतून येणा-या अशा प्रकारच्या किरणांना किंवा उत्सर्जनांना अडवायला यानाच्या भिंती असमर्थ होत्या. साहजिकच त्या किणांमुळे मानवी गुणधारक सूत्रात बदल झाला आणि यानातील मानवात शारीरिक बदल घडू लागले. विकृती निर्माण झाल्या." हे ही कादंबरी मांडते.

'कालयात्रा' निरंजन घाटे यांनी या कादंबरीत 'आत्मकेंद्रीत विश्व' या संकल्पनेवर आधारीत कालयात्राची निर्मिती, त्यावरील प्रयोग, त्यातून येणारे अनुभव मांडले आहेत. त्यासोबतच मानवी स्वभावाचे चित्रणही केले आहे. या यंत्राची निर्मिती करणारे डॉ. चाफळकर यांनी बेलामी या जगातील एका धनाढ्या व्यक्तीसमोर कालयंत्राची संकल्पना मांडली. आणि आपल्याकडच्या यंत्राच्या सहाय्याने उंदराला भविष्यकाळात आणि भूतकाळात पाठवून दाखवले. बेलामी एका अपघातामध्ये आपले दोन्ही पाय गमावले होते. त्यांना आपले दोन्ही पाय हवे होते. पैसा असून अपगंत्वामुळे त्यांना त्यांच्या जीवनात दुःख सहन करावे लागत होते. लेखकाने मानवी जीवनात दुःख कोणत्याही वाटेने येऊ शकते याचे वास्तव बेलामीच्या रूपाने या कादंबरीत मांडले आहे.

'प्रेषित' जयंत नारळीकरांची ही पहिली कादंबरी आहे. या कादंबरीत सायक्लॉप्स दुर्बिणीची कल्पना मांडलेली आहे. त्यासोबतच अमेरिकेनं ही दुर्बिण बांधण्याचे कारण मानवाची नजर अवकाशात रोखलेली आहे. तो भ्रमांडात घडणा-या अनेक घटनांचे शोध करतो आहे. या अवकाशाच्या पोकळीत हजारो तारे आहेत. त्या ता-यांच्या भोवती अनेक ग्रह फिरत आहेत. या अनेक ग्रहातील कोणत्यातरी एखाद्या ग्रहावरती जीवश्रृष्टी असेल काय ? "आपल्याभोवती अथांग पसरलेल्या अंतराळात आपण पृथ्वीवासी मानवच केवळ 'हुशार,' 'विचारवंत,' 'प्रगत' जीव आहोत काय ? आणि आपण एकटे नसलो तर आपले शेजारी आहेत तरी कुठे ? त्यांच्याशी संपर्क कसा साधायचा ?" (पृ.०२) असे अनेक प्रश्न मानवाला पडलेले आहेत. लेखकाने मांडलेले हे प्रश्न सामान्य माणसापासून मोठ मोठ्या शास्त्रज्ञांच्या पर्यंत सर्वांचेच कुतूहल जागृत करणारे आहेत. त्याचे उत्तर शोधण्यासाठीच सायक्लॉप्सची निर्मिती हा विषय घेतला आहे.

'अंतराळातील स्फोट' या जयंत नारळीकर यांच्या कादंबरीत तारकास्फोटाचे, तारकास्फोटाच्या उपाययोजनांचे व तारकास्फोटाच्या परिनामाचे चित्रण या कादंबरीत केलेले आहे. यासोबतच सामाजातील अधंश्रध्दा,परंपरा यांचे चित्रणही या

कांदबरीत कथानकाच्या अनुषंगाने येताना दिसते. आचार्य सारिपुत्त आपल्या विद्याथ्र्यांना खगोलशास्त्रातले ज्ञान देतात. व त्यांच्या मनातील गैरसमज, अंदश्रध्दा नष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात. ग्रहणाबद्दल समाजातील गैरसमजाला आपले विद्यार्थी बळी पडू नयेत यासाठी ते सूर्य ग्रहण म्हणजे काय ? याची माहिती देतात. धूमकेतू दाखवतात. या धूमकेतूद्दलही समाजात बरेच गैरसमज होते. धूमकेतू अशुभ असतो, तो आला की जगात रोगाची साथ येते.... मोठी प्रसिद्ध माणसे अचानक मरतात. या प्रश्नांची उत्तरे या कादंबरीत मिळतात.

'वामन परत न आला' या कादंबरीत जयंत नारळीकर यांनी आधुनिक विज्ञानाच्या आधारावर मानवी जीवनातील घडामोडी मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. नारळीकर स्वतः अव्वल दर्जाचे शास्त्रज्ञ असल्यामुळे भविष्यात विज्ञान कोणत्या थराला जावू शकते याचे सद्याच्या विज्ञान प्रगतीच्या आधारावर अंदाज बांधू शकतात. या कादंबरीतही भविष्यातील विज्ञान प्रगतीची कथा मांडली आहे. त्यात संगणकाची ताकद, स्वतःविचार करणारा व स्वतःची प्रतिकृती तयार करणारा यंत्रमानव इत्यादी प्रगतीच्या घटना घडू शकतात. या घटनांच्या अनुषंगाने कथानकात वास्तव मानवी भावजीवन व्यक्त झाले आहे. ही कादंबरी तीन भागात मांडलेली आहे.

'व्हायरस' या कादंबरीत जयंत नारळीकर यांनी जगातील संगणकावर आलेले संकट मांडलेले आहे. पृथ्वीवरील संगणक बंद पडले तर मानवाला जिंकणे आवघड नाही. या कल्पनेतून आलेले वास्तव या कादंबरीत मांडले आहे. तसेच मानवी भावभावना, अंतरराष्ट्रीय राजकारण याचे दर्शन ही कांदबरी करवताना दिसते. कादंबरीत लेखकाने देशाच्या टॉप सिक्रेट बैठकीचे स्वरूप कसे असते याचे वर्णन केले आहे. नारळीकारांनी व्हायरस कशा प्रकारे काम करतो व त्याचे परिणाम कोणकोणत्या देशात कशा प्रकारे होत आहेत याचे वास्तव या कादंबरीत मांडले आहे. ज्याप्रमाणं प्राण्याच्या शरीरातील जैविक प्रक्रियांत ढवळाढवळ करून त्याला आजारी पाडणारे रोगजंतू असतात, तसेच संगणकांच्या तर्कशुद्ध प्रक्रियेत 'खो' घालणारे जंतू पण असतात. मात्र ते रोगजंतूंप्रमाणे 'सजीव' नसून लहानमोठे-बहुतेक लहानच-कंप्यूटर प्रोग्रॅम असतात. ते संगणकाच्या मुख्य प्रोग्रॅममध्ये घुसून त्याची दिशाभूल करतात. रोगजंतूंप्रमाणं त्यांना पण 'व्हायरस' म्हणतात." (पृष्ठ१९)

अरुण हेबळेकर यांच्या **'रूद्रमुख'** या कादंबरीत मानवी स्वभाव आणि त्यातून घडलेल्या वर्तणूकीचे वास्तव समोर येते. 'रूद्रमुख' या वीज निर्मिती केंद्राला काही राजकीय, आर्थिक आणि वयक्तिक कारणांमुळे खाजगी कंपनीचं पालकत्व स्विकाराव लागलं होतं. लेखकाने क्रॉनिक पल्मोनरी एम्फिसेमामुळे हा रोग कोणाला होऊ शकतो व त्या रोगाचे कारण काय असू शकते याबद्दल वास्तव माहिती कथानकाच्या अनुषंगाने दिली आहे. डॉक्टरांच्या मतानुसार पन्नाशीवर कोणालाही एम्फिसेमा होऊ शकतो. पण जेव्हा पन्नाशी ओलांडलेले लोक एम्फिसेमाने मरू लागतात तेव्हा त्याचं मुख्यतः एक कारण असू शकतं 'प्रदुषण' वातावरणाचं प्रदुषण किंवा त्याचा एक संकलित प्रभाव. थोडक्यात प्रदुषण 'रूद्रमुख' या वीज निर्मिती केंद्रामुळे कसे होत होते याची कथा येते.

अरुण हेबळेकरांची **'जोनास आर्क'** ही कादंबरी म्हणजे मंगळ मोहिमेची, मंगळावरील कृत्रिम जीवश्रृष्टी निर्मितीची, अंतराळवीरांच्या मोहिमेच्या तयारीची आणि अंतराळ प्रवासातील अनुभवांची कहानी आहे. अमेरिकेने मंगळ मोहीम आखली होती. या मोहीमेत रशिया आणि भारतीय अंतराळवीरांचा समावेश केला होता. भारत हा गुलामीतून वर आलेला विकसनशील देश होता. भारतासारख्या लोकशाही प्रधान राष्ट्राला प्रगतीच्या मार्गावर राहण्यात सहाय्य करण्यासाठी भारताचा समावेश या मोहिमेसाठी केलेला आहे असे अमेरिकेने जाहीर केले होते. अमेरिकेतील काही लोक याला विरोध करत होते. कारण अमेरिकन मानसिकता अजूनही भारताला गुलाम आणि बुरसटलेला देश समजत होती. याचे वास्तव चित्रण लेखक करतो. 'जोनास आर्क' या अरूण हेबळेकरांच्या कादंबरीत मंगळावरच्या मोहिमेचे वर्णन आहे; पण तिचा उद्देश मंगळावरच्या मोहिमेमागचे विज्ञान सांगणे आहे, मंगळावरचं वातावरण, गुरूत्वाकर्षण वगैरेंबद्दल माहिती देणे हा आहे, असे कोणी म्हणणार नाही. तर अजूनही वर्णभेद माणसाच्या मनात कसा टिकून आहे. अंतराळप्रवासासाठी निवडल्या जाणा-या व्यक्तींच्या निवडीमागे काय राजकारण चालते, कुटुंबकबिल्यापासून दहा - बारा वर्षे दूर राहाण्यातून कोणते ताणतणाव उद्भवतात, या सगळ्याचे दर्शन घडवणे, एक वेगळा अनुभव वाचकाला देणे हा आहे. शेवटी भारतीय अंतराळवीर परेश शिरालीमुळेचमंगळ मोहिम यशस्वी होते. याची कहाणी या कादंबरीत येते.

अरुण हेबळेकरांची **'आदित्य'** ही एका फ्युजन रियॅक्टर प्रकल्पाच्या बिघाडाची आणि तिच्या दुरूस्तीची कथा आहे. यासोबतच मानवी स्वभाव, त्याच्या वृत्ती, प्रवृत्ती यांचेही दर्शन 'आदित्य' या कादंबरीत होते. लेखकाने 'आदित्य' हा अणुउर्जाप्रकल्प नियंत्रणा बाहेर जाण्याचे जी कारणे मांडली आहेत ती वास्तव कारणे आहेत. डेमियन या 'आदित्य' च्या डायरेक्टरने 'आदित्य' वर प्रयोग करण्याच्या अनुषंगाने ऑर्फनचं प्रमान थोडसं वाढवले. त्यामुळे अनर्थ घडला होता. कादंबरीचा नायक भरत बसरूर हा 'आदित्य'चा मूळ संकल्पक, रचनाकरता होता. त्याच्या नियंत्रनाखालीच 'आदित्य' बांधला गेला. त्याने गोपनियतेचा भंग करून 'आदित्य' च्या बाधंकामाची, रचनेची माहिती अमेरिकेला दिली होती,या कारणास्तव त्याला अटक झाली. अरूण हेबळेकर म्हणतात, "विज्ञानातील संशोधन हे फार काळ गुपित राहत नाही. त्याचा प्रसार वा प्रचार लगेच होतो. तरीही एखाद्या समयी, थोडा काळ तरी असले शोध गुपित राहू शकतात परंतु ते गुपित फार वेळेआधी फोडले तर तो देशद्रोह होऊ शकतो. हाच प्रश्न मी 'आदित्य' मध्ये हाताळला." लेखकाने एखाद्या शोधावर समाजाचा अधिकार असतो. तो शोध केवळ वयक्तिक स्वार्थासाठी वापरला जाऊ नये. संपूर्ण मानवजातीचे हीत त्यात असले पाहिजे हे सुचवले आहे.

'गिनिपिग' या कादंबरीत लक्ष्मण लोंढे यांनी मेंदूविज्ञानातील प्रगतीच्या कल्पिताची रचना केली असली तरी त्या अनुषंगाने मानवी स्वभाव, शरीरशास्त्र, अध्यात्म यांचे दर्शन ही कादंबरी करवते. इलेक्ट्रॉनिक्स आणि मेंदू यांच्या संबंधीच्या ज्ञानाचा गुन्हेगारवृत्तीच्या माणसांनी दुरूपयोग केल्यावर काय होईल याचे दर्शन घडते.

'देवासिं जिवें मारिले' या कादंबरीत लक्ष्मण लोंढे यांनी परग्रहावरील माणवासी पहिल्यांदा आलेला संबंध झिडकारून पृथ्वीवरील मानवाने त्यांना कसे नष्ट केले याची रोमहर्षक कथा येते. हे कथानक मांडत असताना मानवी स्वभाव, अंतरराष्ट्रीय राजकारण आणि खगोलशास्त्रातील प्रगतीचे वास्तव दर्शन होते. अरून हेबळेकरांनी आपल्या 'आदित्य' या कादंबरीत संशोधकाला कोणत्याही देशाच्या सीमा बांधू शकत नाहीत. हे मांडले आहे. तसेच लक्ष्मण लोंढे यांनीही संशोधकाच्या संशोधनाबद्दल या कादंबरीत कथानकाच्या तोंडून आपले मत मांडले आहे. प्रा. डॉयश हे चांद्रयान प्रकल्पाचे प्रमुख होते. त्यांच्या संशोधनाला कोणत्याही देश, जात, धर्माचे कुंपन नव्हते. त्याबद्दल ते म्हणत, "अंतराळ संशोधनाच्या बाबतीत आपण राष्ट्रभेद विसरू शकलो नाही तर - तर मग आपण अंतराळ संशोधन विसरणं बर." (पृष्ठ१९) एवढेच नव्हे तर मानवी ज्ञानाच्या कक्षा रूंदावणारा कोणताही प्रकल्प हा अखेरीस सा-या मानवजातीचा एक सांघिक प्रयत्न आहे, त्यात सर्वांना कामाची संधी मिळाली पाहिजे. त्याचे फायदेसुद्धा सर्व मानवजातीला मिळाले पाहिजेत असा त्यांचा दृढ विश्वास होता. शास्त्रीय ज्ञान मिळवणे ही कोणा एका राष्ट्राची जबाबदारी नाही, तसेच मिरासदारीही नाही ही त्यांची भूमिका ते वारंवार ठासून मांडत असत. लेखक संशोधकाला संपूर्ण स्वातंत्र्य देवू ईच्छितो. लेखकाने अत्यत परखड वास्तव या ठिकाणी मांडलेले आहे. ही कादंबरी सतत मानवाला भेडसावणा-या परग्रहावरती सजीवांचे अस्तित्व आहे का ? या प्रश्नावर आधारित आहे. जर असेल आणि त्यातही ते जर प्रगत असेल तर त्यांच्या बद्दल पृथ्वीवरील मानवाचे काय मत असेल ? ते त्यांना स्विकारतील की नाही ? अशा अनेक प्रश्नांच्या उत्तराची आणि मानवाच्या परग्रहवासियांच्या बद्दलच्या मानसिकतेची ही कादंबरी आहे.

'गुंता' या कांदबरीत या कादंबरीत लक्ष्मण लोंढे यांनी क्लोनिंगची कल्पना मांडलेली आहे. क्लोनिंग ही पध्दत जेंव्हा माणूस आपली झेरॉक्स कॉपी तयार करण्यासाठी वापरू लागतो त्या वेळी समाजात कोणत्या समस्या उद्भवू शकतात हे ही कादंबरी सांगते. मकरंदच्या तोंडून विधिलिखित बाबत वास्तव बाहेर पडते. तो म्हणतो, "तर मी सहा महिने रोज आलं पाहिजे. ही आपल्या रक्ताची मागणी आहे, ही शिकवण जणू आपल्या प्रत्येक पेशीच्या डीएन्एमध्ये घातलेली आहे ! माणसाच्या डीएनएमध्ये जे लिहिलेलं असतं, ते माणसाचं विधिलिखित असतं. विधिलिखित माणसाच्या कपाळावर लिहिलेलं असतं असं माणूस पूर्वापार मानत आला असला तरी ते चुकीचं होतं. विधिलिखित डीएनएमध्ये असतं आणि या विधिलिखिताच्या विरूद्ध त्याला जाता येत नाही हेच खरं. (पृष्ठ२३) लक्ष्मण लोंढे यांनी विधिलिखित कपाळावर लिहिलं आहे हा जो पूर्वापार चालत आलेला समज आहे. हा समज खोडून काढण्याचा प्रयत्न केला आहे. कारण तो समज अंधश्रध्देवर अवलंबून आहे. पण खरे पाहता विधिलिखित हे कपाळावर लिहिलेले आहे याला कोणताही शास्त्रीय आधार नाही. लेखकाने वरील विचारातून विधिलिखितचा संबंध डीएनएशी जोडून वैज्ञानिक दृष्टीकोणातून ते खरे कसे आहे हे दाखवून दिले आहे. आणि समाजाला डोळस बनवले आहे. कृत्रिम गर्भधारणा म्हणजे काय ? याचे विवेचन लेखक कथानकाच्या अनुषंगाने करतो. मानव कसा निर्माण झाला ? या संदर्भात वैज्ञानिक विवेचन

करताना लेखक थोडक्यात मानवाचा इतिहास सांगतो. स्त्रीची मासिक पाळी आणि त्यानंतर गर्भ धारणेची क्रिया या संदर्भात लेखकाने विवेचन केले आहे.

माधुरी शानभाग यांच्या 'ब्रेनवेव्ह्ज' ब्रनवेव्ह्ज या कादंबरीत दुस-याच्या मनातील विचार समजून त्याच्या मनात आपणाला हवे ते विचार पेरता येईल काय ? हा विषय मांडला आहे. तसेच मानवी भाव भावना, विज्ञानाचा दुरूपयोग याविषयाचे विवेचनही ही कांदबरी करते. लेखिकेने वास्तव जगातील काही उदाहरणे देऊन माणवी मनावर कसा ताबा मिळवता येतो याचे वर्णन कथानकाच्या अनुषंगाने केले आहे. ब्रेनवेव्ह्जचा दुरूपयोग केल्यावर त्याचा समाजावर कोणता परिणाम होतो याचे वर्णन लेखिकेने या कादंबरीत केले आहे.

निश्कर्ष

१) मराठी विज्ञान कादंबरीत मांडलेले 'कल्पित' त्या त्या काळातील वैज्ञानिक वास्तवावर अवलंबून असते.

२) हे 'वास्तव' भक्कम किंवा पुसटशा स्वरूपाचे असू शकते. असे जर नसेल तर ती विज्ञान कादंबरी न होता केवळ 'फॅन्टसी' होते.

३) विज्ञान कादंबरीत विविध विषयातील सिध्दांत, सूत्रे, गणित, इत्यादींचा वापर वैज्ञानिक गुंता सोडवण्यासाठी 'वास्तव' म्हणून केला जातो.

४) मराठी विज्ञान कादंबरीत आजच्या समाजात प्रकर्षाने जाणवणारी रूढी, परंपरा, वर्णद्वेश, लिंगभेद यातील विदारकतेचे दर्शन घडते.
उदा.: 'अंतराळातील स्फोट', 'जोनास आर्क' इत्यादी.

५) प्रामाणिकपणा, सत्यनिष्ठा, कर्तव्य तत्परता, वैज्ञानिक दृष्टीची जपणूक, मानवतावाद, इत्यादी शाश्वत मूल्यांची जपणूक विज्ञान कादंबरी करताना दिसते.

६) विज्ञान कादंबरीला कोणताही विषय वज्र्य नसला तरी आतापर्यंत भौतिकशास्त्र, जीवशास्त्र,रसायनशास्त्र, गणित, भूगोल, समाजशास्त्र इत्यादी शास्त्रविषयांचा जास्त उपयोग होतो.

समारोप

मराठी विज्ञान कादंबरीतील वास्तववाचा शोध घेत असताना असे जाणवते की, विज्ञान कादंबरीतून चित्रित झालेला मानव आपल्या अस्तित्वासाठी आपल्या झगडताना दिसतो. जयंत नारळीकरांनी ज्या कादंब-या लिहिल्या त्यातील 'प्रेषित', 'व्हायरस', 'अंतराळातील स्फोट' या कादंब-यामध्ये जो विषय चर्चिला गेला आहे ते पाहता पृथ्वीला आणि पृथ्वीवासियांना आपल्या अस्तित्वाचा चिंता लागलेली आहे हेच जाणवते.

'प्रेषित' कादंबरीत परग्रहावरील मानव आपला मात्रूग्रह नष्ट होतो आहे हे समजल्यावर तेथील मानवी अस्तित्वासाठी दुसरीकडे सुरक्षित जागा शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यांना अवकाशाच्या या प्रचंड पोकळीत केवळ पृथ्वीच सुरक्षित वाटते आणि त्यांचा रोख पृथ्वीकडे वळतो. 'व्हायरस' कादंबरीत व्हायरस हा पृथ्वीजवळच्या एका उपग्रहावरील मानवांकडून सोडला जात होता. व त्या व्हायरसच्या अनुषंगाने पृथ्वीवर आक्रमण करून पृथ्वीला आपल्या कब्जात घेण्याचा प्रयत्न केला जात होता. या 'व्हायरस' मुळे पृथ्वीवरील मानव कोण कोणत्या संकटांना समोरे जाऊ शकतो याचे वास्तव दर्शन या कादंबरीत केले आहे. तसेच व्यवस्थि असणारी समाजव्यस्था कशी बिघडते हे ही समजते. 'अंतराळातील स्फोट' या कादंबरीत अवकाशातील अनंत पोकळीत घडत असणा-या घटीताचे वास्तव या कादंबरीत येते. तसेच प्रचीन व अर्वाचीन कालखंडातील विज्ञान प्रगतीचे दर्शनही घडते.

निरंजन घाटे यांच्या 'साक्षात्कार' या कादंबरीत पुराण ग्रंथातील वास्तव दाखवून देण्यात आले आहे. पुराण ग्रंथांकडे केवळ पुरावा मागून नाकारण्यात येते. पण त्यातून सूचक अर्थ घेतला जात नाही याचे वास्तव समोर येते. 'कालयात्रा' ही कादंबरी वाचताना सामाजिक मानसिकता व उच्चभ्रू लोकांची स्वाथी अपेक्षा लक्षात येते.

लक्ष्मण लोंढेंनी लिहिलेल्या 'गिनिपिग', 'देवांसि जिवें मारिले' व 'गुंता' या कांदब-यांमधून वेगवेगळया विषयांना लेखकाने हात घातला आहे. त्यातील 'देवांसि जिवें मारिले' या कादंबरीत आंतरराष्ट्रील राजकारणातील वास्तव समोर येते. तर 'गुंता' ही कादंबरी क्लोनिंगवर आधारीत आहे.

अरूण हेबळेकरांनी विज्ञान कादंब-या विपूल प्रमाणात लिहिल्या आहेत. त्यांच्या प्रत्येक कांदबरीत वेगवेगळे विषय चर्चिले गेले आहेत. त्यांच्याकडे उत्कृष्ट लेखन शैली असल्यामुळे त्या वाचनिय झाल्या आहेत. त्यांच्या 'रूद्रमुख', 'आदित्य', आणि 'जोनास आर्क' या कादंब-यांचे नायकांच्यात एक समान धागा आहे. तो म्हणजे. हे सर्व नायक अत्यंत हुशार, कष्टाळू व नीतीवान आहेत. या गुणांमुळे त्यांना कोणत्या संकटांना सामोरे जावे लागले याचे वास्तव या कांदब-यात येते.

माधुरी शानभाग यांच्या 'ब्रेनव्हेवज' व निरंजन घाटे यांच्या 'गिनिपिग' या दोन्ही कांदब-यांचे विषय समान आहेत. तसेच कथानकही ही समान पातळीवर जाताना दिसते. कांदबरीत एखादा महत्त्वाचा शोध जर एखाद्या गुन्हेगारच्या हातात सापडला तर त्याचा दुरूपयोग कसा होता याचे वास्तव या दोन कादंबरीत येते.

संदर्भग्रंथ सूची

१) भांडारकर, पु. ल. : 'सामाजिक संशोधन पध्दती', 'विद्या बुक्स', औरंगाबाद १९७८.
२) मंचरकर, रत्नाकर : १० जुलै २०११, मराठी विज्ञान कादंबरी, 'अक्षरगाथा', वर्ष दुसरे, अंक पहिला-दुसरा (कादंबरी विशेषांक)
३) सपकाळ, (डॉ.) अनिल : ३० ऑगस्ट २००४, 'जयंत नारळीकर यांचे विज्ञान साहित्य (कथा आणि कादंबरी)',
४) तडकोडकर, (डॉ.) सु. म. : ३० ऑगस्ट २००४, 'आधुनिक मराठीतील विज्ञान साहित्य: समीक्षा विषयक काही प्रश्न', मराठी विज्ञानसाहित्य
५) मंचरकर, रत्नाकर : १० जुलै २०११, मराठी विज्ञान कादंबरी, 'अक्षरगाथा', वर्ष दुसरे, अंक पहिला- दुसरा (कादंबरी विशेषांक)

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

अर्थव्यवस्था आणि समाज

सौ. रतिपौर्णिमा सागर खतकर
(सहाय्यक प्राध्यापिका)
समाजशात्र विभाग
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय,गारगोटी.
Email Id. ratikhatkar60@gmail.com

सारांश -

भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा जगात तिसरा क्रमांक लागतो. भारताच्या अर्थव्यवस्थेत खूपच वैविध्य दिसून येते. शेती, हस्तव्यवसाय, कापडगिरण्या, उद्योगधंदे, उत्पादन आणि विविध प्रकारच्या सेवा अशा अनेक गोष्टींचा समावेश त्यात होतो. भारतात काम करणाऱ्या लोकांपैकी दोन तृतियांश लोकांचा उदरनिर्वाह अजूनही शेती अथवा शेतीशी संबंधित उद्योगांवर चालतो, परंतु अर्थव्यवस्थेत विविध प्रकारच्या सेवांचाही वाढता वाटा आहे आणि अलिकडे सेवांवर आधारित व्यवसायही अर्थव्यवस्थेत अतिशय महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. अलिकडील काही वर्षात भारतातील संगणक तंत्रज्ञा आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे तसेच उच्चशिक्षित आणि इंग्रजी बोलू शकणाऱ्या वाढत्या तरूण पिढीमुळे भारत हळूहळू सर्व जगाला बाह्य-स्रोताच्या (outsourcing) सेवा पुरवणारा देश म्हणून भूमिका बजावायला लागला आहे. भारत हा अतिकुशल तंत्रज्ञ पुरवणारा जगातील सर्वात मोठा निर्यातक आहे. याचबरोबर उत्पादन, औषधनिर्माण, जैवतंत्रज्ञान, अतिसूक्ष्मतंत्रज्ञान, दूरसंचार, जहाजनिर्माण, विमाननिर्माण आणि पर्यटन ह्या क्षेत्रांमधील भारताची क्षमताही वेगाने वाढताना दिसत आहे.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरच्या बऱ्याचशा काळात भारतामध्ये समाजवादी अर्थव्यवस्थेचा मार्ग अवलंबण्यात आला. भारतात सुरुवातीस खाजगी क्षेत्राच्या अर्थ व्यवस्थेतील सहभागावर, परदेशांशी व्यापारावर, आणि इतर देशांकडून भारतात होणाऱ्या थेट गुंतवणुकीवर कडक बंधने होती. मात्र, १९९० च्या दशकाच्या सुरुवा-तीपासून भारताने हळूहळू परकीय गुंतवणुकीवरील आणि व्यापारावरील नियंत्रण कमी करून, आपली अर्थव्यवस्था आर्थिक सुधारांद्वारे खुली करायला सुरुवात केली आहे. मात्र, राजकारणातील मतभेद आणि भिन्न विचारधारांमुळे, सरकारी उद्योगांचे खाजगीकरण आणि विशिष्ट क्षेत्रांमधील खाजगी आणि परकीय सहभागाला मार्ग खुला करणे अशा आर्थिक सुधारां मधील काही महत्त्वाच्या गोष्टी मंद गतीने पुढे सरकत आहेत.

अतिशय वेगात वाढणारी लोकसंख्या आणि वाढती आर्थिक आणि सामाजिक विषमता हे भारता पुढील महत्त्वाचे प्रश्न आहेत. गरीबी हाही गंभीर प्रश्न आहे, मात्र स्वातंत्र प्राप्तीनंतर गरीबीचे प्रमाण बरेच घटत असल्याचे दिसते.

स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर शेती बरोबरच अनेक कुटीर उद्योग, लघु उद्योग, गृह उद्योग यामुळे समाजातील अनेक लोकांचे आर्थिक जीवनमान उंचावले बचत गटांच्या माध्यमांतुन आपल्या देशातील महिलांचाही भारतीय अर्थव्यवस्थेत खारीचा वाटा आहे. केंद्र शासनाच्या NSRLM आणि त्याच बरोबर महाराष्ट्र शासनाच्या MSRLM च्या माध्यमातुन आज ग्रामीण भागातील महिला अनेक प्रकारचे गृहउद्योग, लघु उद्योग करून भारतीय अर्थव्यवस्था बळकट करण्यामध्ये खारीचा वाटा उचलत आहेत.

प्रस्तावना — (Introduction)

मानवाचे अस्तित्व त्यांच्या मुलभुत गरजा म्हणजेच अन्न, वस्त्र, निवारा यांच्या पूर्ततेत आहे. या तीन मुलभुत गरजा व्यतिरिक्त आरोग्य आणि शिक्षण या सर्व गरजा माणुस विशिष्ट आर्थिक क्रियांच्या सहाय्याने पूर्ण करत असतो.

जीवनावश्यक गरजा पुर्ण करण्यासाठी व्यक्तीला समाजातील इतर व्यक्तींची मदत घ्यावी लागते. त्याचप्रमाणे उपलब्ध असलेल्या साधनसामुग्रीतुन गरजा भागवाव्या लागतात.

अप्रगत अव्यवस्थेपासून ते आजच्या प्रगत युगापर्यंत मानव आर्थिक क्रिया करत आला आहे. काळानुसार त्या आर्थिक क्रियांचे स्वरुप बदलले आहे. जसे आदिवाशी समाज ग्रामीण समाज हा निसर्गावर अवलंबुन होते व्यवसाय इत्यादी आर्थिक क्रिया करतात.

उद्दिष्ट्ये –

- **समाजातील आर्थिक जीवनच्या अवस्थांचा अभ्यास**
- **संशोधन पध्दती -**

दुय्यम स्त्रोतावर आधारित -

हा संशोधन दुय्यम स्त्रोतावर आधारित आहे. हे दुय्यम स्त्रोत प्रकाशित माध्यमातून घेतले आहेत. वेगवेगळी पुस्तके, अहवाल, वेबसाईट यामाध्यमातुन ही माहिती जमा केली आहे.

आर्थिक जीवनाच्या अवस्था व टप्पे -

- **अन्न संचय व शिकार -**

मनुष्य रानटी अवस्थेत असताना पशुपक्षांची शिकार करणे, कंदमुळे उपजीविका करत असे या अवस्थेत वैयक्तीक संपत्ती हि कल्पनाच नव्हती कारण त्यांचा जिवनक्रम हा निसर्गावर अवलंबुन होता. शिकार करण्यासाठी मानवाने सुरवातीच्या काळात हत्यार, दगड व हाडांपासून तयार केली श्रम विभाजनात अशा जोखमीचे शिकारीचे काम पुरुष करीत त्याचबरोबर स्त्रिया कंदमुळे शोधुन आणत असत.

- **पशुपालन अवस्था -**

अशुपालन अवस्था हि मानवाच्या आर्थिक विकासाची दुसरी अवस्था होय मानव शिकारी बरोबरच पशुपालन करू लागला यामध्ये तो गाई, म्हैशी, शेळ्या, मेंढ्या पाळून दुधदुप्त्यांच्या व त्यातील एखादे जनावर मारून आपली उपजीविका करत असत पशुपालनाच्या काळातही भटकी अवस्था संपली नाही कारण पशुंना शोधताना कुरण शोधायला लागायचे.

- **कृषी अवस्था -**

पशुपालनानंतरची हि अवस्था प्रामुख्याने मालकी हि संकल्पना याच अवस्थेस अस्तित्वात आली वस्तुविनियम होऊ लागला शेती हि दोन प्रकारची केली जाऊ लागली.

- **स्थलांतरीत शेती :**
- **स्थिर शेती :**

या अवस्थेत मानव घरे बांधुन रहायला लागले त्यामुळे त्यांची स्थिर आयुष्याला सुरवात झाली यासाठी मानव समूहाने राहू लागले आणि यामधुनच खेड्याची निर्मिती झाली. कृषी शोधानंतर मानवी जिवनात क्रांती झाली कारण कृषीतुनच सुतार, लोहार, कुंभार, तेली, धोबी, सोनार असे वेगवेगळे व्यवसाईक गट तयार झाले कृषी अवस्थेत उत्पादन वितरण विनिमय, उपभोग या आर्थिक क्रिया होऊ लागल्या यातुनच जमीनमालक उत्पादनाच्या साधनावर मालकी असणारा एक वर्ग निर्माण झाला.

- **उद्योग पुर्व अवस्था -**

हि अवस्था कृषि अवस्थेच्या बरोबरीची आहे कारण मानवाच्या गरजा फक्त अन्न धान्यपुरत्याच मर्यादित राहिल्या नव्हत्या. याकाळात अनेक प्रकारचे व्यवसाय, कुटीउद्योग लघुउद्योग. गृह उद्योग उदयास येऊ लागले या काळात उत्पादन करणारा कारागीरच उत्पादनाच्या साधनांचा मालक होता.

औधोगिक अवस्था -

औधोगिक क्रांती १८ व्या शतकात झाली अनेक नवीन शोध लागले वस्तु उत्पादनाचे प्रमाण वाढले अधिक नफा अधिक उत्पादक नवे तंत्रज्ञान नवी यंत्रे सामग्री, नवे शोध याला चालना मिळाली दळणवळणाच्या साधनांचा विकास झाला.

उत्पादन प्रक्रियेचे चार घटक आहे -

- **भुमी किंवा जमीन** - उत्पादनप्रक्रियेत भुमी हा घटक महत्वाचा आहे भुमी हि संकल्पना फारच व्यापक आहे यामध्ये प्रामुख्याने जमिन , जमिनीवरील आणि जमिनीखालील सर्व साधनांचा समावेश होतो.
- **भांडवली** - या घटकात पैसा येत नाही तर उत्पादन प्रक्रियेत वापरण्यात येणारी उत्पादनाची साधने यंत्रसामुग्री, कच्चा माल यांचा समावेश होतो.
- **श्रम** - श्रमीक व श्रम हा उत्पादनाचा घटक आहे. श्रमामुळे उत्पादन घडून येते उत्पादन क्षमतेत वाढ झाली आहे यामध्ये बौद्धिक श्रम व शारीरिक श्रम येतात.
- **संघटक** — संघटक हा उत्पादनाचा चौथा घटक आहे गृह उद्योग पद्धतीत कारागीर उत्पादनाचे केंद्र होता. कारखाना पद्धतीत मात्र हे बदलेले उत्पादनाचे प्रमाण जास्त असल्याने सर्व घटकांचा मेळ घालणे उत्पादन प्रक्रियेतील सर्व बाजुने देखरेख करणे, उत्पादन किती कसे , कशा पद्धतीने कुठे करायचे हे ठरवतो मालाचा दर्जा , मालाची विक्री यांची व्यवस्था पाहणे या सर्व गोष्टी प्रामुख्याने संघटक मध्ये येतात.

अर्थ व्यवस्थेची वैशिष्टेय -

- **संपत्ती किंवा मालमत्ता** - प्रगत अप्रगत अदिवाशी समाजात हि संस्था अस्तित्वात आहे, दुर्मिळ आणि मौल्यवान वस्तुवरील हक्काचे आणि अधिकाराचे निर्देशन करणारे घटक म्हणजे मालमत्ता. मालमत्ते स्थावर व जंगम असे दोन प्रकार आहेत त्याच प्रमाणे मालमत्ता ही मुर्त व अमुर्त स्वरुपाची असते अमुर्त मालमत्ते विविध शोध सदिच्छा एखाद्या उत्पा -दनाचे पेंटेट इत्यादी वस्तु केलेल्या किमतीला वस्तु विकणे दुकानदारावर बंधनकारक असते.
- **श्रम विभाजन** - श्रम विभाजनाचा संबध थेट उत्पादनाशी असतो. उत्पादनाचे स्वरूप हे समाजातील लोकांच्या गरजांवर अवलंबुन असते. आदिवाशी समाजात व्यक्तींच्या गरजा मर्यादित होत्या त्यामुळे मुलभुत गरजा पुर्ण करण्याकडे या समाजाचा कल होता. असे असले तरी श्रम विभाजन मात्र सर्वच समाजात आढळून येते शारीरिक क्षमता बुद्धी या गोष्टी प्रत्येक व्यक्ती वेगवेगळ्या प्रकारे आढळून येतात यात स्त्री व पुरुष यांची शारीरिक क्षमता भिन्न प्रकारची मानली जात असल्याने श्रम विभाजन दिसुन येते. आधुनिक काळात विशेषीकरण हा श्रमविभाजनाचा आधार आहे.

विशेषीकरण -

आधुनिक काळात विविध घटकांना महत्व प्राप्त होऊन त्यांच्या आधारावर श्रम विभागणी केली जाते. कुशल, अर्धकुशल, कामगार असे साधारणपणे तीन वर्ग आढळतात. अकुशल कामगारांना सामाजिक प्रतिष्ठा ही कमी स्वरूपाची असते.

- आधुनिक औध्योगिक समाजात व्यक्तीचा व्यवसाय स्वतःच्या गुणांवर, कौशल्यावर ठरतो. व्यवसाय स्वसं-पादित , दर्जा स्वसंपादित असतो.
- विशेषीकरण हे आधुनिक व्यवसायाचे वैशिष्ट्ये आहे.
- आधुनिक समाजामात प्रत्येक ग्राहकाचे व व्यवसायाचे संबध करारात्मक स्वरूपाचे असतात. ग्राहकसेवा ही सर्वात महत्वाची असते. यासेवेचा मोबदला पैशाच्या स्वरुपात मिळत असतो.
- पुर्वी श्रमिक घरातच उद्योग करत असत. आधुनिक काळात कारखाना ही उद्योग व्यवसायाची जागी बनली आहे.
- आधुनिक औद्योगिक समाजात मोठ्या प्रमाणात स्पर्धा दिसुन येते. एकाच प्रकारचा व्यवसाय किंवा उत्पादन अनेकजण करत असलेने ही स्पर्धा मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे.
- आधुनिक समाजात श्रम साधनावर श्रमिकांची मालकी नसते. व्यवसायाच्या मालकाकडून ही साधने पुरविली जातात.

विनिमय –

विविध व्यवसायिकांकडून उत्पादित केल्या जाणार्या वस्तु व पुरविल्या जाणार्या सेवा यांचा विनिमय होणे आवश्यक असते. हा विनिमय दोन प्रकारे होतो. ज्यावेळेस प्रत्यक्ष स्वरुपात विनिमय होतो तो प्रत्यक्ष विनिमय याचा उद्देश गरजा भागविणे हा असतो तर अप्रत्यक्ष विनिमयाच्या मागे परतफेड करणे भावना असते.

प्रत्यक्ष विनिमयाचे प्रकार :

- **वस्तु सेवा विनिमय :** सेवेच्या बदल्यात सेवा व वस्तूच्या बदल्यात वस्तू दिली जाते व घेतली जाते. आदिवाशी समाजात अशाच प्रकारे विनिमय होत असतो. ही सेवा गुंतागुतीची असते परंतु आदिवाशी समाजात पैशाचा अभाव असलेने हा विनिमय प्रकार दैनंदिन जिवनात मोठ्याप्रमाणत वापरात येतो.
- **नियंत्रित व्यापार** – या विनिमय प्रकारात वस्तूंच्या किमती शासनाद्वारे किंवा सर्वोच्च सत्तेकडून निश्चित केल्या जातात. त्यामुळे ठरवून दिलेल्या किमतीला च ह्या वस्तू विकाव्या लागतात. कृषी उत्पन्न बाजार समितीकडून ठरवून दिलेले दर किंवा शिधावाटप दुकानात निश्चित केलेल्या किमतीला वस्तु विकणे दुकानदारांवर बंधनकारक असते.

- **मागणी पुरवठ्यानुसार -**

वस्तुच्या किमती अधिक निश्चित न करता मागणी व पुरवठ्यानुसार ठरविणे हे मुल्य पैशाच्या स्वरुपात असते, यात वस्तुच्या किमती ठरवताना ग्राहकांचा सहभागही असतो.

उदा.कृषी उत्पन्न बाजार समिती

- **धन विनिमय** - वस्तुची किंमत किंवा मुल्य पैशात ठरविले जाते वस्तुची खरीदी पैसे देऊन होत असते, भांडवलदारी अर्थव्यवस्थेचे हे महत्वाचे वैशिष्टे आहे भांडवलदार लोकांच्या गरजा ओळखून वस्तूचे उत्पादन केले जाते त्यामुळे ग्राहक उत्तम प्रतीच्या वस्तुसाठी पाहिजेतेवढी किंमत द्यायला तयार असतात.

अप्रत्यक्ष विनिमयाचे प्रकार –

- **भेट विनिमय** - वस्तु व सेवा यांचे मुल्य सारखेच राहील हे पहिले जाते हि प्रथा आदिवाशी, ग्रामीण व नागरी या तिन्ही समाजात दिसुन येते, आदिवाशी समाजात भेट देनेची प्रथा जास्त आढळते, त्याच बरोबर या पद्धतीमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा हि भोजनावर अवलंबुन असते. भोजनावर जितका जास्त खर्च तितकीत्या व्यक्तीची प्रतिष्ठा मोठी असते त्यामुळे समाजात सामाजिक प्रतिष्ठा वाढविणेसाठी भोजन ही प्रथा मोठ्या प्रमाणत दिसून येते.
- **पुनर्वितरण** - बलुतेदारीशी पुनर्वितरण हा प्रकार निगडीत आहे, शेतकऱ्याला पिक येण्यापुर्वी देतात व हि मालमत्ताच आहे. ज्या वस्तुवर व्यक्तीची मालकी असते त्यावर तिजा ताबा असतो म्हणजे त्यावस्तूवर तिजा अधिकार असतो व हा अधिकारी लोकमान्य असतो, वस्तुची मालकी एकाचीच असते आणि त्याचा वापर करण्याचा अधिकार दुसर्या व्यक्तीकडे किंवा गटाकडे असतो.

  उदा. शेती.
- **करार** - दोन व्यक्तींमध्ये किंवा दोन गटांमध्ये कराराच्या स्वरूपानेही विनिमय होतो. परंतु बदलत्या काळात कराराचे स्वरूपही बदलले आहे. याचा मुख्य उद्देश कोणत्याही पक्षाची फसवणूक होऊ नये, कोणावरही दबाव येऊ नये, दोन्ही पक्षावर बंधन असाव. करारातील अटी पाळल्या जाव्यात यासाठी मालक व नोकर यांच्या मध्ये असे करार होतात.

निष्कर्ष -

स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर शेती बरोबरच अनेक कुटीर उद्योग, लघु उद्योग, गृह उद्योग यामुळे समाजातील अनेक लोकांचे आर्थिक जीवनमान उंचावले बचत गटांच्या माध्यमांतुन आपल्या देशातील महिलांचाही भारतीय अर्थव्यवस्थेत खारीचा

वाटा आहे. केंद्र शासनाच्या NSRLM आणि त्याच बरोबर महाराष्ट्र शासनाच्या MSRLM च्या माध्यमातुन आज ग्रामीण भागातील महिला अनेक प्रकारचे गृहउद्योग,लघु उद्योग करून भारतीय अर्थव्यवस्था बळकट करण्यामध्ये खारीचा वाटा उचलत आहेत. मालमत्ता विषयक अधिकारात स्थितीनुसार फरक पडत गेला आहे. मालमत्तेची खाजगीकरण झालेले आहे. सहकारी कारखाने सार्जनिक मालमत्तेचे असतात परंतु शेती ही खाजगी मालमत्तेची आहे खाजगी मालमत्ता ही भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा आधार असते तर सार्जनिक संपत्ती ही समाजाच्या विकासाचा पाया असते.

भारताच्या अर्थव्यवस्थेत खूपच वैविध्य दिसून येते. शेती हस्तव्यवसाय, कापडगिरण्या, उद्योगधंदे, उत्पादन आणि विविध प्रकारच्या सेवा अशा अनेक गोष्टींचा समावेश त्यात होतो तृतीयांश लोकांचा उदर-निर्वाह अजूनही भारतात काम करणाऱ्या लोकांपैकी दोन शेती अथवा शेतीशी संबंधित उद्योगांवर चालतो, परंतु अर्थव्यवस्थेत विविध प्रकारच्या सेवांचाही वाढता वाटा आहे. आणि अलीकडील सेवांवर आधारित व्यवसायही अर्थ व्यवस्थेत अतिशय महत्वाची भुमिका बजावतात आहेत. अलीकडील काही वर्षात भारतातील संगणक तंत्रज्ञान आणि माहितीतंत्रज्ञान प्रगतीमुळे तासेच उच्चशिक्षित आणि इग्रजी बोलू शकणार्या वाढत्या तरुण पिढीवर भारत हळूहळू सर्व जगाला बाह्यस्त्रोताच्या सेवा पुरविणारा जगातील सर्वात मोठा भारत हा अति निर्णायक आहे. याचबरोबर उत्पादन, औषधनिर्माण, जैवतंत्रज्ञान, अतिसुक्षतंत्रज्ञान, दूरसंचार जहाजनिर्माण, विमाननिर्माण आणि पर्यटन ह्या क्षेत्रांमधील भारताची क्षमताही वेगाने वाढताना दिसत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

1. डॉ.साळुंखे सर्जेराव (१९९८) :समाजशास्त्रातील मुलभूत संकल्पना.नरेंद्र प्रकाशन पुणे.
2. सांगवी विलास (१९७२) : समाजशास्त्र पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई.
3. डॉ.काचोळे दा.धो :भारतीय समाज.
4. प्रा.कुलकर्णी एम.जी. भारतीय समाजव्यवस्था.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

१९६८, १९८६ आणि २०२० या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील भाषेविषयक तरतुदीच्या बदलांचा तुलनात्मक व चिकित्सक अभ्यास

गुट्टे किशोर अनंतराव
संशोधक विद्यार्थी (बी.एड-एम.एड. एकात्मिक)
शिक्षणशास्त्र अधिविभाग शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर
ईमेल:- kishorgutte७७७@email.com

सारांश :-

प्राचीन काळापासून ते आजच्या काळापर्यंत शिक्षण क्षेत्रात अनेक बदल झाले आहेत. त्यातील काही बदल हे प्रमुख बदल मानले जातात, कारण त्या बदलांचा थेट परिणाम हा मानव जातीवर होत असतो. त्या बदलतील प्रमुख बदल म्हणजे शैक्षणिक क्षेत्रातील भाषा धोरणात झालेले बदल होय. भाषा शिक्षण हे शिक्षणाचा मुलभूत गाभा आहे. कारण भाषा हे शिक्षणाचे माध्यम आहे. यामध्ये भाषा धोरण बदलांच्या तरतुदींचा अभ्यास करत असताना. यामध्ये १९६८,१९८६ आणि २०२० या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील भाषा धोरणात झालेल्या बदलांचा गुणात्मक संशोधन पद्धतीने तुलनात्मक व चिकित्सक अभ्यास केला आहे. हा अभ्यास करत असताना १९६८, १९८६ आणि २०२० या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या साहित्याचा आधार घेतला गेला व त्याचबरोबर चिकित्सक अभ्यास करण्यासाठी swoc analysis चा वापर करून प्रश्नावलीच्या साह्याने शैक्षणिक क्षेत्रातील काही शिक्षकांच्या मुलाखतीच्या साह्याने या भाषा बदलांच्या तरतुदींचा अभ्यास करण्यात आला.

माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकांच्या मते शैक्षणिक धोरणात असलेला भाषा हा घटक शिक्षण प्रणालीचा एक अविभाज्य भाग आहे. भाषेमुळेच शिक्षण प्रणालीला स्वरूप प्राप्त होत असते. भाषा या महत्वपूर्ण असलेल्या घटकाचा प्रभाव हा केवळ शिक्षक क्षेत्रातच महत्वाचा आहे असे नाही, सामजिक, राजकीय, आर्थिक हे महत्व्वाचे घटक आहेत व यावर सुद्धा प्रभाव टाकण्याचे काम हि भाषा करत असते. भाषा या घटकाचा विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक विकासावर होत असतो, यामुळे विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी व शैक्षणिक गुणवत्ता वाढण्यासाठी भाषा हा घटक अत्यंत महत्वाचा मानला जातो. समाजात भाषेमुळे मानवाचे स्थान हे अनन्यसाधारण आहे, मानव हा आपल्या मनातील भावना, विचार किंवा मत भाषेच्या स्वरूपातून मांडत असतो, व मानव जातीचा विकास हा भाषा या घटकामुळेच झाला आहे. यामुळे भाषा या घटकाचे दर्जा/स्थान हे उच्च असले पाहिजे, त्याचबरोबर समाजातील प्रत्येक भाषेचा दर्जा हा उच्चच असणे आवश्यक आहे. भारत देश हा बहुभाषीय देश आहे यामुळे या ठिकाणी अनेक धर्माचे, संस्कृतीचे, वंशाचे, भाषेचे लोक निवास करतात व या सर्वांमध्ये समतेची, समानतेची, राष्ट्रएकात्मतेची, बंधुतेची, भावना जोपासण्याचे महत्वाचे काम हे शिक्षण क्षेत्र करत असते. यामुळे शिक्षण क्षेत्रातील धोरणात झालेले बदल सुद्धा यावर परिणाम करत असतात. १९६८, १९८६ आणि २०२० या शैक्षणिक धोरणात वेळोवेळी बदल झालेले आहेत, व याचा परिणाम वेळोवेळी दिसून आला आहे. परंतु २१व्या शतकात आलेल्या २०२० या शैक्षणिक धोरणात भाषा या घटकाचे स्थान हे उच्च ठेवलेले आढळून येते, या धोरणात मातृभाषा शिक्षणाला महत्त्व देण्यात आले असून, इतर भाषेचाही दर्जा व स्थान हे महत्वाचे मानले आहे, इतर भाषा शिकःण्यासाठी विद्यार्थ्यांना पर्याय सुद्धा यामध्ये दिला आहे, इतर भाषेत असलेले पाठ्यपुस्तकांचे मातृभाषेत भाषांतर करण्याचीसुद्धा या धोरणात तरतूद केली आहे, २०२० या धोरणाने देशाची बहुभाषिक संस्कृती जोपासण्याचे काम केले आहे असे दिसून येते. अश्याप्रकारचे मत हे प्रश्नावलीच्या स्वरूपातून प्राप्त झाले म्हणजेच यातून असे दिसून आले की २०२० या शैक्षणिक धोरणाविषयी सर्व शिक्षकांचा प्रतिसाद हा चांगला होता.

प्रमुख शब्द:- राष्ट्रीय, शैक्षणिक, धोरण, भाषा, तरतूद, बदल, तुलना, चिकित्सा, अभ्यास.

प्रस्तावना :-

भाषेविषयीचे कुतूहल प्राचीन काळापासून माणसाला वाटत आले आहे. अगदी पूर्वीपासूनच लोकपरंपरेत भाषेच्या उगमाबद्दल, शक्तीबद्दल विविध आख्यायिका, कहाण्या प्रचलित होत्या, तो त्या कुतूहलाच्या पूर्तीचा प्रयत्न होय. भाषा हे आपल्या

अंतरंगातील मनोगत, भावना, विचार इत्यादी प्रगट करण्याचे साधन आहे, हि जाणीव तर पूर्वीपासून होतीच. पण या साधनाचे स्वरूप नेमके कसे आहे, हे सपष्ट करण्याचे प्रयत्न आधुनिक कालखंडात विशेषत्वाने होऊ लागले. त्यातूनच भाषाविज्ञान हि ज्ञानशाखाही विकसित होत गेली. बदलत्या काळानुसार भाषेत बदल होत गेल्याचे आपणास दिसून येते. वेगवेगळ्या जाती धर्माची भाषा वेगवेगळी असू शकते. मानवाचा विकास, भाषा, चक्र, अग्नी यांच्या शोधामुळे झाला. त्यामुळे भाषा हि मानवाला मिळालेली श्रेष्ठ देणगी आहे. समाज आणि भाषा परस्परावलंबी असतात. त्यामुळे भाषाप्रगती आणि समाजप्रगती या दोन गोष्टी एकरेषीय ठरू शकतात. भाषा हे विचार भाषण यांच्या विनिमयाचे साधन आहे. हजारो मैल दूर असणाऱ्या देशबांधवांशी भाषेद्वारेच संपर्क साधू शकतो. आपल्या प्रत्येक नियोजित कृतीमागे विचाररूपाने भाषा उभी असते. भाषा नसती तर मनुष्याची अवस्था केवळ काही ध्वनींचा उच्चार करणाऱ्या प्राण्यांसारखी झाली असती. त्यामुळे मानवाच्या प्रगतीमध्ये भाषेचा मोठा वाटा आहे. भाषा हि मानवी समाज आणि संस्कृतीला व्यापून राहिलेली पायाभूत गोष्ट आहे. मात्र हे दुधारी शस्त्र आहे. आपण जितके सभ्य बोलू शकतो तितकेच असभ्य बोलू शकतो, खोट्या साक्षी देऊ शकतो. मानवाच्या विधायक तसेच विघातक अशा दोन्ही बाबतीत भाषा साक्षीदार असते. भाषा हे मानवाच्या दैनदिन व्यवहाराचे मुलभूत साधन आहे. भाषा शिक्षण हे शिक्षणाचा मुलभूत गाभा आहे, कारण भाषा हे शिक्षणाचे माध्यम आहे. मातृभाषेतून मुलांना प्राथमिक शिक्षण देणे हे सर्व जगभर मान्य केलेले तत्व आहे. लहान मुल कोणतेही ज्ञान त्यातील सैद्धांतिक भाग योग्य आकलनासह परक्या भाषेपेक्षा आपल्या मातृभाषेत अधिक सहजतेने व प्रभावीपणे आत्मसात करू शकते, हे आता जगभरातील अनेक अभ्यासामध्ये सिद्ध झाले आहे.

पण बहुभाषिक व बहुसांस्कृतिक भारत देशात, जेथे संविधानासंमत (आठव्या शेड्यूलप्रमाणे) २२ अधिकृत राष्ट्रीय भाषा आहेत. यामुळे संपूर्ण भारत देशासाठी एकच अधिकृत भाषा शक्य नव्हते. त्याचप्रमाणे दीडशे वर्षे ब्रिटीश सत्तेमुळे देशभर पसरलेली इंग्रजी भाषा व त्याद्वारे आधुनिक युगात ज्ञान विज्ञानात झालेली प्रगती याकडेही दुर्लक्ष करून चालणार नव्हते. म्हणून देशासाठी इंग्रजी हि संपर्क भाषा हिंदी भाषेसोबत असावी, हे संविधानकर्त्यांनी दूरदर्शीप्रमाणे ठरवून भाषेच्या प्रश्नावर समाधानकारक निर्णय घेतला, तो म्हणजे राष्ट्रातील एकता-एकात्मता, संस्कृती, बंधुता, कायमस्वरूपी टिकून ठेवण्यासाठी. पण शिक्षण हे मातृभाषेतूनच दिले जाने हे विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक विकासासाठी, ज्ञानग्रहणासाठी महत्वाचे असल्यामुळे तशी तरतूद साविधांनाच्या कलम ३५०अ व शैक्षणिक धोरणात त्रिभाषा सूत्राच्या माध्यमातून करण्यात आली.

भाषेची व्याख्या:- भाषेच्या अभ्यासकांनी भाषा म्हणजे काय? हे आपल्या आपल्या पद्धतीने मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१. **वा.गो. आपटे** यांनी मराठी शब्दरत्नाकर या ग्रंथात भाषेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.
वा. गो. आपटे — मनातील कल्पना शब्दांच्याद्वारे बाहेर पडण्याचे साधन म्हणजे भाषा होय.

२. **भालचंद्र नेमाडे** — "खास मानवी असी संदेशवनाची व्यवस्था म्हणजे भाषा होय".

३. **एडवर्ड सपीर** — 'कल्पना, भावना आणि इच्छा दुसऱ्याला सांगण्याचे, स्वताच्या इच्छेवर अवलंबून असणारे मानवी साधन म्हणजे भाषा होय'.

४. **श्री.न. गजेंद्रगडकर यांनी** 'भाषा आणि भाषाशास्त्रात' या ग्रंथामध्ये मांडलेली व्याख्या.
श्री.न. गजेंद्रगडकर — यादृच्छिक ध्वनीसंकेतावर आधारलेली, समाज व्यवहाराला साह्यभूत अशी पद्धती म्हणजे भाषा होय.

५. **फेर्दीना द सोस्युर** — "ध्वनी व अर्थ या सांगड घालण्याच्या चिन्हांची व्यवस्था म्हणजे भाषा होय.

१९६८, १९८६ आणि २०२० या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील भाषा धोरणाची पार्श्वभूमी:-

१९६८, १९८६, आणि २०२० च्या शैक्षणिक धोरणामध्ये भाषा धोरण महत्वपूर्ण ठरले आहे. प्रत्येक धोरणाच्या मागील कालखंडातील राजकीय, सामाजिक आणि शैक्षणिक पार्श्वभूमीचा विचा केल्यास, यातील भाषा धोरणाचे विवेचन वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून करता येते.

१९६८ मध्ये पहिल्यांदा भारतात राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणले गेले. स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्या दोन दशकांत भारताचे शिक्षण क्षेत्र सुधारण्याची गरज लक्षात घेतली गेली. शिक्षण सुधारणा करण्यासाठी कोठारी आयोगाच्या शिफारसीनुसार हे धोरण तयार करण्यात आले. १९६८ च्या शैक्षणिक धोरणात त्रिभाषा सूत्राचा स्वीकार केला गेला. यात मातृभाषा किंवा प्रादेशिक भाषा, हिंदी आणि इंग्रजी शिकवण्याची शिफारस केली गेली. विद्यार्थ्यांनी आपल्या राज्यातील प्रादेशिक भाषा शिकावी यावर जोर देण्यात आला. या माध्यमातून मातृभाषेतील शिक्षणाला प्रोत्साहन मिळाले. त्याचप्रमाणे हिंदी भाषेला अधिक व्यापकता मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला गेला. मात्र काही राज्यामध्ये या धोरणाला विरोध झाला, विशेषतः दक्षिण राज्यांमध्ये हिंदी विरोधी आंदोलन झाली.

१९८६ चे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण इंदिरा गांधी यांच्यानंतर राजीव गांधी सरकारने आणले. या धोरणात तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या प्रभावासोबत देशातील शिक्षण प्रणाली आधिक समकालीन बनवण्यावर भर होता. १९८६ च्या धोरणातही त्रिभाषा सूत्र ठेवण्यात आले. यातून भाषिक विविधता जपण्यास मदत झाली. जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक होण्यासाठी इंग्रजीचे मूल्य आधिक वाढवले गेले. त्यामुळे शहरी आणि ग्रामीण क्षेत्रातील इंग्रजीच्या शिक्षणावर लक्ष केंद्रित केले गेले. देशाच्या एकात्मतेसाठी विविध प्रादेशिक भाषांमध्ये संवाद साधण्याचे महत्व अधोरीखीत करण्यात आले. हिंदीसह इतर भारतीय भाषानाही महत्व दिले गेले.

२०२० च्या नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेतूनच किंवा प्रादेशिक भाषेतूनच मिळावे यावर आधिक भर दिला आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता वाढेल, असे गृहीत धरले आहे. त्याचप्रमाणे या धोरणामध्येही त्रिभाषा सूत्र कायम ठेवण्यात आले, मात्र कोणत्याही विशिष्ट भाषेचा बंधनकारक उल्लेख केलेला नाही. राज्ये व शाळांना योग्य त्या भाषिक निवडीचे स्वतंत्र्य देण्यात आले. यामध्ये विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या भाषांचे ज्ञान मिळवण्याची संधी देऊन बहुभाषिक शिक्षणावर भर दिला गेला आहे. या धोरणात भारतीय भाषाबरोबरच आंतरराष्ट्रीय भाषाही शिकवण्याचा समावेश आहे. संस्कृतसह इतर शास्त्रीय भाषांचा अभ्यास प्रोत्साहित केला गेला आहे.

१९६८, १९८६ आणि २०२० या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील भाषा धोरणाची तुलनात्मक सारणी.

अ.क्र.	विषय	१९६८ चे शैक्षणिक धोरण	१९८६ चे शैक्षणिक धोरण	२०२० चे शैक्षणिक धोरण
१.	भाषा धोरण	त्रिभाषा सूत्र, हिंदी,इंग्रजी आणि स्थानिक भाषा.	त्रिभाषा सूत्राचे मजबूत पालन, हिंदीला प्राधान्य.	त्रिभाषा सूत्राचा लवचिक वापर, मातृभाषेवर भर.
२.	माध्यम भाषा	प्राथमिक शिक्षण स्थानिक ठिकाण, पुढील शिक्षण इंग्रजी किंवा हिंदी भाषेत.	प्राथमिक शिक्षण स्थानिक ठिकाण, माध्यमिक शिक्षण इंग्रजी किंवा हिंदी भाषेत.	प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेत किंवा प्रादेशिक स्तरावर.
३.	त्रिभाषा सूत्र	त्रिभाषा सूत्र लागू केले, काही राज्यांमध्ये विरोध.	त्रिभाषा सूत्र लागू केले, काही राज्यांमध्ये विरोध.	त्रिभाषा सूत्राचा नवीन दृष्टीकोन अधिक लवचिकता.
४.	इंग्रजीचे स्थान	उच्च शिक्षणासाठी इंग्रजी भाषा आवश्यक.	उच्च शिक्षणात इंग्रजीचे मूल्य वाढवले.	इंग्रजी भाषा महत्वाची पण पर्याय म्हणून अनिवार्य नाही.
५.	हिंदीचे स्थान	हिंदीला राष्ट्रीय भाषा म्हणून स्थान.	हिंदीला अधिक प्राधान्य, काही राज्यात विरोध.	हिंदी भाषेचे महत्व, स्थान कायम.
६.	बहुभाषिकता	भाषिक विविधता जपण्याचा प्रयत्न.	विविध भाषांचा समन्वय.	विविध भाषांचा समतोल, बहुभाषिकता प्रोत्साहन.

१९६८,१९८६ आणि २०२० च्या शैक्षणिक धोरणातील भाषा धोरणाचा तुलनात्मक आणि चिकित्सक अभ्यास.

भारताच्या शैक्षणिक धोरणामध्ये वेळोवेळी महत्वपूर्ण बदल करण्यात आले आहेत. १९६८,१९८६ आणि २०२० मधील शैक्षणिक धोरणामध्ये भाषेच्या धोरणातील बदलांचा तुलनात्मक आणि चिकित्सक अभ्यास करताना त्यातील मुख्य गोष्टींचा आढावा घेतला आहे.

तुलनात्मक अभ्यास:-

१) त्रिभाषा सूत्र:- त्रिभाषा सूत्रात तीन भाषेचा समावेश आहे. हिंदी, इंग्रजी व राज्यभाषा/ मातृभाषा. परंतु १९६८ आणि १९८६ मध्ये प्रादेशिक आणि हिंदी भाषावर अधिक भर होता, तर २०२० मध्ये मातृभाषेत शिक्षणावर अधिक लक्ष केंद्रित केले आहे.

२) इंग्रजीचे महत्व:- १९८६ मध्ये इंग्रजीच्या वाढत्या भूमिकेला आधिक महत्व दिले गेले, तर २०२० मध्ये इंग्रजीला प्रोत्साहन दिले गेले असले तरी मातृभाषेतून शिक्षणावर अधिक भर देण्यात आला.

३) संस्कृत आणि प्रादेशिक भाषा:- १९६८ आणि १९८६ मध्ये प्रादेशिक भाषांना प्रोत्साहन होते, परंतु २०२० मध्ये संस्कृतला विशेष महत्व देण्यात आले आहे, तसेच प्रादेशिक भाषांचा वापर वाढण्यावर व शिकण्यावर भर दिला गेला आहे.

१९६८ नुसार:-

१) त्रिभाषा सूत्र:- विद्यार्थ्यांनी मातृभाषा/ प्रादेशिक भाषा, हिंदी आणि इंग्रजी शिकणे.

२) मातृभाषेचा वापर:- प्रारंभिक शिक्षणासाठी प्रादेशिक भाषांचा वापर करण्याला प्रोत्साहन.

१९८६ नुसार:-

१) त्रिभाषा पुनरुउच्चार:- मातृभाषा, हिंदी आणि इंग्रजी शिक्षणाचा भर.

२) प्राथमिक शिक्षणात प्रादेशिक भाषा:- प्राथमिक शिक्षणात शक्य तितक्या मातृभाषेचा वापर करण्याचा आग्रह.

३) इंग्रजीचे महत्व:- जागतिक स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी इंग्रजीच्या शिक्षणावर भर.

२०२० नुसार:-

१) मुलभूत मातृभाषा/ प्रादेशिक भाषा:- प्राथमिक स्तरापर्यंत इयत्ता ५ किंवा शक्यतो ८ पर्यंत मातृभाषा किंवा प्रादेशिक भाषेतून शिक्षण देण्यावर भर.

२) त्रिभाषा सूत्र लवचिकता:- तीन भाषा शिकःण्याचे तत्व कायम ठेवले; परंतु राज्ये आणि विद्यार्थी कोणत्या भाषांचा अभ्यास करतील हे त्यांच्या सोयीने ठरवण्याची स्वायत्त.

३) हिंदी आणि इंग्रजीवर भर कमी:- हिंदी किंवा इंग्रजी भाषा अनिवार्य नसून सर्व भाषांना समान महत्व.

४) बहुभाषिकता:- भाषिक विविधता जपण्याचा प्रयत्न विविध भाषांचा समन्वय, विविध भाषांचा समतोल राखणे व बहुभाषिकता प्रोत्साहन व प्रादेशिक भाषांचा अभ्यास करण्यासाठी अनेक पर्याय उपलब्ध करून देण्याचे उदिष्ट.

चिकित्सक अभ्यास:-

१. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९६८:- १९६८ मध्ये आलेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचा मुख्य उदेश भारतीय भाषांचे संरक्षण आणि प्रोत्साहन करणे होते. या धोरणात भाषांच्या क्षेत्रात खालील मुद्यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले.

- त्रिभाषा सूत्र:- १९६८ मध्ये लागू केलेल्या धोरणानुसार विद्यार्थ्यांनी तीन भाषा शिकणे अनिवार्य करण्यात आले. यात मातृभाषा, हिंदी आणि इंग्रजी भाषा यांचा समावेश होता. हे धोरण प्रादेशिक विविधता जपून राष्ट्रीय एकात्मता वाढवण्यासाठी राबवण्यात आले.
- प्रादेशिक भाषांना महत्त्व:- प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेत देण्यावर जोर देण्यात आला. विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या प्रादेशिक भाषेतील शिक्षणाचा लाभ घ्यावा यासाठी प्रयत्न करण्यात आले.

२. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६:- १९८६ मध्ये येणाऱ्या धोरणात शिक्षणाच्या एकूणच स्वरुपात बदल कण्यात आले. त्यात भाषिक धोरणाचाही महत्वाचा भाग होता.

- त्रिभाषा सूत्राचा पुनरुच्चार:- १९६८ च्या त्रिभाषा सूत्रावर आधारित १९८६ च्या धोरणातही तीन भाषा शिकवण्याच्या सूत्राची अंमलबजावणी करण्यात आली. हिंदी भाषिक राज्यांमध्ये हिंदीबरोबरच इंग्रजी व अन्य एक प्रादेशिक भाषा शिकवण्याचे सुचविण्यात आले.
- इंग्रजी भाषेला महत्व:- तंत्रज्ञान, विज्ञान आणि जागतिक व्यवहारात इंग्रजीची वाढती महत्वाची भूमिका ओळखली गेली, ज्यामुळे शिक्षणाला महत्व दिले गेले.

३. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०:- २०२० मध्ये आलेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाने भाषा धोरणानामध्ये मोठे बदल घडून आणले.

- मातृभाषा शिक्षणावर भर:- राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ने पहिली ते पाचवीपर्यंत किंवा शक्य असल्यास आठवीपर्यंत शिक्षण मातृभाषेत किंवा प्रादेशिक भाषेत दिले जावे असे सुचवले. यामुळे विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक विकासावर सकारात्मक परिणाम होण्याची शक्यता वर्तवली गेली.
- त्रिभाषा सूत्राचा पुनरुच्चार:- त्रिभाषा सूत्र कायम ठेवले गेले, परंतु कोणती भाषा शिकावयाची हे राज्ये आणि शाळांना ठरवण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले. इंग्रजीचे महत्व ओळखले गेले, परंतु मातृभाषेच्या वापरला प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न केला गेला.
- संस्कृत भाषेला विशेष प्रोत्साहन:- संस्कृतला एक पर्यायी आणि महत्वाची भाषा म्हणून मान्यता दिली गेली. विद्यार्थ्यांना संस्कृत भाषा शिकण्याचा पर्याय देण्यात आला.
- बहुभाषिकता:- धोरणाने विद्यार्थ्यामध्ये बहुभाषिकता आणि सांस्कृतिक समृद्धीला प्रोत्साहन देण्याचे उदिष्ट ठेवले. प्रत्येक विद्यार्थ्याला दोन भाषांवर प्रभुत्व मिळवण्यास प्रोत्साहित केले.

समारोप:-

१९६८,१९८६ आणि २०२० या तीनही शैक्षणिक धोरणांमध्ये भाषा धोरण हे एक महत्वाचे अंग होते. १९६८ मध्ये प्रादेशिक भाषांचा सन्मान आणि हिंदीचा प्रसार, १९८६ मध्ये इंग्रजीचे महत्व आणि २०२० मध्ये मातृभाषेतील शिक्षण यावर विशेष भर दिला गेला. प्रत्येक धोरणातील भाषिक दृष्टीकोन त्या काळातील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय घटकांशी संबधित होता.

संदर्भ:-

१. १९६८ चे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण.
२. १९८६ चे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण.
३. २०२० चे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण.
४. शैक्षणिक संस्थांच्या प्रतिक्रिया.
५. शैक्षणिक क्षेत्रातील शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया.

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com